

SIIRT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Servet BOĞA

TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE
GENİŞ ZAMAN İFADESİ (BASİT ÇEKİM)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Şahap BULAK

SIIRT-2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Siirt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "*Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Geniş Zaman (Basit Çekim)*" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

21/06/2019

Servet BOĞA

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Doç. Dr. Şahap BULAK danışmanlığında, Servet BOĞA tarafından hazırlanan bu çalışma 21/06/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Hüseyin YAŞAR
Jüri Üyesi (Tez Danışmanı) : Doç. Dr. Şahap BULAK
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Kenan BOZKURT

İmza:
İmza:
İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

21/06/2019
İmza:
Doç. Dr. Veysel OKÇU
Enstitü Müdürü

İçindekiler

ÖZET	V
ABSTRACT	VI
TEŞEKKÜR	VII
Kısaltmalar.....	VIII
Diğer Kısaltmalar ve Simgeler	XV
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Kapsamı.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı	2
1.3. Araştırmada Kullanılan Materyal ve Yöntem	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
1.TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE GENİŞ ZAMAN (BASİT ÇEKİM)	7
1.1. ESKİ TÜRKÇE	7
1.1.1. Köktürk Türkçesi.....	7
1.1.1.1. Köktürk Türkçesinde Geniş Zaman.....	10
1.1.2. Eski Uygur Türkçesi.....	12
1.1.2.1. Eski Uygur Türkçesinde Geniş Zaman.....	15
1.1.3. Karahanlı Türkçesi	18
1.1.3.1. Karahanlı Türkçesinde Geniş Zaman	21
1.2. ORTA TÜRKÇE	26
1.2.1. Harezmi Türkçesi.....	27
1.2.1.1. Harezmi Türkçesinde Geniş Zaman	30
1.3. YENİ TÜRKÇE.....	35
1.3.1. KUZEY-DOĞU TÜRKÇESİ	35
1.3.1.1. Kuzey Türkçesi (Kıpçak Türkçesi).....	35
1.3.1.1.1. Kıpçak Türkçesinde Geniş Zaman	39
1.3.1.2. Doğu Türkçesi (Çağatay Türkçesi).....	44
1.3.1.2.1. Çağatay Türkçesinde Geniş Zaman.....	48

1.3.2. BATI TÜRKÇESİ	54
1.3.2.1. Eski Anadolu Türkçesi	54
1.3.2.1.1. Eski Anadolu Türkçesinde Geniş Zaman	58
İKİNCİ BÖLÜM	65
2.ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE GENİŞ ZAMAN (BASİT ÇEKİM)	65
2.1. ÇAĞDAŞ TÜRKÇE.....	65
2.1.1. BATI TÜRKÇESİ ÇAĞDAŞ LEHÇELERİ	65
2.1.1.1. Türkiye Türkçesi.....	65
2.1.1.1.1.Türkiye Türkçesi Edebiyatı	66
2.1.1.1.2. Türkiye Türkçesinde Geniş Zaman	70
2.1.1.2. Gagavuz Türkçesi	76
2.1.1.2.1. Gagavuz Türkçesi Edebiyatı.....	76
2.1.1.2.2. Gagavuz Türkçesinde Geniş Zaman.....	79
2.1.1.3. Azerbaycan Türkçesi	85
2.1.1.3.1. Azerbaycan Türkçesi Edebiyatı.....	86
2.1.1.3.2. Azerbaycan Türkçesinde Geniş Zaman.....	89
2.1.1.4. Türkmen Türkçesi.....	95
2.1.1.4.1. Türkmen Türkçesi Edebiyatı	96
2.1.1.4.2. Türkmen Türkçesinde Geniş Zaman	99
2.1.2. DOĞU TÜRKÇESİ ÇAĞDAŞ LEHÇELERİ.....	104
2.1.2.1. Özbek Türkçesi.....	104
2.1.2.1.1. Özbek Türkçesi Edebiyatı	105
2.1.2.1.2. Özbek Türkçesinde Geniş Zaman.....	107
2.1.2.2. Yeni Uygur Türkçesi	112
2.1.2.2.1. Yeni Uygur Türkçesi Edebiyatı	113
2.1.2.2.2. Yeni Uygur Türkçesinde Geniş Zaman	115
2.1.2.3. Kazak Türkçesi	120

2.1.2.3.1. Kazak Türkçesi Edebiyatı.....	121
2.1.2.3.2. Kazak Türkçesinde Geniş Zaman.....	124
2.1.2.4. Kırgız Türkçesi.....	130
2.1.2.4.1. Kırgız Türkçesi Edebiyatı.....	132
2.1.2.4.2. Kırgız Türkçesinde Geniş Zaman.....	135
2.1.2.5. Karakalpak Türkçesi.....	141
2.1.2.5.1. Karakalpak Türkçesi Edebiyatı.....	142
2.1.2.5.2. Karakalpak Türkçesinde Geniş Zaman.....	144
2.1.2.6. Nogay Türkçesi.....	150
2.1.2.6.1. Nogay Türkçesi Edebiyatı.....	151
2.1.2.6.2. Nogay Türkçesinde Geniş Zaman.....	153
2.1.2.7. Tatar Türkçesi.....	159
2.1.2.7.1. Tatar Türkçesi Edebiyatı.....	161
2.1.2.7.2. Tatar Türkçesinde Geniş Zaman.....	164
2.1.2.8. Başkurt Türkçesi.....	170
2.1.2.8.1. Başkurt Türkçesi Edebiyatı.....	171
2.1.2.8.2. Başkurt Türkçesinde Geniş Zaman.....	175
2.1.2.9. Kırım-Tatar Türkçesi.....	179
2.1.2.9.1. Kırım-Tatar Türkçesi Edebiyatı.....	180
2.1.2.9.2. Kırım-Tatar Türkçesinde Geniş Zaman.....	183
2.1.2.10. Karaçay-Malkar Türkçesi.....	188
2.1.2.10.1. Karaçay-Malkar Türkçesi Edebiyatı.....	189
2.1.2.10.2. Karaçay-Malkar Türkçesinde Geniş Zaman.....	192
2.1.2.11. Kumuk Türkçesi.....	197
2.1.2.11.1. Kumuk Türkçesi Edebiyatı.....	198
2.1.2.11.2. Kumuk Türkçesinde Geniş Zaman.....	201
2.1.2.12. Altay Türkçesi.....	205

2.1.2.12.1. Altay Türkçesi Edebiyatı	207
2.1.2.12.2. Altay Türkçesinde Geniş Zaman	210
2.1.2.13. Hakas Türkçesi	214
2.1.2.13.1. Hakas Türkçesi Edebiyatı	215
2.1.2.13.2. Hakas Türkçesinde Geniş Zaman	218
2.1.2.14. Tuva Türkçesi	223
2.1.2.14.1. Tuva Türkçesi Edebiyatı	224
2.1.2.14.2. Tuva Türkçesinde Geniş Zaman	226
2.1.2.15. Saha (Yakut) Türkçesi	230
2.1.2.15.1. Saha (Yakut) Türkçesi Edebiyatı	231
2.1.2.15.2. Saha (Yakut) Türkçesinde Geniş Zaman	234
2.1.2.16. Çuvaş Türkçesi	237
2.1.2.16.1. Çuvaş Türkçesi Edebiyatı	239
2.1.2.16.2. Çuvaş Türkçesinde Geniş Zaman	241
SONUÇ	246
KAYNAKÇA	263
ÖZGEÇMİŞ	288

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE GENİŞ ZAMAN****(BASİT ÇEKİM)****Servet BOĞA****Tez Danışmanı: Doç. Dr. Şahap BULAK****2019, 287 + XVI sayfa****Başkan: Doç. Dr. Hüseyin YAŞAR****Jüri Üyesi: Doç. Dr. Şahap BULAK****Jüri Üyesi: Öğretim Üyesi Kenan BOZKURT**

“Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Geniş Zaman (Basit Çekim)” adlı bu çalışmada Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde geniş zaman kipinin basit çekimi ele alınmıştır. Çalışmanın amacını, kapsamını, materyal ve yöntemini açıklayan giriş bölümünden sonra tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde geniş zaman kipinin basit çekimi incelenmiştir. Tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde geniş zaman çekimi ele alınırken öncelikle Türkçenin tarihi lehçeleri olan; Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi ile Türkçenin çağdaş lehçeleri olan; Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Nogay Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kırım-Tatar Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Altay Türkçesi, Hakas Türkçesi, Tuva Türkçesi, Saha (Yakut) Türkçesi ve Çuvaş Türkçesinin dili ve edebiyatı hakkında kapsamlı tanıtıcı bilgiler verilmiş, daha sonra geniş zaman kipinin basit çekimi ele alınarak olumlu, olumsuz ve soru çekimleri söz konusu lehçelere ait yazılı kaynaklardan alınan örnekler ışığında, benzer ve farklı yönleri bakımından karşılaştırılarak birtakım çıkarımlarda bulunulmuştur. Böylece Türkçede geniş zaman kipinin tarihi ve çağdaş lehçelerindeki kullanımı, tarihi gelişimi, özelliklerinin ortaya konulması çabalarına katkıda bulunmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, tarihi ve çağdaş Türk lehçeleri, kipler, geniş zaman kipi, basit çekim.

ABSTRACT
MASTER'S THESIS
WIDE TIME IN HISTORICAL AND CONTEMPORARY TURKISH DIALECTS
(SIMPLE SHOOTING)

Servet BOĞA

Thesis Supervisor: Associate Professor Şahap BULAK

2019, 287 + XVI pages

Head: Associate Professor Hüseyin YAŞAR

Juryman: Associate Professor Şahap BULAK

Juryman: Ph. D. Asst. Professor Dr. Kenan BOZKURT

In this study called “Wide Time İn Historical And Contemporary Turkish Dialects”, simple inflexion of mode of Wide Time İn Historical And Contemporary Turkish Dialects was looked at. After the introduction part that explains the aim of the research, the scope of the research, the material and method used in the research, simple inflexion of mode of Concept Wide Time İn Historical And Contemporary Turkish Dialects was examined. While being looked at the simple inflexion of Concept Of Wide Time İn Historical And Contemporary Turkish Dialects, firstly, comprehensive introductory information was provided about the language and literature of Köktürk Turkish, Old Uighur Turkish, Karakhanid Turkish, Khwarezm Turkish, Kipchak Turkish, Jagatai Turkish and the Old Anatolian Turkish, historical dialects of Turkish, and Turkey Turkish, Azerbaijani Turkish, Gagavuz Turkish, Turcoman Turkish, New Uighur Turkish, Kazakh Turkish, Kyrgyz Turkish, Karakalpak Turkish, Nogai Turkish, Tatar Turkish, Bashkir Turkish, Crimean-Tatar Turkish, Karachay-Malkar Turkish, Kumyk Turkish, Altai Turkish, Khakas Turkish, Tuva Turkish, Sakha (Yakut) Turkish and Chuvash Turkish, contemporary dialects of Turkish; then, by being looked at simple inflexion of mode of Simple Present Tense, some inferences have been made by comparing similar and different aspects, in the light of the examples taken from the written sources of affirmative, negative and question forms of these dialects. Thus, it has been tried to contribute to the efforts of the usage of simple inflexion of Concept Of Wide Time in Historical and Contemporary Turkish dialects in Turkish, the historical development, putting forward of its characteristics.

Keywords: Turkish, historical and contemporary Turkish dialects, modes, mode of simple present tense, simple inflexion

TEŞEKKÜR

“Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Geniş Zaman (Basit Çekim)” adlı çalışmam boyunca, bana yol gösteren ve benden yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Şahap BULAK’a, yüksek lisans süresince faydalandığım Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün değerli öğretim üyelerine ve tüm zorlukları benimle birlikte göğüsleyen ve hayatımın her evresinde bana destek olan kıymetli annem Safure BOĞA ve değerli eşim Elif BOĞA’ya çok teşekkür ederim.

Servet BOĞA

Siirt-2019

Kısaltmalar

AAD: Altın Arığ Destanı

AB: Alğış Bitiği

AH: Atabetü'l-Hakayık

AKD: Altay Kahramanlık Destanı

Alt. gr.: Alttükische Grammatik

ALT: Altay Türkçesi

AN: Abdurrehim Nizarî

AND: Abdulahad Nuri Divânı

AT: Azerbaycan Türkçesi

ATA: Altay Türklerinin Atasözleri

B: Batı yüzü.

Bewusstseinslehre: Şinasi Tekin (bearbeitet von K. Röhrborn und P. Schulz), Die Kapitel über die Bewusstseinslehre im uigurischen Gold-glanze, tra (IX. Und X.), Wiesbaden 1971.

Biogr. Hts.: Bio-graphie Hüen-tsangs

BK: Bilge Kagan Yazıtı

BOD: Bozoğlan Destanı

Briefe Hts.: A. von Gabain "Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Bio-graphie", SBAW, Phil.-hist. K1. 1938, 29, Berlin 1938, s. 371-415.

BT: Başkurt Türkçesinde Kalıp Sözlere

BaT: Başkurt Türkçesi

BV: Bahtiyar Vahapzade

CC: Codex Cumanicus

CH: Cemşid u Hurşid

ÇBÖ: Çuvaşça Bir Öykü

ÇG: Çuvaşça Grameri

ÇKŞ: Çağdaş Kırgız Şiiri

ÇÖŞ: Çağdaş Özbek Şiiri

Çrh: Çarh-nâme

ÇT: Çuvaş Türkçesi

ÇTA: Çöl Türkçesindeki Atasözleri

ÇTDE: Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı

ÇTKA: Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları

D: Doğu yüzü.

DKM: Dört Kumuk Masalı Üzerine Gramer İncelemesi

DLT: Divân-ı Lugâti't-Türk

DM: Ed-Dürretü'l-Mudiyyefi'l-Lügâti't-Türkiyye

DÖ: Dattım Ömürdän

ED: Edigey Destanı

Er: Ertegiler

Fac.: Faciga

G: Güney yüzü.

GaT: Gagavuz Türkçesi

GB: Güneybatı yüzü.

GD: Güneydoğu yüzü.

GeD: Gedai Divânı

GR: Gülşen-i Raz

Grb: Garib-nâme

GT: Kitâb-ı Gülistan bi't-Türkî

GTT: Günümüz Tuva Türkçesi

HaT: Haan Tögüldür

HDK: Hakas Destan Kahramanları

- HH:** Hurilika-Hemracan Hikâyesi
- HO:** Han Orba
- HŞ:** Husrev u Şîrîn
- HT:** Hakas Türkçesi
- HüŞ:** Husrev ü Şîrîn
- IB:** Irk Bitig
- Işk:** Işk-nâme
- İHD:** Erzurumlu İbrahim Hakkı Divânı
- İM:** İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin Tercümesi
- İN:** Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb Tercümesi
- İsk:** İskender-nâme
- K:** Kuzey yüzü.
- KA:** Kırgız Atasözleri
- KaE:** Karakalpak Efsaneleri
- KAS:** Kumuk Atalar Sözleri
- KaT:** Kazak Türkçesi
- Kaz:** Kazan nüshası
- KB:** Kutadgu Bilig
- KBM:** Karaçay'ca Birkaç Metin
- KD:** Kelile ve Dimne
- KDE:** Kumuk Dili ve Edebiyatı
- KEf:** Kitâbü'l-Ef'al
- KE:** Kısâsu'l-Enbiyâ
- KE-K:** Kısâsu'l-Enbiyâ Kazan Nüshası
- KE-L:** Kısâsu'l-Enbiyâ Londra Nüshası
- KEen:** Kısâsu'l-Enbiyâ

- KG:** Kitâb-1 Güzide
- KHE:** Kırgız Halk Ertegileri
- KıT:** Kırgız Türkçesi
- Kİ:** Kitâbü'l-İdrak li Lisani'l-Etrak
- KiM:** Kitâbu'l- İman ve'l-İslam
- KK:** El-Kavaninü'l-Külliyeli-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye
- KKT:** Karakalpak Türkçesi
- KM:** Barköl'den Kazak Türkçesi Metinleri
- KMFB:** Karaçay-Malkar Folklorunda Bilmeceler
- KMH:** Kazım Meçi'nin Hayatı
- KMT:** Karaçay-Malkar Türkçesi
- KT:** Kül Tigin Yazıtı
- KTA:** Kırım Türkçesi Ağzı
- KTF:** Kumuk Türkçesinde Fiil
- KTG:** Karakalpak Türkçesi Grameri
- KTLG:** Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri
- KTt:** Kırım-Tatar Türkçesi
- KuT:** Kumuk Türkçesi
- KVH:** Kırk Vezir Hikâyeleri
- KZ:** Kıpçakça Zebur
- L:** Londra nüshası
- LD:** Levent Doğan
- Lİ:** Legandanın İzi
- LM:** Leyla ve Mecnûn
- MA:** Miftahü'l-'Adl
- MB:** Müzekkâ Bayrak

MC: Miftâhu'l-Cenne

MCR: Mevlâna Celaleddin Rumi

MD: Manas Destanı

MeN: Mecmu'atü'n-Nezâir

MF: Miftâhu'l-Ferec

MG: Münyetü'l-Guzât Tercümesi

MK: Mahbûbu'l-Kulûb

ML: Muhakemetü'l-Lugateyn

MM: Muinü'l-Mürid.

MN: Molla Nefes

Mrz: Marzuban-nâme Tercümesi

MS: Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandi Tercümesi

MŞ: Mesacidü'ş-Şerife

Na: Narspi

NF: Nehcü'l-Feradis

NM: Nogay Masalları

NMF: Nogay Masallarında Formeller

NT: Nogay Türkçesi

OD: OD

ÖT: Özbek Türkçesi

ÖTŞ: Özbek Türklerinin Şairi

Prens KP: Prens Kalyanamkara ve Papamkara

RD: Wilhelm Radloff'un Denemelerinde Kırım Tatar Türkçesinin Özellikleri

SA: Saxa (Yakut) Atasözleri

SAF: Safahat

SG: Sadi Gülistanı

- SH:** Seçme Hikâyeler
- SHE:** Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri
- SKD:** Seyyîd Kasîmi Destanı
- ST:** Saha Türkçesi
- Suv:** Suvarnaprabhasa
- SVM:** Sultan Veled, Manzumeler
- SVR:** Sultan Veled, Rebab-nâme
- ŞD:** Şeybani Divân
- ŞHD:** Şiban Han Divânı
- ŞHM:** Şeyyad Hamza, Manzumeler
- ŞT:** Şecere-i Terâkime
- T:** Tunyukuk Yazıtı
- TA:** Kitâb-ı Mecmû-i Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî
- TaT:** Tatar Türkçesi
- TB:** Töre Bitiği
- TKA:** Tuva Kamları Alkışları
- Totenbuch:** Einuigurisches Totenbuch
- TT:** Türkmen Türkçesi
- TTA:** Tatar Türkçesi Atasözleri
- TTT, VII:** Türkische Turfan-Texte, VII
- TuT:** Tuva Türkçesi
- TüT:** Türkiye Türkçesi
- TZ:** Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi Lugati't-Türkiyye
- UD:** Ubeydi Divânı
- Uig. doc.:** Uighur Documents
- Ust.:** Uigurische Studien

ÜM: Üç Metin

VH: Vâsıf-ı Halîhî

YD: Yaralı Dağkeçisi

YED: Yunus Emre Divânı

YÖH: Yedi Özbekçe Hikâye

YUT: Yeni Uygur Türkçesi

YZ: Hamidi Yusuf u Zeliha

Xuanzang-Biogr.: Xuanzang Leben und Werk, Teil 5. Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII.

Diğer Kısaltmalar ve Simgeler

~	veya
...	öncesi ve sonrası var
â	normalden uzun okunan a harfi
ä	a-e arası bir ses
bkz.	bakınız
çev.	çeviren
çk.	çokluk
düz.	düzenleyen
E.T.	Erişim Tarihi
Gaz.	Gazel
haz.	hazırlayan
í	e-i arası bir ses
î	normalden uzun okunan i harfi
ï	normalden kısa “i” harfi
ĩ	normalden kısa “ı” harfi
Kas.	Kaside
msl.	mesela
Müs.	Müstezat
ñ	nazal n harfi
nşr.	neşreden
š	sızıcı damak ünsüzü
S.	Sayı
s.	sayfa
şhs.	şahıs
TDK	Türk Dil Kurumu

trc.	tercüme
û	normalden uzun okunan u harfi
ũ	normalden biraz kısa okunan ve u harfine göre biraz geniş olan u harfi
ü	normalden biraz kısa okunan ve ü harfine göre biraz geniş olan ü harfi
vb.	ve benzeri
x	sızıcı h harfi
yay.	yayınlayan

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Kapsamı

Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma, Türk dilinin yazılı belgelerle takip edilebilen tüm tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde görülen geniş zaman kipinin basit çekiminin olumlu, olumsuz ve soru çekimlerinden oluşmaktadır.

Geniş zaman kipi, adından da anlaşılacağı üzere geçmişten başlayıp içinde bulunulan zamanı da içine alarak geleceğe uzanan geniş bir zaman dilimindeki oluş ve kılışları kapsayan bir kiptir. Kapsam alanındaki esneklik ve geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamana kayabilme özelliğinden dolayı geniş zaman kipi, geçmişte gerçekleşmiş olan bir durumu, şimdiki zamanda gerçekleşen bir olayı, gelecekte gerçekleşmesi olası olan bir olayı, ne zaman gerçekleştiği ya da gerçekleşeceği belli olmayan bir durumu ifade etmede kullanılabilir. Bu sebeple bu kipin sınırları diğer kiplerde olduğu gibi kesin ve belirli değildir. İşlevi gereği eylem veya durumun ne zaman başladığını ya da ne zaman biteceğini bildirmez, sadece gerçekleştiğine dair bilgi verir. Bu çalışmada Türkçede geniş zaman kipinin basit çekimi bütün yönleriyle ele alınmış, tarihi ve çağdaş lehçelere ait metinlerden alınan örnekler ışığında incelenmiştir.

Çalışmanın giriş bölümünde araştırmanın kapsamı amacı ve yöntemi ifade edildikten sonra Türk dilinin geçirdiği evrelerden bahsedilmiş, ardından araştırmacıların bu evreler hakkındaki tasniflerine değinilmiştir. Daha sonra tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde geniş zaman çekimi ele alınmış ve Türkçenin tarihi lehçeleri olan; Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi ile çağdaş lehçeleri olan; Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Nogay Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kırım-Tatar Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Altay Türkçesi, Hakas Türkçesi, Tuva Türkçesi, Saha (Yakut) Türkçesi ve Çuvaş Türkçesinin dili ve edebiyatı hakkında kapsamlı tanıtıcı bilgiler verilmiş, ardından geniş zaman kipinin basit çekimi ele alınarak olumlu, olumsuz ve soru çekimleri söz konusu lehçelere ait yazılı kaynaklardan alınan örnekler ışığında, benzer ve farklı yönleri bakımından karşılaştırılarak birtakım çıkarımlarda bulunulmuştur.

1.2. Araştırmanın Amacı

Ural-Altay dil birliğinin Altay koluna dâhil edilen Türkçe, zengin bir kültürel birikime dayanarak zaman içinde farklı coğrafyalara yayılmış ve bu zenginliği günümüze kadar genişleterek sürdürmüştür. 6. yüzyıldan itibaren yazılı belgelerle takip edilebilen Türkçe, 11. yüzyıla kadar tek bir yazı dili olarak gelişimini sürdürmüşken daha sonraki yüzyıllarda değişik coğrafyalara yapılan göçler, Türk yazı dilinde bir takım değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Türkçe zaman içinde diğer dillerle etkileşime girdiğinden ses ve şekil bilgisi, kelime bilgisi, anlam bilgisi ve söz varlığı açısından farklılaşmış, bunun neticesinde kural ve özelliklerinin kesin çizgilerle ortaya konması güçleşmiştir. Türkçenin kural ve özelliklerinin kesin çizgilerle ortaya konması için öncelikle tarihi ve çağdaş yazı dillerine ait eserlerin ayrıntılı olarak incelenmesi ve dilbilgisi özelliklerinin ortaya konması gerekir. Daha sonra dilbilgisinin her bir konusu, tarihi gelişim sürecinde ele alınmalı, bütün yönleriyle incelenerek kesin çizgilerle sınırları belirlenmelidir.

Bu çalışmada amaç, Türk dilinin yazılı belgelerle takip edilebilen ilk döneminden günümüze kadar geçen süreç içinde ortaya çıkan Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe ve Çağdaş Türkçe dönemlerinde, geniş zaman çekiminin olumlu çekim, olumsuz çekim ve soru çekiminin hangi eklerle ve ne şekilde yapıldığını saptayıp dönemler arasında görülen farklılıkları belirlemek, geniş zaman eklerinin görevlerini ve anlamlarını tespit ederek bu eklerin tarihsel bir dökümünü yapmak, karşılaştırma yaparak lehçeler arasındaki benzerlik ve farklılıklar tespit etmek, geniş zaman kipinin gelişim ve değişim sürecini mümkün olduğunca bütün ayrıntılarıyla ortaya koymak, böylece Türkçede geniş zaman kipinin tarihi ve çağdaş lehçelerindeki kullanımını, tarihi gelişimi, özelliklerinin ortaya konulması çabalarına katkıda bulunmaktır.

1.3. Araştırmada Kullanılan Materyal ve Yöntem

Köklü bir geçmişe sahip olan Türkçe diğer dillerden ayrılarak müstakil bir dil olduğu günden bugüne kadar çok uzun bir değişim ve gelişim süreci yaşamıştır. Bu sürecin tam anlamıyla aydınlatılması; Türk dilinin özelliklerinin belirlenmesi, öğrenilmesi ve öğretilmesi açısından çok önemlidir. Bu amaçla bugüne kadar çok sayıda bilimsel çalışma yapılmıştır.

Türkçenin farklı tarihi dönemlerinde farklı coğrafi bölgelerde varlığını sürdüren ve farklı dilbilgisi özelliklerine sahip tarihi ve çağdaş lehçelerinde geniş zaman kipinin olumlu, olumsuz ve soru çekiminin incelendiği “Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Geniş Zaman (Basit Çekim)” adlı bu çalışmada, Türkçenin tarihi ve çağdaş lehçelerini konu alan dil bilgisi kitapları, gramer kitapları, kaynak kitaplar, tarih kitapları, eser incelemeleri, tıpkıbasımlar, el yazmaları, makaleler, bildiriler ve tezlerden yararlanılmıştır. Çalışmada tarihi ve çağdaş Türk lehçeleri ele alınırken öncelikle lehçeyi konuşan Türk boyu, dili ve edebiyatı hakkında kapsamlı tanıtıcı bilgiler verilmiş, daha sonra ise o lehçede geniş zaman kipinin olumlu çekim, olumsuz çekim ve soru çekimi, yazılı kaynaklardan alınan örnekler ışığında karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Türk dilinin, yazıyla takip edilemeyen dönemler de dâhil edilirse, bin yıllar süren bir süreçten geçtiği ve çok büyük bir alana yayıldığı görülür. Bu uzun zaman diliminde çok geniş bir alanda farklı kültürlerle etkileşime girdiği de göz önüne alınırsa bu sürecin aydınlatılmasının kolay olamayacağı bir gerçektir. Bu sebeple yerli ve yabancı araştırmacılar, bu konuya ilgi duymuş, bu süreci çeşitli evrelere ayırarak incelemiş ve bu dönemlerle ilgili birtakım adlandırmalarda bulunmuştur. Ancak Türk dilinin gelişim evrelerini aydınlatmak için yapılan çalışmalara bakıldığında, bu evrelerin bazen zaman, mekân, soy; bazen dil, lehçe millet; bazen de eski, ilk, yeni, çağdaş gibi farklı adlandırmalarla anıldığı görülür. Bu tür farklı yaklaşımlar, Türk dilinin tarihi gelişim sürecinin tam anlamıyla aydınlatılmasını daha da güçleştirmiştir. Bu durum daha çok Türkçenin tarihi evrelerinin tayininde kendini gösterir.

Ahmet Caferoğlu, Sezai Güneş, Ali Akar, Zeynep Korkmaz ve Süer Eker gibi araştırmacılar Türk dilinin tarihi dönemlerini “Altay Dil Birliği” döneminden başlatarak yedi ana başlık altında ele alırken¹ Ahmet Bican Ercilasun, Talat Tekin, Mehmet Ölmez gibi araştırmacılar ise Türk dili tarihini “Eski Türkçe” döneminden başlatmışlardır (Karademir, 2016: 549). Ercilasun, adlandırma yaparken bunlardan farklı olarak dönemlendirme yerine yön isimleriyle adlandırmayı tercih etmiştir. Ufuk Tavkul, Ramsted ve Schott’un görüşlerinden hareketle, ses özelliklerinden yola çıkarak Türkçenin “Çuvaş Türkçesi” ile bağlantılı olduğunu söylemiş, “Ural” ve “Altay” dillerinin akraba olmadığını ifade etmiştir (Tavkul, 2003: 23).

¹ Süer Eker, Ana Altayca ile İlk Türkçe arasına Türk Moğol Dil Birliği dönemini de eklemiştir.

Türk dilinin yazılı kaynaklarla takip edilemeyen dönemleriyle ilgili bilimsel çalışmalarda da yine bir fikir ayrılığı göze çarpar. Ali Akar Türk dilini milattan önce 9000 yıllarına dayandırırken, Róna-Tas ise milattan önce 3000-4000 yıllarına kadar götürmektedir. Osman Nedim Tuna, Türk dilinin “Sümerce” ile benzerlik gösterdiğini tespit etmiş ve bunu örneklerle dile getirmiştir.

Sezai Güneş ise Türkçenin “lexicostatistic” hesaplamaya göre 8390 yıl önce kök dilden ayrıldığı tahmininde bulunmuştur (Üstüner, 2015: 44; Karademir, 2016: 551). Türk dilinin yazıyla takip edilemeyen son dönemine de yine “İlk Türkçe”, “Ana Türkçe”, “Ön Türkçe”, “Geç Ana Türkçe” gibi farklı isimler verilmiştir. Akar, bu dönemi milattan önce 10. yüzyıl ile milattan sonra 5. yüzyıl arasındaki dönem olarak değerlendirmiştir. Bu dönemi “Ana Türkçe” olarak tasnif eden araştırmacılar ise söz konusu dönemi milattan sonra 1-4. yüzyıllar arasını kapsadığını söylemektedirler.

Türk dilinin yazılı belgelerle takip edilebilen ilk aşamasını ise “Eski Türkçe Dönemi” oluşturur. Dil araştırmacıları bu konuda hemfikir gibi görünse de bu dönemin hangi yüzyılları kapsadığı konusunda farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Süer Eker, “Eski Türkçe” dönemini 5-10. yüzyıl arası olarak görür ve sadece “Köktürk” ile “Eski Uygur” dönemini kapsadığını söylerken Caferoğlu, Tekin ve Ölmez ise 6-9. yüzyıllar arasını; Banguoğlu ile Korkmaz ise 6. ve 13. yüzyıllar arasını kapsadığını söylemektedirler. Muharrem Ergin ise milat başlarından 13. yüzyıla kadar ki dönem olarak ele almaktadır (Eker, 2006: 112; Karademir, 2016: 552).

Yazılı belgelerle takip edilebilen ikinci dönem ise “Orta Türkçe Dönemi” başlığı altında ele alınmaktadır. Bu dönemin de hangi yüzyılları kapsadığı konusunda Türk dili araştırmacıları arasında bir görüş birliği yoktur. Akar ve Üstüner bu dönemi ilk İslâmî eserlerin verildiği 11-15. yüzyıl; Eker 10-15. yüzyıl; Korkmaz 12-15. yüzyıl; Güneş 12-14. yüzyıl; Tekin ve Ölmez ise 11-16. yüzyıllar arasını kapsadığını savunur (Karademir, 2016: 552). Bu dönemde dil yapısında baş gösteren benzerlikler, farklılıklar ve ayrışmalar neticesinde, Türk dilinin genel yapısı, birtakım değişme ve gelişmeleri beraberinde getirmiş ve yeni yazı dillerinin ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır.

Yazılı belgelerle takip edilebilen üçüncü dönemi ise “Yeni Türkçe Dönemi” oluşturur. Güneş, Eker, Korkmaz bu dönemi 15. yüzyıldan başlatırken; Akar, Tekin, Ölmez gibi Türkologlar bu dönemi 16. yüzyıldan başlatır.

Yazılı belgelerle takip edilebilen son dönemi ise “Çağdaş (Modern) Türkçe Dönemi” oluşturur. Akar, bu dönem için canlı edebi lehçe ve şivelerdir gibi sınırları pek belli olamayan bir ifade kullanırken; Melek Özyetgin ve Sezai Güneş, 20. yüzyıldan günümüze kadar gelen ve hala devam eden evre olduğunu söylemişlerdir. Süer Eker ise bu dönemin 1911 yılından bu yana devam ettiğini söylemektedir.

Bugüne kadar Türk dilinin tarihi dönemleri hakkında yapılan tasnif denemeleri ihtiyaca cevap veremeyecek durumdadır. Bu durumun ortaya çıkmasında Türk boylarının yer değiştirmesi ve göçler, savaşlar, boyların birleşip ayrılması gibi fizikî sebeplerin yanı sıra araştırmacıların farklı yaklaşımları da etkili olmuştur.

Görüldüğü üzere Türk dilinin tarihi dönemlerinin adlandırması konusunda, Türkologların bir kısmı tarihten yola çıkmış; bir kısmı eski, yeni, modern, çağdaş diye sıfatlarla ifade etmiş; bir kısmı da millet, dil, lehçe gibi sınıflandırmalarda bulunmuştur. Bir karışıklığa yol açan bu dönem Türk dili tarihi dönemlerinin net bir şekilde tasnif edilmesini zorlaştırmıştır (Buran-Alkaya, 2012: 44).

Türk dilinin tarihi dönemlerinin doğru bir şekilde tespit edilebilmesi için, öncelikle her lehçenin dil bilgisi özelliklerinin ayrıntılı bir şekilde incelenerek ortaya konulması, daha sonra diğer lehçelerle karşılaştırılarak benzer ve farklı yanlarının belirlenmesi ve buna göre yeni bir tasnif yapılması gerekir. Bu çalışmada ise Türkçenin yazılı kaynaklarla takip edilebilen tarihî evreleri ile ilgili yapılan çalışmalar da göz önüne alınarak aşağıdaki tasnif esas alınmıştır.

ESKİ TÜRKÇE

Köktürk Türkçesi

Eski Uygur Türkçesi

Karahanlı Türkçesi

ORTA TÜRKÇE

Harezmi Türkçesi

YENİ TÜRKÇE**KUZEY-DOĞU TÜRKÇESİ**

Kuzey Türkçesi

Doğu Türkçesi

(Kıpçak Türkçesi)

(Çağatay Türkçesi)

BATI TÜRKÇESİ

Eski Anadolu Türkçesi

Osmanlı Türkçesi

ÇAĞDAŞ TÜRKÇE**BATI TÜRKÇESİ**

Türkiye Türkçesi

Gagavuz Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Türkmen Türkçesi

DOĞU TÜRKÇESİ

Özbek Türkçesi

Yeni Uygur Türkçesi

Kazak Türkçesi

Kırgız Türkçesi

Karakalpak Türkçesi

Nogay Türkçesi

Tatar Türkçesi

Başkurt Türkçesi

Kırım-Tatar Türkçesi

Karaçay-Malkar Türkçesi

Kumuk Türkçesi

Altay Türkçesi

Hakas Türkçesi

Tuva Türkçesi

Saha (Yakut) Türkçesi

Çuvaş Türkçesi

BİRİNCİ BÖLÜM

1.TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE GENİŞ ZAMAN (BASİT ÇEKİM)

1.1. ESKİ TÜRKÇE

Türkçenin yazıyla takip edilebilen ilk dönemini 13. yüzyıla kadar devam eden “Eski Türkçe Dönemi” oluşturur. Bu dönem, ilk yazılı ürünlerin verildiği dönem olması cihetiyle Türk dili tarihinde önemli bir yer tutar. Türk dili 13. yüzyıla kadar coğrafi ve siyasi nedenlerle farklı isimlerle anılsa da tek yazı dili olarak gelişimini sürdürmüştür. Fonetik ve morfolojik açıdan henüz yeni bir lehçe olarak adlandırılmaya yetecek düzeyde olmasa da bu dönemi oluşturan “Ötüken” merkezli “Köktürk Türkçesi” ve “Eski Uygur Türkçesi” ile “Kaşgar” merkezli “Karahanlı Türkçesi” arasında birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Bu döneme kadar genellikle tek yazı dili şeklinde gelişimini sürdüren Türk dili, bu dönemden sonra biri “Kaşgar”, diğeri “Harezmi” bölgesinde olmak üzere iki ayrı yazı dili olarak varlığını sürdürmüştür.

Eski Türkçe döneminin kaçınıcı yüzyıla kadar sürdüğü konusunda dil araştırmacıları arasında bir görüş birliği yoktur. Aysu Ata, Róna-Tas, Marcel Erdal gibi araştırmacılar Karahanlı Türkçesi dönemini Eski Türkçenin son dönemi olarak değerlendirirken; Kaare Grønbech, Louis Ligeti, Ahmet Caferoğlu, Şinasi Tekin gibi araştırmacılar ise Orta Türkçenin ilk dönemi olarak görürler (Ata, 2011: 26-30). Türk dili yapısındaki benzerlikler ve farklılıklar dikkate alındığında, Eski Türkçe döneminin “Köktürk Türkçesi”, “Eski Uygur Türkçesi” ve “Karahanlı Türkçesi” dönemlerini kapsadığını söylemek mümkündür.

1.1.1. Köktürk Türkçesi

Eski Türkçe döneminin ilk evresini “Köktürk Türkçesi” oluşturur. Türk dilinin ilk yazılı kaynakları 2. Köktürk Devleti döneminde yazılmıştır. Köktürkler, Türkçenin bilinen en eski yazılı metinlerine sahip olmalarından dolayı Türk tarihinde büyük bir öneme sahiptir. Moğolistanın kuzeyinde yer alan “Orhon Irmağı” vadisindeki “Kocho Tsaidam Gölü” yakınlarında bulunduğundan “Orhon Yazıtları” olarak adlandırılan Yazıtlar, 1721-1722 yılları arasında İsveçli Philip Johan von Strahlenberg tarafından bulunarak bilim dünyasına tanıtılmış ve Danimarkalı araştırmacı Wilhelm Thomsen tarafından da okunmuştur. Böylece Köktürklerin Türkçeyi yazı dili olarak kullandıkları ortaya çıkmıştır.

Türkçenin bilinen en eski metnini 6 satırdan oluşan “Çoyr” Yazıtı oluştururken, hacim bakımından en büyük metinleri ise “Kül Tigin”, “Bilge Kağan” ve “Tonyukuk” Yazıtları oluşturmaktadır. “Kül Tigin”, “Bilge Kağan” ve vezirleri “Tonyukuk” adına dikilen bu Yazıtlar, dilin yanı sıra konu bakımından da önem arz ederler. “Kül Tigin” ve “Bilge Kağan” Yazıtları, Orhon Irmağı civarında, “Tonyukuk” Yazıtı ise Tola Irmağı’nın yukarı yatağındaki Bayn Tsokto (Bayn Çokto) bölgesinde yer alır.

“Tonyukuk” Yazıtının ne zaman yazıldığı konusunda araştırmacılar arasında bir fikirliği yoktur. Ahmet Bican Ercilasun 725-726 yılları arasında; Osman Fikri Sertkaya 732-734 yılları arasında; Talat Tekin ise 720-725 yılları arasında yazıldığı söyler (Ercilasun, 2004: 132). Yazıtı diktiren ve üzerindeki yazıları yazdıran 2. Köktürk Devleti’nin ünlü veziri Bilge Tonyukuk’tur. Yazıtta Türk milletinin Çin tutsaklığından kurtuluşu ve İltiş Kağan zamanında Köktürklerin Oğuzlarla, Kırgızlarla ve Çinlilerle yaptığı savaşlar anlatılmakta ve bütün bu olaylarda Bilge Tonyukuk’un rolü özellikle belirtilmektedir. İki parça hâlinde bulunan ve 62 satırdan oluşan Yazıtta Tonyukuk, olayları halkın anlayabileceği şekilde sade ve sanatsız bir şekilde anlatmıştır. Zaman zaman milletin ders alması için öğütlerde bulunmuş, bunu yaparken bazen atasözlerine ve deyimlere başvurmuştur (Ata, 2011: 68).

“Kül Tigin” Yazıtı, 732’de Türk kağanı Kül Tigin için Bilge Kağan tarafından yazdırılmış ve diktirilmiştir. Yüksekliği 3,75 metre olan Yazıt, yontulmuş bir çeşit kireç taşı veya saf olmayan mermerdendir. Yazıtta yukarıya doğru gidildikçe daralma görülür. Dört cephelidir ve 71 satırdan oluşmaktadır. Doğu ve Batı cephelerinin genişliği aşağıda 132, yukarıda 122 santimdir. Güney ve Kuzey cepheleri ise aşağıda 46, yukarıda 44 santimetreden oluşur. Yazıtın üstü kemer şeklinde bitmektedir ve Kağanın işareti, Doğu cephesinin üzerinde yer alır. Batı cephesi Çince kitabe ile kaplıdır. Diğer üç cephesi ise Türkçe kitabelerden oluşmuştur. Yazıtta Köktürklerin birinci dönemdeki sosyal ve siyasi devrini, daha sonrasında nasıl zayıfladıklarını, Çin’e esir olduklarını, Çin baskısından nasıl kurtulduklarını ve Kül Tiginin yaptığı kahramanlıklar işlenmiştir. Ayrıca Kağan’ın ölümü ve adına düzenlenen yas töreni anlatılmıştır. “Kül Tigin” Yazıtı, Türk edebiyatının sanatkâr bir edayla yazılan ilk eser olmasından dolayı önemlidir.

“Bilge Kağan” Yazıtı ise 735 tarihinde oğlu Teñri Kağan tarafından diktirilmiştir. Bu Yazıtın büyük bir bölümü “Kül Tigin” Yazıtıyla aynıdır. Güney yüzünde bulunan 10-15. arasındaki satırlar ile batı yüzünde bulunan 6 satır okunabilmekte ve buradan Yazıtı diktirenin Teñgri Kağan olduğu anlaşılmaktadır.

Bilge Kağan'ın yiğitlikleri, Türk milletine iletmek istediği mesajlar, Çin'e esir olmaları ve esaretten nasıl kurtuldukları gibi anlatımlar Yazıtın içeriğini oluşturur. Yazıtta Bilge Kağan'ın ağzından devletin nasıl büyüdüğü anlatılmıştır. “Kül Tigin” ve “Bilge Kağan” Yazıtlarında satırlar sağdan sola doğru dizilmiş, metinler ise yukarıdan aşağıya doğru sıralanmıştır. Köktürk tarihi ile ilgili bilgiler içeren bu eserler, söylev türünde verilmiştir. Türk tarihi, Türk toplumunun yaşam biçimi ve dünya görüşü ile ilgili bilgiler içerir. Kitabelerin bir yüzü Köktürk alfabesiyle, bir yüzü Çince yazılmıştır (Ata, 2011: 68-69; Ergin, 2000: XVII-XX).

Köktürk Yazıtlarında bulunan düzyazı bölümleri, o zamanın Türkçesinin en yüksek anlatım özelliklerini taşıması bakımından önemlidir. Şiirsel bir anlatımla oluşturulan ve bugünkü düzyazıya örnek olabilecek bir cümle yapısı vardır. Bu eserlerde açık, yalın, sade bir dil kullanılmıştır ve sosyal devlet anlayışını işleyen bir dil yapısı görülmektedir. Dil, yabancı etkilerden oldukça uzaktır.

“Orhon” Yazıtları dışında Köktürk Türkçesine ait olduğu kabul edilen başka Yazıtlar da vardır. “Orhon Abideleri” olarak anılan “Tonyukuk (725-726)”, “Kül Tigin (732)”, “Bilge Kağan (735)” Yazıtlarının yanı sıra “Çoyrın (687-692)”, “Hoytu Tamir (717-720)”, “Ongin” (İşbara Tamgan Tarkan) (719-720)”, “İhe-Huşotu (Köl İç Çör 723-725)”, “İhe-Aşeta (Altun Tamgan Tarkan) (724)”, “İhe-Nür (tahminen 730)”, “Bugut (Mahan Kağan, “Nalayha”, “Hangiday”, “Talas” adlı irili ufaklı yazılı kaynaklar da Köktürk Türkçesine ait eserlerdir.

Bu Yazıtların ilki olan “Çoyrın” Yazıtı, 687-692 yılları arasında dikilen, tarihi bilinen ve bugüne kadar ulaşan en eski Türk Yazıtı olmasından dolayı önemlidir. Yazıtta Köktürk erinin İltiş'e katılması anlatılmakta ve 6 satırdan oluşmaktadır.

Hoytu Tamir bölgesinde bulunan metinler ise diğerlerinden farklılık göstermektedir. “Hoytu Tamir” adıyla anılan bu Yazıtlar, taş üzerine kazınarak değil, boya ile kayalar üzerine yazılmıştır ve 34 parçadan ibarettir. 21 parçası yayımlanan Yazıt, 42 satırdan oluşmaktadır. Yazıtlarda Köl İç Çor'un Türgişlerle savaşması ve Beş Balık'a yapılan seferden bahsedilmektedir (Ercilasun, 2004: 130).

“Ongin” Yazıtı, 719-720 tarihlerinde dikilen Yazıttır. 19 satırdan oluşan bu Yazıt, Bilge İşbara Tamgan Tarkan adlı bir beyin ve babası İl İtmış Yabgu’nun, Türk milleti için nasıl çalıştıklarını ve düşmanla savaştıklarını anlatır. 723-725 yılları arasında dikilmiş olan “Köl İç Çor” Yazıtı, 29 satırdan oluşur. İşbara Bilge Köl İç Çor’un savaşlardaki yiğitliğini anlatmaktadır. Bilge Kağan zamanında İşbara Bilge Köl İç Çor’un, Tarduşlar üzerine şad olarak tayin edildiği anlatılmıştır. Bu durum “Bilge Kağan” Yazıtında da geçmektedir. Altun Tamgan Tarkan adına yazılmış olan “İhe-Aşete” Yazıtı, 10 satırdan oluşan küçük bir eserdir ve tahminen 724 yılında dikildiği düşünülmektedir (Ercilasun, 2004: 131; Akar, 2005: 91-94).

1.1.1.1. Köktürk Türkçesinde Geniş Zaman

Köktürk Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, -Ir, -Ur” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r”, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar, -Ir, -Ur” ekleri getirilir. Aslen sıfat-fiil eki olan söz konusu eklerin şekil ve zaman ekleri olarak da kullanılması, Eski Türkçe döneminde gerçekleşmiştir (Tekin, 2003: 185). Bu ekler günümüze kadar bir yandan geniş zaman ekleri olarak kullanılmış, bir yandan da sıfat-fiil ekleri olarak varlığını sürdürmüştür. Kökenleri aynı olsa da bu iki kullanım, farklı işlevlerinden dolayı zamanla birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmıştır.

Geniş zaman kavramı; geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamanı içerisine alan geniş bir kapsama alanına sahiptir. Köktürk Türkçesinde geniş zamanı ifade eden ekler aynı zamanda şimdiki zamanı da ifade ettiği için çoğu zaman bu iki kipi birbirinden ayırt etmek zordur (Bulak, 2017: 179-180).

Köktürk Türkçesinde geniş zaman çekiminde teklik ve çokluk 1. ve 2. kişi çekimlerinde kişi unsuru olarak kişi zamirleri, teklik 3. kişi çekiminde eksiz şekil, çokluk 3. kişi çekiminde ise “-IAr” eki kullanılır. Ayrıca 3. kişi yüklemine bazen “ol” zamiri de eklenir.

	1. kişi:	<i>arıtır män</i>	<i>bériürbän</i>
Teklik	2. kişi:	<i>(arıtır sän)</i>	<i>(bériürsän)</i>
	3. kişi:	<i>arıtır (ol)</i>	<i>bériür (ol)</i>
	1. kişi:	<i>arıtır biz</i>	<i>bériür biz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>arıtır siz</i>	<i>bériür siz</i>
	3. kişi:	<i>arıtırlar</i>	<i>bériürler</i>

Teklik 1. kişi*bän ança te-r män* (T-37)*sini tabgaçığ ölürtäçi ti-r män* (T-10)*kämkä ilig kazgan-ur män* (KT, D-9)*nä kaganka işig küçüg bir-ür män* (KT, D-9, BK, D-9)*idişimtä ayakımta öñi kança bar-ır män* (IB-42)**Teklik 3. kişi***türük bilgä kagan türük sir bodunug oguz bodunug igidü olor-ur* (T-62)*bänin bodunum anta ür-ür* (T-21)*uçä umatın olor-ur* (IB-61)**Çokluk 1. kişi***näkä tüz-är biz* (T-38)*üküş teyin näkä kork-ur biz* (T-38)**Çokluk 2. kişi***... tägdökin türük bäglär kop bil-ir siz* “ (KT, D-34)**Çokluk 3. kişi***könäki nälök toñgay, künäşkä olor-ur ol* (IB-57)**Olumsuz Şekli**

Köktürk Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekimi “-mAz” ekleri ile ifade edilir. Kişi unsuru olarak kişi zamirleri kullanılır. Teklik ve çokluk 3. kişi çekimlerinde kişi zamirleri genellikle düşer (Bulak, 2017: 181).

	1. kişi:	<i>(köçmüz bän)</i>	<i>(korkmaz män)</i>
Teklik	2. kişi:	<i>köçmüz sän</i>	<i>korkmaz sän</i>
	3. kişi:	<i>köçmüz</i>	<i>korkmaz</i>
	1. kişi:	<i>(köçmüz biz)</i>	<i>(korkmaz biz)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(köçmüz siz)</i>	<i>(korkmaz siz)</i>
	3. kişi:	<i>köçmüz</i>	<i>korkmaz</i>

Teklik 2. kişi

āçsar tosık ö-mâz sän bir todsar āçsık ö-mâz sän (BK, K-6)

Teklik 3. kişi

bir kişi yañılsar uguşi boduni bişükiñä tägi kud-mazärmiş (KT, G-6)

Çokluk 3. kişi

ädgü bilgä kişig ädgü alp kişig yorit-mazärmiş (KT, G-6)

Soru Şekli

Köktürk Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “-mu” soru edatıyla ifade edilir. Soru anlamı soru ekleriyle sağlanabildiği gibi soru sözcükleri yardımıyla da sağlanabilmektedir. “*idişimtä ayakımta öñi kañçabar-ır män*” (T-38), “*näkä täz-ür biz*” (T-38) gibi.

Teklik	1. kişi:	<i>(barır mu män)</i>	<i>(bilmâz mü bän)</i>
	2. kişi:	<i>(barır mu sän)</i>	<i>(bilmâz mü sän)</i>
	3. kişi:	<i>(barır mu)</i>	<i>(bilmâz mü)</i>
Çokluk	1. kişi:	<i>(barır mu biz)</i>	<i>(bilmâz mü biz)</i>
	2. kişi:	<i>(barır mu siz)</i>	<i>(bilmâz mü siz)</i>
	3. kişi:	<i>(barırlar mu)</i>	<i>(bilmâzlär mü)</i>

1.1.2. Eski Uygur Türkçesi

Eski Uygur Türkçesi, Uygurların 7-8. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar kullandıkları, Güney-Doğu Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ağızlar topluluğuna ve bu alanda gelişmiş yazı diline verilen isimdir. Bu evre, ses ve biçim özellikleri açısından Köktürk Türkçesinin devamı niteliğindedir. Çin kaynaklarında eski Uygurlar, “Hoei-ho”, “Hui-ho”, “Huei-hu” gibi farklı adlarla anılmışlar. “Uygur” adının kökeni hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Gyula Németh, Uygur adının “uy-” (takip etmek) fiiline “-gur” ekinin getirilmesiyle oluşan bir isim olduğunu belirtir, Ebu'l-Gazi Bahadır Han Şecere-i Terakkime adlı eserinde, Yazıcı-zâde ise Oğuz-nâme adlı eserinde bu görüşü destekleyen bilgiler vermişlerdir. Ancak Annemarie von Gabain ise bu görüşe katılmaz ve “uy-” fiilinin “ud-” fiilinden türediğini belirterek söz konusu adlandırmanın yanlış olduğunu ileri sürer. Kaşgârlı Mahmud ise “uygur” isminin “oy-” (oymak, baskı yapmak) fiiline “-gur” eki getirilerek yapıldığını söylemiştir (Eraslan, 2012: 31).

1893 yılında Köktürk metinlerinin çözülmesi, Türk kültürüne yoğun bir talep oluşturmuş ve Avrupa ülkeleri tarafından seferler düzenlenmiştir. Prusya tarafından düzenlenen Turfan seferleriyle de “Eski Uygur Türkçesi” ile yazılmış birçok metin gün yüzüne çıkarılmıştır. Elde edilen metinlerin çoğu “Budizm” ve “Mani” dinlerini benimseyen Uygurlara aitken; az bir kısmı da Hristiyan Uygurlara aittir (Eraslan, 2012: 45). Bu metinlerin bir kısmı seriler halinde tıpkıbasım şeklinde, bir kısmı da makale ve kitap şeklinde yayınlanmıştır.

Eski Uygur Türkçesine ait metinler 1900’lü yılların başlarından itibaren dilciler tarafından incelenmeye başlamıştır. Bu kapsamda ilk yayımlanan eser, Karl Müller tarafından yayınlanan Uigurica’dır. Müller, 1908’de “Uigurica I”, 1911’de “Uigurica II”, 1919 yılında “Uigurica III” adlı eserini çıkarmıştır. Gabain ise Müller’in ölümünden sonra bıraktığı çalışmalardan da yararlanarak “Uigurica IV” adlı eseri yayınlamıştır.

Diğer bir çalışma, “Mani” yazmaları üzerinde çalışan Türkolog Albert von Le Coq’a aittir. Le Coq, 1911 yılında Manichaica I’i, 1919 yılında Manichaica II’yi, 1922 yılında ise Manichaica III’ü, yayınlamıştır. Bir diğer çalışma ise Willi Bang ve öğrencisi Gabain’in birlikte çıkardıkları “Türkische Turfan-Texte” adlı çalışmadır. Beş ayrı metin ve bir indeksten oluşan bu yayınların ilk altı sayısı Bang ve Gabain’e aittir. “Türkische Turfan-Texte” serisinin sonuncusu olan 10. sayısı, 1959’da çıkarılmış, ardından bu yayınlar, “Berliner Turfantexte” adı altında devam etmiştir. Günümüze kadar devam eden Berliner Turfantexte’in ilk sayısını 1971’de G. Hazai ve Peter Zieme yayınlamışlardır. “Berlin Turfantexte” yazmaları koleksiyonundaki tıp metinleri ise, ilk olarak Reşid Rahmeti Arat tarafından işlenmiş ve yayınlanmıştır. Şinasi Tekin, 1950’li yıllarda Almanya’ya giderek Gabain ile birlikte doktora tezi olarak “Altun Yaruk” metninin bir parçasını yayına hazırlamıştır. Osman Fikri Sertkaya da 1970’te Almanya, Fransa ve İngiltere’ye gitmiş ve buralarda Eski Uygur metinleri üzerine araştırma ve incelemeler yapmıştır (Ata, 2013: 11-26; Sertkaya, 2009: 412-413).

“Altun Yaruk”, “Sekiz Yükme”, “Kalyanamkara ve Papamkara” ve “İrk Bitig” adlı metinler Eski Uygur Türkçesi evresinde yazılmış olan önemli metinlerdir. “Altun Yaruk”, 10. yüzyılda Çince’den Türkçe’ye çevrildiği düşünülen bir metin olup Budizm’in temel öğretilerini, felsefesini ve menkıbelerini anlatan hikâyelerden oluşmaktadır. “Sekiz Yükme” de “Altun Yaruk” gibi Çince’den Türkçe’ye çevrilen ve Budizm’e ait dinî-ahlâkî inanışlardan bahseden bir metindir. Uygurlar arasında çok yayılan bu eser, kısa cümleleri, sade ve içten anlatımı ile zengin söz varlığıyla dikkati çeker.

Aslı Sanskritçe olduğu söylenen Kalyanamkara ve Papamkara'nın 10. yüzyılda Uygurca'ya çevrildiği düşünülmektedir. İki kardeş arasında geçen olayları Budizm öğretilerine göre anlatan metin, Budizm dinini esas alan bir hikâye kitabıdır. 930 yılında yazıldığı düşünülen "İrk Bitig" metni ise 65 paragraftan oluşan bir fal kitabıdır. Maniheizm dinini anlatır ve 104 sayfadan oluşur.

Eski Uygur Türkçesi dönemine ait "Taryat", "Tes", "Şine-Usu", "Somon-Sevrey", "Suci", "Karabalgasun", "Ar Hanin", "Gürbelcin", "Somon-Tes", "Mutrın-Temdeg" gibi Yazıtlar da günümüze kadar ulaşan metinlerdir.

"Taryat" Yazıtı, 753 yılında İkinci Uygur kağanı Moyun Çor tarafından diktirilmiştir ve 30 satırdan oluşmaktadır. Yazıtta Moyun Çor ile babası Kül Bilge'nin savaşları anlatılmaktadır. "Tes" Yazıtı, 1976 yılında bulunmuştur ve 22 satırdan oluşmaktadır. Bu Yazıt, Moyun Çor tarafından diktirildiği tahmin edilmekte ve Uygurlar'ın atalarından bahsedildiği sanılmaktadır.

"Şine-Usu" Yazıtı, iki parçadan ve 51 satırdan oluşmaktadır. Bu dönemde yazılan Bitiglerin en büyüğü olma özelliğini gösteren bu Yazıt, 760 yılında Moyun Çor adına dikilmiştir. Yazıtta Oğuzlarla, Kırgızlarla ve Tatarlarla yapılan savaşlar anlatılmaktadır. "Somon-Sevrey" Yazıtı, 7 satırdan meydana gelmekte ve ayrıca üzerinde 7 satırlık Soğdakça bir metin de bulunmaktadır. Yazıtta Böğü Kağan'ın Çin'e yaptığı seferden bahsedilmektedir. "Suci" Yazıtı, Boyla Kutlug Yargan adına dikilmiş 11 satırdan oluşmaktadır. Yazıtta Boyla Kutlug Yargan'ın şöhretinin çok geniş alana yayıldığı ve çok fazla at sürülerine sahip olduğu anlatılmaktadır.

Karabalgasun bölgesinde bulunan "Karabalgasun" Yazıtları ise, üç ayrı Yazıttan oluşmaktadır. Günümüze parçalanmış olarak ulaşan ilk "Karabalgasun" Yazıtı 5 satırdan meydana gelir. İkinci "Karabalgasun" Yazıtı 12 satırdan oluşmuş ve Serentey Irmağı kıyısında bulunmuştur. Üçüncü "Karabalgasun" Yazıtı ise 1896 yılında bulunmuştur ve yaklaşık olarak 810 yılında dikildiği rivayet edilmektedir. 9 parça halinde bulunan eserde Soğdça ve Çince metinler de bulunmaktadır. "Gürbelcin" Yazıtı, 1929 yılında 3 satırdan oluşan ve kaya üzerine yazılmış halde bulunmuştur ve her satırında "Teñri kuli bitidim" yazmaktadır. Bu Yazıtın "Kulbak" Yazıtı olduğu da rivayetler arasındadır. Üzerinde "Kutlug" yazan "Mutrın Temdeg" Yazıtı ise bakırdan yapılmış bir mühürden oluşmaktadır (Ercilasun, 2004: 137-139).

Eski Uygur Türkçesine ait metinler karmaşık cümle yapısıyla beraber zengin bir söz varlığına sahiptir. Bu dönemde yazılmış olan eserlerin çoğu Budist Uygurlar tarafından yazılmıştır. Bu metinler Budist ve Mani inançlarını yansıtmaları açısından da önemli eserlerdir. Köktürk Türkçesi dönemindeki eserlerin Vilhelm Thomsen tarafından bulunup anlamlandırılması, bu dönemdeki metinlerin bilim dünyasına kazandırılmasını kolaylaştırmıştır. Ancak yine de bu evreyi ele alan tasnifler tam manasıyla ihtiyaca cevap verecek nitelikte olmamış, metin ve gramer konularının aktarılmasından öteye gidememiştir.

1.1.2.1. Eski Uygur Türkçesinde Geniş Zaman

Eski Uygur Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, -Ir, -Ur” ekleri ile ifade edilir. Çekimde 1. tip kişi ekleri olarak adlandırılan kişi zamirleri kullanılır. Bu zamanda yaygın olarak kullanılan “-r” eki, asıl ektir ve diğer geniş zaman ekleri de bu ekten türemiştir (Eraslan, 2012: 334). Ek ünlü ile bitmişse doğrudan doğruya, ünsüzle bitmişse bağlayıcı ünlü ile bağlanmaktadır.

Türkçede işlek olarak kullanılan “-Ur” ekinin bu dönemden sonra kullanım alanı daralmış, “-Ir” eki diğerlerine oranla daha az tercih edilmiş, Eski Türkçede az kullanılan “-Ar” ekinin kullanımı ise bu evreden sonra yaygınlaşmıştır (Bulak, 2017: 182).

Eski Uygur Türkçesinde kullanılan “-Ar” eki daha ziyade ünsüzle biten tek heceli fillere getirilir. “*tut-ar men, köy-er sen, tut-ar biz, köy-er siz*” gibi. Ayrıca “-Ur” eki düzlük yuvarlaklık uyumuna tabi değildir.

Eski Uygur Türkçesinde geniş zamanı ifade eden ekler, geniş zamanın yanı sıra şimdiki zamanı da ifade eder. Bu dönemde şimdiki zaman için ayrı bir ek olmayışı, geniş zaman ve şimdiki zaman arasındaki ayrımı daha da zorlaştırmaktadır. Bu yakınlık, yalnızca Eski Uygur Türkçesi dönemi ile sınırlı kalmamış, günümüz Türk lehçelerinden Gagavuz, Azerbaycan, Altay ve Saha Türkçelerinde de kendini göstermeye devam etmiştir.

	1. kişi:	<i>tegir men</i>	<i>togar men</i>
Teklik	2. kişi:	<i>tegir sen</i>	<i>togar sen</i>
	3. kişi:	<i>tegir</i>	<i>togar</i>
	1. kişi:	<i>tegir biz</i>	<i>togar biz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>tegir siz/sizler</i>	<i>togar siz/sizler</i>
	3. kişi:	<i>tegirler</i>	<i>togarlal</i>

Teklik 1. kişi

çam çarım kılsar men kakkadamını bil-ir men (Uig. doc. SAS, 1, 19-20)

séni inçe sév-er mén ayadakı yénçü monçuķ teg (Prens KP, VI)

Teklik 2. kişi

yene amtı bo bodi tigme yorıkıķ neçükin tapıngça bıŗrunur öğretin-ür sen tip ayıtdı
(Bewusstseinslehre 379, 35)

Teklik 3. kişi

sakınçsız tözsüz tözlüg öğrünç tuğ-ar (Totenbuch, 914-915)

tavıŗğan yıl-lıķ kişi bu yaltuz-ğa san-lıķ toğ-ar (TTT, VII, 14, 36-39)

tobıķöz-e meň bolsar uluğ atķa yolğa teg-ir (TTT, VII, 37, 10-12)

Çokluk 1. kişi

anıň (üçün) biz kamağun ikileyü yine yıl(kı ajanunta) toğguluķ ötekke emgekke teg-er
biz(Suv. 7: 3-5)

Çokluk 2. kişi

taluy öğüzke kir-ür-sizler (Prens KP, XXXI)

Çokluk 3. kişi

kösüş turgur-ur-lar on yir orunlarda yorıģalı(Biogr. Hts., 149)

Olumsuz Şekli

Eski Uygur Türkçesinde geniş zaman kipinin olumsuzu aslında sıfat fiil eki olan “-mAz” ekiyle ifade edilir. Söz konusu ek bu dönemde bir yandan geniş zamanın olumsuz ifadesinde kullanılırken bir yandan da esas işlevi olan sıfat fiil eki olarak kullanılmaya devam edilir (Bulak, 2017: 185).

Eski Uygur Türkçesinde geniş zaman olumsuz çekiminde kişi unsuru olarak kişi zamirleri kullanılır. Teklik 3. kişi çekimi yapılırken çoğu zaman kişi zamirinin düŗtüğü görülür. “*salmaz men, körmez sen söylemez, tilemez biz*” gibi. Ekleşmenin görüldüğü çokluk 3. kişi çekiminde ise “-lAr” zamir kökenli kişi eki kullanılır.

	1. kişi:	<i>sözlemez men</i>	<i>kılmaz men</i>
Teklik	2. kişi:	<i>(sözlemez sen)</i>	<i>(kılmaz sen)</i>
	3. kişi:	<i>sözlemez</i>	<i>kılmaz</i>
	1. kişi:	<i>sözlemez biz</i>	<i>kılmaz biz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(sözlemez siz/sizler)</i>	<i>(kılmazsınız/sizler)</i>
	3. kişi:	<i>(sözlemezler)</i>	<i>(kılmazlar)</i>

Teklik 1. kişi

*kılmaduk ayıg kılınçlarımın ikileyü tağı **kıl-maz men** (Ust. 139)*

Teklik 3. kişi

*kut bulmuş tüz-ün-ler bu tıtağ-ın anta **bar-maz** (Biogr. Hts., 105-106)*

*ay erklig uğan meñü muşsuzbayat, **yara-maz** seniñdin adınka bu at (KB, I, 6)*

*seziksiz bir ök sen ay meñü eçü, **katıl-maz** karılmaz sakışka seçü (KB, I, 10)*

Çokluk 1. kişi

*bu isig ödte **bilmez biz** bilegde kin neteg inç mu erki? (Briefe Hts. 1882-1884)*

Soru Şekli

Eski Uygur Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “-mU” ekiyle ifade edilir. Eski Uygur Türkçesinde soru ekinin dar şekilleri görülmez. Bu durum Uygur Türkçesini önceki dönem olan Köktürk Türkçesinden ayırır. Bu dönemde kullanılan soru ekleri incelik kalınlık uyumuna uymaktadır. Ancak ekin tek şekilli kullanımından dolayı düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Geniş zamanın soru çekiminde soru eki kişi unsurundan önce gelir ve ayrı yazılır.

	1. kişi:	<i>(tiler mü men)</i>	<i>(kılmazmu men)</i>
Teklik	2. kişi:	<i>(tiler mü sen)</i>	<i>(kılmaz mu sen)</i>
	3. kişi:	<i>tiler mü</i>	<i>kılmaz mu</i>
	1. kişi:	<i>(tiler mü biz)</i>	<i>(kılmaz mu biz)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>tiler mü siz</i>	<i>kılmaz mu siz</i>
	3. kişi:	<i>(tiler ler mü)</i>	<i>(kılmazlar mu)</i>

Teklik 3. kişi

neçük ol bulğalı ugay mu bo üdteki çavıkmış edgü at küüg?(Xuanzang-Biogr. 1197-1199)

Çokluk 2. kişi

kaŋım kuti méni sév-er mü siz? (Prens KP, VI)

amrağ ögüküm méning élte kazgançum sizing érmez mü? (Prens KP, XVI)

1.1.3. Karahanlı Türkçesi

Karahanlı Türkçesi, ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlıların konuşma dili ve “Kaşgar” merkezli yazı dilidir. Önceleri “Türkistan Uygur Devleti” olarak anılan Karahanlılar, Vasilevic Grigorev’in “Karachaniden” ifadesini kullanmasıyla birlikte “Karahanlı Devleti” olarak anılmıştır. Karahanlılar’ın kökeni ile ilgili farklı isimlendirmeler yapılmıştır. Joseph de Guignes ile H. H. Klaproth “Uygur”; Joseph von Hammer-Purgstall ile Gustav Weil “Türkmen”; Wilhelm Barthold, Vladimir Minorsky, Zeki Velidi Togan ile Reşat Genç “Yağma”; Mehmet Köprülü “Karluk”; Omeljan Pritsak ise “T’uchüe A-shi-na” (Tukyu Köktürk) gibi farklı isimler vermişlerdir (Karahan, 2014: 15). Bunların dışında Karahanlılar, “Kansu”, “Turfan”, “Türgiş”, “Hakanlılar” gibi başka isimlerle anılmışlardır.

Karahanlı isminin anlamı ve etimolojisi ile ilgili olarak da çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Gyula Németh, Atilla’nın oğlu “ilek” isminden türediğini ve illig’le ilgili olduğunu söylerken, Annemarie von Gabain “illig” kelimesi için “ilin, halkın rehberidir” ifadesini kullanmış, Omeljan Pritsak ise bu kelimenin hükümdar anlamına geldiğini söylemiştir. Sadettin Gömeç, “ilig” ve “ilek” kelimelerinin yazımının yanlış olduğunu aslında bu kelimenin “illig” olması gerektiğini ve “illig-hanları” şeklinde yazılması gerektiğini söylemiştir. Reşat Genç ise, “karahanlı” kelimesinin “kara han” ve “kara hakan” kelimelerinden türediğini, “kara” ve “han” kelimelerinin birleşmesiyle de Karahan kelimesinin oluştuğunu söylemiştir (Kemaloğlu, 2013: 415-417).

Karahanlılar, Kaşgar’da daha çok “Hakaniye Türkçesi” olarak bilinen bir yazı oluşturarak bu yazı dili ile günümüze kadar ulaşan değerli eserler vermişlerdir. “Kutadgu Bilig”, “Divân-ı Lugâti’t-Türk”, “Atabetü’l-Hakayık”, “Divân-ı Hikmet” ve “Kur’an Tercümelere” Karahanlı Türkçesinin önemli eserleridir. Türk dili tarihinde önemli bir yer edinen bu yazı dilinin Türk dilinin tarihi gelişim sürecinin neresinde yer aldığı ile ilgili farklı görüşler mevcuttur.

Carl Brockelmann, Kaare Grønbech, Annemarie von Gabain, Louis Ligeti, Ahmet Caferoğlu gibi Türkologlar Karahanlı Türkçesini “Orta Türkçe” döneminde; Marcel Erdal, Róna Tas, Lars Johanson gibi düşünen araştırmacılar ise “Eski Türkçe” döneminde değerlendirir (<https://acikders.ankara.edu.tr/mod/page/view.php?id=18775> E. T. 04.04.2019)

Bu evrenin ilk eseri Yusuf Has Hacıp tarafından yazılan Kutadgu Bilig’tir. Dil, edebiyat ve kültür tarihimizin en önemli eserlerinden biri olan “Kutadgu Bilig”, İslam kültürü etkisinde gelişen ve Türk edebiyatının edebi değer taşıyan ilk eseridir. Devlet adamlarına öğüt verdiği için Türk edebiyatının ilk siyaset-nâmesidir. Mesnevi nazım şekliyle yazılan eserde 6645 beyit ve 173 dörtlük vardır. Eserde hem aruz hem de hece ölçüsü kullanılmıştır. Aruz ölçüsünün kullanıldığı ilk eser olarak kabul edilir. Eserdeki olaylar adaleti, aklı, saadeti ve devleti temsil eden dört sembolik şahıs etrafında şekillenmektedir. Ayrıca eserde devlet idaresinin ve sosyal düzenin nasıl olması gerektiği anlatılmaktadır. Hakaniye Türkçesiyle yazılan eserin, Fergana, Kahire ve Viyana’da olmak üzere üç nüshası vardır (Ercilasun, 2004: 297-299).

Bu dönemde kaleme alınan bir diğer eser Kaşgarlı Mahmud’un yazdığı Divân-ı Lugâti’t-Türk’tür. Türkçenin ilk sözlüğü ve dilbilgisi kitabıdır. Eserde 7500 Türkçe kelimenin Arapça karşılığı verilmiştir. Yazar Türkçe kelimelerin karşılıklarını göstermiş ve bunu halk dilinden derlediği örneklerle açıklamıştır. Türk dilini Araplara öğretmek amacıyla ve Arapça olarak yazılmıştır. Eserin manzum parçalarının çoğu hece ölçüsünün 7’li kalıbıyla yazılmıştır. Eserde Türk boylarının coğrafyası, örfü ve gelenekleri üzerine önemli bilgiler vardır. Dönemin Türk dünyasını gösteren bir harita da esere eklenmiştir. Yine eserde içki meclisleri, av eğlenceleri gibi yaşantılara da yer verilmiştir. Divân-ı Lugâti’t-Türk’ün tek yazması vardır. Ali Emirî Efendi tarafından İstanbul’da Beyazıt Camii yanındaki bir sahafta, 1917 yılında bulunmuştur (Ercilasun, 2004: 319-322).

Karahanlı Türkçesinin bir diğer önemli eseri olan “Atabetü’l Hakayık”, Edip Ahmet Yükneki tarafından “Uygur” harfli “Kaşgar” diliyle yazılmıştır. Yazar, aruz ölçüsü ve dörtlük nazım birimi ile yazdığı eserini Karahanlı beylerinden Muhammed Sipehsalar için kaleme almıştır. Ahlaklı insan olmanın yollarını öğütleyen ve ahlak ilkelerini açıklayan eser, İslâmî çerçevedeki düşünce ve görüşlere ilham kaynağı olmuştur. Eserde insanı ve dünyayı bilmenin bilim yoluyla olabileceği vurgulanmıştır. Bilginin ne kadar faydalı, bilgisizliğin ise ne derece zararlı olduğu konusu işlenmiştir (Ercilasun, 2004: 333-334).

“Divân-ı Hikmet” ise Ahmet Yesevi tarafından kaleme alınmıştır. Eser, Karahanlı Türkçesinin “Hakaniye” lehçesiyle yazılmıştır. Dörtlüklerle ve hece ölçüsüyle yazılmış dini, tasavvufî ve öğretici bir eserdir. Müellifin dörtlüklerine “Hikmet” adını verdiği bu eser, Orta Asya ve Anadolu halkını derinden etkilemiş ve Anadolu’da kurulmuş olan birçok tarikata da öncülük etmiştir. Allah aşkı, peygamber sevgisi, hayatı ve mucizeleri, bu dünyadan şikâyet, cennet ve cehennem ve dervişlik işlenen konular arasındadır (Ercilasun, 2004: 338-340).

Karahanlılar İslamiyet’i kabul ettikten sonra İslam dinine saygı göstermişler ve bu dini en iyi şekilde anlayabilmek için çalışmalar yapmışlardır. Karahanlı Türkçesi zamanında yapılan Kur’an tercümeleri de bu çalışmaların bir sonucudur. Fakat ilk Kur’an tercümesinin kim tarafından, ne zaman, nerede yazıldığı tam olarak bilinmemektedir. İlk Kur’an tercümesinin Samanoğulları’ndan Emir Mansur b. Nuh tarafından Buhara’da Farsça’ya çevrildiği rivayet edilmektedir. Farsça’ya tercüme edilen bu eserde Taberî’nin Arapça olarak yazdığı 40 ciltlik Kur’an tefsirinden yararlanılmıştır. Öte yandan Aysu Ata tarafından “İlk Kur’an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi” adı altında yayınlanan Türkçe Kur’an Tercümesi’nin (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesine ait olduğu düşünülmektedir. Ata, çalışmasının giriş bölümünde Rylands Nüshası’ndan ve Kuran tercümelerinden bahsetmektedir. Esere Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç farklı dizin eklenmiştir. Türkçe dizin bölümünde bütün kelimeler yer almış ve bu kelimelerin alıntı olup olmadığı belirtilmiştir. Yazar ayrıca etimolojik yönden çelişkili olan kelimelerin kökeni ile ilgili bilgilere yer vermiş, bu durumu “Eski Uygur” ve “Karahanlı” dönemine ait diğer eserler ve metinlerden yola çıkarak açıklamaya çalışmıştır (Üşenmez, 2006: 91; Ünlü 2007: 15-16; Ercilasun, 2004: 337-338).

1.1.1.3.1. Karahanlı Türkçesinde Geniş Zaman

Karahanlı Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, -Ir, -Ur” ekleriyle ifade edilir. Hangi fiillerden sonra hangi ekin geleceği belli bir kurala bağlı değildir. Teklik 1. kişi çekimi “*men, ben*” nadiren “*min*”; teklik 2. kişi çekimi “*sen*” nadiren “*sin*”; teklik 3. kişi çekimi “*o, ol, a*”; çokluk 1. kişi çekimi “*biz*” az da olsa “*miz*”; çokluk 2. kişi çekimi “*siz*”; çokluk 3. kişi çekimi ise “*olar, anlar, onlar*” zamirleriyle çekimlenmektedir.

	1. kişi:	<i>kelir men/min</i>	<i>yorır men</i>
Teklik	2. kişi:	<i>kelir sen/sin</i>	<i>yorır sen/sin</i>
	3. kişi:	<i>kelir</i>	<i>yorır</i>
	1. kişi:	<i>kelirmiz</i>	<i>yorurmiz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(kelir siz)</i>	<i>(yorır siz)</i>
	3. kişi:	<i>kelirler</i>	<i>yorurlar</i>

Teklik 1. kişi

neçe yunçığ özke yüz ursa özüm, baru körki artar kes-er men sözüm(KB-736)

kel-ir men bar-ır men yor-ır men burun, ajunuğ kez-er men maña yok orun (KB-747)

isizlik bile erse beglik maña, kerekmez bu beglik kod-ur men saña (KB-925)

munu men atası öl-ür men bu kün, kiçig kaldı oğlum yetim ögsüzün (KB-1487)

ay-ur men bitidim tilekim sözüm, tilin sözlemiş soz eşittiñ tüzüm (KB-3812)

könüldeki sırrım aç-ar men saña, tilek ârzû birle uç-ar men saña (KB-4796)

küvengü avınğu sığınğu idim, kamuğdın üzüldüm kaç-ar men saña (KB-4797)

ağır-la-r men emdi ilig yarlığın, ziyâret kıl-ur men bol-ur men yakın (KB-5001)

iml-er men (DLT-I, 288)

men sanğa tutaşı bar-ır men (DLT-I, 423)

sezik-er men (DLT-II, 117)

men tenğriğe sığın-ur men (DLT-II, 152)

yaruk yulduz togarda udhnu kelip bak-ar men (DLT-III, 194)

körse-r men, kerse-r men (DLT-III, 285)

oğlum sanğa kodh-ur men erdem öğüt xumarı (DLT-III, 440)

ilahi öküſ hamd ay-ur men sang (AH-1)

sening rahmetingdin um-ar men onga (AH-2)

biligdin ur-ur men sözümke ula (AH-31)

Teklik 2. kiſi

yükümni yüd-er-sen tilek iſ yorır, meni tundur-ur-sen saña yük tegir (KB-1876)

kiſidin kaç-ar-sen ne kaldı kiſi, kiſike katıl it kiſiler iſi (KB-3502)

negüke küç-er-sen meni berk tutup, iligke tapın tep sözümni utup (KB-4004)

yula teg küy-er-sen bu kün ay ilig, yarukluk adınka-turur ay silig (KB-5166)

bil-ir-sen kimi tutsa begler yakın, kiſi barça soñdar anıñ bar yokın (KB-5859)

ayıttı kayudın kel-ir-sen teyü, tilekiñ ne erki sözüñ ay büğü (KB-5961)

nelük özke teñsiz yör-er-sen yörüğ, yörüğke barır tüſ ay köñli örüg (KB-6038)

karağurma dünyâka sukluk kılıp, kalır bu bar-ır-sen ökünçünulıp (KB-6092)

negüke kıl-ur-sen sığıt ay urı, kim urdı ya kim sökti ne ol kırı (KB-6295)

bulmuş nenğing sew-er sen (DLT-III, 361)

ikiñ bar kıl-ur sen mukir men munga (AH-10)

çıkarur kör-ür sen mum ked anga (AH-18)

keç-ür sen me umrüng könilik öze (AH-104)

yir-er sen zaman angı, halkın kodup (AH-153)

Teklik 3. kiſi

yaşı kısığa isiz ökünçün kar-ır, uzun yaşlığ edğü ökünçsüz yor-ır (KB-348)

kayu işke ivse uz-ar keçkal-ur, ive kılmuş işler ökünçlüğ bol-ur (KB-556)

yağı boynı yenç-er hazine ur-ur, tilek ârzû nimet ulaşu kel-ür (KB-3000)

kiçig oğlan erken kılınç edğü tut, uluğlukka tegse udın-ur bu ot (KB-4694)

avinç birle öğri-r bu dünyâ seni, usanma uditmasu ğaflet küni (KB-5266)

ödhrüş-ür, ısırış-ur, asrış-ur (DLT-I, 234)

ürkül-ür, artın-ur, örtün-ür (DLT-1, 250)

*sening barlıkmgka tanukluk **bir-ür** (AH-5)*

***bul-ur** bir neng içre deliller minge (AH-8)*

***tünet-ür** tününgni kününg kiterip (AH-15)*

Çokluk 1. kişi

*bu kün biz **kıl-ur-mız** özümüzke küç, añar ma takı küç **kıl-ur-mız** hem öç (KB-4904)*

*biziñde osalrak adın kim bolur, yazuk biz **kıl-ur-mız** duâ ol kılur (KB-5837)*

*bu yañlığ yorırlar odunmuş kişi, udımış-**tur-ur-mız** usayuk başı (KB-6159)*

*bu kün biz ilinmiş-**tur-ur-mız** muñar, küdezsün bayat bu belâdin sına (KB-6386)*

Çokluk 3. kişi

*yayığ tep **sök-er-ler** bu kıkım üçün, maña mün **ur-ur-lar** bu atım üçün (KB-690)*

*akar suv yorık til bu kut turmadı, ajun **tezgın-ür-ler** yorıp tınmadı (KB-669)*

*kayunu **ay-ur-lar** könilik yolu, negü teg bolur bu könilik ulı (KB-861)*

*törütti tümen miñ halâyıklarığ, tili birle **teñrig ög-er-ler** arığ (KB-1022)*

*kulan ya tağı tut takı kök teke, tutup **keldür-ür-ler** saña ay böke (KB-5375)*

*bıçgas Bitig **kıl-urlar**, and key yeme **ber-ürler**, xandın basut **tile-rler** (DLT-I, 459)*

***bitiş-ürler** (DLT-II, 88)*

Olumsuz Şekli

Geniş zamanın olumsuz çekimi “-mAz” ekleriyle ifade edilir. “-mAz” olumsuzluk ekinin sonunda yer alan “z” harfi bazen tonsuzlaşarak “s” harfine dönüşür ve bu ek “-mAs” şeklinde de kullanılır. Bu durum Çağatay Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinde daha çok görülür (Bulak, 2017: 190). Geniş zamanın olumsuz çekiminde kişi unsuru olarak kişi zamirleri kullanılır.

	1. kişi:	<i>turmaz men/min</i>	<i>kesmez men/min</i>
Teklik	2. kişi:	<i>turmaz sen/sin</i>	<i>kesmez sen/sin</i>
	3. kişi:	<i>turmaz</i>	<i>kesmez</i>
	1. kişi:	<i>turmazmız</i>	<i>(kesmez miz)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(turmaz siz)</i>	<i>(kesmez siz)</i>
	3. kişi:	<i>(turmazlar)</i>	<i>(kesmezler)</i>

Teklik 1. kişi

meni buldaçı er tutup beklese, kaçı-maz-men andın söz aydım kese (KB-700)

bu yanlığ körüp bu özüm eymenip, ötüğ ötnü-mez-men tilimni yazıp (KB-791)

bıçek teg bıçar-men kesermen işig, uzat-maz-men davi kılığlı kişiğ (KB-811)

Teklik 2. kişi

nelük sözle-mez-sen ağın tegbolup, meni munda yalnız bu yanlığ bulup (KB-775)

Teklik 3. kişi

yayığ kut kişeni bu neşler-turur, bu yanlığ basa kutnu kaçı-maz kalur (KB-710)

ölümke asığ kıl-maz altun kümüş, ölümüg tdu-maz bilig ya ukuş (KB-1196)

törü tüz yoruttıñ itildi ajun, kim erse küçek ilde kör-mez köziün (KB-3108)

kelir mü ya kel-mez açıl-maz söziün (KB-3158)

bütün çın bolurlar katı yok büki, kişilerke teg-mez bularınıñ yüki (KB-4440)

uçarığ uçur-maz seniñ kuşlarıñ, yorırığ yorit-maz kör esriñ itıñ (KB-5379)

süzük cân-turur ol bu keptin çıkip, yana yandı kel-mez yeriñe açıp (KB-6065)

udırmu üni yok ya tun-maz tunı, negü erki hâli biligli kanı (KB-6405)

minger dostta biri bulun-maz koni (AH-128)

Soru Şekli

Karahanlı Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “-mU” soru ekleriyle yapılır. Fiillere getirilen “-mU” eki aslında soru edatıdır ve bu ek Eski Türkçe döneminden beri kullanılmış, isim ve fiillerden sonra gelerek soru anlamı sağlamıştır. Ayrıca bu ek uzun süre “-mU” olarak kullanılmış, ancak Batı Türkçesinin ilk dönemlerinde “-mI” şeklinde düzleşmiştir (Hacıeminoğlu, 2013: 105-106). Karahanlı Türkçesinde bu ekin incelik kalınlık uyumuna uyduğu görülür. Bu dönemde kullanılan soru eki kişi eklerinden önce gelir ve ayrı yazılır.

Teklik	1. kişi:	(<i>köçer mü men/min</i>)	(<i>barmaz mu men/min</i>)
	2. kişi:	<i>köçer mü sen/siz</i>	<i>barmaz mu sen/siz</i>
	3. kişi:	<i>köçer mü</i>	<i>barmaz mu</i>
Çokluk	1. kişi:	(<i>köçer mü miz</i>)	(<i>barmaz mu miz</i>)
	2. kişi:	(<i>köçer mü siz</i>)	(<i>barmaz mu siz</i>)
	3. kişi:	(<i>köçerler mü</i>)	(<i>barmazlar mu</i>)

Teklik 2. kişi

kel-ir mü sen azu bar-ır mu san (DLT-I, 88)

Teklik 3. kişi

müni barmu yalñuk anı sözlegü, ukuşluğ ukarmu bil-ir mü negü (KB-908)

biligli bil-ir-mü negü ter negü, ukuğlı uk-ar mu negü ter büğü (KB-1530)

anadın mu bilge tuğar bu kişi, azu örgeñ-ür mü yetilse yaşı (KB-1678)

kişi öğrenipmü bolur ol büğü, azutadu birle tog-ar mutigü (KB-1816)

kel-ir mü ya kelmez açılmaz sözün (KB-3158)

bu iki üçün özüm kul kılıp, kişi topğı kılmak yar-ar mu bilip (KB-4775)

keçer uş munuki bu küñkikünüm, bul-ur mu özün bu keligli tüñüm (KB-5696)

yar-ar mu saña emdi yandruturup, özün yüz evürse yağı teg bolup (KB-5783)

Alp Er Tonga öldi mü, ısz ajun kaldı mu, ödhlek öçin aldı mu, emdi yürek yırtılır (DLT-I-41)

1.2. ORTA TÜRKÇE

Eski Türkçeden sonraki dönem, “Orta Türkçe” dönemidir. Bu dönem, “Eski Türkçe” ile “Yeni Türkçe” dönemini birbirine bağlar. Bu dönemde kullanılan Türkçeye “Müşterek Orta Asya Türkçesi” de denir. Bu dönemde Türklerin çeşitli coğrafyalara yayılması, yeni kültür merkezlerinin ortaya çıkması, İslâmiyet’in Türkler arasında köklü bir şekilde yayılması gibi etkenlerden dolayı dilin genel yapısında bazı değişiklikler baş göstermiş, yazı dili parçalanmış ve yeni bir yazı dili ortaya çıkmıştır. Önemli gelişmelere sahne olan ve “Harezmi Türkçesi” diye adlandırılan bu evre, bir taraftan Karahanlı Türkçesinin izlerini barındırırken, diğer taraftan Oğuz Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Bu dönemin hangi zaman dilimini kapsadığı konusunda bir fikir birliği görülmez. Nuri Yüce, Kaare Grønbech, Carl Brockelmann ve Ahmet Caferoğlu bu dönemin Karahanlı Türkçesiyle birlikte başladığını kabul ederler. Louis Ligeti, Annemarie von Gabain’in “Alttürkische Grammatik” adlı eserinden de yararlanarak 10. yüzyıldan sonra Uygur Türkçesi ile yazılan Maniheizt ve Budist yazmaları “Orta Türkçe” döneminde değerlendirmiştir. Grønbech, bugünkü Türk dillerinin ortaya çıktığı dönem olan 20. yüzyıl başlarına kadar sürdüğünü söylemiş, Nuri Yüce, yazı dili olma dönemi (11-15. yüzyıllar) ile gelişme dönemi (16-20. yüzyıl) olmak üzere iki alt başlıkta ele almıştır. Brockelmann ise Orta Asya Türkçesini de içine alacak şekilde genişletmiş ve bu döneme de Doğu Türkçesi adını vermiştir (Caferoğlu, 1974: 97-101; Hacıeminoğlu, 2003: 1-2; Ata, 2011: 30-31).

“Orta Türkçe” dönemini 13. yüzyıldan başlatan Türkologlar da vardır. Róna-Tas, bu dönemi Moğol istilası ile başlatırken, Lars Johanson söz konusu dönemi 13. yüzyılda bölgeselyazı dillerinin ortaya çıktığı dönem olarak ele almıştır. Reşit Rahmeti Arat da ses ve yapı değişikliklerinin belirgin bir şekilde ortaya çıktığı ve Türk dilinin tarihî gelişiminde bir dönüm noktası olduğu dönemi 12-13. yüzyıllar olarak görmektedir. Necmettin Hacıeminoğlu da bu dönemi 13. yüzyıldan başlatan araştırmacılar arasındadır (Berbercan, 2014: 771; Ata 2011: 31). Ancak dil özellikleri, gelişim süreci, önceki dönem ile sonraki dönemler arasındaki benzerlik ve farklılıklar dikkate alındığında “Orta Türkçe” döneminin sadece “Harezmi Türkçesi” dönemini kapsadığını söylemek mümkündür.

1.2.1. Harezmi Türkçesi

Günümüzde Özbekistan ile Türkmenistan sınırları içerisinde kalan ve Ceyhun Irmağı'nın her iki tarafında uzanan bölgeye "Harezmi" denilmektedir. Harezmi ve Harezmlilerle ilgili ilk tarihi bilgileri Herodotus vermiştir. Herodotus, Harezmlilerin "Amu Derya Nehri" civarında her tarafı dağlarla çevrili bir ovaya yerleştiklerini söyler ve başkentini "Horasmia" olarak belirler (Gülensoy, 2000: 113; Togan, 1951: 15). İrani halkların yaşadığı Harezmi bölgesi 11-12. yüzyıllarda Moğol tehlikesiyle buraya göçle gelen "Oğuz" ve "Kıpçak" boyları tarafından Türkleştirilmiştir. Bu dönemde Moğolların yayılma düşüncesiyle önlendikleri kavimleri Batı'ya doğru sürüklemeleriyle Orta Asya'da oluşan etkileşim ve değişimler neticesinde Türk dilinin genel yapısında birtakım farklılıklar baş göstermiş ve "Kaşgar" merkezli Türk yazı dilinin yanı sıra Harezmi bölgesinde, bir taraftan Eski Türkçe diğer taraftan da Oğuz Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi'ne ait özellikler taşıyan yeni bir yazı dili inkişaf etmiştir. "Harezmi Türkçesi" olarak adlandırılan bu yazı dili, Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin de etkisi ile gelişen Orta Asya islami Türk yazı dilinin ikinci basamağını oluşturmaktadır.

Ahmet Caferoğlu, Orta Asya'da yer alan Harezmi Türkçesinin teşekkülünde bölgedeki Türk boylarının doğrudan etkili olduğunu, Harezmi'nin Türkleşmesinde etkili olan Yimek ve Bayavut'ların da yine Kanglı boyuyla aynı olduğunu savunur. Tuncer Gülensoy, Harezmi Türkçesinin Altınordu bölgesini de içine alan bir yazı dili olduğunu, Harezmi dilinin ise Moğolca, Arapça ve Farsça gibi farklı dillerden etkilendiğini ve yine de bu dil ile milli kültüre bağlı eserler verildiğini söyler (Caferoğlu, 1984: 109-110; Gülensoy, 2000: 112-113; Ata, 2002: 15). Gülden Sağol, Harezmi Türkçesinin 13. yüzyılda Karahanlı Türkçesinden teşekkül ettiğini, 15 yüzyılda ise yerini Çağatay Türkçesine bıraktığını ve çeşitli Türk boylarının da lehçelerini yansıttığını belirtir.

Janos Eckmann ve Aysu Ata, Harezmi Türkçesinin "Karahanlı Türkçesi" ile "Çağatay Türkçesi" arasında yer aldığını ve geçiş dönemi özellikleri gösterdiğini ifade etmişlerdir. Ahmet Bican Ercilasun, Harezmi Türkçesini yazı dili olarak Kuzeydoğu Türkçesi içerisinde değerlendirirken Harezmi Türkçesinin şekillenmesinde Oğuzca ve Hakaniye Türkçesinin etkili olduğunu ifade eden Fuat Köprülü, Harezmi Türkçesinin varlık gösterdiği 13.-14. Yüzyılları ilk Çağatay Türkçesi dönemi içinde değerlendirir. Ayrıca Türkistan, Horasan, Harezmi ve Altınordu bölgelerinde yazılmış bütün eserleri "Çağatay Türkçesi" kapsamında ele alır (Sağol, 2002: 804; Eckmann, 2011: 1-2; Ata, 2002: 12-14; Köprülü, 1986: 201-202).

Harezmi Türkçesinin “Orta Türkçe” döneminin farklı zaman dilimlerinde değerlendirilmesi, dönem eserlerinin yayımının çok geç yapılması ve bugüne kadar ayrıntılı bir Harezmi Türkçesi gramerinin ortaya konulamamasından kaynaklanmaktadır. (Ata, 2002: 15-16; Eckmann, 2014: 3).

Harezmi Türkçesi ile yazılan eserleri “Harezmi” sahası ve “Harezmi-Altınordu” sahası olmak üzere 2 ana başlık altında toplamak mümkündür. “Mukaddimetü'l-Edeb”, “Kısâsü'l-Enbiyâ”, “Muînü'l-Mürîd”, “Nehcü'l-Ferâdis”, “Satır Arası Kur'an Tercümelere” gibi eserler “Harezmi” sahasında verilmişken; “Husrev u Şîrin”, “Muhabbet-nâme”, “Dâsitân-ı Cümçüme”, “Mirac-nâme”, “Yarlık” ve “Bitigler” ise “Harezmi-Altınordu” sahasında verilmiştir.

Esasen sözlük olan “Mukaddimetü'l-Edeb”, Zemahşerî tarafından yazılmış ve Atsız bin Muhammed bin Anuş Tigin'e sunulmuştur. Eserin yazılış tarihi belli değildir. Fakat Harzemşahların hâkim olduğu yıllar dikkate alındığında eserin yazılış tarihinin 1128-1144 yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir. 5 bölümden oluşan eserde Farsça, Moğolca, “Harezmi Türkçesi”, “Çağatay Türkçesi”, “Osmanlı Türkçesi” gibi satır altı tercümele görülür. Harezmi Türkçesi ve Farsça tercümelere nüshalar bilinen en eski nüshalardır (Ata, 2002: 31; Argunşah-Sağol, 2013: 165).

Siyer özelliği taşıyan Kısâsü'l-Enbiyâ'nın müellifi Rabguzî'dir. 1310 yılında yazılmış ve Nasirüddin Tok Buğa'ya sunulmuştur. 484 dizeden oluşan eserde 43 adet Türkçe şiir yer almaktadır. Eserde peygamber kıssalarının yanı sıra din büyüklerini öven kasideler ile aşk, tabiat, burç gibi konuları işleyen gazeller yer alır. Eser, Kaşgar Türkçesinin en güzel örneklerinden birini oluşturur. Eldeki nüshaların karşılaştırılması ve ilk defa İlminskiy tarafından 1859 yılında yayımlanmıştır (Ata, 2002: 17-18; Caferoğlu, 1984: 2-86).

Halka dini bilgileri öğretmek amacıyla yazılan “Muînü'l-Mürîd”, 1313-1314 yılları arasında Şeyh Şeref Hoca tarafından yazılmıştır. Aslı Arapça olan bu eser, dini meselelerin daha iyi anlaşılması amacıyla Ebul Gazi Bahâdır Han'ın isteği üzerine Türkçe'ye çevrilmiştir. Eserde “Cevâhirü'l-Esrâr” adlı kitaptan alınmış altı kıta bulunmaktadır (Argunşah-Sağol, 2013: 168).

Kerderli Mahmud bin Ali tarafından yazılan *Nehcü'l-Ferâdis* dini ve didaktik bir eserdir. Her biri on fasıldan oluşan dört bölümden oluşmaktadır. Her fasıl bir hadisle başlamaktadır. İlk bölüm Hz. Muhammed'in hayatından, ikinci bölüm dört halife devrinden, üçüncü bölüm Allah'a yaklaştıran amellerden, dördüncü bölüm ise Allah'tan uzaklaştıran amellerden bahsetmektedir. Eser, bir dini edebiyat çeşidi olan 40 hadis izahı için kaleme alınmıştır. "*Nehcü'l-Ferâdis*", açık ve anlaşılır bir üslupla ve mahalli dile bağlı kalınarak yazıldığı için Harezmi Türkçesi için çok önemlidir. Ayrıca sadece ses ve şekil bilgisi açısından değil, aynı zamanda barındırdığı söz dağarcığı itibarıyla da önem arz eder (Köprülü, 1986: 294).

Harezmi Türkçesi ile yazılan "*Satır Arası Kur'an Tercümeleri*", sözlükçülük konusunda başvuru kaynaklarından biridir. "*Süleymaniye*" ve "*Taşkent*" nüshası olmak üzere iki nüshası ele geçmiştir. "*Süleymaniye*" nüshasında Kur'an ayetleri ile nasıl fal bakılacağı ve Kuran kıraatinin nasıl olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Her sayfasında 9 satır Arapça, 9 satır Türkçe çeviri bulunmaktadır (Sağol, 1997: 380; Argunşah-Sağol, 2013: 172). "*Taşkent*" nüshasının nerede ve kim tarafından yazıldığı bilinmemekte ve eserde satır arası Farsça ve Türkçe tercüme yer almaktadır. Bu nüshayı bilim dünyasına ilk olarak Aleksandr Aleksandrovich Semenov tanıtmıştır.

Nizamî'den çeviri olan "*Husrev u Şîrîn*", Altınordu sahasının en eski ve ilk din dışı eseri kabul edilmektedir. Kutb tarafından kaleme alınmış ve Altınordu hükümdarı Tinibek Ham ile eşi Melike Hatun'a sunulmuş bir mesnevidir. Türk edebiyatında bilinen en eski "*Husrev u Şîrîn*" mesnevisi kabul edilmektedir (Köprülü, 1986: 304). Dil özellikleri bakımından "*Uygur Türkçesi*" ve "*Kıpçak Türkçesi*" özellikleri taşıyan bir eser olarak değerlendirilen bu eser, aynı zamanda "*Harezmi Türkçesi*" ve "*Çağatay Türkçesi*" özelliklerini de barındırır.

Harezmi tarafından yazılan manzum bir eser olan "*Muhabbet-nâme*", mesnevi tarzında yazılan 11 küçük "*nâme*"den ve araya serpilmiş gazellerden oluşmaktadır. Fuat Köprülü ve Janos Eckmann bu eserin Çağatayca'nın tesirinde kaldığını söylemişlerdir (Köprülü, 1986: 306; Eckmann, 1988: 177).

"*Dâsitân-ı Cümcüme*", Hüsam Kâtip tarafından mesnevi şeklinde yazılmış dinî-didaktik bir eserdir. Eser, şekil, içerik ve vezin olarak Feridüddin Attar'dan tercümedir. İlyas Peygambere inanmadığı için Allah'ın gazabına uğrayarak asırlarca kuru kafa olarak yaşamış Cümcüme Sultan'ın hikâyesidir. Kırım Hanı Sahib Giray bin Hacı Giray, bu eseri Anadolu Türkçesine tercüme etmiştir (Ata, 2002: 43; Köprülü, 1986: 307).

Yarlık ve Bitigler ise Harezmi döneminin son dönem metinleri arasında değerlendirilmektedir. “Toktamış Han” yarlığı, Uygur harfleri ile yazılmıştır. Lehistan-Litvanya Kralı Lagayla’ya gönderilmiştir. 55 satırdan oluşur. Eseri bilim dünyasına kazandıran Obolensky’dir. Bu yarlığın Arap harfleriyle metnini yayımlayan ve Almanca çevirisini yapan ise Hammer’dır.

“Uluğ Muhammed Han” Bitigi, 2. Murad’a gönderilmiş ve Muhammed Han tarafından 1428’de yazılmıştır. “Mahmud Han” Bitigi, 1466’da Mahmut Han tarafından Fatih Sultan Mehmet’e gönderilen bir eserdir. “Ahmed Han” Bitigi ise 1477’de Ahmed Han tarafından yine Fatih Sultan Mehmet’e gönderilmiştir. Bu üç Bitig, Topkapı Sarayı arşivinde kayıtlıdır (Özyetgin, 1996: 105-110).

“Mirac-nâme”, Mirac olayını anlatan mensur bir eserdir. Uygur harfleriyle yazılmış olan nüsha, Malik Bahşı tarafından istinsah edilmiştir. Nehcü’l-Ferâdis’ten Türkçeye çevrildiği rivayet edilmektedir. Eserde tanık olarak gösterilen hadis ve ayetler Arapça’dır. Bundan dolayı Mirac-nâme’nin tercüme edildiği eser, Arapça’dan Farsça’ya, Farsça’dan da Türkçe’ye aktarılmıştır. Eserin Arap harfleri ile Çağatay Türkçesine aktarılmış nüshası ise İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi’ndedir. Bu nüsha 1511’de Seyyid Ali et-Talikanî tarafından Mısırda istinsah edilmiştir.

1.2.1.1. Harezmi Türkçesinde Geniş Zaman

Harezmi Türkçesinin geniş zaman çekiminde iki farklı kullanım görülür. Biri “-r, -Ar, -Ur” ekleriyle yapılırken; diğeri araya “-y” bağlayıcı ünsüzünün gelmesiyle oluşan “-(y)Ur” ekleriyle ifade edilmektedir (Ata, 2002: 75). Harezmi Türkçesi metinlerinde aynı fiilin her iki şekilde kullanıldığı örnekler görülür. “*til-er men*” (NF-6), “*tile-yür men*” (NF-7), “*til-er sen*” (NF-243), “*tile-yür sen*” (NF-7), “*til-er*” (NF-61), “*tile-yür*” (NF-7) gibi.

Eski Türkçede kullanılan “-Ir” ekleri Harezmi Türkçesinde görülmez. Ayrıca geniş zaman bazen şimdiki zaman ifade etmek için kullanılır. “*bu kün seni inân kayğuluğ körärmän* (Bu gün seni çok kaygılı görüyorum) (NF-16). Bazende gelecek zamanı ifade etmek için kullanılmaktadır. “*koÿga barurmän tiyürsän, yipni tağı bıçağnı nä kılursän*” (Koyuna gidiyorum diyorsun, ipi ve bıçağı ne yapacaksın?).

Harezmi Türkçesinde geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak genellikle kişi zamirleri kullanılmakla beraber iyelik kökenli kişi eklerinin de kullanıldığı görülür. Çokluk 2. kişi çekiminde bazen nezaket amaçlı olarak “*sizler*” zamiri kullanılır. “*neteg kim sizler ol sası ölüg seni yigrenürsizler*” (NF-397) gibi (Toprak, 2003: 113).

	1. kişi:	<i>ayturmân</i>	<i>sewer men</i>
Teklik	2. kişi:	<i>aytursân</i>	<i>sewer sen</i>
	3. kişi:	<i>aytur /aytur ol</i>	<i>sewer/sewer ol</i>
	1. kişi:	<i>ayturmuz/biz</i>	<i>sewermuz/biz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>aytur siz/sizler</i>	<i>sewer siz/sizler</i>
	3. kişi:	<i>(ayturlar)</i>	<i>(sewerler)</i>

Teklik 1. kişi

*sizlerni mazûl **kıl-ur men**, adın halk **yarat-ur men**, yer mülkin anlarga **bir-ür men** (KE-K-4a6)*

*men **bil-ür men**, sizler bilmez sizler (KE-K-4a14)*

*cevâb **ol tu-rur men bil-ür men kim** (KE-K-4a18)*

***yarat-ur men**, dost kim **tur-ur men bil-ür men**, siz bilmez siz (KE-K-4a20)*

*men âdemni toprakdın **yarat-ur men tip**, âdemni toprakdın yarattı (KE-K-5a12)*

Teklik 2. kişi

*bu mülkni mi âlup ânlarğa mu **bir-ür sen?** (KE-K-4a13)*

*sen sanemdin **uwta-ur sen men sameddinneteg uwta-ur men?** (KE-83r, 2)*

*körelîñ rast mu **sözle-yür-sen** ya yalğançıldın mu **tur-ur sen?** (KE-147v, 3, 4)*

*imdi ne **tey-ür sen** ölüm mü ya tiriglik mü? (KE-171r, 14)*

*bu kim erseler seni kıyâmatkün zayı' mü kılğaylar kim munça **yıgla-r sen** zarılık **kıl-ur sen** tedim erse maña aydı (NF-176)*

*ya Abdullah ulugrak takı ewekrek iş bar erken mundag işler birle nişe meşgul **bol-ur sen** tep aydı (NF-436)*

Teklik 3. kişi

*haberde andağ **kel-ür** (KE-K-5a12)*

***sür-er** ânı yulnup bekâ (KE-K-1b18)*

*uz **sözle-yür** sözni uka (KE-K-1b21)*

*kündüz **ok-ur** tünler **kop-ar**, taat **kıl-ur** kirip suka (KE-K-1b23)*

***kir-ür** (KE-K-3b21)*

mevlî dostlukın da 'vi kıl-ur kişi udyer mü bol-ur? (KE-51r, 11)

kör-er sözle-r eşt-ür kulak köz bu til (MM-95)

icabet kıl-ur Rab güman tutmagu, icabet anuk sen du'anı yet-ür (MM-104)

ne kim ister ersen özünde er-ür / keçer bolsa özdin kamugın ber-ür / özindin keçümes bulumas tilek / bajunnu tün kün keziben yör-ür (MM-142)

Çokluk 1. kişi

ay-ur-miz ilahi ne kim aydılar (MM-91)

Çokluk 2. kişi

İsî hakkında ne tey-ür siz? (KE-170r, 3)

ne fik rkıl-ur siz? (KE-186v, 5)

ketip 'akl u idrak al-ur siz sebak (MM-150)

Olumsuz Şekli

Harezmi Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekimi “-mAz, -mAs” ekleriyle ifade edilir. “-mAs” şekli, Karahanlı Türkçesinde bazen kullanılmışken Harezmi Türkçesinde ise geniş zamanın olumsuz ekleri olarak kullanılmıştır.

Harezmi Türkçesi metinlerinde geniş zamanın olumsuz teklik 1. kişi çekiminde “-mAzIn, -mAn, -mAz men” gibi şekillerin kullanıldığı örneklere rastlanır. Bu tür kullanımlar, Kıpçak Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde de görülür. “bil-män” (bilmem) (HŞ 10r:12, NF-381), “bu rä'yni buz-man” (bu fikri değiştirmem) (NF-70), “men bil-mezin” (ben bilmem) (KE-91v), “buz-man” (NF-70), “men bil-mezin” (KE 13r19), “tura bil-men” (KE 151r18) gibi (Bulak, 2017: 197; Toprak, 2003: 110).

	1. kişi:	<i>tüşmes men</i>	<i>kutulmaz men</i>
Teklik	2. kişi:	<i>(tüşmes sen)</i>	<i>(kutulmaz sen)</i>
	3. kişi:	<i>tüşmes/tüşmesol</i>	<i>kutulmaz/kutulmaz ol</i>
	1. kişi:	<i>(tüşmes biz/miz)</i>	<i>(kutulmaz biz/miz)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>tüşmes siz/sizler</i>	<i>kutulmaz siz/sizler</i>
	3. kişi:	<i>(tüşmesler)</i>	<i>(kutulmazlar)</i>

Teklik 1. kişi

*men kâdirlikim birle iw iş **kıl-maz men** (KE-K-3a6)*

*neteg **yıgla-mas men** atadın anadınadrıldım kul bolup satıldım (KE-79r, 13, 14)*

Teklik 3. kişi

*bu butlar **sözle-mes** biz mlaneteg soralıñ? (KE-40r, 8, 9)*

*andın **fartı-mas** erken agzinga keldi (KE-L-6v14)*

*anar hacet **er-mes** yakîn muni bil (MM-95)*

*kişi kılsa **bol-mas** sıfat hem beyan (MM-133)*

*bilin ögdül **er-mes** akıldın zirek (MM-140)*

*özindin **keçü-mes bulu-mas** tilek (MM-142)*

Çokluk 2. kişi

*men bilür men, sizler **bil-mez sizler** (KE-K-4a14)*

*yaratur men, dost kim turur men bilür men, siz **bil-mez siz** (KE-K-4a20)*

Soru Şekli

Harezmi Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “**mI, -mU**” ekleriyle ifade edilir. Harezmi Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi, soru ekleri dışında soru sözcükleriyle de sağlanabilmektedir. “*eyzaifa ne üçün yıglayursen tedi erse zaifası aydı*” (NF-130) gibi.

	1. kişi:	(öltürür mü män)	(almas mu män)
Teklik	2. kişi:	öltürür mü sän	almas mu sän
	3. kişi:	öltürür mü/öltürür mü ol	almas mu/almas mu ol
	1. kişi:	(öltürür mü miz/biz)	(almas mu miz/biz)
Çokluk	2. kişi:	öltürür mü siz	almas mu siz
	3. kişi:	(öltürürler mü)	(almaslar mu)

Teklik 2. kişi

*hiç **bil-ür mü sen** bugday yıgaçdın sizni Teñri ne üçün yıgdı? (KE-11r, 21)*

***bil-mes mü sen** hir sagu bugday kırk altun boldı? (KE-102r, 5)*

*ey karındaşım **kör-mes mü sen** meni öltürgeli ogradılar? (KE-69v, 19, 20)*

körelñ rast mu sözle-yür sen ya yalğançıldın mu turur sen? (KE-147v, 3, 4)

ey Malik hat okı-yur mu sen?(NF-322)

Teklik 3. kişi

*maña zaman bergi lewümge barayın senin Tengrin maña mülk **ber-ür mü** köreyin*
(KE-64v 12, 13)

*sabr kılğıl ogul **mu bol-ur** ya **kız mu**?* (KE-166v, 10)

*... oğlı Muhammed dinine kirsem **bol-ur mu** ya takı kirmesem mü yahşırak?* (NF-16)

Çokluk 2. kişi

*talut kirdi kimerse tapmadı maña **kül-er mü siz tep kamug zahidlerni öltürdi*** (KE-134r, 8, 9)

1.3. YENİ TÜRKÇE

Orta Türkçe'den sonraki döneme verilen isimdir. Bu dönem, “Orta Türkçe” ile “Çağdaş Türkçe” arasında köprü vazifesi görür. 11. yüzyıldan itibaren çeşitli sebeplerle yeni bir göç dalgasıyla Batıya göç eden Türkler, geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Bu dönemde yayıldıkları bölgelerde bölge halkının dil özellikleriyle birlikte kendi şive ve ağız özellikleriyle eserler vermeleri neticesinde birden fazla yazı dili ortaya çıkmıştır. “Yeni Türkçe”, “Orta Türkçe” döneminde görülen yeni yazı dillerine ve yayılma alanlarına göre “Kuzey-Doğu Türkçesi” ve “Batı Türkçesi” olmak üzere iki kola ayrılmıştır.

1.3.1. KUZEY-DOĞU TÜRKÇESİ

“Kuzey-Doğu Türkçesi”, 13-14. yüzyıllarda Orta Asya ile Hazar Denizi'nin kuzeyinde konuşulan yazı dilidir. Bu evrede bir taraftan Eski Türkçe'nin izleri görülürken, öte taraftan Yeni Türkçe'nin özellikleri şekillenmeye başlamıştır. “Kuzey-Doğu Türkçesi”, 15. yüzyıla gelindiğinde yazı dilleri arasındaki farklılıkların giderek artmasıyla “Kuzey Türkçesi” ve “Doğu Türkçesi” diye ikiye ayrılmış, Kuzey kolunu “Kıpçak Türkçesi”, Doğu kolunu “Çağatay Türkçesi” oluşturmuştur.

1.3.1.1. Kuzey Türkçesi (Kıpçak Türkçesi)

Kıpçaklar, “Kuman-Kıpçak” boylarının bir araya gelerek oluşturdukları Türk topluluğudur. Önceleri Karadeniz'in kuzeyinde varlıklarını sürdüren Kıpçaklar, Moğol istilasıyla birlikte göçe zorlanarak geniş bir coğrafyaya yayılmışlar. Bu istila neticesinde Kıpçakların bir kısmı Avrupa'ya, bir kısmı Mısır ve Suriye toraklarına göç etmişken bir kısmı da Moğol hâkimiyetini kabul ederek Orta Asya'da kalmaya devam etmiştir. Göç ettikleri yerlerde siyasi birlik oluşturamayan Kıpçaklar, himayesi altında buldukları devletler üzerinde siyasi ve kültürel izler bırakmayı başarmışlardır. Orta Asya'da kalan Kıpçaklar Moğolları dil ve kültür bakımından etkileyerek Türkleştirmişlerdir. Mısır ve Suriye'ye göç eden Kıpçaklar ile Türkmenlerin bir arada yaşamaları sonucunda ise bu iki kavmin dilleri birbirine karışarak karma bir dil yapısı ortaya çıkmıştır (Çog, 2015: 58-59; Argunşah, Sağol ve Tabaklar, 2011, s. 214-218; Kurat, 1992: 69-75).

“Kıpçak Türkçesi” ise 13-15. yüzyıllar arasında bir taraftan Karadeniz'in kuzeyinde, bir taraftan Mısır ve Suriye'de, bir taraftan da Deşt-i Kıpçak'ta kurulmuş olan Altınordu Devleti etrafında şekillenmiştir. Kıpçaklar yayıldıkları yerlerde çok sayıda eser vermişlerdir ancak bu eserler arasında ses ve şekil farklılıkları görülmektedir.

Hristiyan dinine ait metinler olan “Codex Cumanicus” ve “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi” metinleri kelime hazinesi bakımından birbirlerine yakın özellikler gösterirken, Mısır ve Suriye sahasında verilen “Memluk-Kıpçak Türkçesi” metinlerinden ayrılmaktadırlar (Argunşah vd., 2011: 219).

“Codex Cumanicus”, Avrupalı misyonerlerin Kıpçaklar arasında Hristiyanlığı yaymak için hazırladıkları bir sözlüktür. 14. yüzyılda yazılan eser Latince ve Almanca’dan oluşan iki bölümlük bir eserdir. Kıpçakların konuşma dilini ve ağız özelliklerini yansıtır. Latince bölümü 55 yapraktan, Almanca bölümü 27 yapraktan oluşur. Metinler İncil’den parçalar, ilâhîler, bilmece ve atasözlerinden oluşur. Metinlerin Lâtince tercümelere de verilmiştir (Çağatay,1978: 142; Karamanlıoğlu, 1994: XXI). Codex Cumanicus’ta eserin dili Tatar Türkçesi olarak zikredilmektedir. 1362 yılında Petrarca tarafından Venedik Cumhuriyeti’ne hediye edilmiştir.

“Kitâbü’l-İdrâk li-Lisâni’l-Etrâk”, Ebû Hayyan Muhammed bin Yusuf tarafından yazılan “Kıpçakça-Arapça” sözlük ve gramer kitabıdır. 1313 yılında yazımı tamamlanan eserde sözlük, şekil bilgisi ve cümle bilgisi olmak üzere üç bölüm bulunur. Arap alfabesine göre sıralanan eserin ilk basımı 1891 yılında İstanbul’da yapılmıştır. Türkçe kelimelerin Arapça karşılıkları çoğu zaman tek kelime ile verilmiştir. Bazı kelimeler ise Kıpçakça ve Türkmence olarak kaydedilmiştir (Özyetgin, 2001: 46-49).

“Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî”, Halil bin Muhammed el-Konevî tarafından kaleme alınmış sözlük ve gramer kitabıdır. 1343 yılında yazıldığı rivayet edilen eserin 63 sayfası “Arapça-Türkçe” sözlük ve gramerden oluşurken, 13 sayfası “Moğolca-Farsça” sözlükten oluşmaktadır. Eser, dört kısımdan oluşur. Türkçe kelimeler harekeli olarak gösterilmiştir. Eserin gramerle ilgili bölümleri çok kısadır ve eserde 2000 civarında Türkçe kelime yer almaktadır. İlk yayımını Martin Theodor Houtsma yapmıştır. Tek nüshası olan eser, Leiden Akademisi Kütüphanesi’ndedir (Ercilasun, 2004: 389).

“Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lügâti’t-Türkiyye”, “Arapça-Türkçe” bir sözlük ve gramerdir. Eserin yazıldığı tarih ve yer bilinmemektedir. Sözlük bölümünde Arapça kelimeler alfabetik olarak sıralanmış ve bunların Türkçe karşılıkları verilmiştir. Gramer bölümünde ise yapıbilim ve sözdizimi yer almaktadır. Eserde 3000’e yakın Türkçe kelime yer alır (Ercilasun, 2004: 390-391; Atalay, 1945: 13-15). Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple, Arapça kelimeler siyah mürekkeple yazılmıştır. Eserin tek nüshası İstanbul Beyazıt Kütüphanesi’ndedir.

“Bülgatü’l-Müştâk fi Lûgâti’t-Türk ve’l-Kıfçak”, “Arapça-Türkçe” bir sözlükten oluşan eserin 14-15. yüzyıllar arasında yazıldığı sanılmaktadır. Muhammed Abdullah et-Türkî tarafından yazılan eserdeki kelimeler, baklava biçiminde dizilmiştir. Toplamda 23 baklava biçimi yanyana ve alt alta sıralanan bu eser, Bir kenarı Arapça bir kenarı Türkçe olacak şekilde düzenlenmiştir. Harekeli olarak yazılan eserde Arapça kelimeler siyah, Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple gösterilmiştir. Tek nüshası olan eserin ilk çalışması 1938’de yapılmıştır (Ercilasun, 2004: 391-392).

“El-Kavânînu’l-Küllîyye li-Zabti’l-Lügâti’t-Türkiyye”, Arapça yazılmış olan Türkçe gramerdir. 15. yüzyıl başlarında yazıldığı tahmin edilen eserin yazarı ve yazılış tarihi belli değildir. Türkçe kelimelerin harekeli olarak yazıldığı bu eserin ilk basımını 1928’de Kilisli Rıfat yapmıştır. Fiil, isim ve ekler olmak üzere üç bölümden oluşan eserin tek nüshası vardır ve İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi’ndedir (Ercilasun, 2004: 393-394).

“Ed-Dürretü’l-Mudiyye fi’l-Lügâti’t-Türkiyye”, Türk dilinin parlayan incisi anlamına gelir. “Arapça-Türkçe” sözlük ve konuşma kılavuzudur. Yazarı ve yazıldığı tarih belli değildir. 24 bölümden oluşan eserde 220 cümle anlamlarıyla birlikte verilmiştir. Baştan sona harekeli olan eserin üst satırı Arapça, alt satırı Türkçe olacak şekilde tertip edilmiştir (Ercilasun, 2004: 394-395).

“İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâtin”, Berke Fakîh tarafından istinsah edilmiş olan satır altı bir fıkıh kitabıdır. Müstensih, eserin sonuna yazdığı 51 beyitlik bir manzumede kendinden bahsetmektedir. Abdulkadir İnan bu eserin Mısır’da yazılan ilk Kıpçakça metin olduğunu söylemiştir (İnan, 1953: 64-65). Üst satır Arapça, alt satır Türkçe olacak şekilde yazılmış olan bu eser, 498 varaktan oluşur. Türkçe kısımlarda hareke çok az kullanılmıştır. Tek nüshası bulunan bu eser İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi’ndedir. “Kitâb-ı Gülistân-ı bi’t-Türkî”, Sadî’nin yazmış olduğu Gülistan adlı eserinin Kıpçak Türkçesine tercümesidir. 1391 yılında tamamlanan eser Emir Bathâs adına Seyf-i Sarâyî tarafından tercüme edilmiştir. Feridun Nafiz Uzluğ tarafından 1954’te tıpkıbasım olarak yayımlanan eserin tek nüshası vardır ve Leiden İlimler Akademisi Kütüphanesi’ndedir. “Baytaratü’l-Vâzih”, atlar ve veterinerlikle ilgili bir kitaptır. Kim tarafından ve ne zaman tercüme edildiği belli değildir. 14. yüzyılın sonlarında yazıldığı tahmin edilen bu eserin Tolu Beg’in emriyle tercüme edildiği rivayet edilmektedir. Eserde atların hâlleri ve at hastalıklarının tedavisi anlatılmıştır. Eserin iki nüshası vardır. Kıpçak Türkçesiyle yazılmış olan nüsha Topkapı Sarayı Kütüphanesi’ndedir. 1430 yıllarında Kahire’de istinsah edilmiş olan diğer nüsha ise Paris’te Bibliotheque Nationale’da bulunmaktadır (Ercilasun, 2004: 395-398; Toparlı, 1992: 28-29; Özgür, 1994: 4-5).

“Münyetü’l-Guzât”, Arapçadan Türkçeye çevrilmiş olan bir binicilik kitabıdır. 15. yüzyılın başlarında yazıldığı rivayet edilir. Muhammed bin Yakub tarafından yazılan eserin tercüme tarihi bilinmemektedir. Kitapta altı konu ele alınmıştır. Gazi Altun Boğa adına istinsah edilen eserin tek nüshası Topkapı Sarayı Kütüphanesi’ndedir. “Kitâbü’l-Hayl”, ne zaman ve kim tarafından tercüme edildiği belli değildir. 15. yüzyılın başlarında yazıldığı düşünülen ve Farsçadan Türkçeye çevrilen bir atçılık ve veterinerlik kitabıdır. Atların özellikleri, hastalıkları ve tedavi yolları anlatılan eser Oğuz-Kıpçak Türkçesiyle yazılmıştır. Harekeli olarak yazılan eserin iki nüshası vardır. İstanbul nüshası Bayezit Devlet Kütüphanesi’nde, Paris nüshası Bibliothéque Nationale’da bulunmaktadır. “Kitâb-ı fi İlmi’n-Nüşşâb”, okçulukla ilgili bir eserdir. Kim tarafından yazıldığı belli olmayan bu eser, Arapça eserlerden derlenerek Türkçeye çevrilmiştir. Eserin iki nüshası vardır. İstanbul nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi’nde, Paris nüshası Bibliothéque Nationale’da bulunmaktadır. “Kitâb-ı fi’l-Fıkıh”, 266 satırdan oluşur ve Türkçe kısımlar harekeli olarak yazılmıştır. Arapça metinler siyah, Türkçe metinler kırmızı mürekkeple gösterilmiştir. Satır altı bir fıkıh tercümesi olan eserin şekil bilgisini Recep Toparlı incelemiştir. Tek nüshadan ibarettir ve İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi’nde kayıt altındadır. “Kitâb-ı fi’l-Fıkıh bi-Lisâni’t-Türkî”, fetva kitaplarından derlenen bir fetva kitabıdır. Müellifi ve ne zaman yazıldığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. 429 varaktan oluşan bu eserin tek nüshası vardır ve İstanbul Millet Kütüphanesi’ndedir (Ercilasun, 2004: 398-401; Toparlı, 1992: 16).

“Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu’l-Leysi’s-Semerkandî”, Ebu’l-Leys Semerkandî’nin eserinin satır altı tercümesidir. Mütercimi ve yazılış tarihi belli olmayan bu eserin tek nüshası vardır ve Kansu Gavri için kaleme alınmıştır. “Oğuz-Kıpçak” eserlerinden biri olarak kabul edilen bu eser İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi’ndedir. “Mukaddimetü’l-Gaznevî fi’l-İbâdât”, satır altı bir fıkıh tercümesidir. Jale Talan tarafından yüksek lisans tezi yapılan eserin tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi’ndedir (Ercilasun, 2004: 401-402; Eckmann, 1996: 61).

1.3.1.1.1. Kıpçak Türkçesinde Geniş Zaman

Kıpçak Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, -Ir, -Ur” ekleriyle ifade edilir. Ünsüzle biten kelimelere “-Ar, -Ir, -Ur” ekleri getirilirken, ünlüyle biten kelimelere “-r, -(y)ur” ekleri getirilir. Bu dönem eserlerinde aynı fiile gelen geniş zaman eklerinde bazen farklılık görülür.

Bazı kelimelerin geniş zaman çekiminde bazen “-r” düşmesi bazen de ünlü ve ünsüzlerin yer değiştirmesinden dolayı farklı çekimlenmiş örneklere rastlanır. “ışırımén (ışırirmén)” (CC-111), “turu mén (turur mén)” (CC-115), “tüvürümén (tüvürürmén)”, (CC-115), “yipkirimén (yipkirirmén)”, (CC-162), “artırımén (artırır mén)”, (CC-162)” gibi (Karamanlıoğlu, 1994: 125). Kıpçak Türkçesinde kullanılan geniş zaman ekleri, Tuhfetü’z-Zekiyye’de hem şimdiki zaman hem de gelecek zaman anlamını karşıladığı görülür (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2014: 339).

Kıpçak Türkçesinde teklik 1. kişi çekimi “-r, -Ar, -Ir, -Urmén” şeklinde yapılıdır. Tuhfetü’z-Zekiyye, Bulgatü’l-Müştak ve Kitâbü’l-İdrak’te “mén” kişi zamiri yerine, “-Am, -(I)m, -(U)m” eklerinin getirildiği görülmektedir. (Toparlı vd., 1999: 4). Teklik 2. kişi çekimi “-r, -Ar, -Ir, -Ursén” şeklindedir. Münyetü’l-Guzat’ta 2. kişi zamiri çoğunlukla “-sIn” biçiminde eklenerek kullanılmıştır. Çokluk 1. kişi çekimi “-r, -Ar, -Ir, -Urbiz” yapısı ile ifade edilir. Bazen dudak ünsüzleri olan “b > m” harflerinin yer değiştirmesinden dolayı “biz” yerine “miz” kişi zamiri ile birlikte eklenmiş şekli olan “-ız, -iz” şekillerinin de kullanıldığı görülür.

Ayrıca Kavaninü’l-Külliyeye’de geniş zamanın çokluk 1. kişi çekiminde “-AllK” eki de kullanılır. “kételik” (gideriz) (KK 15a), “yatalık” (yatarız) (KK 15a), “yazalık” (yazarız) (KK 15a), “yélik” (yeriz) (KK 15a)” gibi (Toparlı vd., 1999:16). Geniş zaman kipinin çokluk 2. kişi çekimi “-r, -Ar, -Ir, -Ursiz” yapısı ile ifade edilir. Kitâbü’l-İdrak’te 2. kişi zamiri bazen “sizler” şeklinde kullanılmıştır.

Teklik	1. kişi:	<i>kéliürmén</i>	<i>akar mén</i>
	2. kişi:	<i>kéliürsén</i>	<i>akar sén</i>
	3. kişi:	<i>kéliür</i>	<i>akar</i>
Çokluk	1. kişi:	<i>kéliür biz</i>	<i>akar biz</i>
	2. kişi:	<i>kéliür siz</i>	<i>akar siz</i>
	3. kişi:	<i>kéliürler</i>	<i>akarlar</i>

Teklik 1. kişi

*men Tañrıdan **korq-ar men** (DM-19b)*

*men seni **bil-ür men** (DM-19b)*

algışla-r mén (KZ-144), alış-irmén (CC-7a), al-ırım (TZ-44a),

al-irmén (TZ-44a), bél-er mén (CC-81a), bérkit-ir mén (TB-70), ayt-irmén ~ayt-ur mén (CC-61a, TB-86), huvala-r mén (CC-57b), inan-irmén (CC-74b), kaytar-ur mén (MS-35b), kel-ürüm (Kİ-160), dil-er mén (İN-11r)

yéřit-ir mén (DM-20a)

Teklik 2. kişi

*sen Tañrıdan **korq-ar sen** (DM-19b)*

*sen meni **bil-ür sen** (DM-19b)*

aç-ar sén (AB-121, KZ-103), aşaglat-ırsén (KZ-88), al-ursın (ML-60a)

at-ar sén (ML-106b, 101a), ayt-ur sén ~ayt-ırsén (DM-19a, KZ-49), kél-ir sén ~ kél-ürsén (DM-19b, Kİ-160), bak-ar sén (KK-15b), bar-ursın (ML-39a), çıhar-ırsén (KZ-103), élt-ir sén (CC-75a), hayuşsun-ur sén (AB-103), hustır-ırsén (AB-44), kap-ar sén (ML-39a)

Teklik 3. kişi

*... atım köñülde **tut-ar**, kérti köñül bile **söv-er**, bizim tügenmes tirilik... (KMH-355)*

*...çiçeklenir da yemişin barça téreklerden soñra **ber-ir**... (KMH-359)*

aç-ar (İM-275b, KZ-145), ag-ar ~ah-ar (CC-71a, KZ-77), ant iç-er (KK-52b), artur-ur (MS-39a), bar-ır (KZ-120), bér-ür (KEf-94a), buyur-ur (TB-70), izde-r (ML-36a)

kél-ür ~ kél-ir (TZ-95, 43b), oltur-ur (ML-39b, KEf-172b), ohşaş-ur (ML-90b), ohřa-r (ML-81a)

Çokluk 1. kişi

*...bizim tügenmes tirilik, bizim tügenmes égilik ol at içinde **tap-ar biz**... (KMH-355)*

al-ır biz (TZ-44a), alda-r biz (CC-62b), başla-r biz (İM-3b), béyen-ir biz (TB-80), éřit-ür biz (CC-1a), haybatla-r biz (AB-95), iç-er biz (KK-15a), kork-ar biz ~horh-ar biz (İM-197b, AB-73), tapun-ur biz (AB-156), yat-ur biz (KK-44a), yéber-ür biz (DM-22b), yöpsün-ür biz (TB-75)

Çokluk 2. kişi

al-ır siz (TZ-44a), bar-ır siz (CC-63a), bük-er siz (KK-15b), eşit-ür siz (CC-1a), kal-ar siz (KK-15b), kayıt-ar siz (ML- 50b), kıl-ar siz (KK-15b), kör-er siz (İM-45a), tur-ur siz (KK-57b), tüş-er siz (KZ-81)

Çokluk 3. kişi

...talaşman sözün inan-ırlar / örtlik tamukka tüş-erler / yekniñ tuzakına iln-irler(KMH-349)

arab tilince asfûr dé-rler kim ileyi saç anıñ... (KMH-399)

alda-rlar (ML-22a), algışla-rlar (KZ-36), arkalan-urlar (ML-83a), ayt-urlar ~ayd-urlar (ML-82b, KZ-289), bil-ürler (GT-97b, KZ-88), birik-irler (TB-76), bol-urlar (ML-16b, TB-76), eşit-ürler (CC-1a), kél-irler (KK-15a, TZ-64a), sindur-urlar (ML-82b), suvar-ırlar (TB-96)

Olumsuz Şekli

Kıpçak Türkçesinde geniş zaman çekiminin olumsuzu “-mAz, -mAs” ekleriyle ifade edilir. Geniş zamanın olumsuz çekiminde kullanılan bu ekler, Kıpçak Türkçesi evresinde yazılan eserler arasında farklılık gösterebilmektedir. Kitâbü'l-İdrak ve Kavaninü'l-Külliyе'de sadece “-mAs” şekli görülürken Tuhfetü'z-Zekiyye'de ise “-mAz, -mAs” şekilleri görülmektedir (Karamanlıoğlu, 1994: 138).

Kıpçak Türkçesinde geniş zaman kipinin teklik 1. kişi çekiminde olumsuzluk ekiyle kişi zamirinin birleşmesiyle oluşan “-mAn” şekli de yine olumsuzluğu ifade etmek için kullanılır (Güner,2013:258). “*alman*” (almam), “*yémen*” (yemem), “*kélmen*” (gelmem) gibi.

Teklik	1. kişi:	<i>kaytarmasmén</i>	<i>sögmesmén</i>
	2. kişi:	<i>kaytarmassén</i>	<i>sögmessén</i>
	3. kişi:	<i>kaytarmas</i>	<i>sögmes</i>
Çokluk	1. kişi:	<i>kaytarmas biz</i>	<i>sögmes biz</i>
	2. kişi:	<i>kaytarmas siz</i>	<i>sögmes siz</i>
	3. kişi:	<i>kaytarmaslar</i>	<i>sögmesler</i>

Teklik 1. kişi

al-man (TZ-83b), *ant iç-mesmén* (KK-52b), *kél-men* (TZ-88a), *két-men* (KK-5a)

Teklik 2. kişi

sen Tañrıdan kórķ(u)mas sen (DM-19b)

sen meni bil-mes sen (DM-19b)

kél-messén (Kİ-144), *çız-mazsén* (TA-52b)

Teklik 3. kişi

...bizim tügen-mes tirilik, bizim tügen-mes égilik ol at içinde tapar biz... (KMH-355)

...turur, tabîb devâ buyur-mas illâ sakîmğa, kördüm... (KMH-378)

Çokluk 1. kişi

két-mes biz (DM-22b), *kél-mes biz* (Kİ-144), *ant iç-mez biz* (TB-84a), *ét-mas siz* (TB-71)

Çokluk 2. kişi

kél-mes siz (Kİ-144)

Çokluk 3. kişi

...yarlı miskin kişiler / yahşı Bitig bil-mesler... (KMH-349)

bil-mesler (ML-7b), *kél-mesler* (Kİ-144)

Soru Şekli

Kıpçak Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “-mI, -mU” ekleriyle ifade edilir. Halis Kıpçak Türkçesinde ise soru eki “-mI” ekleridir (Argunşah-Sağol Yüksekkaya, 2014: 344). Bu dönemde yazılan metinlerde soru çekimi yapılırken soru ekinin düzlük yuvarlaklık uyumuna uymadığı görülür (Güner,2013:261). Ali Fehmi Karamanlıoğlu ise Eski Türkçedeki asıl soru eki olan “-mU” ekindeki ünlünün zamanla “u > a” değişiminden kaynaklandığını söylemektedir (Karamanlıoğlu, 1994: 139). Codex Cumanicus’ta soru anlamı sağlanırken bazen “-mI, -mU” soru ekleri yerine “-mA” eklerinin kullanıldığı görülür. Kıpçak Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi, soru ekleri dışında soru sözcükleriyle de sağlanabilmektedir.

Teklik	1. kişi:	<i>açar mumén</i>	<i>körmes mü mén</i>
	2. kişi:	<i>açar musén</i>	<i>körmes mü sén</i>
	3. kişi:	<i>açar mu</i>	<i>körmes mü</i>
Çokluk	1. kişi:	<i>açar mu biz</i>	<i>körmes mü biz</i>
	2. kişi:	<i>açar mu siz</i>	<i>körmes mü siz</i>
	3. kişi:	<i>açarlar mu</i>	<i>körmesler mü</i>

Teklik 1. kişi*kél-ir mümén* (Kİ-162)**Teklik 2. kişi***sen Türkiře bil-ür mi sén?*(DM-19a)*kél-ir mi sén* (TZ-56b), *bil-ir me sén* (CC-127), *til-er me sén* (CC-127)**Teklik 3. kişi***söv-er mi* (CC-62a), *tiril-ür mi* (GT-95a)**Çokluk 1. kişi***kélür mü niz* (Kİ-131)**Çokluk 2. kişi***kélür mü siz* (KK-15)**Çokluk 3. kişi***kél-irler mi* (TZ-56b)**Soru Sözcükleri İle***kélip ne yizde-r sen?* (DM-19a)

1.3.1.2. Doğu Türkçesi (Çağatay Türkçesi)

“Kuzey-Doğu Türkçesi” yazı dilleri arasındaki farklılıklardan dolayı “Kuzey Türkçesi” ve “Doğu Türkçesi” diye iki kola ayrılır. Çağatay Türkçesi, “Doğu Türkçesi” kolunu oluşturmaktadır. Batı Türklüğünün sınırlarını çizen Karadeniz, Kafkas Dağları, Hazar Denizi ve Orta İran’ın kuzey ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün Kuzey ve Doğu Türklüğü, 15. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başlarına dek aynı yazı dilini kullanmıştır. Bu yazı dilinin Türkoloji Literatüründeki adı Çağatay Türkçesidir.

Çağatay adı, Cengiz Han’ın ikinci oğlu Çağatay’dan gelmektedir. Önceleri Altınordu Devleti’nin egemenlik alanında yaşayan göçebe Türkler için kullanılan bu isim, daha sonra Timur Devleti’nin tebaası olan Türk halkı için kullanılmaya başlanmış ve bu halkın dili de Çağatay Türkçesi olarak adlandırılmıştır. Türkler, Ali Şir Nevâî’den itibaren Çağatay Türkçesi için “Türkî til” ya da “Türk tili” ifadelerini kullanılmışlardır.

Çağatay Türkçesinin ne zaman başlayıp bittiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Çağatay Türkçesini ilk tasnif eden Aleksandr Nikoloyeviç Samoyloviç olmuştur. Samoyloviç, Çağatay Türkçesi’ni 15-19. yüzyıllar arasında Orta Asya’da kullanılan bir yazı dili olduğunu ifade etmiş ve dört ana başlık altında incelemiştir. Çağatay Türkçesinin temelini Orta Asya Türkçesi’ne dayandığını, Uygur Türkçesinin devamı olmadığını belirten A. K. Borovkov, Ali Şir Nevâî’nin eserlerinden yola çıkarak Çağatay Türkçesinin canlı bir dil olduğunu ve “Özbek” yazı dilinin temelini oluşturduğunu söyler. Çağatay Türkçesinin Çağatay, İlhanlı ve Altınordu Devletleri’nde 13-14. yüzyıllar arasında ortaya çıkan ve özellikle 15. yüzyılda gerçek kimliğine kavuşan bir Orta Asya lehçesi olduğunu ifade eden Fuat Köprülü, Moğol istilasının dilde birçok değişikliği beraberinde getirdiğini ve bunun neticesinde de Hakaniye Türkçesinin Klasik Çağatay Türkçesi’ne adım attığını ifade eder. Janos Eckmann, Çağatay Türkçesinin Karahanlı ve Harezmi Türkçesinin devamı olduğunu ve 11-19. yüzyıllar arasında varlığını devam ettirdiğini ifade etmiştir. Ahmet Caferoğlu, Köktürk ve Uygur Türkçeleriyle Orta Asya’da kullanılan yazı dilinin kaynaşmasıyla oluştuğunu belirtir. Kemal Eraslan, Çağatay Türkçesinin Orta Asya’daki mahallî şivelerle birlikte bu bölgede resmi dil olan Farsçanın etkisiyle oluştuğu üzerinde durmuştur. Wilhelm Radloff ise Çağatay Türkçesinin yaşayan dille ilgisi olmayan yapay bir yazı dili olduğunu söylemiştir (Uygun, 2009: 69-70; Karaağaç, 2013: 14; Argunşah, 2014: 16-17; Ercilasun, 2004: 404-409).

“Gülistan-ı Türkî”, Sibicabî tarafından kaleme alınmıştır. Sadî'nin “Gülistan” adlı eserinin Çağatay Türkçesine çevirisidir. Veliâht Muhammed Sultan'a sunulmuştur. Yazar, sanatlı bir dil kullanmış ve birçok yerde “seci” sanatına başvurmuştur. 1397-1398 yıllarında yazılmıştır. Çağatay Türkçesinde yazılış tarihi belli olan ilk eserdir ve 110 yapraktan oluşur. Eski ve yeni dil özelliklerinin bir arada kullanıldığı eser, arkaik özellikler taşır. Eldeki tek nüshası British Museum'dadır. “Telli Sazlar Münazarası”, Ahmedî tarafından kaleme alınmıştır. Yazarının isim vermediği bu esere araştırmacılar “Telli Sazlar Münazarası” adını vermişlerdir. 130 beyitten oluşan eser; “tambur”, “ud”, “çeng”, “kopuz”, “yatugañ”, “rebap”, “gıçek” ve “kingire” adlı çalgıların atışmalarından bahseder. Eserde kullanılan dil, Çağatay Türkçesinden önce görülen müşterek yazı dili özelliklerini yansıtmaktadır. Tek nüshası vardır ve British Museum'dadır (Argunşah, 2014: 25-28).

“Mahzenü'l-Esrâr”, Haydar Harezmi tarafından kaleme alınmış ve Nizami'nin aynı adı taşıyan Mahzenü'l-Esrâr'ına nazire olarak yazılmıştır. Ömer Şeyh Mirza adına yazılan eserin birçok nüshası vardır. 10 bölümden oluşan eserde her bölümden sonra bir hikâye anlatılmıştır. “Divân”, “Deh-nâme” ve “Beng ü Çağır”, Yusuf Emirî tarafından kaleme alınmış eserlerdir. Türkçe ve Farsça şiirlerden oluşan “Divân”, kafiyeler dikkate alınarak yazılmıştır. 381 şiirden oluşan eserin iki nüshası vardır ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir. “Deh-nâme”, Baysungur Mirza adına sunulmuştur. Reşit Rahmeti Arat bu eserin “Uygur” harfleriyle yazılan “tevhid” bölümünü bularak Türkiye Türkçesine çevirmiştir. Türkçe kaleme alınan eserin eldeki tek nüshası British Museum'dadır. “Beng ü Çağır”, nazım-nesir karışık olarak yazılmıştır. Afyon ile şarabın tartışmalarını konu alan eser Baysungur Mirza adına sunulmuştur. Eldeki tek nüshası British Museum'dadır. “Taaşuk-nâme”, Seyyid Ahmed Mirza tarafından kaleme alınmış ve Şahrüh Mirza adına sunulmuş bir mesnevidir. 321 beyitten oluşur ve giriş bölümünden sonra on aşk mektubu yer alır. Hocendî'nin eseri Letafetnâme tarzında yazılmış olan bu eserin iki nüshası vardır. Eser üzerine ilk çalışmayı Aleksandr Mihayloviç Şçerbak yapmıştır. “Gül ü Nevruz”, Lutfi tarafından kaleme alınmıştır. Aslı Celaleddin Tabib tarafından yazılmış olan bu eser, İskender Mirza adına Çağatay Türkçesine çevrilmiştir. Mesnevi şeklinde yazılan 2400 beyitten oluşur. Toplamda 9 nüshası olan eserin nüshaları farklı farklı yerlerde kayıt altındadır (Argunşah, 2014: 28-36).

“Risale-i Sultan Hüseyin Baykara”, Hüseyin Baykara tarafından kaleme alınan otobiyografik bir eserdir. Eserde kendi hayatı, dervişlere olan saygınlık, adalet, şairlerin himayeleri, Molla Câmî’ye hürmet, Ali Şir Nevâî’nin kişiliği gibi konular ele alınmıştır. İlk olarak İsmail Hikmet Ertaylan tarafından yayımlanan eserin iki nüshası vardır. Biri Amasya’da diğeri İstanbul’dadır (Argunşah, 2014: 37-39).

“Muhakemetü’l-Lugâteyn”, Ali Şir Nevâî tarafından 1499 yılında Herat’ta yazılmıştır ve şair eserinde Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Türkçe ve Farsça 100 fiil karşılaştırılmış ve Türkçede birçok kelimenin birden çok anlamı olduğu ancak Farsçada böyle bir özelliğin bulunmadığı ifade edilmiştir. Eserde yeryüzündeki başlıca dillerin Arapça, Hintçe, Farsça ve Türkçe olduğu üzerinde durulmuştur. Dil bilgisi kitabı şeklinde yazılan eserde, sosyal, siyasal ve ekonomik hayat ile ilgili önemli bilgiler de yer almaktadır. “Mecâlisü’n-Nefâis”, Türk edebiyatına ait ilk tezkire örneğidir ve Hüseyin Baykara adına yazılmıştır. Eser, mukaddime ile meclis adı verilen sekiz bölümden oluşur ve şairler kronolojik olarak sıralanmıştır. Şairler hakkında verilen bilgilerde belirli bir tertip görülmemektedir. Şairlerin doğum tarihleri verilmemiş ancak bazı şairlerin ölüm tarihleri verilmiş ve nerede öldüklerinden bahsedilmiştir. Nevâî, genellikle her şairin beyitlerinden de az da olsa bahsetmiştir. Ancak şair Hüseyin Baykara’nın şiirlerinin tamamında yer alan matla beyitlerini eserine almıştır. Eser, şairler tezkiresi geleneğini başlatmasından dolayı önemlidir. Ali Şir Nevâî’nin dördü Türkçe, biri Farsça olmak üzere yazmış olduğu beş divânı vardır. Türkçe divânlarını topladığı esere “Hazainü’l-Ma’ani” adını vermiştir. “Garaibü’s-Sıgar”, çocukluk döneminde yazmış olduğu şiirleri ihtiva eder. Eser, Günay Kut tarafından yayımlanmıştır. “Nevadirü’ş-Şebab”, şairin 20-35 yaşları arasında yazdığı şiirlerini derlediği Divândır. Bu eser, Metin Karaörs tarafından doktora tezi olarak ele alınmıştır. “Bedaiü’l-Vasat”, olgunluk dönemlerine ait şiirlerini topladığı divândır. Şair, lügaz ve tuyuğlarını bu Divânda toplamıştır. “Fevaid-ül-Kiber”, 45-60 yaş aralığında yazdığı şiirlerini topladığı Divândır. Önal Kaya bu Divân üzerine çalışmalar yapmıştır. “Farsça Divân”, 6000 beyitten oluşur. Şair bu eserde “Fânî” mahlasını kullanmıştır. Divânda farklı türlerde şiirler mevcuttur (Argunşah, 2014: 39-44).

Ali Şir Nevâî hamse sahibidir. Hamsesini oluşturan eserlerden “Hayretü'l-Ebrâr”, manzum hikâyelerden oluşur. Eserde tasavvuf, adalet, ilim, cehalet gibi konular üzerinde durulmuştur. İslâm ahlakı, tasavvuf, iman, adalet, doğruluk, ilim, cehalet, yiğitlik, edep gibi konular üzerine yazılmış, manzum makale ve hikâyelerden müteşekkil bir mesnevidir. “Ferhad ve Şirin”, Nizamî'nin “Husrev u Şîrîn” adlı eseri örnek alınarak yazılmıştır. Ancak Ali Şir Nevâî hikâyeye Nizâmî'nin Husrev u Şîrîn'inden çok farklı bir muhteva kazandırmıştır. “Leyla vü Mecnûn”, mesnevi tarzında ve Nizamî'nin ve “Hüsrev-i Dehlevî” adlı eserinden esinlenerek yazılmıştır. Eserdeki şahıslar ve olaylar kelimelerle yapılan bir tablo halinde okuyucuya sunulmuştur. “Seb'a-i Seyyare”, Sasani hükümdarı Behram-ı Gur'u anlatan bir hikâyedir. Hükümdarın yaptığı savaşlar, av maceraları gibi konular eserin içeriğini oluşturur. “Sedd-i İskenderî”, bir “İskender-nâme” örneğidir ve eserde Zülkarneyn'in hayatı, fetihleri, kahramanlıkları, adaleti gibi konulardan bahsedilmiştir (Argunşah, 2014: 44-45).

“Miftahu'l-Adl”, Padişah Hoca tarafından kaleme alınan çeviri bir eserdir. Arapçadan Türkçeye çevrilmiştir. Temür Bey adına yazılan eser siyasetname özelliği gösterir. Sosyal hayatın, adaletin, devletin nasıl olması gibi konular üzerinde durulmuştur. Mensur olarak yazılan bu eser üzerine Tanju Seyhan çalışma yapmıştır. Biri Türkiye'de olmak üzere toplamda yedi nüshası vardır. “Babur-nâme”, Gazi Zahireddin Muhammed Babur tarafından mensur olarak yazılmıştır. Şair hatırat türünde yazdığı bu eserinde kendi anılarından bahsetmiştir. Tarihi bir vesika örneği teşkil eder. Şair Orta Asya, Afganistan ve Hindistan bölgelerinde gezip gördüğü yerlerin kültürleri, coğrafyaları, insanları hakkında bilgiler vermiştir (Argunşah, 2014: 54-57).

“Şecere-i Terâkime” ve “Şecere-i Türk”, Ebulgazi Bahadır Han tarafında kaleme alınan ve soy kütüğünden bahseden iki önemli eserdir. “Şecere-i Terâkime”, Türkmenlerin soy kütüklerinden bahseder. Şair, Reşidüddin'in yazdığı “Câmiü't-Tevârih” adlı eser ile Türkmen beylerinden alınan sözlü bilgilerden yararlanarak eserini oluşturmuştur. Toplamda yedi nüshası bulunan bu eserin bilimsel yayını Zuhâl Kargı Ölmez yapmıştır. “Şecere-i Türk”, Türklerin soy kütüğünden bahseder. Şair eserini tamamlayamadan ölmüş ve eser oğlu Enuşe tarafından tamamlanmıştır. Eserde Yâdgâr sülalesinin tarihi ile Türk-Moğol ilişkilerinden bahsedilmiştir. Eseri Strahlenberg bulmuş, Ahmet Vefik Paşa 1864 yılında Arapçadan Türkiye Türkçesine çevirisini yapmıştır. “Bedayü'l-Lugât”, Tâlî İmanî tarafından kaleme alınmış “Çağatay Türkçesi-Farsça” en eski sözlüktür. Ali Şir Nevâî'nin eserlerini anlamak için yazılan bu sözlükte 1000 kelime yer almıştır. Arap alfabesine göre düzenlenen eserin tek nüshası vardır ve Petersburg Devlet Kütüphanesi'ndedir (Argunşah, 2014: 66-69).

1.3.1.2.1. Çağatay Türkçesinde Geniş Zaman

Çağatay Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, -Ur” ekleriyle ifade edilir. Ünlü ile biten fiiller ile tek heceli fiillerden sonra “-r”, ünsüz ile biten fiillerden sonra ise “-Ur” nadiren de “-Ar” ekleri kullanılır. Çağatay Türkçesinde “-Ar” ekinin kullanılması, Eski Anadolu Türkçesinden etkilendiğini gösterir (Eker, 2002: 81). Geniş zaman çekiminde kullanılan “-Ir” ekleri ise Çağatay Türkçesinde görülmez. Ayrıca Çağatay Türkçesinde ekin “-(y)Ur” şeklinde kullanıldığı da görülür. Çağatay Türkçesinde kullanılan geniş zaman ekleri, bazen şimdiki zamanı ifade etmek için kullanılır. “*mundın korkaram, mening nasihatımnı eşitmegey*” (benim nasihatimi dinlemeyeceğinden korkarım) gibi.

Bazen hikâyelerde görülen geçmiş zaman yerine kullanılır. “*sorar bir bir hikayetni mükerrer, erikmey ol takı aytur seraser*” (Sûsen), tekrar tekrar hikâyenin ayrıntılarını sorar (ve Nevruz da) üşenmeden bir bir anlatır” gibi.

Bazen de gelecek zaman anlamı da taşır. “*sen bargıl men, kelür men*” (sen git, ben geleceğim), “*barmak kerek, sizni pâdşâh köterürler*” (gitmeliyiz, sizi padişah yapacaklar) gibi.

	1. kişi:	<i>bişürür men/min</i>	<i>aytar men/min</i>
Teklik	2. kişi:	<i>bişürür sen</i>	<i>aytarsen</i>
	3. kişi:	<i>bişürür</i>	<i>aytar</i>
	1. kişi:	<i>bişü-ürmiz</i>	<i>aytarmiz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>bişürür siz</i>	<i>aytar siz</i>
	3. kişi:	<i>bişürürler</i>	<i>aytarlar</i>

Teklik 1. kişi

...Huda-yı Te'ala firiştelerge aytdı-kim torpakdın kişi yasap can berüp yeryüzinde öz ornumga halife kılıp koya **tur-ur men** (ŞT-66a)

...ey ama müsülman bolgıl, eger bolmasang ölsem **öl-er men** sining imçekingni immes men tip aydı (ŞT-69b)

...eger bolmasang ölsem **öl-er men** sining imçekingni immes men tip aydı (ŞT-70a)

...İran sarı **yörüp tur-ur men** niçe yıllık gamların yesünler tip ikkinçi yılı atlandı (ŞT-76a)

...men andın **korka tur-ur men** dünyelik üçün ağızlarıngız ala bolur tip (ŞT-79b)

...atasining tahtini tapşura **tur-ur men** tidi (ŞT-87b)

...arpa ekip bugday **al-urmen** deme (SKD-165)

aytursen **er-ürmen** sofiyi saf (SKD-211)

...**ket-ermen** erte, mehman uşbu şebmen (SKD-216)

...**ber-ürmen** roz-ı mahşerde güvahiyy (SKD-246)

...**er-ürmen** men heman cuft-i helaling (SKD-251)

Teklik 2. kişi

...nedir mundag **kel-ürsen** ber der-i kah (SKD-216)

sin **ir-ür sin** barımız sârvâri (YZ-22v)

...vakıf **e-mes sen** çü anıng işige (SKD-169)

ayt-ursen erürmen sofiyi saf / **ur-ursen** muttasıl behüde köp laf / nege tülkü kibi
kuyruk **sal-ursen** / hiyal birle cehandan bac **al-ursen** / işing keçe yü kündüz haksariy /
kıl-ursen zark birle ah u zariy / kalemdag sustmagzu diyde **te-rsen** / özingi körsetip
elge **sat-arsen** / **kıl-ursen** her zaman bir şaha pervaz (SKD-211)

...imdi munı ni kılurungı sen yahşı **bil-ür sen** tidi erse Kozi Tegin buyurdı (ŞT-92b)

Teklik 3. kişi

ki nokta daire **görün-ür** hareketi olunca seri (GR-15)

ardındadır bütün gönüller o **gid-er** önden, canların elleri **tut-ar** hep eteğinden (GR-22)

...ol kıla **al-ur** anga kildi müsellemler bu umur (MK-2b)

kişige tingri **bir-ür** feth yok ki hayl u sipah (MK-12a)

...ta pilgaça çipindin ta simurggaça barçasining ahvalıga layık **ber-ür** (ŞT-65a)

...eger anlarning içlerinde bir veya ikki okugan akıl kişi bolsa, ol bilse bilmegen
köpning kaysı birine aytup **bildir-ür** (ŞT-66b)

...ahım **er-ür** nukl u sirişkim şerab (SKD-27)

...özi dagı kılrsa inayet **bol-ur** / her ne kılray dese kolıdın **kel-ür** (SKD-36)

...terki alayıknı **kıl-ur** ul kişi (SKD-79)

Çokluk 1. kişi

bekle-riz ki cevâbında dizeler hâlinde olsun (GR-43)

...barçasının atlarını yokkarıda bir bir aytıp **tur-ur miz** (ŞT-80b)

...munça munça bilmesek hem başdın ayakğaça suretini bile **tur-ur miz** (ŞT-85a)

Çokluk 2. kişi

...imdi mungani at **koy-ar siz** tip bigler cevab bermesdin burun oylan aytdı (ŞT-70b)

...tuman aytdı: Yahşı ayta **tur-ur siz**, eger mining devletim bolsa (ŞT-89a)

...neçük öltürürüingizni sizler yahşı **bil-ürsizler** (ŞT-93a)

Çokluk 3. kişi

ona **de-rler** idi asrın eşsizi (GR-35)

...əgər bir adam burada yatıb qalsa, o çaydan su alıb üstünə **tök-ürlər** (BN-3a)

...çün **ir-ürler** kubbeler içre nihan (MK-12b)

...ol sebebdin sanga asi **bol-urlar** yaratganing evla turur tidiler (ŞT-67a)

...hatunı aytdı: men bil-mey men kelinler yahşırak **bil-ürler**(ŞT-71b)

...Oğuz Han neslindin **ir-mesler** (ŞT-80b)

...bu kitabning fihrestige “Gülşen-iRaz **ayt-urler** hem nisbet Hazreti Emir Alişer Nevverellahü Merkadehü (SKD-76)

...aning üçün **ay-urlar** seni gammaz (SKD-211)

Olumsuz Şekli

Çağatay Türkçesinde geniş zamanın olumsuzu “-mA, -mAs, -mAz” ekleriyle ifade edilir. Ancak ekseriyetle “-mAs” şekli kullanılır. Bazı kullanımlarda ise ekin “s” ünsüzünün düştüğü ve zamirin ekleşerek “-mAn” eki olarak kullanıldığı görülür.

Geniş zamanın olumsuzu yapılırken bazen şimdiki zaman anlamı da taşıyabilir. “*emdi bilmes men, kim ol sultanumnung hali nedür*” (şimdi o sultanın hali nasıldır, bilmiyorum) gibi.

	1. kişi:	<i>yaturmas men/min</i>	<i>tegmes men/min</i>
Teklik	2. kişi:	<i>(yaturmas sen)</i>	<i>(tegmes sen)</i>
	3. kişi:	<i>yaturmas</i>	<i>tegmes</i>
	1. kişi:	<i>yaturmas biz</i>	<i>tegmes biz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(yaturmas siz)</i>	<i>(tegmes siz)</i>
	3. kişi:	<i>(yaturmaslar)</i>	<i>(tegmesler)</i>

Teklik 1. kişi

...*ey ama müsülman bolgıl, eger bolmasang ölseme öler men sining imçekingni im-mes men tip aydı* (ŞT-69b)

...*eger bolmasang ölseme öler men sining imçekingni im-mes men tip aydı* (ŞT-70a)

...*hatunı aytdı: men bil-mey men kelinler yahşırak bilürler* (ŞT-71b)

Teklik 3. kişi

aruz ve kafiye harfe sığ-maz, öyle her kaba mana sığ-maz (GR-50)

...*Əndican naşpatisindən daha yaxşı naşpati tapıl-maz* (BN-2a)

...*hamd anga kim zatıga hamd ança kim seza-varıdur aytsa bol-mas ve sena anga kim ihsanıga sena ança kim yiri bardur yitse bol-mas* (MK-1b)

...*ol birse kişi ala al-mas ol yitkürse kişi yırak sala al-mas* (MK-12a)

... *hakdın özge kimsege ir-mes ‘ıyan* (MK-12b)

...*ol kavm-dın ucube halayık bol-mas / kim mideleri haram yirdin tol-mas / ölgünçe bela çikip irürler mevcut / çın boldu bu da'vi kim yasaglıg ol-mas* (MK-13a)

...*bir kün hiç kayusınıg ülüşini kem kıl-mas* (ŞT-65a)

...oglanlarının atalarını aytaling amma kaysı oglındın bolganı ma'lum **ir-mes** (ŞT-80b)

... kahrı Süleymanga **er-mes** herif / beg ü begat heç kimse **ayt-mas** sözün (SKD-33)

...esrü semiz bolsa **yara-maz** ulag (SKD-125)

...kim ki yıgar dünyasıda genc ü mal / **kal-mas** anıng ahiride cüz vü bal (SKD-149)

...ki **ber-mes** bir tehi nane keremdin? (SKD-217)

şair insan bir birige mehriban gamhor **bol-mes** eken, kolide mal-mülki, baylığı bolaturıb yetim-esirlerge kömek kolini **çöz-mes** eken... (SKD-218)

Çokluk 1. kişi

...ta tirikimiz uşbu aytilgan sözlerdin **kayt-mas biz** (ŞT-83b, 84a)

...tört ming yılda bir bir at-be-at kimning bolganın ve kimning bolmaganın **bil-mey turur miz** (ŞT-85a)

Soru Şekli

Çağatay Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “-mU” ekleriyle ifade edilir. Bu ekin düz şekilleri görülmez. Ayrıca Çağatay Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi, “-mU” soru ekinin yanı sıra soru zamirleri ya da soru edatlarıyla da yapılabilmektedir. Bazen de geniş zaman çekiminde soru edatı, soru zamiri ve soru ekinin bir arada kullanıldığı örneklere rastlamak da mümkündür. Geniş zaman çekiminde soru ekleri genellikle sona gelir. Ancak bazen soru ekinden sonra kişi eklerinin kullanıldığı durumlar da görülür.

Teklik	1. kişi:	(ötker-ür mü men)	(uç-mas mumin)
	2. kişi:	ötker-ür mü sen	uç-mas mu sen
	3. kişi:	ötker-ür mü	uç-mas mu
Çokluk	1. kişi:	(ötker-ür mü biz)	(uç-mas mumiz)
	2. kişi:	(ötker-ür mü siz)	(uç-mas mu siz)
	3. kişi:	(ötker-ürler mü)	(uç-maslar mu)

Teklik 2. kişi

...bu talibü'l-'ilmdin sordılar kim, bu Müselman karrı kulnı **sat-ar mu sen?** (MA-6b/9)

Teklik 3. kişi

bol-ur mu dostluq ol be-vefada, unutsa yarını mundag belada (SG-87b)

...takı aytdılar kim bu oglannıng özi atını ayta turur mundın yahşı at **bol-ur mu** (ŞT-70b)

...ve şahidi mundın layıhrak **bolaal-ur mu** kim bu ekki tayifenin yigiti ve karısı, belki ulukdın kiçik barısı arasıda ihtilat 'ale's-seviyyedür (MG-775b)

Soru Sözcükleri İle

Hudadın bihaberdür va'iz-i şehri / **ne sor-ar sen** haber ol bihaberdin (ŞD-121a-121b)

hiç kimge cefası tegmeydür / ey köniil **sen ne til-er sen** zülfinin her dalıdın (ŞHD-Gaz.-3)

ey köniil kuşı **ne de-r sen** yüz tümen ef'alidin (ŞHD-Gaz.-3)

neçe fitne kıl-ur sen zülfiniz abdalıdın (ŞHD-Gaz.-3)

...takı aytdılar: **ne de-r-sen?** (MA-6b/9)

ne cefa kim kıl-ur, manga kılatur (UD-17a)

men öler halette vü sen naz ile mağrur-ı hüsn / bu **ne istiğna bol-ur** ey öz kulındın bihaber (GeD-Gaz.-5)

neçege teg-ür kızler nedür sebeb meh-ruyum (ŞHD-Gaz.-2)

ayneçe **bol-ur** pinhan 'alemni kılur hayran (ŞHD-Gaz.-2)

...ey pîr, rast aygıl, **siz kim bol-ur-siz?** dediler (MA-6b/9)

1.3.2. BATI TÜRKÇESİ

“Batı Türkçesi”, “Oğuz” şivesine dayanan ve 13-20. yüzyıllar arasında varlığını devam ettiren ve Azerbaycan, Anadolu, Rumeli, Irak ve Suriye gibi bölgelerde konuşulan Türkçeye verilen isimdir. Batı Türkçesinin temeli 11-13. yüzyıllarda Anadolu’da ortaya çıkan Oğuz Türkçesi’ne dayanır. Türkolojide Batı Türkçesi için “Cenup Türkçesi” veya “Cenup Şivesi” adları kullanılmışsa da kabul görmemiştir. Anadolu ve çevresinde gelişen söz konusu yazı dili, Türk dilinin normal seyri içinde bazı değişikliklere uğrayarak varlığını sürdürmüştür. Bunlar, kök ve eklerde görülen ses ve şekil değişiklikleri ile dile giren Arapça ve Farsça unsurlardır. Türkiye Türkçesinin temel taşlarını oluşturan bu dönem, kendi içinde “Eski Anadolu Türkçesi” ile “Osmanlı Türkçesi” diye ikiye ayrılır. Ayrıca Türkçenin ikinci büyük yazı dilini oluşturan “Batı Türkçesi”, diğer Türk yazı dillerine göre en çok gelişme gösteren yazı dilidir.

1.3.2.1. Eski Anadolu Türkçesi

“Eski Anadolu Türkçesi”, Batı Türkçesinin ilk basamağını oluşturur. “Oğuz Türkçesi” temelinde gelişen ve 13. yüzyılın başlarından 15. yüzyılın sonlarına kadar Anadolu ve Rumeli’de kullanılan yazı diline verilen isimdir. Türk araştırmacılar bu evreye “Eski Anadolu Türkçesi”, “Eski Türkiye Türkçesi”, “Oğuz Türkçesi” gibi isimler verirken, Batılı Türkologlar “Eski Osmanlıca” terimini kullanmışlar. Bu evrede bir taraftan Eski Türkçe’nin izleri görülürken bir taraftan da yeni gramer şekilleri ortaya çıkmıştır. Eski Anadolu Türkçesi zamanında Arapça ve Farsça unsurlar dile girmeye başlamış ve gittikçe kendini daha çok hissettirmiştir. Eski Anadolu Türkçesi, “Eski Türkçe” ile “Türkiye Türkçesi” arasındaki bağlantıyı sağlayan evre olması ve Türkiye Türkçesinin temelini oluşturması cihetiyle önem arz eder.

Eski Anadolu Türkçesi hakkındaki ilk araştırmalar 19. yüzyılda başlamıştır. Ancak yapılan araştırmalar ve ortaya konan ürünler devrin genel özelliklerini ortaya koyacak kapsamda olmamıştır. Bu durumda Eski Anadolu Türkçesinin oluşumunda Anadolu’da kullanılan ağız özelliklerinin metinlere yansımalarının payı da vardır. Eski Anadolu Türkçesi’ni, bu dönemde yazılan eserlerden yola çıkarak “Selçuklu Dönemi Türkçesi”, “Beylikler Dönemi Türkçesi” ve “Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi Türkçesi” olmak üzere üç başlık altında incelemek mümkündür. Eski Anadolu Türkçesi döneminde birçok değerli sanatçı yetişmiş ve Türk dili tarihinde önemli yer tutan çok sayıda eser verilmiştir. Bu eserlerden bir kısmı Farsça ve Arapça olarak yazılmıştır. Bir kısmı ise karışık dilli eserler olarak anılan Doğu Türkçesi ve Batı Türkçesi özelliklerini bir arada barındıran eserlerdir.

Bunlardan biri Behcetü'l-Hadayık fi Mev'izetü'l-Hakayık'tır. Ahmed bin Muhammed tarafından kaleme alınmıştır. Arapça ve Farsça vaaz kitaplarından yararlanılarak hazırlanan bu eserin yazılış tarihi bilinmemektedir. Eserde Anadolu ve Harezm bölgelerinde kullanılan ağız özellikleri bir arada kullanılmıştır.

“Divân-ı Kebîr”, “Mesnevi”, “Fîhi Mâfih”, “Mektubât”, “Mecâlis-i Seb'a” adlı eserler Mevlana Celaleddin-i Rûmî tarafından yazılmıştır. “Divân-ı Kebîr”, tasavvufi şiirler içeren bir eserdir. Farsça olarak yazılan eserde gazel, terci bend ve rubailer yer alır. İlahi aşkın yanı sıra sabır, hoşgörü ve yardımlaşma işlenen konulardandır. “Mesnevi”, Mevlana'nın en önemli eseridir ve Farsça kaleme alınmıştır. 25618 beyitten oluşan bu eser, “vahdet-i vücûd” anlayışını işleyen didaktik bir eserdir. “Fîhi Mâfih”, Mevlana'nın sohbetlerinin derlenmesi ile oluşmuş eseridir. “Mektubât” ise bir araya getirilen mektupların bulunduğu eserdir (<http://www.acikogretimedebiyat.com/index.php/tr/6,-dönem/xv-xv-yy-türk-dili/35-14-15-yy-türk-dili-3-ünite-ders-notları.html> E. T. 06.04.2019)

Dönemin diğer önemli eserlerinden olan “İbtidâ-nâme”, “Rebâb-nâme”, “İntihâ-nâme”, “Divân” adlı eserler Sultan Veled tarafından kaleme alınan eserlerdir. Sultân Veled'in ilk mesnevisi olan “İbtidâ-nâme”, 1291 yılında kaleme alınmıştır. Eser, Mevlana'nın hayatı ve Mevlana âşıklarının ilk inançlarını gösteren en eski ve doğru kaynak olması bakımından oldukça önemlidir. “Veled-nâme” adıyla tanınmış olup ilk beyti “ibtidâ” kelimesiyle başladığı için “İbtidâ-nâme” adıyla da anılmıştır. Mesnevi, Abdülbaki Gölpınarlı'nın tercümesine göre dibece ve giriş hariç 167 başlığı ve 8755 beyti içermektedir. Nazım ve nesir karışık olarak yazılan eserde 76 adet Türkçe, 180 Arapça ve 23 Rumca beyit yer almaktadır. “Rebâb-nâme”, mesnevi külliyatının ikinci eseridir ve 1300 yılında kaleme alınmıştır. Eser dini-tasavvufi bilgiler veren bir öğüt kitabı niteliğindedir. Mevlana'nın mesnevisinden etkilenecek yazılan eserde 162 Türkçe, 26 Rumca beyit yer almaktadır. “İntihâ-nâme”, 1303 yılında yazılan bu eser mesnevi külliyatının sonuncusudur ve eserde 7000 beyit yer almaktadır. Konu bakımından “Rebâb-nâme” ile benzer özellikler gösteren bu eserin tamamı Farsça olarak yazılmıştır. “Divân”, 29 farklı aruz kalıbı kullanılan bu eser, kaside, gazel, kıt'a, masammat, rubai, terci-i bend ve terki-i bend gibi nazım şekillerinden oluşur. Gazellerin olduğu bölümde Türkçe, Farsça ve Rumca yazılmış manzum parçalar yer alır ve manzumeler alfabetik olarak sıralanmıştır. Dini-tasavvufi bilgiler içeren eser, muhtelif mertebedeki devlet adamları için yazılmıştır (<http://www.acikogretimedebiyat.com/index.php/tr/6,-dönem/xv-xv-yy-türk-dili/35-14-15-yy-türk-dili-3-ünite-ders-notları.html> E. T. 06.04.2019)

“Çarh-nâme”, “Kitâb u Evsâf-ı Mesâcidi’ş-Şerîfe”, Ahmet Fakih tarafından yazılan eserlerdir. “Çarh-nâme”, Eski Anadolu Türkçesinin bilinen en eski örneği olarak kabul edilir. 88 beyitten oluşan eserin konusu dini tasavvufî öğretilerden oluşur. Tek nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi’ndedir. Eser 1926 yılında Fuat Köprülü tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. “Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi’ş-Şerîfe”, mesnevi tarzında yazılmış 339 beyitlik bir eserdir. Şair eserinde Şam, Kudüs, Mekke ve Medine şehirlerine yaptığı ziyaretleri ve gözlemlerini dile getirmiştir.

Bu dönemin önemli eserlerinden olan “Divân” ve “Risaletü’n-Nushiyye”, Yunus Emre tarafından yazılan iki önemli eserdir. “Divân”, aruz ve hece vezinlerinin bir arada kullanıldığı eserde 400 şiir bulunmaktadır. Şiirler, gazel, mesnevi ve ilahi tarzlarında yazılmış ve ilahilerin çoğu dörtlükler şeklinde tertip edilmiştir. Eserin bilinen birçok nüshası vardır. Bu durum gerçek nüshanın hangisi olduğunu zorlaştırmaktadır. Divân, ilk olarak Burhan Toprak tarafından 1939 yılında yayınlamıştır. Divân hakkındaki en ciddi çalışmayı Faruk Kadri Timurtaş yapmıştır.

“Risaletü’n-Nushiyye” ise mesnevi tarzında ve aruz ölçüsü kullanılarak yazılmıştır. Toplam 573 beyitten oluşan esere 13 beyitlik bir girişten sonra kısa bir düz yazı eklenmiştir. Bunu sabır, kanaat, nefis, cimrilik, akıl gibi asıl konuların anlatıldığı destan bölümü izlemektedir. Dini-tasavvufî öğretici bir eserdir ve Kur’an-ı Kerim’den kısaltmalar içerir. Eserin günümüze ulaşan 5 nüshası vardır. Anadolu sahasında bilinen tasavvuf konulu en eski “Yûsuf u Züleyha” hikâyesi olan “Yûsuf u Zelihâ”, Şeyyad Hamza tarafından yazılmıştır. İlk bilinen “Yûsuf u Züleyha” ise Ali’nin yazmış olduğu “Kıssa-i Yusuf” adlı eserdir. Asıl kaynağını Kur’an-ı Kerim’den alan bu eser 1529 beyitten oluşur. Elde bulunan tek yazması Dehri Dilçin tarafından 1946 yılında yayınlanmıştır “Garîb-nâme”, Âşık Paşa tarafından 1330 yılında kaleme alınmış bir mesnevidir. 10 bölümden oluşan eserde 12.000 beyit yer alır. Dini-tasavvufî öğütler içeren bir ahlak kitabıdır. Şair, aruz vezniyle ve Türkçe olarak yazılan bu eserde zamanın ileri gelenlerine Türk diline gereken önemi vermedikleri için yakınmaktadır. Bilinen birçok nüshası bulunmaktadır. Bazı nüshaların sonunda ise Âşık Paşa’nın gazelleri yer alır (<http://www.acikogretimedebiyat.com/index.php/tr/6,-dönem/xv-xv-yy-türk-dili/35-14-15-yy-türk-dili-3-ünite-ders-notları.html> E. T. 06.04.2019).

“Mantıku’t-Tayr”, Gülşehri tarafından ve mesnevi tarzında kaleme alınmış alegorik bir eserdir. Feridüddin Attar’ın aynı adlı eserinden alınarak Türkçeye çevrilmiştir. 1317 yılında tamamlanan eserde 4300 beyit yer alır. Şair, Türkçe yazılan eserlerin Farsçadan daha güzel olduğunu göstermek amacıyla eserini Türkçe yazmıştır. Eserde soru-cevap yönteminin yanı sıra diyalog ve monolog teknikleri de kullanılmıştır. “Süheyl ü Nevbahâr”, Hoca Mesud tarafından 1350 yılında yazılmıştır. Mesnevi nazım biçimiyle yazılan eserde 5703 beyittir. Yazıldığı dönemin ses ve şekil özelliklerini yansıtan bir aşk hikâyesidir. Yemen padişahının oğlu Süheyl ile Çin fağfurunun kızı Nevbahâr arasında geçen bir aşk hikâyesini anlatan dinî-ahlâkî nitelikli didaktik bir eserdir. Türkçe ağırlıklı olarak yazılan eserde arkaik özellikler de görülmektedir.

“Hurşîd ü Feraşâd”, Şeyhoğlu Mustafa tarafından 1387 yılında yazılmıştır. Türkçe yazılan eserde 7903 beyit yer alır. Görmeden âşık olma hikâyesini konu alan bu eser Yıldırım Beyazîd’a sunulmuş bir mesnevidir. Şair eserini yazarken Şeh-nâme’den yararlanmışır. “Dede Korkut Hikâyeleri”, sözlü olarak dilden dile aktarılan ve destan özelliği gösteren hikâyelerin anlatıldığı eserdir. Tam olarak ne zaman yazıldığı belli olmamakla birlikte 9. yüzyılda yazıldığı sanılan bu eser 16. yüzyılda yazıya geçirilmiştir. Anlatılan hikâyeler Oğuz Türklerine aittir ve eserde 12 hikâye bulunmaktadır. Oğuzların Gürcü, Abaza ve Rumlarla yaptıkları mücadeleler anlatılır. Her destan bir boy için söylenmiştir. Destanlarda ad koyma, canavarlarla savaşıma, dua etme gibi bölümler yer alır. Atasözleri, deyimler ve söyleyiş özellikleri dikkate alındığında Türk dili açısından ne derece önemli olduğu daha iyi anlaşılır. Eserin “Vatikan” ve “Dresden” olmak üzere 2 nüshası vardır.

Dönemin önemli eserlerinden olan “İskender-nâme”, “Cemşîd ü Hurşîd” adlı eserler Ahmedî tarafında yazılmıştır. 1390 yılında mesnevi nazım biçimiyle yazılan İskender-nâme’de 8000’den fazla beyit yer alır. 1. Beyazîd’in oğlu Emir Süleyman’a sunulmuştur. Türk edebiyatının manzum tarzda ve “İskender-nâme” türünde yazılmış ilk örneğidir. Ahmedî, Büyük İskender’in hayatını konu aldığı eserinde Nizamî’nin İskender-nâmesi’nden bazı yerleri tercüme ederek eserine dâhil etmiştir. Şair, Emir Süleyman’ın isteği üzerine eserin sonuna 334 beyitlik bir “Gazavat-nâme” eklemiştir. “Cemşîd ü Hurşîd”, Emir Süleyman Çelebi’nin isteği üzerine, Selman Saveci’nin aynı adlı eserinden yararlanılarak yazılmış bir mesnevidir. 1403 yılında yazılan eserde yaklaşık 5000 beyit yer alır. Aruz vezniyle yazılan eser, Farsça’dan Türkçe’ye çevrilmiştir (<http://www.acikogretimedebiyat.com/index.php/tr/6,-dönem/xv-xv-yy-türk-dili/35-14-15-yy-türk-dili-3-ünite-ders-notları.html> E. T. 06.04.2019)

1.3.2.1.1. Eski Anadolu Türkçesinde Geniş Zaman

Eski Anadolu Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, -Ur” ekleriyle ifade edilir. Harezmi Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde olduğu gibi Eski Anadolu Türkçesinde de ekin düz-dar ünlülü şekli görülmez (Bulak, 2017: 213).

Tek heceli fiillerden sonra “-Ar” eki, ünlüyle biten fiillerden sonra “-r, -(y)Ur” ekleri getirilir. Ayrıca “-Ur” eklerindeki ünlüler Türkiye Türkçesinde yardımcı ünlü olarak kabul edilmesinden dolayı ünlü ile biten bir fiile eklendiğinde sadece “-r” ekini almaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde ise bu ekin ünlüsü asıl ünlü olarak kabul edilmiştir. Yani Eski Anadolu Türkçesinde “*okı-y-ur*” olan şekil Türkiye Türkçesinde “*okı-r*” şeklindedir (Gabain, 1950: 216; Timurtaş, 2012: 122).

Eski Anadolu Türkçesinde geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

Teklik	1. kişi:	<i>dilerven</i>	<i>kaçarmen</i>
	2. kişi:	<i>dilersin</i>	<i>kaçarsın</i>
	3. kişi:	<i>diler</i>	<i>kaçar</i>
Çokluk	1. kişi:	<i>dilerüz</i>	<i>kaçaruz</i>
	2. kişi:	<i>dilersiz</i>	<i>kaçarsız</i>
	3. kişi:	<i>dilerler</i>	<i>kaçarlar</i>

Teklik 1. kişi

hamçû şîr-i mastî dahı kanum içer sen/ men çün sakân-i kûyat dunbâl-i tû gez-er men (MCR-6)

hem sen çağır iç-er sen hem men göbuz çal-ar men (MCR-6)

uçmak aşından dil-erven bir çanak (SVM-19)

eger aña hilaf eylemek revâ dutarısam kendü kavlümden dönmüş ol-urvan (KD-43v)

ben o kuşvan ki hengâm öt-erven / ya tıflem bilüsüz ilan dut-arvan (Işk-3334)

sini ben cândan iste-rven / sini her lahza dil-erven (SVM-11)

allah evi ziyâretdür ben anda varmak iste-rin / muhammedüñ güzel nûrîñ gözümle görmek iste-rin (YED-132)

kaçan siz günâh işleseñüz hiç sebepsüz fazlımula ve keremümile yarlıg-arın (MC-34b)

dile-rem hazretüñden sağlık ola/ki taqat getüri **bil-em** bu yola (MŞ-2)

ammâ sizden dile-rem ki benüm vasiyyetüm saklayasız (Mrz-7b)

işbunca halâyık arasında ben sıdık ve toğrulık eserin ve islâm nişânın sende gördüm imdi dile-rem ki bu işüñ tahkîkın baña bildüresin (Mrz-9a)

tevbe idenleri sev-erem dir (MC-34b)

hâtır-ı cem'üm perîşân olur ol dem hâliyâ / saçlarıñla çün gör-ürem mahrem olmuş şâneyi (MeN-225a)

didî kim binsem ü sıçratsam atı / bilürven bul-uram bundan necâtı (HŞ-1667)

karşuña efgân id-erem rûz u şeb / nitekim gül karşusına andelib (İsk-1879)

südüm hakkı kim emmişsin sen anı / senünle gör-ürüm ben bu cihânı (CH-772)

atamdan dil-erem al-ıram icâzet / İdem Rûm'a irişmege 'azîmet (CH-986)

eger dîv ola vü ger ejderhâ hem / kayum yok çün ur-uram 'ışkdan dem (CH-1018)

añun afsûnların ben key bil-ürem / anuñ-çün işime çâre kııl-uram (HüŞ-2762)

ki kork-arvan doyamaz Meryem aña / iş id-erven işiden bata taña (HüŞ-2781)

Teklik 2. kişi

dahı kanum iç-er sen / men çün sakân-i kûyat dunbâl-i tû gezer men (MCR-6)

bu dünyâyâ niçün pek yapış-ursın / sini andan koparur çarh-ı devrân (Çrh- 17)

bu rızık için nice teşviş çek-ersin / uşandı rızık yiyü ağzuñda dendân (Çrh-18)

pes ölüm hakdur elbette öl-ür sin / saña imdi derviş kibir kıandan (Çrh- 82)

baña dürlü 'ibâdet kııl-ursın (MC-12b)

bil-ürsin kalmayısar kâle hâlüñ (HŞ-565)

göster-ürsin ümmete toğru yolu (MF-1966)

yâ ilâhî sen bil-ürsin kim ben niçün ditrerem (MC-79b)

beni maqsûduma irgir çalabum / bil-ürsin neydüğüm senden talebüm (MŞ-174)

gör-ürsin bunda gelen nice gider / yar-ısa uşşun sürülme tiz gider (CH-2523)

ol ferişte eyitdi kim râst eyüd-ürsen km biz ne ad yazarsavuz evvelki adılan yazaruz (KG-125b)

Teklik 3. kişi

*dahı anda **yat-ur** ibn-i 'affân / ki oldur hâş sahabe adı 'osmân (MŞ-284)*

*ma'nîden ma'nî **bit-er** ma'nî **gel-ür** / ma'nîyi ma'nî **bil-ür** ma'nî **ol-ur** (Grb-159)*

*anı uykuda **bul-ur** kor **gid-er** (MC-79a)*

Çokluk 1. kişi

*çelebüm çün ölüme **oğra-ruz** biz / ayurma soñ nefesümüz îmândan (Çrh-70)*

*her bir kişiye ol hazîneden kadarlu kadarınca gerekli geregince **indür-ürüz** (KD-42r)*

*biz şirk getürmekden **korğ-aruz** dahı zej-kat vir-ürüz hağ te'âlânuñ âyetlerine **inan-uruz** (MC-42b)*

*şikâyeti saña **arz eyle-rüz** (MF-90)*

*söz budur böyle idelüm i'tikâd / kim **bula-vuz** dünyi ukbîde murâd (İsk-687)*

*nicesi ola tâcirde be-dîdâr / **bil-ürüz** hûblarda neyse mikdâr (CH-1813)*

***gerek kim ide-vüz** fîzde 'arûsu / sa'adette 'ala'r-rağm-ı nuhûsî (CH-3748)*

*ol ferîşte eyitdi kim râst eyüdürsen km biz ne ad yazarsavuz evvelki adılan **yaz-aruz** (KG-125b)*

Çokluk 2. kişi

*hîle birle kim yiglik ve artulığ **iste-rsiz** (Mrz-22b)*

*siz **bil-ürsiz** kim yûsufıla kardeşi yâminile neyledüñüz (MC-39b)*

*eger zâlim olursa ne siz râhat **ol-ursız** ne de ben didi (KVH-24b)*

*ben sizüñçün gey dilervem siz baña / gey dilemez siz **kaç-ar** siz dört yaña (SVR-104)*

Çokluk 3. kişi

*susayıcak **gel-ürler** ağızındaki zülâle (ŞHM-4)*

*ferîşte cümlesi dirilür ve güneşi çarh özre **ağdur-urlar** (KEñ-104)*

*aç **kal-urlar** çün boşalur yancuğı (MF-3699)*

*mü'ezzinler o kubbe üzre **dur-urlar** / gice gündüz çalaba **yalvar-urlar** (MŞ-111)*

*'ömer îmâna gelicek **çık-arlar** / ol küffâra cevâp **vir-ürler** anlar (MŞ-125)*

*bir kişi gelür şöyle kim saña kim itdükleri 'izzeti aña **id-erler** (Mrz-9a)*

Olumsuz Şekli

Eski Anadolu Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekimi “-**mAz**” ekleriyle ifade edilir. Geniş zaman çekiminde kullanılan ekler incelik kalınlık uyumuna tabidir. Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde görülen “-**mAs**” şekilleri, Eski Anadolu Türkçesinde görülmez. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde görülen “-**mAn**” şekli az da olsa Eski Anadolu Türkçesinde de kullanılmıştır (Bulak, 2017: 216). Geniş zamanın olumsuz çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

	1. kişi:	<i>doymazam</i>	<i>görmezem</i>
Teklik	2. kişi:	<i>(doymazsın)</i>	<i>(görmezsin)</i>
	3. kişi:	<i>doymaz</i>	<i>görmez</i>
	1. kişi:	<i>(doymazuz)</i>	<i>(görmezüz)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>doymazsız</i>	<i>görmezsiniz</i>
	3. kişi:	<i>(doymazlar)</i>	<i>(görmezler)</i>

Teklik 1. kişi

kendü nefsümü bil-mezem. Tañırım bil-mezem (KG-94a)

anca ni'met ve 'acâyibler gördüm, uçmak içinde kim anuñ vasfın Tañrı ta'âlâ bile, ben eyide-mezem (KG-125a)

birisi dahı eyitdi: Ben de biregü biregüye eylük eylediğin dile-mezem (KG-101b)

Teklik 3. kişi

kimesneye vefâ it-mez bu dünyâ / kıyâs itgil bulardan sen ver anı (MŞ-35)

düşer imiş oğul kızı firâkı / bedel ol-maz köyine Şâm 'Trâkı (MŞ-315)

şöyle kim dört biş günlük yir ta'am ve su bulın-maz (Mrz-9a)

nolduğı bilin-mez pes yigit bir dem başın aşığa eyleyüb fikr eyledi (Mrz-9a)

oglan-iken kişi hîç kaygu yi-mez / dünyaya geldüm yine gidem di-mez(Grb-1170)

Çokluk 2. kişi

ben sizüñçün gey dilervem siz baña / gey dile-mez siz kaçır siz dört yaña (SVR-104)

Soru Şekli

Eski Anadolu Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “-mI” ekleriyle ifade edilir. Bu dönemde kullanılan soru ekleri kişi eklerinden önce gelir. Ancak teklik 3. kişi çekiminde bu durumun tersi söz konusudur. Ekteki ünlü daima düzdür ve ek ünlü uyumuna tabi değildir. Geniş zamanın soru anlamı, soru ekleri dışında soru sözcükleriyle de sağlanabilmektedir.

	1. kişi:	<i>idermiyem</i>	<i>kılmaz mıvan</i>
Teklik	2. kişi:	<i>ider misin</i>	<i>kılmaz mısın</i>
	3. kişi:	<i>ider mi</i>	<i>kılmaz mı</i>
	1. kişi:	<i>(idermiyüz)</i>	<i>(kılmaz mıvuz)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(ider misiz)</i>	<i>(kılmaz mısız)</i>
	3. kişi:	<i>(iderlermi)</i>	<i>(kılmazlar mı)</i>

Teklik 1. kişi

andan Urviye yüzün nikâbın giderdi, eri yüzüne bakdı eyitdi kim hîç ben seniñ 'avrataña beñze-r miyem? (KG-133a)

Teklik 2. kişi

ey Tañrı dostı el, ayak iste-r miseñ? Çalabum vereyim dedi (KG-97b)

'İsâ sordı kim ey biçâre dudagıñ teprenür, oğlanlara mı sög-ersin (KG-97b)

eyitdi: Tañrıyı kazice gör-mez misin ve bu dört feriştelere, iki sende, iki bende müzdi olan yazuğı yazarlar (KG-116b)

Mâlik baña eyitdi kim eger müsülmândegül miseñ tamuya atdumıdı ve ben çok şükür etdüm. Andan Mâlik baña etitdi kim dil-er miseñ kim uçmağı göresen (KG-124b)

vardum, andan Rızvân baña eyitdi kim tanuqluğ ver-ür misen kim Allâh birdür ve Ahmed anuñ resûlidür (KG-124b-125a)

bil-ür misin kim niçündür? (KG-125a)

andan baña eyitdi kim dil-er miseñ kim 'ömrüñden nice yıl kalduğın bilesin (KG-1125b)

eyitdi kimseden kork-ar mısın sen / didi kim ayruluğundan hemîn ben (HüŞ-3167)

Teklik 3. kişi

tâ ki cem' eylemeyince şem' odu / hiç ol-ur mı cem' içinde ma'şuka (CN-10)

melik sermâyesi 'adl u sehâdur / melik mi ol-ur ol kim kem 'atadur (CH-1483)

yâ saña hoş gel-ür mi, dedi (KG-100a)

bilimez kişi devletsüz murâdı / bul-ur mı hiç devletsüz er adı (HüŞ-2372)

cefâ yit-mez mi bünyâdumu yıķduñ / çü bildüñ ad u san adımı yıķduñ (HüŞ-2869)

Soru Sözcükleri İle

buyur, ne buyur-ursın? (Mrz-9a)

ol yidi kat ton nedür eyd-em sana / bir katı panbukdur anun görsene (Grb-4968)

n'id-ersin Mısır u Bagdad'ı gözümü it temaşa-gâh / ki dem geçmez ki bin Dicle 'yle Nil anda revan olmaz (CH-713)

neçün gül-gûn sür-er yüzine lâle / neçün canberle dürt-er müşg-i hâle (CH-4245)

niçün benden şikâyet kıl-ursın, dedi (KG-76b)

baña ne de-rsin, dedi (KG-77b)

Musa eytdi: Yâ Rabbi saña ne vaķt du 'â kılam kim añı müstecâb kılasın, dedi (KG-85a)

bir zâhid İblîsi gördi ya İblîs âdem oğlanın nite azdır-ursın, yoldan nice çıkar-ursın (KG-95a)

yâ çoban, niçün şehre gel-mezsın, 'ilm öğren-mezsın (KG-96a)

bâr-ı Hûdâyâ kullaruñda kanķı kuluñı sev-mezsın düşmen tut-arsın (KG-96b)

Hudâvend saña töhmet eylemek nice ol-ur, dedi (KG-96b)

aña sordı kim nice ta'am ye-rsin? Eytdi: Ne kim sen verirsün. Eytdi: Nice ton giy-ersin? eytdi: Ne kim sen giyürürsin? Eytdi: Ne işle-rsin? Eytdi: Ne kim sen buyuyursın? (KG-98a)

niçün gid-ersin, dedüm (KG-99b)

imdi sen dahı benden ne dil-ersin, dile vereyim dedim (KG-101b)

Yahya ibn Me'âz 'İsâ peygambere sordı kim Tañrınıñ kaçığığın ne gider-ür (KG-102b)

*yine eyitdi: Aliyiçün **ne de-rsin** (KG-114a)*

*Mâlik baña eyitdi kim **eger** müsülmân **degül miseñ** tamuya atdumıdı ve ben çok şükür
etdüm. Andan Mâlik baña etitdi kim diler miseñ kim uçmağı göresen (KG-124b)*

*bugün sen bu hısımlığı yıkarsın / **ne çün** Kayser ögüdinden **çık-arsın** (HüŞ-2328)*

*bu cân bünyâd yolıdır çün bil-ürsin / **ne** assıyla yile tekye **kıl-ursın** (HüŞ-2424)*

***ne kim di-rseñ** yirindedür sözüñ hep / cefâ vü cevr ü nâzuñ gönlüñe tap (HüŞ-2888)*

***nedür** buyruğı **bil-mezven** eyidiñ / sözini iki kılmazvan eyidiñ (HüŞ-2993)*

İKİNCİ BÖLÜM

2. ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE GENİŞ ZAMAN (BASİT ÇEKİM)

2.1. ÇAĞDAŞ TÜRKÇE

20. yüzyılın başından günümüze kadar devam eden bu dönem, “Çağdaş Türkçe” olarak adlandırılır. Orta Asya’da birlikte yaşayan Türkler; zaman içinde Tibet, Kafkaslar, Anadolu, Balkanlar gibi dünyanın birçok bölgesine yayılınca Türkçenin farklı konuşma ve yazma biçimleri olan lehçeler ortaya çıkmıştır. Bu dönem, lehçelerin en çok çeşitlilik gösterdiği dönemdir. Çağdaş Türkçe, bu dönemde yayıldıkları alanlara ve Türkiye Türkçesi’ne olan yakınlıklarına ve kullanıldıkları bölgelere göre “Batı Türkçesi” ile “Doğu Türkçesi” diye iki kola ayrılmıştır.

2.1.1. BATI TÜRKÇESİ ÇAĞDAŞ LEHÇELERİ

Batı Türkçesi Çağdaş Lehçeleri, “Gagavuz Türkçesi”, “Azerbaycan Türkçesi”, “Türkmen Türkçesi” ve “Türkiye Türkçesi” evrelerinden oluşmaktadır.

2.1.1.1. Türkiye Türkçesi

Türkiye Türkçesi, “Köktürk Türkçesi”, “Eski Uygur Türkçesi” ve “Karahanlı Türkçesi” dönemlerinde önemli bir etkiye sahip olan, 11. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti’nin kurulmasıyla birlikte yazı dili olma yolunda ilerleyen, 12-13. yüzyıllarda özellikle Anadolu ve Rumeli’de konuşulan ve etnik bakımdan Oğuz Türkçesi’ne dayanan yazı dilinin devamıdır. Kökeni 13-15. yüzyıllarda ortaya çıkan Eski Anadolu Türkçesi’ne dayanan Türkiye Türkçesinin asıl temelleri Tanzimat Dönemi’nde atılmıştır. Dilde sadeleşme fikrinin ilk meyveleri, Tanzimat Dönemi’nde yetişen ve bu akıma öncülük eden Ahmet Mithat Paşa, Şinasi, Muallim Naci ve Ahmet Cevdet Paşa tarafından verilmiştir. Ancak “Servet-i Fünûn” döneminde dil yeniden ağırlaşmış, sanat yapma gayreti içine girilmiş, Arapça ve Farsça terkipleri kullanan şair ve yazarlar yetişmiştir.

Ardından 1911 yılında “Milli Edebiyat” akımı içinde yer alan Ömer Seyfettin, Ali Canip Yöntem, Ziya Gökalp, Kâzım Nami, Akil Koyuncu gibi şair ve yazarların “Genç Kalemler” dergisinde başlattığı “Yeni Lisan” hareketi, bugün konuşulan Türkiye Türkçesinin ilk somut adımını oluşturur. “Yeni Lisan” hareketini savunan şairler, mili bir edebiyat için yeni bir dile ihtiyaç olduğunu, dildeki Arapça, Farsça ve diğer yabancı terkiplerin terk edilmesiyle birlikte oluşturulacak yeni dilin de İstanbul Türkçesi’ne dayalı olması gerektiğini ifade etmişler.

Ancak Türkiye Türkçesi, bu yeni lisan hareketi neticesinde Doğu dillerinin etkisinden kurtulmak isterken diğer yandan Batı dillerinin etkisi altına girmeye başlamıştır (Mermer, 2009: 2-15; Korkmaz, 2014: 69-86; Kartallıoğlu-Yıldırım, 2012: 33).

Bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin resmi dili olan Türkiye Türkçesi, başta Türkiye olmak üzere Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Suriye, Irak, Batı Trakya, Makedonya, Kosova, Bulgaristan bölgeleri ile Almanya, Amerika, Arabistan, Mısır gibi bölgelere göç eden Türklerin konuştuğu dildir.

2.1.1.1.1. Türkiye Türkçesi Edebiyatı

Türkiye Türkçesi edebiyatı gerek dönem, gerek topluluk, gerekse akımlar açısından birçok edebi cereyanlara sahne olmuştur. 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanından bir süre sonra Tanzimat edebiyatı, birinci ve ikinci dönem diye ikiye ayrılır. Tanzimat edebiyatının birinci döneminde batılı tarzda ilk ürünler verilmiş, yazı dilinde sadeleşme fikri savunulmuş ve halkın anlayacağı bir dille yazma gayreti içine girilmiş ancak bu konuda başarılı olunamamıştır. “Sanat toplum içindir” düşüncesiyle roman, hikâye, tiyatro, eleştiri gibi türlerde eserler verilmiş ve bu eserlerde adalet, özgürlük, vatan gibi kavramlar üzerinde durulmuştur. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami, Ahmet Vefik Paşa Tanzimat edebiyatının birinci dönem yazarlarıdır.

Tanzimat edebiyatının ikinci döneminde ise felsefe, aşk, karamsarlık, bireyin içsel yaşamı gibi bireysel konular işlenmiş, sanat sanat içindir görüşü benimsenmiş ve dil oldukça ağırlaşmıştır. Bu dönemde “realizm” ve “natüralizm” akımları etkili olmuş, aruz vezniyle şiirler yazılmış fakat Divân edebiyatının nazım şekilleri terk edilmiş ve gözlem tekniği neticesinde kişi ve olaylar daha gerçekçi anlatılmıştır. Bu dönemin edebiyatçıları olan Nabizade Nazım natüralizmden, Abdulhak Hamit Tarhan romantizmden Rezaizade Mahmut Ekrem şiirlerinde romantizm ve romanlarında realizmden, Samipaşazade Sezai ise realizmden etkilenmiştir. Muallim Naci, Direktör Ali Bey ve Ahmet Cevdet Paşa bu dönemin diğer yazarlarıdır. İlk yarı resmi gazete, ilk resmi gazete, ilk özel gazete, ilk edebi roman, ilk tarihi roman, ilk tiyatro eseri, ilk şiir çevirisi, ilk çeviri roman, ilk yerli roman, ilk noktalama işaretleri, ilk dilbilgisi kitabı, batılı anlamda ilk eleştiri, fabl ve günlük, ilk natüralist, realist ve tezli roman, ilk köy romanı, ilk pastoral şiir, ilk köy şiiri bu dönemde gerçekleşen ilklere aittir.

Recaizade Mahmut Ekrem önderliğinde “Servet-i Fünûn” dergisi etrafında bir araya gelen gençlerden oluşan Servet-i Fünûncular, “sanat sanat içindir” fikrini savunmuş ve şiiri düzyazıya yaklaştırma düşüncesini benimsemiştir. Fransız edebiyatından etkilenen şairler, Batı edebiyatından “sone”, “terza-rima” gibi nazım şekillerini almış, eserlerde sürekli uzak yerlere gitme hayali kurmuş, “parnasizm” ve “sembolizm” akımlarından etkilenmişlerdir. İlk edebi topluluk, ilk psikolojik roman, ilk mensur şiir, Batı tekniğine uygun ilk roman, ilk fıkra yazarı, ilk çocuk şiiri, “sembolizm” ve “parnasizmin” ilk defa şiire girmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Tevfik Fikret, Halit Ziya Uşaklıgil, Cenap Şahabettin, Mehmet Rauf, Süleyman Nazif, Ali Ekrem Bolayır, İsmail Safa bu dönemin önemli şairleridir.

İkinci meşrutiyetin ilan edilmesinden bir yıl sonra kurulan “Fecr-i Âti” topluluğu, meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamıyla birlikte düşüncelerini rahatça ifade etme şansı bulmuşlardır. Edebiyatta bir ilk olan ilk edebi bildiri yayımlayarak düşüncelerini açıklamışlar, tüm şairlerin birlikte hareket etmesi gerektiğini söylemişlerdir. “Sanat şahsî ve muhteremdir” görüşünü savunmuşlardır. Batı edebiyatını tanıtmak, Türk edebiyatını ise Batıya yaklaştırma amacıyla hareket etmişler, önemli yabancı eserleri Türkçeye kazandırma gayreti içine girmişlerdir. “Servet-i Fünûn” edebiyatına tepki olarak doğmasına rağmen Servet-i Fünûn’u taklitten öteye gidememişlerdir. Eserlerde genellikle aşk ve tabiat konuları işlenmiştir. “Sembolizm” akımının etkisinde kalmışlar ve tiyatroyla da yakından ilgilenmişlerdir. Dil, günlük dilden uzaktır, Arapça ve Farsça tamlamalarla doludur (https://www.turkedebiyati.org/Dersnotlari/edebiyat_tarihi.html E. T. 04.04.2019).

“Servet-i Fünûn” edebiyatı ile “Milli Edebiyat” dönemi arasında köprü vazifesi gören ve “Genç Kalemler” dergisinin ortaya çıkmasının ardından dağılan “Fecr-i Âti” topluluğunun en önemli temsilcisi Ahmet Haşim’dir. Şahabettin Süleyman, Refik Halit Karay, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Mehmet Fuat Köprülü, Tahsin Nahit, Emin Lami, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ali Canip Yöntem gibi şairler “Fecr-i Âti” beyannamesine imza atan yazarlardandırlar.

1900’lü yılların başından itibaren ortaya çıkan “Milli Edebiyat” döneminde ise ulusçuluk fikri ön plana çıkmış ve milli kaynaklara yönelim artmıştır. Ömer Seyfettin, Ali Canip Yöntem ve Ziya Gökalp’in yayımladıkları “Genç Kalemler” dergisiyle edebiyat hayatına atılmışlar, “Milli Edebiyat” akımını başlatarak milli değerleri gün yüzüne çıkarmak için uğraşmışlardır. Bu dönemde “Osmanlıcılık”, “İslamcılık”, “Baticılık” gibi düşünce akımlarıyla birlik beraberlik sağlanmaya çalışmışlar, olumlu sonuç alınamayınca son olarak milliyetçilik fikri olan “Türkçülük” akımına yönelmişlerdir.

Türkçülük akımı neticesinde “Türk Yurdu”, “Türk Derneği”, “Türk Ocağı” gibi dergiler çıkarılmıştır. Şairler eserlerinde milli öğelerden beslenmişler ve ahlaki çöküş, aile hayatı, geçimsizlik, toplumsal sorunlar gibi belli başlı konular üzerinde durmuşlardır. Gözlem metoduna önem vermişler, Türkçeyi ise hem sanat hem de bilim dili haline getirme uğraşına girmişlerdir. Türk kültürünü el değmemiş bir hazine olarak kabul eden şairler, sanat toplum içindir fikriyle hareket etmişlerdir. Eserlerde her kesimden insanların yaşam biçimleri dile getirilmiş, dile yerleşmemiş olan Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerin ise terk edilmesi gerektiğini söylemişlerdir.

Bu dönemde de ilkler gerçekleşmiştir. Ahmet Vefik Paşa, ilk defa Türk adını genel anlamda kullanmış; Mehmet Fuat Köprülü, batılı tarzda ilk edebiyat tarihçisi olmuş; Ömer Seyfettin, ilk defa konuşma diliyle hikâyeler yazmış; Halide Edip Adivar, ilk defa Kurtuluş Savaşı’nı doğrudan eserinde işlemiş; Refik Halit Karay ise hikâyelerde ilk defa Anadolu’yu anlatmıştır. Yahya Kemal Beyatlı, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Mehmet Emin Yurdakul, Reşat Nuri Güntekin bu dönemin diğer temsilcileridir.

“Cumhuriyet” döneminde aruz ölçüsü terk edilmiş, serbest ölçü ve hece ölçüsüyle eserler verilmiştir. “Milli Edebiyat” dönemindeki dilde sadeleşme fikri başarıya ulaşmış ve Türkiye Türkçesi yazı dili olmuştur. Şairler sadece İstanbul’dan çıkmamış, Anadolu’dan da aydın yetişmiştir. Gerçek hayat hikâye ve romanlarda tam manasıyla yerleşmiş, deneme, öğretici metinler ve tiyatro alanlarında kaliteli eserler verilmiştir. Bu dönemde yetişen şairler, kurulan yeni devlet ile halk arasında bir köprü vaziyeti görmüş ve yapılan yenilikleri halka anlatma görevini üstlenmişler. “Türk Dil Kurumu” kurulmuş, “eski dil-yeni dil” tartışmaları son bulmuştur (Akyüz, 1979; 12-193).

Türk folkloru ve sanatı ön plana çıkmış, “Batı Edebiyatı” çok daha yakından takip edilmiş, uluslar arası düzeyde şair ve yazar yetişmiştir. Bu dönemde birçok topluluk ortaya çıkmış, halka inme ve Anadolu’yu tanıma başlıca ilke olmuştur. Bu dönemde Haldun Taner ilk epik tiyatroyu kurmuş, Peyami Safa en başarılı psikolojik romanı yazmış, Adalet Ağaoğlu ilk defa iç monolog tekniğini kullanarak eser vermiş, Afife Jale ilk kadın tiyatro oyuncusu olmuş, Yusuf Ziya Ortaç ise heceyle yazılan ilk manzum tiyatro oyununu yazmıştır.

Milli Edebiyattan etkilenen ve şiirde sade ve özentisiz olmayı tercih eden “Beş Hececiler”, serbest müstezat ile hece ölçüsü ile eserler vermişler. Dörtlük esasına bağlı kalmamışlar ve yeni biçimleri denemişlerdir. Düz yazıyı şiire aktaran “Beş Hececiler”, kahramanlık, vatan sevgisi ve milli mücadele gibi konular üzerinde durmuşlardır. Faruk Nafiz Çamlıbel, Yusuf Ziya Ortaç, Enis Behiç Koryürek, Halit Fahri Ozansoy, Orhan Seyfi Orhon bu akımın temsilcileridir.

1928 yılında heceyi geliştirmek için ortaya çıkan “Yedi Meşaleciler”, “canlılık, samimiyet ve daima yenilik” fikriyle hareket etmişler. Fransız şairlerden etkilenen bu akım, gözlem metodunu kullanmış, olaylara daha gerçekçi yaklaşmışlardır. Ziya Osman Saba, Yaşar Nabi Nayır, Sabri Esat Siyavuşgil, Vasfi Mahir Kocatürk, Kenan Hulusi Koray, Muammer Lütfi, Cevdet Kudret bu akımınönde gelen isimleridir.

1940 yılında ortaya çıkan ve bütün şiir anlayışını reddeden “Garip” akımı, şiirde ölçü ve kafiyenin gereksiz olduğunu ve her türlü konunun ve her türlü insanın şiirde yer alabilmesi gerektiğini ifade etmişler. Şiirlerini “Garip” adlı kitapta toplayan şairler, süslü anlatımdan uzak durmuş ve her kesimin anlayabileceği tarzda eserler vermişler. Şiirde Batının örnek alınmasını eskiye ait olan ne varsa silinmesi gerektiğini savunmuşlardır. Orhan Veli Kanık, Melih Cevdet Anday ve Oktay Rıfat Horozcu bu akımın temsilcileridir.

Atilla İlhan tarafından kurulan ve 4 yıl süren “Maviciler”, “Garip” akımına tepki olarak ortaya çıkmıştır. Şairane bir sanat anlayışını benimsemişler, şiiri basitlikten kurtarıp derin manalarla süsleme fikrini savunmuşlardır. Toplumsal gerçekliğin de savunuculuğunu yapan bu akım, 36. sayısından sonra kapatılmıştır. Atilla İlhan, Özdemir Nutku, Ferit Edgü ve Orhan Duru bu akımın önde gelen isimleridir. 1950’lerde yine “Garip” akımına tepki olarak ortaya çıkan “İkinci Yeniciler”, şiiri basit olmaktan çıkarıp asıl değerine ulaştırma amacıyla hareket etmişler. “Her şeyin insanla başlayıp yine insanla son bulduğunu” söyleyen bu dönemin temsilcileri, şiirin diğer edebi türlerden ayrılması gerektiğini düşünmüşlerdir. Şiirde önemli olan kelimelerin şairin kelimeye hangi anlamı verdiğidir düşüncesiyle hareket etmişler, anlamın değil söyleyişin önemli olduğu ifade etmişlerdir. Cemal Süreya, İlhan Berk, Ece Ayhan, Turgut Uyar, Edip Cansever, Sezai Karakoç, Ülkü Tamer bu akımın öncüleridir.

1950’li yıllarda “Garip” akımına tepki olarak çıkan bir diğer topluluk olan “Hisarcılar”, hece ölçüsüne sahip çıkmışlar, eskiye bağlılığı devam ettirerek yeni bir edebiyat anlayışı oluşturma gayreti içine girmişlerdir. “Hisarcılar”, başka uluslar taklit edilerek edebiyat oluşturulmaz fikrini benimsemişler, sanatın ideolojik baskıdan kurtarılması gerektiğini savunmuşlardır.

“Yaşayan dil terk edilmemeli ve gelenek yok sayılmamalı” görüşündedirler. Sanatın siyasete alet edilmemesini, dildeki karmaşıklığın önüne geçilmesini, sanatın ulusal değerlerden yola çıkılarak oluşturulması gerektiğini ifade etmişlerdir. Yavuz Bülent Bakiler, Halide Nusret Zorlutuna, Arif Nihat Asya, Cemil Meriç, Mehmet Kaplan, Tarık Buğra, Turgut Özakman, Mehmet Çınarlı, İlhan Geçer gibi isimler bu akımı savunan yazarlardandır (https://www.turkedebiyati.org/Dersnotlari/edebiyat_tarihi.html E. T. 04.04.2019).

1940 yılından sonra ise edebiyatta özellikle roman ve hikâye alanında toplumsal gerçekliği savunan şairler yetişmiş ve Anadolu köy romancılığı türünde eserler vermişlerdir. Toprak kavgası, işçi-işveren sorunları, sınıf çatışmaları bu görüşü savunanların çokça bahsettiği konulardandır. Kemal Tahir, Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Fakir Baykurt toplumsal gerçekliğin temsilcileridir.

2.1.1.1.2. Türkiye Türkçesinde Geniş Zaman

Türkiye Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, -Ir, -Ur” ekleriyle ifade edilir. Ünlü ile biten fiillerden sonra “-r”, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar, -Ir, -Ur” basit fiillerden sonra “-Ar”, türemiş fiillerden sonra ise “-r, -Ir, -Ur” ekleri kullanılır.

Türkiye Türkçesinde kullanılan “-r, -Ur” geniş zaman ekleri Eski Anadolu Türkçesinde “-(y)-Ur” biçimindeyken zamanla dudak benzeşmesine uğrayarak düzleşmiş ve “-Ir, -Ur” şekline girmiştir. Ayrıca geniş zaman çekimi, zaman kaymasına uğrayarak bazen süreklilik ve genellik anlamında (*ne desen yapar, su bile çeker, çamaşıra girer, yemek pişirir*), bazen görülen geçmiş zaman anlamında (*bu nutku, bu ithamları duyunca nokta memuru isyan eder*), bazen duyulan geçmiş zaman anlamında (*ödünc bir kazan alır Hoca komşusundan, verirken bir tencere yerleştirir içine*), bazen şimdiki zaman anlamında (*ben kırk yıldır bu sanatı işlerim*), bazen gelecek zaman anlamında (*bana yarın akşam gelirsin, beraber yemek yeriz*), bazen de emir kipi anlamında (*önce sendeki kitapları getirir, sonrada istediklerini alıp götürürsün*) kullanılabilir (Korkmaz, 2014: 570-576).

Geniş zaman ekleri incelik kalınlık uyumuna uyarlar. Geniş zaman çekiminde kullanılan yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra düz, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ise yuvarlak olarak gelir. Türkiye Türkçesinde geniş zaman çekiminde kişi ekleri olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

	1. kişi:	<i>dökerim</i>	<i>acırim</i>
Teklik	2. kişi:	<i>dökersin</i>	<i>acırsın</i>
	3. kişi:	<i>döker</i>	<i>acı</i>
	1. kişi:	<i>dökeriz</i>	<i>acıruz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>dökersiniz</i>	<i>acırsınız</i>
	3. kişi:	<i>dökerler</i>	<i>acırlar</i>

Teklik 1. kişi

...arsenik hapları al, **söyle-rim** eczacı verir... (SAF-12)

...getirir, **yazdır-ırım** millet için birçok eser!... (SAF-168)

...“istersen sana **öğret-irim** Yunus ’um!”... (OD-39)

...kendim de ırgatlığa **başla-rım**... (OD-40)

...Sançar: Tamam ben sana önceden **haber ver-irim**... (Tüt-67)

...türküler **bil-irim** Van ’lı Yemen ’li / Yemen ’in yolları güllü çemenli... (Tüt-71)

Teklik 2. kişi

...gezmiş olsan **açıl-ırsın**... diye bir fikrini sor... (SAF-13)

...– ziyâde, anladık amma ya içtiğin şişeler? / – **çiz-ersin**... (SAF-33)

...bırak da ben gideyim, sonradan **gel-ırsın** sen... (SAF-214)

... “tövbe de **çarpıl-ırsın!**”... (OD-52)

...“**alış-ırsın** Samuel, **alış-ırsın!**”... (OD-96)

Teklik 3. kişi

...sarık hemen **bozul-ur**, sonra şöyle bir **dolan-ır**... (SAF-9)

...birer birer **yıkıl-ır** az zamanda kendileri... (SAF-206)

...**dolaştır-ır** gece gündüz o rûh-i çâlâki... (SAF-224)

...o merak ancak sevgiyle **gideril-ir**... (OD-20)

...yıkılmış siyeci, bozulmuş bağlar / davullar ah **çek-er**, zurnalar **ağla-r**... (Tüt-71)

...yalnız muharebe zamanları ocağını **söndür-ür**, dükkânının kapısını **kilitle-r kaybol-ur**; muharebeden sonra meydana çıkardı... (Tüt-73)

Çokluk 1. kişi

...ya açar Nazm-ı Celil'in **bak-arız** yaprağına / yâhud üfler **geç-eriz** bir ölüünün toğrağına... (SAF-153)

...omuzlayıp **kır-arız** bâb-ı ictihâdı hemen... (SAF-238)

...demek ki **kurtul-uruz** biz bugün olursak adam... (SAF-242)

...Hacı Bektaş derler bir kâmil mürşit varmış. Ona **gid-eriz**... (OD-46)

...gerçi ezelden bu yana **tanış-ırız** sultanım... (OD-238)

...Bilge: Müsait olduğun zaman bize **bekle-riz**... (Tüt-67)

Çokluk 2. kişi

...**gör-ürsünüz** ki: o bir damlacık vücûduyle... (SAF-221)

...bu bahçıvanı maddi ölçülerle tanımak istiyorsanız, yanılığa **düş-ersiniz**... (OD-19)

...gönlünüzdeki ihtiyaç yükünü **at-arsınız**, insanlarla ülfet **ed-ersiniz**, sever, **sevil-irsiniz!**... (OD-209)

...– o yoldan hiç sapmadan doğru gittiğinizde Bolu Valilik binasını **gör-ürsünüz**... (Tüt-68)

Çokluk 3. kişi

...bir şehâdet **getir-irler**, o da oldukça garîb... (SAF-153)

...talebelik yıllarımdan kalma lakabımla bana Molla Kasım **de-rler**... (OD-1)

...kalpler ancak Allah'ı anmakla sukûn bulur, tatmin **ol-urlar**... (OD-145)

Olumsuz Şekli

Türkiye Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekimi, “-mA” ekleriyle ifade edilir. Türkiye Türkçesinde kullanılan olumsuzluk eki, teklik ve çokluk 1. kişi çekimlerinde aslında geniş zaman eki “-r” ile birlikte kullanılması gerekirken, “-r” ekinin erimesiyle sadece “-mA” olarak kullanılmıştır. “gel-mer-im > gel-me-m, oku-mar-ız > oku-ma-m” vb. (Karahan, 2014: 520). Bu özelliği bakımından Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinden ayrılmaktadır.

Yine teklik ve çokluk 2. ve 3. kişi çekimlerinde geniş zaman eki olan “z” eki ile karşılanmakta ve “-mAz” olarak kullanılmaktadır. Bu ek fiilden isim türeten ekle karıştırılmasın diye vurgu ve tonlamadaki farklılığa bakılır.

	1. kişi:	<i>hissetmem</i>	<i>kalkmam</i>
Teklik	2. kişi:	<i>hissetmezsin</i>	<i>kalkmazsın</i>
	3. kişi:	<i>hissetmez</i>	<i>kalkmaz</i>
	1. kişi:	<i>hissetmeyiz</i>	<i>kalkmayız</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(hissetmezsiniz)</i>	<i>(kalkmazsınız)</i>
	3. kişi:	<i>hissetmezler</i>	<i>kalkmazlar</i>

Teklik 1. kişi

...“**iste-mem!**” der o, fakat dinleme *iknâ*’a çalış... (SAF-13)

...bunların hakkında **bil-mem** bir bahânen var mı? Dur!... (SAF-26)

...“bebeğini ver” diye, lâkin ben **eyle-mem**ibrâm... (SAF-134)

...dünyaya **değiş-mem** bir aksağını / gönlüme göredir bizim türküler... (Tüt-71)

...**iste-mem, iste-mem,** - fincanın senin olsun; zihnimi geri çevir... (Tüt-73)

Teklik 2. kişi

...menzil-i maksûda **var-mazsın** uyanmazsan eğer... (SAF-25)

Teklik 3. kişi

...pervâzına **yet-mez** gibi pehnâ-yı avâlim... (SAF-15)

...dağ **dayan-maz** erlerin dağlar söken ısrârına... (SAF-25)

...ben göremediğim için de sen söz konusu bahçıvanın **görül-mez, dokunul-maz, hissedil-mez, gürültü yap-maz** olduğunu... (OD-18)

...“Rum toprağında kazık **çürü-mez** oğul!” diye başlamıştı anlatmaya... (OD-28)

...nağmeler delisi Sarısözen’i / anmayınca **tut-maz** sazlar düzeni... (Tüt-72)

...yanına çırak **al-maz,** kimse ile çok **konus-maz,** dükkânından dışarı **çık-maz**habire uğraşırdı... (Tüt-73)

Çokluk 1. kişi

...*miskten de olsa, amberden de, artık başka koku bil-meyiz...* (OD-76)

Çokluk 3. kişi

...*âhbil-mezlerki üstünden geçerlerken senin...* (SAF-37)

...*Hak ile halktan ve halk ile Hak'tan perdelen-mezler...* (OD-218)

... *İslamiyet'in akait ve amel kısmıyla fazla ilgilen-mezler...* (OD-226)

Soru Şekli

Türkiye Türkçesinde geniş zaman soru çekimi, “-mI, -mU” ekleriyle ifade edilir. Soru ekleri kipten kipe değişiklik göstermektedir. Şart, emir, istek gibi çekimlerde kişi eklerinden sonra gelirken, geniş zaman çekimindeki kişi eklerinden önce gelir. Ancak teklik ve çokluk 3. kişi çekimlerinde ise soru ekleri daima kişi eklerinden sonra gelir. Ayrıca bazen soru eki çekime giren fiillerden önce de gelebilmektedir. “*kolay mı olur, yüksekte mi korkar*” gibi. Soru ekleri geniş zaman eklerinden ayrı yazılmakta ve kendisinden sonra gelen eklerle birleşmektedir. Türkiye Türkçesinde geniş zaman çekiminde soru anlamı soru ekleriyle sağlanabildiği gibi soru sözcükleri de sağlanabilmektedir.

	1. kişi:	<i>söker miyim</i>	<i>yansıtmaz mıyım</i>
Teklik	2. kişi:	<i>söker misin</i>	<i>yansıtmaz mısın</i>
	3. kişi:	<i>söker mi</i>	<i>yansıtmaz mı</i>
	1. kişi:	<i>(söker miyiz)</i>	<i>(yansıtmaz mıyız)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>söker misiniz</i>	<i>yansıtmaz mısınız</i>
	3. kişi:	<i>sökerler mi</i>	<i>yansıtmaazlar mı</i>

Teklik 1. kişi

...*ver-ir miyim sana hiç bebeğmi, yağma mı var?*... (SAF-133)

...*bir can korkusu ile sevgiliden kaç-ar mıyım artık?*... (OD-125)

...*o denize katışmaya gelmişim, yitmekten kork-ar mıyım?!*... (OD-125)

Teklik 2. kişi

...*yat-ar mısın seni maymun? Kap-ar mısın gözünü?*... (SAF-132)

...*bil-ir misin ne dehâlar yetişti medreseden?*... (SAF-205)

...*hepimiz bir olup gerekeni yapalım. O vakit gel-ir misin?*... (OD-50)

...*alıcının her biri için sana bir nefes verelim, iste-r misin?*... (OD-77)

Teklik 3. kişi

...*bu da gel-mez mi, dedim: kim dedi, oğlum, sana, gel?*... (SAF-11)

...*ol-maz mi, ridâ-pûş dururken daha masnû'?*... (SAF-15)

...*ben isterim onu mutlak, de-mez mi? Bak derde!*... (SAF-35)

...*kalbi hiç benze-r mi bak sîmâ-yı heybet-pûşuna?*... (SAF-37)

...“*şu anda benim neyi merak ettiğimi de bil-ir mi?*”... (OD-19)

...*Köroğlu dağlarda kal-ır mı naçar / Hızır himmet eder, kuş olur uçar.*... (TüT-72)

Çokluk 2. kişi

...*hiç sıkıl-maz mısınız Hazret-i Peygamber'den.*... (SAF-162)

...- *aman, şu yolcular insin! / - fakat bil-ir misiniz.*... (SAF-203)

...*resepsiyon memuru: Standart oda mı süit oda mı iste-rsınız.*... (TüT-68)

...*tezgahtar: Takıma uygun gömlek ve kravat da iste-rmisiniz?*... (TüT-69)

Çokluk 3. kişi

...*birak-ırlar mı eğer gitmemiş olsam acaba!*... (SAF-14)

Soru Sözcükleri İle

...*naslıtimsâl-i nûrol-maz? şu pek sâkin duran dîvâr.*... (SAF-7)

...*kime dert anlat-ırız? Bulsana dert anlayanı.*... (SAF-13)

...*nasıl bul-ursun a yavrum? Yarın gelir belki.*... (SAF-35)

...*yârinden ayrı mı düştün / niçin ağla-rsın bülbül hey.*... (OD-28)

2.1.1.2. Gagavuz Türkçesi

Ortodoks Hıristiyanlığı benimseyen Gagavuzlardan ilk defa 1817 yılında yapılan Rus nüfus sayımında bahsedilmiştir. Türkiye’de ise İstoyan Cansızov, “Balkan Şib-i Ceziresinde Türkler” adlı makalesinde bahsetmiştir. Gagavuz Devleti adıyla kurulan ilk devlet, 1365 yılında Hıristiyan Türklerin Dobruca’da “Uzi” adıyla kurduğu devlettir. Gagavuzlar daha sonra 1765-1812 yılları arasında Bucak’a yerleşmiş, 1770 yılında ise Moldova’da “Çadır” ve “Orak” köylerini kurmuşlardır. 1812 yılında yapılan Bükreş antlaşmasıyla bölgenin Rusların eline geçmesinin ardından Gagavuzlar arasında iskân politikaları hız kazanmıştır.

Daha sonra ise Ruslaştırma politikalarıyla karşı karşıya kalan Gagavuzlar, 1906 yılında isyan ederek Komrat’ta bir cumhuriyet kurmuş ancak Ruslar çok kısa bir süre sonra bu cumhuriyete son vermiştir. Bu tarihten sonra Gagavuzlar, zaman zaman bağımsızlık mücadelesi vermişler ve nihayet 1989-1994 yılları arasında diplomatik gelişmeler neticesinde Moldova’da özerk bir cumhuriyet kurmuşlardır. 1995 yılında ise Gagavuzların toprak sınırları belirlenmiştir.

Batı Türkçesi Çağdaş Türk lehçelerinden biri olan Gagavuz Türkçesi, “Oğuz” grubu Türk lehçeleri arasında yer alır. Oğuz grubuna dâhil edilen Gagavuz Türkçesi hakkında farklı tasnifler yapılmıştır. Baskakov, Gagavuz Türkçesini, “Balkan Türkçesi” ve “Oğuz-Bulgar” şivelerine dâhil ederken Marti Räsänen, Gagavuz lehçesinin sınırlarını “Kuzeydoğu Bulgaristan” ve “Moldova” ile sınırlı tutmuştur. Gerhard Doerfer ise Gagavuz Türkçesini “Tuna Türkçesi” ve “Balkan Türkçesi” olmak üzere iki kola ayırmıştır (Özkan, 2012: 83-86).

Gagavuz Türkçesi bugün başta Moldova Cumhuriyeti’ne bağlı olan Gagavuzya olmak üzere Ukrayna, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Bulgaristan ve Romanya gibi devletlerde konuşulmaya devam edilmektedir.

2.1.1.2.1. Gagavuz Türkçesi Edebiyatı

Zengin bir sözlü edebiyata sahip olan ve aynı zamanda dış etkenlere en fazla maruz kalarak varlığını hep sözlü olarak devam ettiren Gagavuzlar, hâkimiyetleri altında bulunduğu devletlerin politikalarından etkilenmişlerdir. Gagavuzlar sürekli göç ettikleri için yazılı edebiyata ancak 20. yüzyılda geçebilmiştir. Rusya, Bulgaristan, Romanya gibi devletlerin baskın kültürleri altında yaşayan Gagavuz edebiyatı, milli bir edebiyat anlayışı oluşturamamıştır. Sovyetler Birliği’nin tek bir ulus oluşturma gayesi ve 1918 yılında kurulan Komsomol edebiyatı, yazılı bir edebiyata sahip olmayan Gagavuz edebiyatının gelişmesini ve milli bir edebiyatın oluşmasını daha çok engellemiştir (Kolcu, 2012: 1152).

Gagavuz Türkçesinin Bulgaristan'da konuşulan “Bälgarevo”, “Winica” ve “Brestak” olmak üzere üç çeşit ağzı varken, Moldova'da konuşulan ve aralarında fonetik açıdan farklılık bulunan iki ağzı mevcuttur. Gagavuz yazı dilinin dayandığı ağız ise Çadır ve Komrat bölgelerinde konuşulan Merkez Ağzı'dır. Gagavuzlar, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 1993 yılında alınan bir kararla ortak Türk alfabesine uygun olarak hazırlanmış olan Latin alfabesine geçmeyi kabul etmişler ancak bu alfabe çok fazla kullanım alanı bulamamıştır.

Bunun üzerine 1996 yılında yeniden Latin esasına dayanan Gagavuz alfabesini kabul etmişlerdir. Bu yeni alfabe, önceki alfabeyle yeni harfler eklenerek oluşturulmuştur (Özkan, 2012: 87).

1810 yılında “Plastır” adıyla çıkarılan eser, Gagavuz Türkçesiyle yazılmış ilk eserdir. Moşkov tarafından 1904 yılında “Gagavuz Türkçesi-Rusça” sözlük çıkarılmış, ilk gazete ise 1907 yılında ve sadece tek bir sayfa olarak bastırılmıştır. Mihail Çakır ise “Romen” alfabesiyle 20. yüzyılın başlarında dini içerikli eserler vermiştir. Dionis Tanasoglu'nun yazdığı “Uzun Kervan” adlı eser ise Gagavuz Türkçesiyle yazılan ilk ve tek roman olma özelliği gösterir.

Gagavuzlar Müslümanlarla bağlantılarını koparmamış, sözlü edebiyatta diğer Türk boylarıyla birlikte ilerlemiş, Türk boylarının verdiği eserleri yakından tanımış ve devam ettirmişlerdir. “Koroğlu”, “Kerem ile Aslı”, “Şah İsmail ile Gülizar”, “Arzu ile Kamber” gibi eserler bunlardan birkaçıdır (Kolcu, 2012: 1152).

Kıpçak köyünde doğan Nikolay Baboğlu, 36 yıl öğretmenlik yapmış ve öğretmenlik yıllarında halk edebiyatı metinlerini derleyerek edebiyata büyük katkı sağlamıştır. “Komrat” adlı gazetenin yöneticiliğini yapmış, “Gagavuz Türkçesi” adıyla yayımlanan ilk gazetede 3 yıl çalışmış ve “Gagavuz Türkçesi” adıyla sunulan televizyon programını da sunuma hazırlamıştır. Rusçadan Gagavuz Türkçesine çeviriler de yapan şair, ayrıca ders kitapları da hazırlamıştır. Şair, 1969 yılında “Gagauz Folkloru”, 1991 yılında “Masallar” adlı eserleriyle Gagavuz folkloru ve edebiyatına ait metinler derlemiş, 1988 yılında “Gagauz Dili Sintaksis” ile “Literatürü Okumakları” adlı eserleriyle de 9. ve 10. sınıflara ders kitapları hazırlamıştır. “Bunlar Sağlık İçin” adlı eseri filme uyarlanan şairin 1994 yılında yazdığı “Türkiye’de Bir Öykümüz Var” adlı bir hikâye kitabı, Gagavuz okulları için ise hazırladığı bir alfabe vardır. Ayrıca şairin “Efsanenin İzi”, “Bucak Elleri”, “Tuna Gir İçeri”, “Taraflımın Piyetleri” adlı şiir kitapları da vardır.

Küçük yaşlardan itibaren sanata ve resme ilgi duyan Dimitri Karaçoban, ressam, edebiyatçı, müzeci ve etnolog olarak tanınmıştır. Beşalma köyünde doğan Karaçoban, kendi köyüne kurduğu Etnografya Müzesi'nin müdürlüğünü de 20 yıl boyunca kendisi üstlenmiştir. Gagavuz halkının örf, adet, gelenek ve görenekleri üzerinde çalışan şairin, hikâye anı, şiir türlerinde eseleri mevcuttur.

1957 yılında “Moldova Sosyalisti” adlı gazetede şiir hayatına ilk adımını atan şair, ilk şiir kitabı olan “İlk Laf” adlı eserini ise 1963 yılında çıkarmıştır. Şair, “Ruhun Tutkusu”, “Yeşil Alev”, “Başlangıç” adlı eserlerini Rusça yazmıştır. Ayrıca “Yanıklık”, “Alçak Saçak Altında”, “Persenglar”, “Bayılmak” adlı şiir kitapları bulunan şairin bazı şiirleri Azerbaycan Türkçesine de çevrilmiştir. Eserlerinde mani nazım türünü işlemiş, Nasreddin Hoca fıkraları ve masallarından da derlemeler yapmıştır. Şair, 1986 yılında 53 yaşındayken geçirdiği bir buhran sonucu kendisini trenin altına atarak intihar etmiştir.

1940 yılında Dimitrovka köyünde doğan Stepan Kuroğlu, dil ve tarih alanlarında eğitim görmüştür. Kendi köyünde öğretmenlik ve müdürlük yapan Kuroğlu, “19. yüzyıl ile 20. yüzyılın Başlarında Gagavuzların Aile Adetleri” adlı eseriyle doktora tezini yazdı.

5 ilmi kitap ve birçok makale yayınlayan şair, “Azınlık Milletler Enstitüsü Gagavuz Türkleri Araştırma Bölümü Başkanlığı” ile “Gagavuz Edebiyatı Komisyon Başkanlığı” görevlerinde bulunmuştur. Eserlerinde milli ve mahalli kültüre, sıradan insanların hayat karşısında verdiği çetin savaşa ve Gagavuz tarihine, kültürüne, örf ve adetlerine yer vermiştir.

Şairin “Çık Çık Güneş”, “Kauş Adaları”, “Gece Yarısı Çanları”, “Kızgın Çiyler” adlı şiir kitapları, “İlkyaz Türküsü” adlı şiir antolojisi ve “Yollar” adlı öykü kitabı bulunmaktadır. Eserlerinden bazıları ise Altay, Kırgız, Tatar, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerine aktarılmıştır (Kolcu, 2012: 1154-1165).

Ayrıca Todur Zanet, Lüba Çimpoş, Tudorka Arnaut, İvan Topal, Dimitri Ayoğlu, Mina köse, Vasiliy Duloğlu, Olga Radova, Vasiliska Tukan gibi şair ve yazarlar, Gagavuz edebiyatının önde gelen şahsiyetlerindedir.

2.1.1.2.2. Gagavuz Türkçesinde Geniş Zaman

Gagavuz Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, -Ir” ekleriyle ifade edilir. Bu ek bazen “-êr, -eer” şeklinde kullanılır. Geniş zaman çekimi fiil tabanının son sesine göre değişiklik göstermekle beraber aynı fiile iki ayrı şekilde de gelebilmektedir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r”eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar, -Ir” ekleri getirilir.

Ayrıca isimlere gelen tereddüt ve pekiştirme anlamında kullanılan “-Dir” ek fiili, geniş zamanın teklik 3. kişi çekiminde de kullanılmıştır. “*ne olar-dir benim üreemdä, pek bekler-dir her günü, çalêrsın açan öter-dir canım*” gibi (Özkan, 2012: 126).

Gagavuz Türkçesinde geniş zaman; geçmiş, şimdiki zamanı ve geleceği içine alan geniş bir zamanı ifade eder. Gagavuz Türkçesinde geniş zaman için bellisiz gelecek zaman ifadesi kullanılmaktadır. Bazı araştırmacılar bu ifadeden yola çıkarak gelecek zaman ekinin “-AcAk” ekleriyle birlikte “-(A, I)r” eki olduğu kanısına varmışlardır (Özkan, 2012: 125). Gagavuz Türkçesinde geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

	1. kişi:	<i>unudarım</i>	<i>görürim</i>
Teklik	2. kişi:	<i>unudarsın</i>	<i>görürsün</i>
	3. kişi:	<i>unudar/ardır</i>	<i>görür/ürdür</i>
	1. kişi:	<i>unudanız</i>	<i>görürüz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>unudarsınız</i>	<i>görürsünüz</i>
	3. kişi:	<i>unudarlardı</i>	<i>görürler</i>

Teklik 1. kişi

...*sev-erim* bän Bucaa, topraa / ani kurêr bana sofrâ... (DÖ-4)

...*sev-erim* bän seni, anam / ki çok dildä var büün uşaan... (DÖ-4)

...*çek-erim* türkü / *öp-erim* gökü... (DÖ-4)

...*gör-erim* bän açan / ekinneri kırdan!... (DÖ-6)

...*hem bülbülün sarp sesini – / düz-ärim* can iylikliini... (DÖ-23)

...- *Tätü, bän da iste-erim* olayım traktorcu... (Lİ-3)

...- *Gidecän, ayı iyлиндän mi oynêr? Bänim starşiy, bän sana izin ver-erim*... (Lİ-6)

...-*yalvar-êrim* sizi, istäärseniz, olunuz benim karım... (GaT- 154)

...-*ben iste-erim* sizin kızınızı kendimä karı... (GaT -154)

sevdim, sev-erim, sevecem... (ÇTDE-1157)

Teklik 2. kişi

...kanat **ver-ersin** canıma / boncuk **dak-êrsin** stihıma... (DÖ-4)

...açan **gel-ersin** yuvana / boba evin kapusuna... (DÖ-9)

...derin günahlardan / **al-êrsin** dünneyi / korkunç salgınnardan / **söle-rsin** sapayım... (DÖ-14)

...saurtma sevgini – / **haşla-arsın** elerni / **aal-arsın** sän titsi / gecä-gündüz... (DÖ-16)

...ah, bülbül, sesin büülü / sän **çal-êrsin** bir türlü... (DÖ-24)

...düşlerimdä benim uçup / **daad-êrsin** uykumu, gözüm!... (DÖ-27)

...şaş-beş **ol-êrsin** kendin / **hem sevin-ersin** derin –... (DÖ-36)

...nesi var, biz dä onu koruyup bakêrız, nicä bir diri malı **bak-arsın**... (Lİ-3)

...bozdun gözelim maşınayı da şindi geri **çek-ersin** a?... (Lİ-6)

...- etecek oldu hep beni açık aazlı **yap-êrsin**... (Lİ-9)

...**bak-êrsin** ona da görmersin sansan seni göz arısı tutmuş... (Lİ-9)

Teklik 3. kişi

... cancaazım hem Bucak – adres bir / barabar dünnehdä **seven-ir**... (DÖ-3)

...içimdä benim / küy türkü **çal-êr** / içimdä benim / yaş ta o **dök-er**... (DÖ-5)

...dili da **yalê-êr** tatlı bomboniyi... (Lİ-12)

...Puşkinin adını **taşı-y-êr**... (Lİ-13)

...İstorik Kantakuzen istoriyasında **söli-er**... (GaT -151)

...ozaman çırak **al-êr** da **getir-er** onu Bolu-beyä. Bu, sanıp, ani çırak onu gülmää yapmaa **iste-er**, izin **ver-er** cellata köretesin... (GaT -152)

o hep kerte hem sen **gez-er** / **ol-ur** olmazı **söle-er** / **yaldızle-y-er** hem **kalayle-y-er** / yıldıza kement **at-y-er** / bala **kat-y-er** zehir, katran... (ÇTDE-1154)

...neden bu takaza? / uşak **işit-meer**: “ver imaa... / imaa ver, mamu... (ÇTDE-1173)

Çokluk 1. kişi

- ...*dayan-êriz* biz ona / nicä çilingir kora... (DÖ-3)
- ...*hatır güd-eriz* işlerä / ani olêrlar kırında... (DÖ-4)
- ...*da biz yaşê-êriz* toprakta / nicä evlat anasında... (DÖ-8)
- ...*unud-êriz* kâr birpak / ki lâazım bakmaa geeri... (DÖ-31)
- ...*biz gö-eriz* diyl ölä / başkaymış *de-eriz* yol bizdä... (DÖ-31)
- Hacı Trifunnarın Lişkuylan ikimiz pek çoktan işle-eriz* traktorculuu... (Lİ-3)
- ...*nesi var, biz dä onu koruyup bak-êriz*, nicä bir diri malı bakarsın... (Lİ-3)
- ... nişannarı *taşı-y-êriz* hem türlü başka nagradalar da... (Lİ-4)
- ...*gid-eriz biz*, ama pek ta umutlanmêêriz, ani etişecek traktoru kullanmaa. Ölä, *gid-eriz* kısmet denemä... (Lİ-4)
- ...*yarı yolda kal-êriz*... (Lİ-40)
- ...*ama neçinsä başlê-rız* unutmaa. Şindi yaşamak, hakına islä, ama biz *iste-riz* taa da islä olsun... (Lİ-46)
- ...-ya bak, kaç türlü tatlılıklar *hazırlê-êriz*, -sevindi Larisa Evgenevna... (GaT -155)

Çokluk 2. kişi

- ...*siz küçüksünüz boydan / hep sev-ersiniz* candan – ... (DÖ-15)
- ...*siz çal-êrsınız* ölä / pak büülü geler dünnä!... (DÖ-26)
- ...- *giriş-ersiniz*, yaşlar? / hiç verilmeyniz ozman!... (DÖ-58)
- ...- kaç gün oldu *dur-êrsınız?*... (Lİ-10)

Çokluk 3. kişi

- ...*hatır güderiz* işlerä / ani *ol-êrlar* kırında... (DÖ-4)
- ...*paralê-êrlar* canımı / gözündän o yaşların... (DÖ-7)
- ...*ani çok tä oldular: / körlen-erlär* derelär... (DÖ-7)
- ...çok *de-erlär* zorlara büünkü – / hem uz, hem da iiri-büürü... (DÖ-14)
- ...*şu iy lafsız evlär / şavksız hep kal-arlar*... (DÖ-31)
- ...*uç-êrlar* açtan / sarı yapraklar –... (DÖ-34)

...hem **de-erlär** yukardan zaabtlär... (Lİ-3)

...taa öteedä iki lipovan uzun sakallarlan burada panayırcılık **ed-erlär**... (Lİ-11)

...kuş yımırta, maasul, şarap, hayvan hem terekä taa çok gagauzlar **sat-êrlar**... (Lİ-11)

...malı **toplê-êrlar** granița aşırı yollamaa... (Lİ-12)

...cambazlar bakmêêrlar kimseyin kara gözlerinä. Angısını **dolaplê-êrlar**, angısını **haşlê-êrlar**, angısını heptän **soy-êrlar**... (Lİ-12)

...boşuna bolgradlılar **lafet-merlär**... (Lİ-15)

...Bulgarlar **söli-erler** hem **yazı-erler**, ki Dobrotic bulgarmış... (GaT-151)

...mezar içindä onun duumuş bir çocuu, angısını çobannar **bul-êrlar** mezarın üstündä da alıp **getir-erlär** bobasına... (GaT -152)

... ozaman **tut-êrlar** onu da evä **getir-erlär**... (GaT -152)

...gün urduynan, şansora onnar **yalabi-mêrlar**... (GaT -159)

... **koru-y-erlar** duvarlar... (ÇTDE-1170)

Olumsuz Şekli

Gagavuz Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekimi “-mA, -mAr, -mAz” ekleriyle ifade edilir. Gagavuz Türkçesinde teklik 1. kişi çekiminde “-mAr” ile birlikte “-mA” kullanılırken diğer çekimlerde “-mAr” çekimiyle birlikte “-mAz” kullanımı görülür. “vermârim-vermâm, vermârsin-vermâzsın, vermâr-vermâz, vermâriz-vermâziz, vermârsiniz-vermârsiniz, vermârlär-vermâzlär” gibi. Bazen de bu ek fiil tabanının son sesine göre “-meer, -mêêr” şeklinde de kullanılabilir. Ayrıca “-mAr” şekli, Azerbaycan Türkçesinde yalnız teklik birinci ve çokluk birinci kişi eklerinde kullanılmasına rağmen, Gagavuz Türkçesinde bütün kişi eklerini kapsayacak şekilde genişlemiştir.

	1. kişi:	<i>getirmârim</i>	<i>bozmarım</i>
Teklik	2. kişi:	<i>getirmârsin</i>	<i>bozmazsın</i>
	3. kişi:	<i>getirmâr</i>	<i>bozmaz</i>
	1. kişi:	<i>getirmâriz</i>	<i>bozmazız</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(getirmârsiniz)</i>	<i>(bozmazsınız)</i>
	3. kişi:	<i>getirmârlär</i>	<i>bozmazlar</i>

Teklik 1. kişi

...*sade bil-meerim* / *sevindi mi, yä...* (DÖ-11)

...*bil-meerim nicä dä demää ona...* (GaT-152)

Teklik 2. kişi

...*dedi kesen-kes Lişku, - cuvaba karış-mêêrsın?*... (Lİ-6)

...*bakêrsın ona da gör-mersin sansan seni göz arısı tutmuş...* (Lİ-9)

...*ama eer canın çekmârsä vermää, ver-mâzsin – senin işin...* (Lİ-17)

...*-auşa-mêêrsınız, -selam verdi onara Kırboba...* (GaT -154)

Teklik 3. kişi

...*bozul-maz adresi orda – / uşaklum, gür gençliim toprak...* (DÖ-3)

...*nicä fidan git-mâz köksüz / ölä insan ol-maz dilsiz...* (DÖ-8)

...*daulcu aşaa kal-maz – / daalacêk daul, sus-maz!*... (DÖ-18)

...*ama can eri-mâz / kuvetsiz da kal-maz...* (DÖ-23)

Çokluk 1. kişi

...*gideriz biz, ama pek ta umutlan-mêêrız, ani etişecek traktoru kullanmaa. Ölä, gideriz kismet denemää...* (Lİ-4)

Çokluk 3. kişi

...*daraldı mı gözlär / gör-mâzlär onnarı?!...* (DÖ-42)

...*cambazlar bak-mêêrlar kimseyin kara gözlerinä. Angısını dolaplêêrlar, angısını hařlêêrlar, angısını heptän soyêrlar...* (Lİ-12)

...*eski mezarlarda da göm-meerlär başka ölüleri...* (GaT-159)

Soru Şekli

Gagavuz Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “-mI, -mU” ekleriyle ifade edilir. Gagavuz Türkçesinde soru eki “*hastasın mı, deliyim mi*” örneklerinde olduğu gibi kişi eklerinden sonra gelebildiği gibi, “*aaç-kıran mıyım*” örneğinde olduğu gibi kişi eklerinden önce de gelebilir.

Fiile gelen soru eki kişi eklerinden önce geldiğinde bitişik, sonra geldiğinde ise ayrı yazılmaktadır. “*aldatmáármıysin beni, beenmersin mi, beklemeyecām mi boşuna, bilmāmisin kim olacaktır, e sān seversin mi beni, görermıysin ayda var bir kız hem bir çocuk*” gibi. Gagavuz Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi soru ekleriyle sağlanabildiği gibi soru sözcükleri yardımıyla da yapılabilir.

	1. kişi:	(<i>gösterārim mi</i>)	(<i>almarım mı</i>)
Teklik	2. kişi:	<i>gösterārsin mi</i>	<i>almarsın mı</i>
	3. kişi:	<i>gösterār mi</i>	<i>almar mı</i>
	1. kişi:	(<i>gösterāriz mi</i>)	(<i>almarız mı</i>)
Çokluk	2. kişi:	<i>gösterārsiniz mi</i>	<i>almarsınız mı</i>
	3. kişi:	(<i>gösterārlār mi</i>)	(<i>almarlar mı</i>)

Teklik 2. kişi

...*bil-ermisin sān erkennii / açan yaprak otta şefkli...* (DÖ-19)

...*ama sān beki şakade-ersin?...* (Lİ-28)

...- *tut-êrsin mı* aklında... (Lİ-48)

...-*sān onu been-ir miysin?...* (GaT-153)

Teklik 3. kişi

...*o seni gösterer / gübürsüz mü kal-êr?...* (DÖ-39)

...*ama bakêr o geeri – / iste-er görsün mü kendi...*(DÖ-43)

...*bān erken er-tarlaya / hem da tut-êr mı* Bucak... (DÖ-43)

...*e, nānda bulunar – / göktā mi kār uç-ar – / bizim uşaklımız, / delikannılıımız?...* (DÖ-69)

...- *Gidecān, ayı iyilindān mi oynê-r? Bānim starşiy, bān sana izin vererim...* (Lİ-6)

... - *nasıl çekersin sān ba, buna çekmāk mi den-er?...* (Lİ-9)

... “*acidêr mı?*” -*sorer karısı...* (GaT-160)

Çokluk 2. kişi

...*bu adamı panayırda, ama nasıl san-êrsınız...* (Lİ-14)

Soru Sözcükleri İle

...ama genä etmäz / **neçin** göz büün **doy-maz?**... (DÖ-46)

...kaaviyiz ki, zor ileri bakmaa / **ne** acaba bizi **beklä-r?**... (DÖ-53)

...**ne ed-eriz biz** üreksiz – / boşuna güüdä, ömürsüz... (DÖ-64)

...**nicä de-ersin sän**, Mina, / gelmedi mi taa sıra... (DÖ-72,73)

...açıkla ya derindän, / **çekil-ersin kimnerdän?**... (DÖ-73)

...**nicä de-ersin** yaşamak / hep baktı sana yalpak... (DÖ-73)

...**ne zaman** poçtalyon **etiştir-er** şu kır ortasına taşısın bunca gazeta hem jurnal?... (Lİ-3)

...- **nasıl çek-ersin sän** ba, buna çekmäk mi dener?... (Lİ-9)

...- **ne sirkelen-ersin** ba Lişku?... (Lİ-9)

...neyçin acaba adam yapamêr, **ne** canı **iste-r?**... (Lİ-14)

...**nändan bil-ersin**, beki dä diylim boyar?... (Lİ-22)

...**kim** senin başını **yıkê-êr?** / **kim** senin peliyini **ör-er?**... (Lİ-30)

...o zaman **ne** taa **iste-ersin?**... (GaT-156)

...-**neredä** burada **ver-erlär** êkzamen instituta girennär?... (GaT-156)

...-e senin kemeçenin sesi **neçin çıkmê-êr**... (GaT-162)

...**neye gel-er** bu acaba?... (ÇTDE-1172)

2.1.1.3. Azerbaycan Türkçesi

Azerbaycan, MÖ 8. yüzyıldan günümüze kadar pek çok medeniyete beşiklik yapmıştır. Medler, Persler, Romalılar, Ermeniler, Sasaniler, Bizanslılar, Emeviler, Abbasiler gibi kavimler bu bölgenin egemenliğinde söz sahibi olmuşlardır. Azerbaycan'a ilk Türk göçleri MÖ 1. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu göçlerle birlikte Kıpçak Oğuz, Bulgar, Sabir, Uygur gibi topluluklar buraya gelip yerleşmişlerdir. 7. yüzyılda Araplar bölgeye akınlar düzenlemiş ve bölge İslam devleti hâkimiyeti altına girmiştir. 11. yüzyılın başlarında Selçukluların hâkimiyetinden sonra bölgeye Oğuzlar yerleşmişlerdir. Azerbaycan, 12-14. yüzyıllarda ise Moğolların, Harzemşahların ve Timurluların hâkimiyetine girmiştir.

Azerbaycan, 1828 yılında “Türkmençay Antlaşması” ile “Kuzey” ve “Güney” diye ikiye ayrılmış, Güney Azerbaycan İran’ın, Kuzey Azerbaycan ise Rusya’nın hâkimiyeti altına girmiştir. Rus İmparatorluğu hâkimiyeti altına giren Azerbaycan, 1917-1918 yıllarında Mehmet Emin Resulzade öncülüğünde “Kafkasya Kurultayı” adı altında bir araya gelerek Orta Doğu’da ilk cumhuriyet olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ni kurmuşlardır.

Ancak çok geçmeden 1920’de Sosyalist Sovyetler Birliği’ne katılmak zorunda kalmıştır. Azerbaycan, 1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından yeniden bağımsızlığını ilan etmiştir (Kartallıoğlu-Yıldırım, 2012: 173).

Azerbaycan Edebiyatında, 1929 yılına kadar Arap alfabesi kullanılmış, 1922’de Latin alfabesine geçiş yapılmasına rağmen Arap alfabesinden vazgeçilememiştir. Dolayısıyla 1922-1929 yılları arasına hem Latin hem de Arap alfabesiyle eserler verilmiştir. 1929’da alınan kararla Latin alfabesi resmen kabul edilmiş ve 1939 yılına kadar bu alfabe kullanılmıştır.

1939 yılında ise Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmış ve zaman zaman yapılan değişikliklerle 1990’lı yıllara kadar devam etmiştir. 1990 yılında alınan bir kararla tekrar Latin alfabesine geçme kararı alınmıştır (Kartallıoğlu-Yıldırım, 2012: 174). Azerbaycan Türkçesinde kullanılan yazı dili; “Bakü”, “Karabağ” ve “Tebriz” ağızlarına dayanmaktadır. Şireliyev ise Azerbaycan edebî dilini, “Doğu Grubu”, “Batı Grubu”, “Kuzey Grubu” ve “Güney Grubu” ağızları olmak üzere dört grupta toplamıştır.

Azerbaycan Türkçesi bugün başta Azerbaycan olmak üzere Türkiye, İran, Irak, Suriye, Ukrayna, Kazakistan, Gürcistan gibi bölgelerde konuşulmaya devam edilmektedir.

2.1.1.3.1. Azerbaycan Türkçesi Edebiyatı

Azerbaycan edebiyatında yazı dilinin ne zaman başladığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Cevat Heyet, Azerbaycan edebiyatının 13. yüzyıla kadar varlığını sözlü olarak devam ettiğini, yazılı edebiyata ancak 13. yüzyıldan sonra geçiş yapabildiğini ve ilk yazılı ürünlerin bu yüzyılda verildiğini söylerken; Muharrem Ergin, yazılı edebiyatın 14. yüzyılda başladığını ifade etmiştir. Mehman Musaoğlu ise Kazımov tarafından kaleme alınan “Azerbaycan Dilinin Tarihi” adlı eserde Azerbaycan edebiyatının 9-12. yüzyıllar arasında yazılı edebiyata geçiş yaptığını söylemiştir (Özkan, 2002: 95; Ergin, 1971: VIII).

12. yüzyılda Ahmet Yesevî, 13-14. yüzyılda Sultan Veled, Yunus Emre, 15. yüzyılda Ali Şir Nevâî, Kadı Burhaneddin ile birlikte sonraki yüzyıllarda yaşamış olan Hataî, Nesimî ve Fuzulî gibi şairlerin eserlerinde Azerbaycan Türkçesinin izleri görülmüştür.

19. yüzyılda Rus rejiminin etkisi altına giren Azerbaycan edebiyatı, çağdaş dünya ile temas fırsatı bulmuş ve Batı medeniyetleriyle bütünleşme gayreti içine girmiştir. Bunun neticesi olarak Azerbaycan Türkçesi adıyla gazete çıkarılmaya çalışılmış ve 1830'lu yıllardan sonra farklı yerlerde modern eğitim anlayışı çerçevesinde yeni okullar açılmıştır. Bu yüzyılda aydın bir nesil yetişmiş, bir ilerleme ve gelişme yaşanmıştır.

Azerbaycan edebiyatının önde gelen şair ve yazarları bir taraftan Rus işgali ve sömürge anlayışına karşı tepkileri dile getirirken, diğer taraftan milliyetçilik cereyanıyla halka milli bir uyanış aşılama çalışmışlardır. Bu dönemde dil, tarih, coğrafya gibi alanlarda tanınmış birçok âlim ve yazar yetişmiştir.

1925 yılında dünyaya gelen Bahtiyar Vahapzâde, 1947 yılında filoloji bölümünden mezun olmuş ve aynı bölümde dersler vermeye başlamıştır. “Samet Vurgunun Hayat ve Yaratıcılığı” adlı çalışmasıyla doktorasını tamamlayan şair, 2. Dünya Savaşı yıllarında edebi hayata atılmış ve 1945 yılında “Yazıcılar İttifakı” üyeliğine seçilmiştir. Vahapzâde, Almanya'daki Türk işçiler üzerine incelemeler yapmış ve Azerbaycan'daki özgürlük hareketine katılarak bağımsızlık mücadelesi vermiştir. “Gülistan” adlı şiirinde ikiye bölünen Azerbaycan halkının uğradıkları felaketlerden bahsetmiş, Azerbaycan halkının çektiği sıkıntı ve acılardan bahseden birçok eserini yurtdışına kaçırarak yayımlanmasını sağlamış ve Halkın sesi olduğu için kendisine “Halk Şairi” unvanı verilmiştir. 1995 yılında bağımsızlık mücadelesine verdiği destekten dolayı “İstiklal Nişanı” ile ödüllendirilmiş ve 1980-2000 yılları arasında milletvekilliği yapmıştır.

Eserleri birçok dile çevrilen, bireysel konuların yanında toplumsal meselelere de değinen şair, “Ömürden Sayfalar”, “Vatan”, “Millet”, “Ana Dili” adlı eserlerini 2000 yılında, “Soru İşareti” adlı eserini ise 2002'de kaleme almıştır. Bunların dışında şairin yayınlanmış olan kırktan fazla şiir kitabı, 11 ilmi eser, 2 monografi, şiirler, manzum hikâyeler, tiyatro eserleri, seyahat-nâme ve makaleleri de vardır.

Hüseyn Şehriyar, 1906 yılında Tebriz'de dünyaya gelmiş, 1921'de Daru'l-Fünûn'da tıp eğitimine başlamış fakat son sınıftayken bir aşk uğruna okuldan ayrılmıştır. Arap edebiyatının yanı sıra Fransızca da öğrenmiş ve halk kendisine “Çağımızın Hafızı” unvanını vermiştir. 1929 yılında ilk şiir kitabı olan “Sadâ-yı Hudâ” adlı eserini Farsça olarak yazmıştır. Daha sonra annesinin tavsiyesi üzerine eserlerini Türkçe yazmaya başlayan şair, Rus hâkimiyetinin hüküm sürdüğü ve Türkçe eser vermenin yasak olduğu bir dönemde “Heyder Babaya Selam” adlı şiirini kaleme almıştır.

Şair, bu şiirle birlikte Türk dünyasında Sovyetler Birliği'nde büyük bir üne kavuşmuştur. Eserlerinde gazel, kaside, kıta gibi nazım şekillerini kullanan şairin 4 ciltten oluşan külliyyatı vardır ve 4. cildinde Türkçe şiirleri yer alır. Şehriyar, eserlerinde kendi örf, adet, gelenek, göreneklerinden bahsetmiş ve anadiline de büyük önem vermiştir. Şairin bazı şiirleri bestelenerek şarkı olarak okunmuştur (Kolcu, 2012: 95).

1887 yılında doğan Seyid Hüseyin, küçük yaşta babasını kaybetmiş ve dedesinin himayesi altında büyümüştür. Daha sonra “Rus-Tatar” okulunda 4 yıl okuyan şair, dedesinin vefatı üzerinde okulunu yarıda bırakmıştır. Ailesinin geçimi için “Kaspi” matbaasında çalışmaya başlamış ve burada makaleler yazmıştır. 1908 yılında ilk makaleleri yayımlanmaya başlamış, 1917 yılından sonra ise hem ortaöğretimde hem de yükseköğretimde dersler vermiştir. 1927 yılından sonra “Medeniyyet” ve “İngilab” gibi dergilerde “Sarı Köynek”, “Onun Oğlu”, “Gelecek Heyat Yollarında”, “Bir Küçenin Tarixi” adlı hikâyeleri yayımlanan şair, daha sonra “Hezin Bir Xatire”, “Şirinnaz”, “Mehriban”, “Çarxların Hücumu” adlı hikâye kitapları da yazmıştır. 1927-1937 yılları arasında ise edebi tenkit yazıları yazan şair, 1937 yılında kaldığı hapisshanede kurşuna dizilerek öldürülmüştür.

Tarihçi, dilci ve filozof olan Abbasqulu Ağa Bakıxanov, 1794 yılında doğmuştur. İlköğrenimini Bakü'de tamamlayan şair, Fars ve Arap dillerinin yanı sıra İslam hukuku ve tarihini öğrenmiştir. Babasının tayini üzerine Küba bölgesine yerleşmiş ve 1819 yılında “Riyazü'l-Aşıkîn” adlı şiir kitabını yazmıştır. 1819 yılında başkomutan Yermolov'un davetiyle Tiflis'e yerleşen şair, Şark Dilleri Mütercimliği'ne tayin edilmiştir. Rus edebiyatının önemli şairleriyle tanışma fırsatı bulan şair, Rusların Erzurum Kütüphanesi'nden götürdükleri eserlerin de kaydını tutmuştur.

Şair, 1831'de “Fars Dilinin Muhtasar Grameri”, 1834'te “Nurlar Menbar”, 1841'de “Gülistan-ı İrem”, 1848'de ise “Efkarü'l-Cebarut” adlı eserlerini yazmıştır. “Gülistan” adında bir meclis de kuran şair, eserlerini Azeri Türkçesi ile birlikte Arap, Rus ve Fars dillerinde kaleme almıştır. Bakıxanov, Divân edebiyatının hemen hemen bütün türlerinde eser vermiş, “Kitab-ı Esgeriyye” adlı eseriyle de çağdaş nesir türünü edebiyata kazandırmaya gayret etmiştir.

Ayrıca Mirze Mehemmedeli Kâzimbey, Mirze Adıgözel Bey, Mirze Cemal Karabaği, Şeyh İbrahim Gencevi, Mirze Feteli Ahundzade, Mirze Şefi Vazeh, İsmailbey Gutgaşınlı, Seyid Ezim Şirvanî, Seyid Ebulkasım Nebatî, Hacı Rıza Serraf, Bayrameli Abbaszâde, Süleyman Rehimov, Samed Vurgun, Mehdi Hüseyin, İsa Hüseyinov, Abbas Abdulla, Musa Yaqup ve daha birçok şair ve yazar Azerbaycan edebiyatında yetişen önemli şahsiyetlerdir.

2.1.1.3.2. Azerbaycan Türkçesinde Geniş Zaman

Azerbaycan Türkçesinde geniş zaman çekimi “-r, -Ar” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” şekli, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar” şekilleri kullanılır.²

Türkiye Türkçesinde geniş zaman çekiminde kullanılan “-Ir, -Ur” ekleri, Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman eki olarak kullanılmıştır. Gagavuz Türkçesinde olduğu gibi, Azerbaycan Türkçesinde de şimdiki zamanın, yakın gelecek zaman anlamı taşıdığından dolayı, “-AcAk” eklerinin yanı sıra “-(A, I)r” eklerinin de gelecek zaman eki olarak değerlendirilmesi sonucunu doğurmuştur (Sarıkaya, 2001: 277). Geniş zaman ekleri, genellikle düzlük yuvarlaklık ve incelik kalınlık uyumuna tabidirler ancak bazen bu durumun dışına çıkmıştır.

Azerbaycan Türkçesinde geniş zaman çekimi yapılırken zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Ünlüyle biten fiillerde “-Ur” den “-r” ye geçiş (*başlayur > başlar*), Azerbaycan ve Çuvaş yazı dilleri dışındaki bütün lehçeleri içine almıştır. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde görülen “-Ar” lı sistem, ünlüyle biten fiilleri içine almıştır. “*başla-y-ar*” gibi. Bu durum “-Ir” lı şimdiki zamanla şekil karışıklığını önlemiştir. (KTLG, 2013: 389).

Güney Azerbaycan Türkçesinde Teklik birinci kişi çekiminde “n, l, r” ünsüzleriyle biten fiillere geniş zaman ekleri getirildiğinde geniş zaman ekindeki ünlü düşer ve “-nr- > -nn”, “-lr- > -ll-, -rr” benzeşmesi oluşur. “*minerem > minnem, bilerem > billem, vèrerem > vèrrem*” vb.

Çokluk birinci ve üçüncü kişi çekimlerinde “l, r” harfleriyle biten fiillerde, orta hecedeki geniş zaman ekindeki ünlünün düşmesiyle birlikte ikiz ünsüz ortaya çıkar ve “-rl- > -ll-” benzeşmesi görülür. Bununla birlikte teklik birinci kişi çekiminin son ünlüsünde yuvarlaklaşma görülür. “*alarix > allux*” vb. Bu durum, yazı dilinden ziyade konuşma dilinde daha çok kullanılmıştır. Bazen de “-r” ünsüzünün düştüğü örneklere rastlanır. “*dèyersen > dèyesen, gòrxarmı > gòrxamı*” vb. (Sarıkaya, 2001: 275-278).

²Muharrem Ergin, Yavuz Kartallıoğlu ve Hüseyin Yıldırım“-r” ekini şimdiki zaman çekiminde ele almışken, Mahmut Sarıkaya geniş zaman çekiminde kullanıldığını söylemiştir (Ergin, 1971: 118; Kartallıoğlu-Yıldırım, 2012: 208; Sarıkaya, 2001: 274).

	1. kişi:	<i>axtararam</i>	<i>dönerem</i>
Teklik	2. kişi:	<i>axtararsan</i>	<i>dönersen</i>
	3. kişi:	<i>axtarar</i>	<i>döner</i>
	1. kişi:	<i>axtararım</i>	<i>dönerim</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(axtararsınız)</i>	<i>(dönersiniz)</i>
	3. kişi:	<i>axtararlar</i>	<i>dönerler</i>

Teklik 1. kişi

...här gün gälib sizä bir-iki saat kömək ed-äram... (AT-221)

...– onu da elü-y-äram, gibleyi-aläm. Amma şartım var... (AT-226)

...gäl-äräm öhdəsindən / ancaq özüm özümlə... (BV-14)

...istə-rəm sətirlərin bu günümdən səs alan əks-sədəyə dönsün... (BV-26)

...istə-rəm gün altında pambıq yağın qızların başında çətir olsun... (BV-26)

...dəmir çəpərləri, daş hasarları / dişimlə sök-äräm, ümid ver mənə!... (BV-41)

ayıltmaq istə-rəm indidən sizi / yaman nigaranam xalamdan yana / indidən yandırın ürəyinizi... (BV-97)

...-sünni vü şe teessübləri leğv oldu mu ya? / -ne dedin? Küfür danışdın, cür-aram ağzını ha!... (ÇTDE-25)

...bak-arım, ay doğup, hava da serin / dağüstü şarkın da çağırır bizi... (ÇTDE-50)

Teklik 2. kişi

...sən kimsən, sən nəsən, özün bil-ərsən / mən ilk qaynağımdan türk oğlu türkəm! ... (BV-144)

...duysan, bil-ərsən ki, bu şeirlərin / ləzzəti sənindir, ağrısı mənim... (BV-208)

...adi gözlə görünməz orda yatan duyğular / çözləsən, gör-ərsən kül altında köz yatır... (BV-242)

...eri-y-ersen közertimə / bu dilbilmez hasretimə... (ÇTDE-86)

Teklik 3. kişi

...– bəli indi Rübabə xanım rayona **ged-är**, Nadirin toyunu **eläy-är**. Bizi də **çağır-ar** elä deyilmi?.. (AT-217)

...därsdän gäländän sonra velosipedini **göt-ürür**, gäzmäyä gidärdi... (AT-217)

insanı tez **yor-ar** düşüncələr də / verib nəfəsini dərd **ud-ar** insan /özündən başqası olmayan yerdə / insan olduğunu **unud-ar** insan (BV-10)

... öz səsi olmayanın ölümü səssiz **keç-ər** / min-min dəfə ölənün matəmi yassız **keç-ər**... (BV-12)

...bir il - bir an kimi **görün-ər** mənə / ümid ver mənə!... (BV-41)

ən böyük dəryanın birdir sahili / onu hər tərəfdən **dö-y-ər** dağlalar / bir böyük Vətəni, bir böyük eli / tarimar **elə-y-ər** "mənə nə var"lar (BV-49)

...çomağın ucuna dikib gözünü / onlar saatlarla **otur-ar** belə... (BV-200)

Çokluk 1. kişi

dil açanda ilk dəfə ana **söylə-y-ərik biz** / "Ana dili" adlanır bizim ilk dərsliyimiz... (BV-8)

...Papa qəzəblənib - dağ **bas-arıq biz** / dedi, - bunu deyən o dilin üstə... (BV-162)

...heç vaxt **unut-marıq** yaxşılıqları / amma pisləkləri unudanlarıq... (BV-224)

...çuldur, kocumuz zülmde meşhür-i cahandır / kim derse terekki **ed-erik** mence yalandır... (ÇTDE-22)

...meyhanede vodka **vür-arız** kâm alırıq biz / Kafkazlılarıq, mest **ol-arız** nâm alırıq biz!... (ÇTDE-22)

Çokluk 3. kişi

...ümid arzuların qızıl naxşısıdır / **dey-ərlər**, yeməkdən ümid yaxşıdır... (BV-41)

... ses salma **yatanlar ayıl-ar**, koy hele yatsın / yatmışları razı deyilem kimse oyatsın... (ÇTDE-24)

Olumsuz Şekli

Azerbaycan Türkçesinde geniş zamanın olumsuz şeklinde olumsuzluk ekiyle zaman ekinin kaynaşmış biçimi kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekimi “-*mAr*, -*mAz*” ekleriyle ifade edilir. Teklik ve çokluk birinci kişi çekimlerinde “-*mA*, -*mAn*, -*mAr*” ekleri kullanılırken, ikinci ve üçüncü kişi çekimlerinde “-*mAz*” ekleri kullanılır. Teklik ve çokluk birinci kişi çekimlerinde kullanılan “-*mAz*, -*mAn*” ekleri, daha çok konuşma dilinde görülen bir özelliktir.

Azerbaycan Türkçesinde olumsuz çekimde kullanılan “-*mAr*” ekleri, yazı diline 19-20. yüzyıllarda girmiş olmalıdır. Nitekim daha önceki yüzyıllarda yazılan eserler incelendiğinde “-*mAn*, -*mAzAm*, -*mAnAm*” eklerinin kullanıldığı görülmektedir (KTLG, 2013: 393).

Muharrem Ergin, Azerbaycan Türkçesinde teklik birinci kişi çekiminde kullanılan “-*mAz*, -*mAr*” şekillerini, geniş zaman çekiminde kullanılan “-*r*” ekine bağlamaktadır. Türkçede geniş zaman çekimi dışındaki diğer zaman çekimlerinde şekil ve zaman ekleri, hem olumlu hem de olumsuz fiil çekimlerine getirilmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde bu durum geniş zaman çekiminde de kullanılmış ve “-*r*” geniş zaman eki hem olumlu hem de olumsuz çekimlerde muhafaza edilmiştir. Ergin, bunu zaman eki ile kişi eki arasındaki uyumu sağlama yolunda bir inkişaf olarak değerlendirmiştir. (Ergin, 1971: 118).

Zakiroğlu Abdullayev ise, bunu durumu Türk dilinde görülen “-*r* > -*z*” değişiminin bir sonucu olduğunu ifade etmiştir. Nevzat Özkan da Abdullayev’in fikrini desteklemiş, geniş zamanın olumsuz çekiminde kullanılan “-*r*” ekinin “-*z*” ekinden daha önce var olduğunu ve daha sonra “-*r* > -*z*” değişimine uğradığını söylemiştir. Mahmut Sarıkaya ise bu çıkarımın doğru olmadığını, “-*mAz*” şeklinin daha önce kullanıldığını, Çağatay Türkçesinde bu şeklin “-*mAs*” şeklinde olduğunu ve “-*mAr*” şeklinin ise çok daha sonraları “Oğuz Grubu” Türkçelerinde görüldüğünü ifade etmiştir (Sarıkaya, 2001: 280-281).

Janos Eckman, teklik ve çokluk birinci kişi çekimlerinde kullanılan “-*mAn*” şekillerinin önceleri Çağatay Türkçesinde görüldüğünü ve sonraki dönemlerde ise bu çekime yeniden birinci kişi ekinin getirildiğini vurgulamıştır. “*bilmenem* > *bilmenem*, *olmanam* > *olmanam*” vb. (Eckman, 2013: 130-131).

Güney Azərbaycan Türkçesinde bazen de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi teklik birinci kişi çekiminde “*gelmem, oxumam*” gibi şekilleri de görülür (Sarıkaya, 2001: 282).

	1. kişi:	<i>süpürmerem</i>	<i>ayılmaram</i>
Teklik	2. kişi:	<i>süpürmezsen</i>	<i>ayılmazsan</i>
	3. kişi:	<i>süpürmez</i>	<i>ayılmaz</i>
	1. kişi:	<i>süpürmerik</i>	<i>ayılmarix</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(süpürmezsiniz)</i>	<i>(ayılmazsınız)</i>
	3. kişi:	<i>(süpürmezler)</i>	<i>(ayılmazlar)</i>

Teklik 1. kişi

...torpağımdan bir çarək / kimsəyə də **ver-mərəm**... (BV-33)

qorx-muram, düşmənim qoy min-min olsun. Neyləyər mənə?... (BV-41)

şairi kimsəyə **dəyiş-mərəm mən** / onlar hər cüvədə min sirr axtarır... (BV-42)

yüz-yüz yalvarışlara / min-min təmənnalara / **dəyiş-mərəm** / ürəkdən/ gələn səsi, səmri mən (BV-66)

Teklik 2. kişi

"əvvəl evin içi" demişlər nədən? / sən çölü **bil-məzsən**, içi bilmədən... (BV-46)

Teklik 3. kişi

...Rübebə evdə olanda onu tək **burax-maz** onunla bərabər gedər, Nadir sürdükcə... (AT-217,218)

...Şah da istər-**istə-müz** dodağının altında mızıldadı... (AT-229)

çay çaya **qovuş-maz** sular daşmasa / ulduzun ulduzla ünsiyyəti var... (BV-10)

...idrakm **iriş-məz** dərinliyindən / onlar söz axtarmır, fikir axtarır... (BV-42)

...keçip gedip geder - **gel-məz** yollara / tozu gonup bu daşlara, kollara... (ÇTDE-97)

Çokluk 1. kişi

...biz **hoşlan-marık** dersi ki, min mekteb açılınsın / ger min de maarif sözü dünyaya saçılınsın... (ÇTDE-22)

...biz de vallah **unut-marıq** sizleri / göremmesek helal edin bizleri... (ÇTDE-96)

Soru Şekli

Azerbaycan Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “-mI” ekleriyle ifade edilir. Tüm kişi çekimlerde soru eki sondadır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak soru eki kişi eklerinden sonra gelir ve daima bitişik yazılır. “gelebilir misiniz? > gelebilersizmi?” vb. Azerbaycan Türkçesinde soru anlamı, soru eklerinin yanı sıra soru sözcükleriyle de sağlanabilmektedir.

Ayrıca soru anlamı sağlayan “-mI” ekleri halk ağzında genellikle terk edilir ve fiilin son sözcüğü uzatılarak vurgulanır. “qaldınızmi? > qaldınız?, gördünüzmi? > gördünüz? vb.

	1. kişi:	(açarammı)	(bilmeremmi)
Teklik	2. kişi:	(açarsanmı)	(bilmezsenmi)
	3. kişi:	açarmı	bilmezmi
	1. kişi:	(açarımı)	(bilmerikmi)
Çokluk	2. kişi:	(açarsınızmi)	(bilmezsinizmi)
	3. kişi:	açarlarımı	bilmerlermi

Teklik 3. kişi

yol tapa **bil-ərmi** saz ürəklərə / mizrab asta-asta telə dəyməsə? / **çix-armı** qönçədən tək bircə kərə / bülbülün nəfəsi gülə dəyməsə? (BV-10)

gözümüz önündə arzular, kamlar / narahat dünyada dinclik **olarmı?** / ürək sındırmaym siz, ey adamlar / bülbül yuvasına daş **atıarmı?!** (BV-83)

...dərin, şirin yuxuda? / intəhasız **olarmı** / vəqiə də, yuxu da? ... (BV-92)

...insanın adına, şərəf-şanına / deyirəm, **gəlməzmi** bundan bir ləkə? ... (BV-177)

...qorxmadığın bir məmləkət de, **varmı** heç? / belə qanlı silahları olan ölkə **qorxarmı** heç? ... (BV-194)

...böyükli, kiçikli ellər, obalar / **olarmı** şairə könül açmasın!... (BV-213)

...qazancım nə oldu, İtirdiyim nə? / qazancım **dəyərmı** itirdiyimə?... (BV-221)

...de məndən varlısı dünyada **varmı?** / sevən də özünü yoxsul **sanarmı?**... (BV-252)

...kartaldan kanadı al / kartal kartal **ol-ar mı?** / heyaldan inadı al / heyal heyal **ol-ar mı?** / ...güneşten ışığı al / güneş güneş **ol-ar mı?** / ateşten yanmağı al / ateş ataş **ol-ar mı?**... (ÇTDE-51)

Çokluk 3. kişi

...desä ki elä-belä gälmişdim, ona **gül-mäzlärmi?**... (AT-220)

Soru Sözcükleri İle

...- niyä?...**Kim de-y-är** niyä?... (AT-224)

...**Şahın başında nū ol-ar?**... (AT-228)

göydä buludlar da qoşalaşmasa / nə ildırım çax-ar, nə yağış yağ-ar... (BV-10)

qorxmuram, düşmənim qoy min-min olsun. Neylə-y-ər mənə?...(BV-41)

dağsansa, sən danma tərəni, düzü / bu darkönüllülük nə ver-ər bizə? (BV-83)

2.1.1.4. Türkmen Türkçesi

Kökeni Oğuzlara dayanan ve günümüzde Türkmenistan'da yaşayan Türkmenlerin adından ilk bahseden Kaşgarlı Mahmud olmuştur. Kaşgarlı, Büyük İskender'in Balasagun civarlarında yaşayan 24 kişi hakkında "Türkmänend" (Türk'e benzer) demesiyle ortaya çıktığını ve daha sonra bu kelimenin yayılarak Türkmen adıyla anıldığını ifade etmiştir. Jean Deny ise Türkmen adının "Türk + men" (saf kan Türk) birleşiminden meydana geldiğini söylemiş ve bu görüş ilim dünyasında kabul görmüştür.

Oğuz uruğlarının İslamiyet'i kabul etmeleri üzerine Oğuz yabgusu, Müslümanlığı kabul edenleri ortadan kaldırmak istemiş ancak Selçuk Bey, Oğuz yabgusuna karşı gelerek Türkmenleri korumuştur. Bu olaydan sonra Selçuk Bey önderliğinde Batı'ya doğru ilerleyen Türkmenler, Mangışlak, Maveraünnehir ve Horasan ve Afganistan civarlarına gelerek buraya yerleşmişlerdir. Daha sonra Moğol istilası patlak vermiş ve Türkmen boylarının bir kısmı yerlerini terk etmezken, bir kısmı da göç ederek Anadolu'ya ve Azerbaycan'a yerleşmişlerdir.

Önce Moğol daha sonra da Timur hâkimiyeti altında yaşayan Türkmenler, Kalmuklar'ın saldırılarına dayanamayarak Türkmenistan'ın Köpetdağ bölgesine çekilmişler ve 17. yüzyıla kadar bu bölgede varlıklarını devam ettirmişlerdir (Buran-Alkaya, 2011: 97-99; Kafesoğlu, 1958: 121; Kara, 2012: 233-234).

1855'te Hive, 1860'ta İran ordusunu yenen Türkmenler, Kuşid Han önderliğinde bağımsızlıklarını kazanmışlar ancak 1884'te Rusların saldırılarına karşı koyamayarak Rus hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Zaman zaman Ruslara karşı özgürlük mücadelesi veren Türkmenler, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla tekrar bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.

Türkmen edebiyatının söz varlığı genel itibariyle Türkçeye dayanır ancak Moğolca, Rusça, Arapça ve Farsçadan da alıntılar yapılmıştır. Ekim Devrimi'nden sonra Rusça kelimelerin sayısında artış olmuş, Arapça ve Farsça kelimeler ise azalmıştır. Türkmen Türkçesi, Türkçedeki aslî uzunlukları en iyi koruyan Türk lehçesidir ve bu durum ilk hecede kendisini gösterir.

Türkmen edebiyatında birçok alfabe kullanılmıştır. 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanan Türkmenler, bu tarihten 1940 yılına kadar Latin alfabesini kullanmış, 1940 yılından sonra Kiril alfabesine geçiş yapmıştır. 1993 yılında alınan bir karar neticesinde Latin alfabesine dayanan yeni bir Türkmen alfabesine geçmeyi kabul eden Türkmenler, zaman içinde birkaç harf değişikliği yapmış, 2000 yılında ise tekrar Latin alfabesini esas alan bir yazı dilini kabul etmişlerdir. Çağdaş Türkmen edebiyatında 1920'li yıllarda gramer ve sözlük, 1930'lu yıllarda ders kitapları, 1940'lı yıllarda ise Türkmençe imlâ kılavuzu üzerinde çalışmalar yapılmıştır (Buran-Alkaya, 2011: 97-99; Kara, 2012: 234-235).

Türkmen Türkçesi başta Türkmenistan olmak üzere Azerbaycan, İran, Irak, Suriye, Afganistan, Özbekistan, Kazakistan gibi yerlerde halen konuşulmaya devam edilmektedir

2.1.1.4.1. Türkmen Türkçesi Edebiyatı

Çok zengin bir edebiyata sahip olan ve "Oğuz Grubu" içerisinde yer alan Türkmen edebiyatı, asıl ayırıcı özelliklerini Oğuz Türkçesinden alırken, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin özelliklerini de bünyesinde barındırmıştır. Türkmen edebiyatı, 13. yüzyıla kadar daha çok sözlü edebiyata alanında varlık göstermiş ve hikâye, destan, masal, fıkra, atasözü, bilmece, ninni, mani gibi halk edebiyatı türlerindeki eserler dilden dile aktarılmıştır. Türkmenler, her ne kadar 13. yüzyılda yazılı edebiyata geçseler de gerçek manada ilk eserlerini 18. yüzyılda vermeye başlamışlardır.

18. yüzyıl, Türkmen diyalektiğinin eserlere yansımaya başladığı yüzyıldır ve Türkmen edebiyatının başlangıcı kabul edilir. 19. yüzyıl, şiir dilinin şekillenmeye başladığı yüzyıldır. Bu yüzyılda şairler, edebiyata sevgiliye duyulan hasret, aşk ve güzellik kavramları üzerinde durmuşlar ve lirizmi şiire yerleştirmişlerdir. 20. yüzyıl ise Rusların uyguladığı baskıcı rejim ve çeşitli siyasal politikaların varlığını iyice hissettirdiği yüzyıldır. Tüm bunlara rağmen Türkmen edebiyatında çok sayıda önemli şair ve yazar yetişmiştir.

Türkmen edebiyatının ilk temsilcisi kabul edilen Mahtumkulu, 1733 yılında dünyaya gelmiş, Klasik Türkmen edebiyatının oluşmasına öncülük etmiş ve Türkmen yazı dilinin temellerini atmıştır. Eserlerinde özgürlük, vatan sevgisi, birlik ve beraberlik gibi konulardan bahseden şairin şiirlerinde Köroğlu'nun etkisi görülmektedir. Genç yaşta şiir yazmaya başlayan şairin günümüze ulaşan 700'ü aşkın şiirleri vardır. Türkmen halk edebiyatının ürünlerinden faydalanan şair, eserlerinde yaşadığı dönemin halk dilini kullanarak kendisinden sonrakilere bu konuda ilham kaynağı olmuştur.

Mahtumkulu, 18. ve 19. yüzyıllarda yazılan ve klâsik Türkmen şiirinin ilk örnekleri kabul edilen manzum eserlerin ilk örneklerini vermiştir. “Millet İyi”, “Önü Arkası Bilinmez”, “Kıymet İyidir”, “Gidici Olma”, “Neyleyeyim”, “Gözyaşımızı Döker Olduk”, “Çovdurhan İçin”, “Tepe Nedir”, “Düz Nedir” şairin eserlerinden birkaçıdır. Şabende, Şeydayî, Dövmammad Azadî, Nurmammed Andalıp, Magrubî, 18. yüzyılın diğer şairlerindedir (Akpınar-Ağca, 2012: 114-116).

18. yüzyılın son çeyreği ile 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan ve Ersarı Türkmenlerinden olan Seyitnazar Seydi, Mahtumkulu'nun öncülüğünü yaptığı milli edebiyatı 19. yüzyılda devam ettiren en önemli şahsiyetlerdendir. Karabekevül'de doğan şair, ilköğrenimini köyünde görmüş daha sonra eğitimini Hive medreselerinde devam ettirmiştir. Şiirlerinde destan ve hikâye kahramanlarından bahsetmesi, şairin Türk ve Türkmen tarihi hakkında geniş bir bilgiye sahip olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanmıştır.

Köroğlu'nun, İskender'in, Rüstem'in vatan ve özgürlük uğruna verdikleri mücadeleler, şairin ulaşmak istediği idealidir. Saz çalmayı da bilen şair, Nevâî ve Mahtumkulu'dan deyişler söylemiş ve meclislerde aranan bir şahsiyet olmuştur. Eserlerini sade ve anlaşılır bir dille yazan şair, kahramanlık, vatan sevgisi, iman esasları, halkın çektiği eziyetler, düşmana karşı birlik, dürüstlük gibi konuları başarılı bir şekilde işlemiştir. Ayrıca halkın bağımsızlık şuurunu idrak edebilmesi için destanlardan ve tarihi şahsiyetlerden bahsetmiş, eskiden yaşanmış tarihi olaylardan ders çıkarılması gerektiğini vurgulamıştır.

Seydi, kendi hayatını anlattığı “Goşa Pudağım” adlı eserini çocuklarının vefatından duyduğu acı üzerine yazmış, “Lebap Hoş İndi” adlı eserinde doğduğu topraklara veda etmenin verdiği keder ve üzüntüyü dile getirmiştir. Şairin, devrin sosyal ve siyasal çalkantılarıyla birlikte vatan sevgisi ve kardeşlik duygularını işlediği “Goçaklar”, “Begler”, “Bedevsuvar”, “Dönmenem”, “Baralı”, “İndi” adlı eserleri de vardır.

1922 yılında Marı ilinin Gökçe köyünde dünyaya gelen Ata Atacanov, ilköğrenimini köyünde aldıktan sonra 1938 yılında Yüksek Pedagojik Meslek Okulu'ndan mezun olmuş ve devamında Pedagojik Enstitü'de kariyerinde devam etmiştir. Ailesinin anonim halk edebiyatı ile Doğu edebiyatına olan ilgisi, Atacanov'un edebiyata ve kültüre yönelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Klasik edebiyata ilgi duyan şair, şiirlerinde insanın tabiatla olan ilişkisi ve sosyo-ekonomik problemler üzerinde durmuştur. İlk şiirini 1941 yılında yazan, 1948 yılında ise ilk şiir kitabını çıkaran şair, 1948 yılında yaşanan büyük depremin yaralarını sarmak, halka moral depolamak ve hayata yeniden tutunmak için “Yeni Yurdun Kutlu Olsun, Aziz Dostum”, “Elma Yine Çiçek Açıyor”, “Hayır, O Yıldırım Değil” adlı şiirlerini kaleme almıştır.

Ayrıca Atacanov, edebiyata yaptığı katkılardan dolayı “Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği” tarafından onur madalyasıyla şereflendirilmiş ve “Türkmen Edebiyatının En Gür Sesli Şairi” unvanıyla anılmıştır. Bağımsızlık, özgürlük ve vatan aşkı gibi konularda da şiirler yazan şair, Türkmen masalları, atasözleri, efsaneler ve destanlardan da bahsetmiş ve serbest ölçünün yanı sıra hece ölçüsüyle de şiirler yazmıştır. “Türkmenistan Baharı”, “Arzulu Mihman”, “Gözünüz Aydın”, “Menin Dövürdeşlerim”, “Nan Bilen Namus”, “Men Size Baryan”, “Alma Sahası”, “Öz Tanışların”, “Çakma”, “Teke Gızı Tatyana” şairin eserlerinden birkaçıdır.

1959 yılında Lebab ilinin Kızılayak köyünde dünyaya gelen Annaguli Nurmehmet, ilk eğitimini köyünde aldıktan sonra Türkmen Filoloji Fakültesi'nde eğitimini tamamlamıştır. Ardından Leningrad Üniversitesi'nde Gazetecilik Bölümü'nü bitiren şair, 1982-1991 yılları arasında “Aşabat Edebiyat ve Sanat” adlı gazetede çalışmaya başlamıştır. 1987 yılında “SSCB Yazarlar Birliği”, 1988 yılında ise “Türkmenistan Yazarlar Birliği” üyesi olmuştur. Edebiyat ve basın alanında birçok ödüle layık görülen şairin “Çark-Felek”, “Cüzam Vadisi”, “Âlem-Cihan”, “Nuh Tufanı”, “Kırk Gız ve Deniz Destanı”, “Büyük Göç”, “Oğuz Yurdu”, “Sönmeyen Kıvılcım” adlı eserleri vardır (Erdem, 2012: 501-510; Akpınar-Ağca, 2012: 125; Kolcu, 2012: 379).

Yukarıda bahsedilenler dışında 18. yüzyılda Dövmehmet Azadî, Nurmehmet Andalib, Magrubî, Şeydayî; 19. yüzyılda Seydî, Zeliû, Kemine, Aşıkî, Dosmehmet, Muhammetrahim; 20. yüzyılda Mamedoraz, Abdirazak, Muhammetgulu Atabey, Hacı İsmailov, Hangeldi Garabayev, Sapargeldi Annasehed, Anna Paytık, Türkmen edebiyatında yetişen önemli şair ve yazarlardır.

2.1.1.4.2. Türkmen Türkçesinde Geniş Zaman

Türkmen Türkçesinde geniş zaman “-r -Ar” ekleriyle ifade edilir. Türkiye Türkçesinde görülen “-Ir, -Ur” şekilleri, Türkmen Türkçesinde geniş zaman ifadesinde kullanılmaz. Ayrıca ünlü ile biten fiillerde iki ünlü kaynaşır ve uzun ünlü ortaya çıkar. “okaarın, okaarsıñ, okaar, okaaris, okaarsıñız, okarlar” gibi (Kara, 2012: 270).

Hidayet Kemal Bayatlı, geniş zaman eklerinden olan “-r” ekinin Irak Türkmen Türkçesinde teklik ve çokluk ikinci kişi çekimlerinde düştüğünü söylemiştir. “açasan, diyesen, açasız, diyersiz” gibi (Bayatlı, 1996: 391). Geniş zaman ekleri ünsüzle biten fiillere doğrudan bağlanmakta ve çekimlerde incelik kalınlık uyumu görülmektedir. Ayrıca Erbil Türkmen ağızında çokluk 3. kişi çekiminde “-r > -l” değişimi görülür (Bilal, 2015: 44).

Feyzullah Hocayev, Türkmen Türkçesinde geniş zaman eklerinin önceleri “-Or” şeklinde olduğunu, 18-19. yüzyıllarda ise bu eklerin “-Ur” şeklinde kullanıldığını söylemiştir (Şahin, 2014: 146). Türkmen Türkçesinde geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Zamir kökenli kişi ekleri, Irak Türkmen Türkçesinde çokluk birinci ve ikinci kişi çekimlerinde Türkmen Türkçesinden farklılık gösterir.

Ayrıca ince ünlü fiil tabanlarında çekim esnasında ünlü uzamasıyla birlikte $e > ä$ değişimi meydana gelmektedir. “başlaar, işläär” gibi.

	1. kişi:	<i>işläärin</i>	<i>ağlaram</i>
Teklik	2. kişi:	<i>işläärsiñ</i>	<i>ağlarsıñ</i>
	3. kişi:	<i>işläär</i>	<i>ağlar</i>
	1. kişi:	<i>işlääris</i>	<i>ağlarıg</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>işläärsiz</i>	<i>ağlarsıñız</i>
	3. kişi:	<i>işläärlär</i>	<i>ağlarlar</i>

Teklik 1. kişi

ülkemin yazını sevdiğim gibi / onun ak kar örten kışını da sev-erim / türküsünü, sazını sevdiğim gibi / bağlarda sayrayan kuşunu da sev-erim... (ÇTDE-371)

...hani kızım senin verdiğin şey? derse ne cevap ver-irim... (ÇTDE-373)

...bolyaar, dost men seni arkama alar daa yaabiñ añırsına geçirüü-y-erin, diyipdir... (TT-286)

çox ağla-ram, yarım bilməz / nəsb etməz, gülüb gəlməz / bu boynuma qolun salmaz...
(MN-30)

yürüyüb dilə-rəm aman / qılıb imarətim viran... (MN-38)

var-aram haqqın özünə / üzüm düşsə gül üzünə... (MN-38)

dan üzü əsmədə xoş səba yeli / mən bülbüləm, yad eylə-rəm ol gülü... (MN-40)

nəfəs deyər, indi ged-ərəm burdan / ay batar, dan atar, gün doğar ordan... (MN-41)

ehmal ilə gül tək üzün aç-aram / ağlım gedib, ağ köpüklər saç-aram / pərvanə tək mən dövrəndə uç-aram... (MN-59)

nəfəs deyər mən ağla-ram, gül-ərəm / gəhi açıl-aram, gəhi sol-aram / gəhi diril-ərəm, gəhi öl-ərəm... (MN-74)

Teklik 2. kişi

ölçememiş isen kollarını açıp / o giden dünyanı görüp de neyle-rsin... (ÇTDE-370)

...bulup bulmadığını yiyip şiş-ersin, dönüp ayıya / alacalı giysi giy-ersin, sifətin benziyor parsa / kim tavuğuna “kış” dese, gir-ersin çabuk çabuk / vur masayı, tekmele tabanı, iç yine iç yine / cebin dolarsa yeter sana, iyi nam istemezsin / masrafa girince cimriyi “vergi” diye sıkıştırmazsın... (ÇTDE-391)

...işinle ne işin var, sadəcə kendini besle-rsin / “içme” diyen adamı itten betər kötüle-rsin / yol göstərmək isteyənə türlü töhmet, yalan at-arsın... (ÇTDE-391)

...ne ver-irsən acele ver / itibar yoktur bu cana... (ÇTDE-391)

...gül ilə bəsləsən, bir gün gör-ərsən / yanından qaçacaq, çöl səsi duysa (MN-18)

toy-tamaşa eylə-rsən / söhbətin-sazın ilə (MN-21)

bir bürünüb çıxsan külli cahana / sən ol-arsan çox əcələ bəhanə... (MN-57)

əlvan geyib yenə qıya bax-arsan / ənbərəfşan zülfün yerə tök-ərsən / seyrə çıxsan, ağ ceyran tək sək-ərsən... (MN-63)

növrəstəyəm, aqlaram mən, yoxdur ey atam-ənəm / əgər ki ruy döndər-ərsən, nə çarə vardır, sənəm?... (MN-92)

Teklik 3. kişi

... *insan oğlu yet-er imansız / bolupmı söyğüsiz geçen adamlar?...* (ÇTDE-369)

söygi otdur, insan da oda dözmeyer / ol ot dine mert yüreği gözle-y-er / sözlende-de söygi bilen sözle-y-er... (ÇTDE-369)

...*kalkıp yüreğin nezik tarına / ak yıldızlar yol tapış-ar yarına* (ÇTDE-381)

...*şol üç akıl saña peydaa ber-er, diyipdir...* (TT-284)

nəfəs de-y-ər kəm durma tay-tuşundan, dost-yardan... (MN-17)

...*qaçar bəd adamdan, olmaz hərcayı / çıraq tez gizlən-ər, yel səsi duysa* (MN-18)

...*yaşa-y-ar öz əski vərđişi ilə / görüş-ər, buluş-ar oynaşı ilə / tez qaç-ar onunla, «gəl» səsi duysa* (MN-18)

şahlar taxtdan düş-ər, səni gözlə-y-ər / dağdan, çöldən, dərələrdən izlə-y-ər / gəl-ər deyib baxşılar söz sözlə-y-ər / həmmə arzu eylə-r, bir görsəm deyir (MN-52)

Çokluk 1. kişi

...*belki, seniñ bilen guuru yerlere gezmääğe gid-eris, diyip aydıptır...* (TT-286)

Çokluk 2. kişi

...*ol günü orta düşər meydan içində pəhlivan / döyüş-ərsiz, durmadan canında ərmanlar sənin* (MN-152)

Çokluk 3. kişi

ildə bir qurban kəs-ərlər aləm əhli eyd üçün / gündə yüz min aşiq əhlin qıldı qurban gözlərin (MN-22)

...*saqi mey gətirər, ərənlər içər / onlar ah çək-ərlər, zəmanə qalar* (MN-50)

...*baxış-arlar, gələr sultanı taca / yasavul dolanıb verər bir fərman* (MN-58)

...*harda yaxşı olsa pis yaman deyər / yaxşı söylə-y-ərlər yamana böylə* (MN-134)

...*bir neçə bəylərdən bağrım kababdır / fayda der çək-ərlər ziyana böylə* (MN-135)

zalımın zülmü artıb, fəqaralar qaç-arlar / alimlər amal etməz, çaxır-şərab iç-ərlər / cadılığa üz qoyub, səma üzrə uç-arlar / zina qılıb aşkara, naməhrəmi quc-arlar / can fani, cəsəd fani, bular tamam keç-ərlər... (MN-176)

Olumsuz Şekli

Türkmen Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekimi “-mA, -mAr, -mAz” ekleriyle ifade edilir. Geniş zamanın 1. ve 2. kişi çekimlerinde “-mA, -mAr” ekleri kullanılırken, 3. kişi çekimlerinde “-mAz” ekleri kullanılır. “*almarın, almarsıñ, gormez, gormeris, okaamarsıñız, okaamazlar*” gibi.

	1. kişi:	<i>baxmarın</i>	<i>gülmärim</i>
Teklik	2. kişi:	<i>baxmarsıñ</i>	<i>gülmärsıñ</i>
	3. kişi:	<i>baxmaz</i>	<i>gülmäz</i>
	1. kişi:	<i>(baxmarıg)</i>	<i>(gülmäris)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(baxmarsız)</i>	<i>(gülmärsıñız)</i>
	3. kişi:	<i>baxmazlar</i>	<i>gülmäzläz</i>

Teklik 1. kişi

...möhlät verib dedi: «**qoy-maram** aman!» / çünki xuda onu bir görsäm deyir (MN-52)

Teklik 2. kişi

...cebin dolarsa yeter sana, iyi nam **iste-mezsın** / masrafa girince cimriyi “vergi” diye **sıkıştır-mazsın**... (ÇTDE-391)

Teklik 3. kişi

*söygi otdur, insan da oda **döz-me-y-er** / ol ot dine mert yüreği gözleyer / sözlende-de söygi bilen sözleer...* (ÇTDE-369)

*şairde de kargamaz, halk da **gül-mez** / daha öce gördüm dememiş isen...* (ÇTDE-370)

*ata köpek der: Ağarsa saçın / elden önce **iste-mez** karın...* (ÇTDE-371)

...onun için de gelir **gel-mez** evin gölgesindeki uzun sıranın üstüne oturdu... (ÇTDE-372)

*əgər hind ovçusu çıxsə şikara / özgə ov **islə-məz**, fil səsi duysa...* (MN-18)

*çox ağlaram, yarım **bil-məz** / nəsb etməz, gülüb **gəl-məz** / bu boynuma qolun **sal-maz**...* (MN-30)

Çokluk 3. kişi

...*tuhaf gör-mezler* sıfatını ak kağıda salsam da / *azdır sana henüz, ne kadar alaya alsam da...* (ÇTDE-390)

...*ulduzlar doğ-mazlar*, bu nə çarədir / *yar eşqində baxıb bütün al-asman* (MN-58)

...*tut-mazlar* sözlərin ora getdilər / *dərgahına ərzin əyan eylədi* (MN-183)

Soru Şekli

Türkmen Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “*mI*” ekleriyle ifade edilir. Soru eki, eklendiği kelimeye bitişik yazılır. Geniş zamanın soru şekli, soru sözcükleri yardımıyla da yapılabilmektedir.

Teklik	1. kişi:	(<i>getirärimmi</i>)	(<i>tutmarınmi</i>)
	2. kişi:	(<i>getirärsiñmi</i>)	(<i>tutmarsıñmi</i>)
	3. kişi:	<i>getirärimi</i>	<i>tutmazmı</i>
Çokluk	1. kişi:	(<i>getirerismi</i>)	(<i>tutmarıgmi</i>)
	2. kişi:	(<i>getirärsizmi</i>)	(<i>tutmarsıñızmi</i>)
	3. kişi:	(<i>getirärlärimi</i>)	(<i>tutmazlarmı</i>)

Teklik 3. kişi

... *böyle düitar çalmak ol-ur mu?*... (ÇTDE-372)

quru ot mən tək yan-armı? / *sinəmdə odun sön-ərmi?* / *yar, səndən könlüm dön-ərmi*—
... (MN-31)

dost olan qəlbə getməzmi? / *aşiq murada yetməzmi?* / *məşuq olan rəhm etməzmi*...
(MN-31)

...*tutmaq üçün tələ qurar övladlar / düşür-məzmi yerə çıxan fəryadlar*... (MN-52)

...*yüz söz sordum, cavab ala bilmədim / sözlə-məzmi adəmzaddan olan qız!* (MN-70)

...*rast qaməti sərv, çeşmi-xunxarım / hilal qaşın oxşa-mazmı kamana?* (MN-72)

...*pərdə tutar ay üzü, sürmə çəksən gözüne / süxənvər tuti, bülbül dil qoş-armı sözüne?*... (MN-79)

...*öt-məzmi şəmi-hicran, gəl-məzmi dəli dövrən / gülşən içrə seyr edib, tapıb bir cayi-pünhan*... (MN-97)

Soru Sözcükleri İle

...-ana, babacığım **ne zaman gelir** ki? –diye sorardı... (ÇTDE-372)

...indi biziñ halupaamız **kim bol-ar?**... (TT-283)

halım zəbun oldu, **neyçün bil-məzsən?** / pərişan halıma nəzər **sal-mazsan?** / vədə verib, **neyçün vəfa qıl-mazsan?**... (MN-70)

...**niyə rəhm et-məzsən**, halımı özün biləsən / der Nəfəs: könlüm sevən tazə güliistan, bəri gəl (MN-78)

...ağıl, haqqı yad eylə, **neyçün şeytan uy-arsan?** / şeytan üçün bel versən, cəhənnəmdə yanarsan... (MN-175)

2.1.2. DOĞU TÜRKÇESİ ÇAĞDAŞ LEHÇELERİ

Doğu Türkçesinin çağdaş lehçeleri; Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Nogay Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kırım-Tatar Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Altay Türkçesi, Hakas Türkçesi, Tuva Türkçesi, Saha Türkçesi ve Çuvaş Türkçesi, lehçelerinden oluşturmaktadır.

2.1.2.1. Özbek Türkçesi

Doğu Türkçesi çağdaş Türk lehçelerinden biri olan Özbek Türkçesi Özbekistanda konuşulan tek resmi dildir. Özbke halkı, Altınordu Devleti'nden sonra kurulan Özbek Hanlığı içindeki Türk, Fars ve Moğollardan oluşan toplulukların torunlarıdır. Özbek halkı, Özbek adını 14. yüzyılda yaşamış olan Altınordu emiri Özbek'ten almıştır. Özbek Hanlığı'nın yıkılmasından sonra ziyasi bir birlik kuramayan Özbekler, 19. yüzyılda Rus işgaline maruz kalmışlar ve bir süre sonra da Rus hâkimiyetine girmişlerdir.

Özbek topraklarında 1924 yılında Sovyetler Birliği'ne bağlı Özbekistan Özerk Cumhuriyeti kurulmuş, 1936 yılında ise Karakalpak Bölgesi de Özbek cumhuriyetine bağlanmıştır. Özbek halkı 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarını kazanmışlardır.

Çağdaş Türk lehçeleri içinde Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan Türk lehçesi olan Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilir. Özbek Türkçesinin bilinen üç grup şivesi vardır. Birinci grup, “Karluk” grubudur ve Uygurca’ya en yakın olan şivedir. Halen kullanılmakta olan Özbek yazı dilinin kaynağı bu gruba dayanır. İkinci grup, “Kıpçak” grubudur ve Kazak Türkçesi ile Karakalpak Türkçesine yakın özellikler gösterir. “Oğuz” grubunu oluşturan üçüncü grup ise Türkmen Türkçesine yakın özellikler sergilemektedir. Özbek Türkçesinde bugüne kadar birçok alfabe denenmiştir. 1930 yılına kadar Arap alfabesini kullanan Özbekler, 1930-1940 yılları arasında Latin alfabesini, 1940’tan sonra ise Kiril alfabesini kabul etmişlerdir. Kiril alfabesi Farsçanın tesirinden kurtulamamış ve dildeki ses uyumu özgünlüğünü kaybetmeye başlamıştır. Günümüzde ise Kiril alfabesi ve Arap alfabesi bir arada kullanılmaktadır (Öztürk, 2012: 293).

Özbek Türkçesi başta Özbekistan olmak üzere Kırgızistan, Tacikistan, Kazakistan, Türkmenistan, Rusya, Afganistan, Çin, Pakistan gibi bölgelerde konuşulmaya devam edilmektedir.

2.1.2.1.1. Özbek Türkçesi Edebiyatı

Zengin bir sözlü edebiyata dayanan Özbek edebiyatı, 1860-1910 yılları arasında Tanzimat edebiyatını hissettiren bir seyir izlemiştir. Bu tarihler arasında daha çok aydınlanma, eğitim, toplumsal aksaklıklar ve yenilik gibi kavramlar üzerinde durulmuş, dilde yenilik hareketine yön veren Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul gibi şair ve yazarlar, Özbek edebiyatındaki “cedid” hareketine ve milli bir edebiyat anlayışının oluşmasına öncülük etmişlerdir. Bu edebî yenilik hareketiyle birlikte Özbek edebiyatında gazete ve dergilerde milli şuur işlenmiş ve şiir, roman, hikâye, tiyatro, destan gibi türlerde çok sayıda eser verilmiştir. Ancak milli edebiyat Sovyetler Birliği’nin işgaliyle sekteye uğramış ve işgal ile birlikte milli şuurunu aşıl原因 önemli şairler ya katledilmiş ya da sürgün edilmiştir.

Milli uyanış hareketini aşıl原因 çalışan Evlanî, Sadreddin Aynî, Mahmud Hoca Behbudî, Münevver Kari, Hakimzade Niyazî ve Abdurrauf Fıtrat gibi isimler, çağdaş Özbek edebiyatının kurulmasına büyük katkı sağlamışlardır.

Özbek edebiyatının ve cedid hareketinin en büyük temsilcisi Süleyman Çolpan'dır. Eserleri yasaklanmasına rağmen çağdaş Özbek edebiyatında derin izler bırakmış, şiirleri sonraki kuşaklar tarafından ezberlenmiştir. Rus edebiyatından tercümeleyen roman, şiir gibi farklı türlerde eserler vermiştir. Türkiye Türkçesiyle de şiirler yazan şair, hece vezninin yanı sıra aruz ve serbest vezni de başarılı bir şekilde kullanmış ve lirik Özbek şiirinin öncülüğünü yapmıştır. Sovyet Rejimini eserlerinde "kara bulut" imgesiyle dile getirmiş, "Yeter Artık", "Zincir-Esaret", "İsyan", "Bozulan Ülkeye" adlı şiirlerindeki milli mücadelesini haykırmıştır. "Gece ve Gündüz" adlı romanında Türkistan'daki adaletsizlik, zulüm ve haksızlıkları dile getirmiştir. Milli duyguları uyandırmayla birlikte sosyal ve siyasal çöküntüleri ve haksızlıkları eserlerine yansıtan şair, Türkçülük yapmak, gizli teşkilata üye olmak gibi suçlardan dolayı Ruslar tarafından öldürülmüştür.

Çok yönlü bir şair olan Musa Taşmuhammedoğlu Aybek, çeviri, şiir, roman, tiyatro, destan gibi alanlarda eserler vermiş ve hayattayken onlarca kitabı yayımlanmıştır. Eserlerinde sosyal konulara sıkça değinmiş olan şair, ilk şiirini 1922 yılında "Armuğan" adlı antolojide yayımlamıştır. "Köngil Neyleri" ve "Meş'ale" adlı eserlerinde şiddet, zulüm ve değişen hayat şartlarını işlemiş, 1932 yılında destan özelliği gösteren "Dilber Devr Kızı" adlı eserinde Özbek kadınlarının verdiği bağımsızlık mücadelesini anlatmış, 1944 yılında yazmış olduğu "Nevâî" adlı eserinde ise Ali Şir Nevâî ve onun döneminden bahsetmiştir.

"Devrim Cerahati" adlı destanında Amerika'nın Japonya'ya attığı atom bombalarından, "Kahraman Kız" destanında İspanya'daki iç savaştan, "Kızlar" adlı destanında ise Özbek kadınlarının 2. Dünya Savaşı'ndaki gayretlerinden bahsetmiştir. Şairin ölümünden sonra eserleri 19 ciltlik "Tola Eserler Toplamı" adlı kitapta bir araya getirilmiştir.

Hamid Alimcan, Özbek edebiyatında dram yazarı olarak anılmıştır. 1927-1931 yılları arasında "Kuruluş ve Sovyet Edebiyatı" dergilerinde yöneticilik yapan şair, 1939-1944 yılları arasında Özbekistan Yazarlar Birliği'nin başkanlığını yürütmüştür. İlk şiirleri 1926 yılında yayımlanmış, "Bahar", "Tan Esintisi", "Alev Saçlar", "Yarış" adlı şiir kitaplarında komünist rejime yakın duran bir tavır sergilemiştir. "İkkiz Kızning Hikâyesi", "Aygül Bilen Bahtiyar", "Zeyneb ve Aman ve Semurg" adlı eserler, 2. Dünya Savaşı yıllarında yazdığı destanlarıdır. Ayrıca "Alpamiş" destanının yayına hazırlanmasında önemli katkıları olmuş, Puşkin, Lermontov, T. Şevçenko gibi Rus yazarların eserlerini Özbek Türkçesine tercüme etmiştir.

Asıl adı Maşrik Yunusoğlu olan Elbek, Çolpan'ın izinden giderek milli ruhu canlı tutmaya çalışmıştır. 1938 yılında cedid hareketinin temsilcileriyle birlikte Ruslar tarafından öldürülmüştür. Şiir hayatına 1914'lü yıllarda başlayan şair, şiirlerini Turan, Türkistan, Uluğ Türkistan gibi dergi ve gazetelerde yayımlamıştır.

Şiirlerinde masal ve efsanelerden yararlanmış, Türkistan'ın sömürge haline gelmesine ve Özbeklerin köleleştirilmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Destan denemeleri de yapan şair, yapılan zulmü“kafes” terimiyle dile getirmiştir. “Gözel Kız”, “Bizniki”, “Ötmişim”, “Tazegül”, “Özbekistan”, “Bağban, Etik ve Mergen” eserlerinden bir kaçıdır (Kolcu, 2012: 299-349).

Yukarıda bahsedilenler dışında Abdurrauf Fıtrat, Erkin Vahidov, AbdullaAripov, Aziz Abdürrezak, Abdullah Kahhar, Adil Yakuboğlu, İkbal Mirza, Mirza Kenjabek, Zülfiyaİsrailova, Otkir Haşimoğlu, Muhammed Salih, Osman Azim, Muhammed Yusuf, Saadet Pulkanova, Hamid İsmailov gibi isimler de Özbek edebiyatının önemli şairleridirler.

2.1.2.1.2. Özbek Türkçesinde Geniş Zaman

Özbek Türkçesinde geniş zaman esasen “-(*ä*)*r*” eki ile ifade edilir. Geniş zaman eki tek şekilli olduğu için ünlülü fillere getirildiğinde incelik kalınlık uyumunun dışına çıkar. Günümüzde “-*r*, *ür*” eklerinin yanında “-*y*, -*A*, -*Ur*” eklerinin de geniş zaman ifadesinde kullanıldığı görülür. Bu durum, muhtemelen diğer Çağdaş Türk lehçelerinin etkileşiminden kaynaklanmaktadır. Teklik 1. kişi çekiminde az da olsa “*mAn*” ekinin yerine “-*äm*” şeklinde kullanıldığı da görülür (Öztürk, 2012: 327).

Özbek Türkçesinde geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Sonradan ekleşmiş bazı kip eklerinin bünyesindeki “tur-” fiilinin kalıntısı 3. kişiyi ifade eder hale gelmiştir. Bu şekilleri 3. kişi eki olarak almak mümkündür. Yine çokluk 3. kişi çekiminde bazen “-*lär*” eki yerine fiilden fiil yapma eki olan “-*ş-*” eki, çokluk anlamı verecek şekilde kullanılır (Öztürk, 2012: 322).

	1. kişi:	<i>bilärmän</i>	<i>yanarman</i>
Teklik	2. kişi:	<i>bilärsän</i>	<i>yanarsan</i>
	3. kişi:	<i>bilär</i>	<i>yanar</i>
	1. kişi:	<i>bilärmiz</i>	<i>yanarmiz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>bilärsiz</i>	<i>yanarsizlär</i>
	3. kişi:	<i>bilärlär</i>	<i>yanarlär</i>

Teklik 1. kişi

...tađınäm ozingiz biläsizkü-yä, gävdäsini kesib täşläsängizäm bu **ol-ärmän** heç bälä körmägändäy yuräverädi... (YÖH-30)

...kölibäygä küç bermägän bu **ol-ärmän** kim boldi deb... (YÖH-31)

...köñülde soñğı intilmek / şu halde ketmek **iste-ymen**; / küçimde soñğı talpınmak / emelge yetmek **iste-ymen!**... (ÇŞ-12)

...şunıñ uçun, men, korkmayın **ket-emen** / köñlimdegi tilegimge **yet-emen**... (ÇŞ-21)

...sevinçlerin terk etermi, men yığlagen dem? / gam-elemge kasd ma-kasd men **kül-ermen** belkim?... (ÇŞ-42)

...anecamm, belki men hem / bir kün şakka **tol-ermen** / belki men hem aytgeningdey / bir kün şair **bol-ermen**... (ÖTŞ-630)

...dostlerimge güller **tut-ermen** / kayladesen, sevgili erkem... / kolimde gül, seni **küt-ermen** / umrim boyı çarleb **öt-ermen**:... (ÖTŞ-635)

...men **bil-emen** düşmenim kimler / sergek bolib bakdim yolimge... (ÇTDE-336,337)

...fähr **et-ermen**, ana halkım / kokregimni tag kılıb... (ÇTDE-359)

Teklik 2. kişi

...häv, bir käsrni **qıl-ärsän, ol-ärsän** mänäv äyâzdä deymän... (YÖH-30)

...sen **ket-ersen** belki yırakka / erganade belki **balk-arsen** / belki çıkıp akargen takka / çopan bolib gülhan **yak-arsen**... (ÖTŞ-620)

...şunday vatanin bola tunb / **yaz-asen** yulduzlar hakıda... (ÇTDE-361)

Teklik 3. kişi

...bu künlär häm otib **ket-är**... (YÖH-10)

...ätäsi hämä närsäni tuşunädigän ädäm bolgäni uçun häm här qandäy günähni **keçir-är**... (YÖH-12)

...bir päytlär şu äyâl, hä, bir päytlär şu yaşginä qız külgäniçä, bəri **ot-är-ket-är**, lekin xätirä **qâl-är**, derdi... (YÖH-25)

...bir **kozğal-ur**, bir **köpür-er**, bir **kayna-r** / bir **intil-ür**, bir **havlık-ar**, bir **oyna-r**... (ÇŞ-10)

...bir kolim reisge selâmlar **ber-er** / işge şoñğib **ket-er** kalgen ontası- / kalgen onta kolim pahtanı **ter-er**... (ÇŞ-47)

...menge elem **kıl-ar**,tille balikçe / bir kölmek havuz dep **bil-erdünyanı**...(ÖTŞ-626)

...kirib **çık-ar** tüşimge / kollandaak yelpuğış / ay nunda **yaltır-ar** / anecamm imleb meni / kaşlerige **çakır-ar**...(ÖTŞ-627)

Çokluk 1. kişi

... –nâri bârsä, **toy qıl-ärmiz** degin, ä, seni... (YÖH-27)

...endi bârgän **kezlä-rimiz**. Ozimizni pänärâqqa âlib yurämiz... (YÖH-32)

...biz däm âlişni (bir âz uxlâşni) **xâylä-ymiz**... (ÖT-347)

...keçgäni haqidä täsävvurgä egä **bol-ämiz** hättä... (ÖT-351)

Çokluk 2. kişi

...meni **tuşun-ärsiz**. Mengä heç nârsä keräk emäs... (YÖH-15)

...sizdän (sendän) iltimäs qılämän / siz nimäniistä-**ysiz (xâylä-ysiz)?**... (ÖT-347)

Çokluk 3. kişi

...bu karğış, bu hakaretler / küçimni tartmak **iste-yler** / tübenlik hem sefaletler / özimni yutmak **iste-yler!**... (ÇŞ-12)

gâhâ dost-âşnâlar **kıl-urlar**sorak: / ayt, kaçan kay fasl sen tuğılgen kün-... (ÇŞ-46)

...**keltir-erler** gaha beşik / közleride heyecan... (ÖTŞ-627)

...**küzet-erler** meni hem song / senge taman, sen taman... (ÖTŞ-630)

...yav barmı, deb tört tarafnı **tinle-yler?**... (ÇTDE-307)

...oşa tilde **körset-erler** mene yulduzm / oşa tilde **uyğat-urlar** meni seherde... (ÇTDE-362)

...bilemizkim, ular sizni yaşamakka koymaylar / bilemizkim, kaniñızni tamçı-tamçı **iç-eler** / bilemizkim, unlar sıra yuvvaş halkını sevmeyler / bilemizkim, tuprak için insanlıktan **keç-eler**... (ÇŞ-13)

Olumsuz Şekli

Özbek Türkçesinde geniş zamanın olumsuz şekli “-mAs” ekleri ile ifade edilir. Söz konusu ekin az da olsa “-mAss, -mAy” şeklinde kullanıldığı örneklerle de rastlanır. “*bilmäsman (bilmem), bilmässan (bilmezsin), işlamäs (çalışmaz), işlamäsmiz (çalışmayız), qılmässiz (yapmazsınız), qılmäslar/qılışmäs (yapmazlar)*” gibi.

	1. kişi:	<i>qılmasman</i>	<i>ketmäsäm</i>
Teklik	2. kişi:	<i>(qılmassan)</i>	<i>(ketmässän)</i>
	3. kişi:	<i>qılmas</i>	<i>ketmäs</i>
	1. kişi:	<i>(qılasmız)</i>	<i>(ketmäsmiz)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(qılmassız)</i>	<i>(ketmässiz)</i>
	3. kişi:	<i>qılmaslär</i>	<i>ketmäslär</i>

Teklik 1. kişi

...*yür-mesmen* heç behiştni izleb / *tapalmasam çek-mesmen* elem / *otrmäsmen*ertekler sözleb / *musalla deb yon-masmen* kalem... (ÖTŞ-616)

...*gepirin, gepirin, gepiriverin* / *korkmeniz, heç kaçan yarıl-masmen* men... (ÇTDE-363)

Teklik 3. kişi

...*âyâğını câdigä qoyib qırqıng, vây de-mäs*... (YÖH-30)

...*hakaret dilni ağrıtmass* / *tübenlik mengü ketmesmi?*... (ÇŞ-11)

...*bırak bular, meni heçbir korkutmam* / *çunkim mendey köp kişiler, bu yolğa*... (ÇŞ-21)

...*böridän qorqqan ormângä kirmäs* / *çumçuqdän qorqqan tärıq ek-mäs*... (ÖT-348)

Çokluk 3. kişi

...*bilemizkim, ular sizni yaşamakka koy-maylar* / *bilemizkim, kaniñizni tamçı-tamçı içeler* / *bilemizkim, unlar sıra yuvvaş halkını sev-meyler* / *bilemizkim, tuprak için insanlıktan keçeler*... (ÇŞ-13)

Soru Şekli

Özbek Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi sadece “**mi**” soru ekiyle ifade edilir. Ayrıca az da olsa “**mi**” soru ekinin kullanıldığı örnekler de görülür. Soru anlamı, soru ekleriyle sağlanabildiği gibi soru sözcükleriyle de sağlanabilmektedir. “*tamçuları yamğır kebi uçarken / nime üçün yığlar kebi inre-yler*” gibi.

Özbek Türkçesinde soru eki kişi eklerinden önce gelir ve eklendiği kelimeye bitişik yazılır (Öztürk, 2012: 327). Bunun dışında şiir ve halk dilinde ekin “**mu**” şekline de sıkça rastlanılmaktadır.

	1. kişi:	(<i>körsetärmimän</i>)	(<i>kaldırmasmiman</i>)
Teklik	2. kişi:	<i>körsetärmisän</i>	<i>kaldırmasmisan</i>
	3. kişi:	<i>körsetärmi</i>	<i>kaldırmasmi</i>
	1. kişi:	(<i>körsetärmimiz</i>)	(<i>kaldırmasmimiz</i>)
Çokluk	2. kişi:	<i>körsetärmisiz</i>	<i>kaldırmasmisiz</i>
	3. kişi:	(<i>körsetärmilär</i>)	(<i>kaldırmasmilär</i>)

Teklik 2. kişi

...*tepälik ni äbrâq bolgäni uçun suruvlär köp yätgän boli_i keräk. ye-rmisän, yer...*
(YÖH-11)

Teklik 3. kişi

...*tübenlik mengü ket-mesmi? / kişenler parçalan-masmi? / kılıçlar ensi sını-masmi?...* (ÇŞ-11)

...*bizniñ yerde bolub turğan tübenlikler, horluklar / öyle yulduz seniñ dahi kuçağıñda bolurmi?...* (ÇŞ-19)

...*sevinçlerin terk etermi, men yığlagen dem? / gam-elemge kasd ma-kasd men külermen belkim?...* (ÇŞ-42)

...*tinç tur-ermi bu köhne alem / tinç tur-ermi dağuli zaman...* (ÖTŞ-619)

Çokluk 2. kişi

...*bügüñgi äqşâmni biz bilän birgä ötkäzä älmä-ysizmi?...* (ÖT-347)

2.1.2.2. Yeni Uygur Türkçesi

Uygurlar, Çin kaynaklarında Hunların torunları olarak gösterilmektedir. Önceleri 9 boydan oluşan ve daha sonra Oğuzlarla da birleşerek “On-Uygur” adını alan Uygurlar, 759 yılında Böğü Kağan’ın hükümdarlığı zamanında iç karışıklıklar yaşamış ve Böğü Kağan veziri tarafından öldürülmüştür. Bu olaydan sonra çeşitli ülkelere göç etmeye başlayan Uygurların bir kısmı da Doğu Türkistan’da yer alan Turfan ve Kaşgar bölgelerine yerleşmiştir. Uygurlar, 16. yüzyılda Doğu Türkistan’da Said Han önderliğinde Saidiye Uygur Devleti’ni kurmuş, 17. yüzyılda devletin ikiye bölünmesinin ardından Moğollar bu devleti istila ederek Mançu-Çin Devleti’ni kurmuşlardır.

20. yüzyıla gelindiğinde ise Mançu-Çin hâkimiyeti altında bulunan bazı valiler kendi egemenliklerini kurmaya başlamış, 1911-1946 yılları arasında Uygur halkına ağır işkenceler uygulamışlardır. Bu haksızlığa dayanamayarak özgürlük mücadelesine girişen Uygurlar, nihayet 1931-1933 yılları arasında milli bir hükümet kurmuşlar ancak Çin ve Rus hükümetleri birleşerek bu hükümete son vermişlerdir. Ayrıca Çin hükümeti 1049-1955 yılları arasında Doğu Türkistan’ı yeniden istila etmiş ve 1955’te “Şincan Uygur Muhtar Bölgesi” adı altında yeni bir hükümet kurmuştur (Yazıcı Ersoy, 2012: 358-359).

Uygur Türkçesini tarihi seyri içinde iki döneme ayırmak mümkündür. Birincisi Köktürk Devleti’nin yıkılmasından sonra tarih sahnesine çıkan Eski Uygur Türkçesi, ikincisi 20. yüzyılda şekillenerek yeni bir yazı dili olarak ortaya çıkan Yeni Uygur Türkçesi’dir. Yeni Uygur Türkçesi, “Eski Uygur Türkçesi”, “Karahanlı Türkçesi” ve “Çağatay Türkçesinin devamıdır. Yeni Uygur Türkçesi, 20. yüzyıla kadar “Çağatay Türkçesi” yazı dilini kullanmış, 1930 yılında ise alınan bir kararla “Urumçi” ağzına dayanan merkezi ağız grubunu edebi dil olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca “Urumçi” ağzı dışında “Lopnur” ve “Hoten” ağızları da kullanılmaktadır. Uygurlar zaman içinde birçok alfabe kullanmışlar. Önceleri Arap alfabesini kullanan Uygurlar, 1930 yılında Kiril alfabesini, 1965 yılında Uygur-Latin alfabesini kullanma kararı alırlar. Ancak bu alfabeleri kullanmakta zorlanan Uygurlar, 1983 yılında alınan bir kararla Uygur-Arap alfabesini dönüş yapmışlardır (Buran-Alkaya, 2013: 4-5).

Yeni Uygur Türkçesi başta Çin Halk Cumhuriyeti’ne bağlı olan Doğu Türkistan’da Şincan Uygur Özerk Cumhuriyeti olmak üzere Pakistan, Özbekistan, Afganistan, Kazakistan, Kırgızistan, Hindistan gibi devletlerde varlığını devam ettirmektedir.

2.1.2.2.1. Yeni Uygur Türkçesi Edebiyatı

Çağatay Türkçesinin devamı olan ve sözlü edebiyat bakımından zengin bir kültürel birikime sahip olan Yeni Uygur edebiyatı, Çinlilerin yaptığı istila, asimilasyon ve engellemelerden dolayı yazılı edebiyat şeklinde değil daha çok sözlü edebiyat şeklinde varlığını sürdürmüştür. 18-19. yüzyıllarda başlayan Çin baskısı sonucunda sözlü edebiyatta destan türünde eserler verilmeye başlanmıştır. Yeni Uygur edebiyatında destan türünün en güzel örneğini ise bir Uygur kadının Çin zulmüne karşı verdiği direnişin anlatıldığı “Nazugum” destanı oluşturur. 20. yüzyılda Yeni Uygur edebiyatının ana konusunu emperyalizme karşı verilen bağımsızlık mücadelesi oluşturmuştur. Özellikle Abdülkadir Abdülvaris Azizî'nin çabalarıyla başlayan bağımsızlık ve yenilik hareketi Yeni Uygur edebiyatının şekillenmesinde önemli bir rol oynar (Yazıcı Ersoy, 2012: 360).

Mücadelesini daha çok askeri alanda sürdüren İsa Yusuf Alptekin, 1926 yılında milli mücadeleye destek veren güçlerle birlikte hareket etmiştir. Hoca Niyaz ayaklanması sırasında valilerin yapmış olduğu zulmü Çin hükümetine anlatmış, önlem alınmazsa bu durumun daha büyük felakete yol açacağını dile getirmiştir. 1936 yılında Alptekin'in öncülüğünde “Altay Neşriyat” adlı yayın evinde birçok dergi çıkarılmış ve bu dergilerde “Türkçülük” hareketi doğrultusunda yayınlar yapılmıştır. 1947 yılında kurulan Türk hükümetinin genel sekreterliğine getirilen Alptekin, anti-emperyalist ve anti-komünist davranışlar sergileyerek milli şuuru aşlamaya çalışmıştır. 1954 yılında Türkiye'ye gelmiş ve burada Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti'ni kurmuştur.

Yeni Uygur edebiyatının yetiştirdiği şahsiyetlerden biri olan ve ekonomik sorunlardan dolayı Doğu Türkistan'a yerleşen Mehmet Ali Tohtacı, buradaki zulmünü görünce içindeki vatanseverlik aşkıyla vatan, özgürlük, zulme karşı mücadele gibi konularda eserler kaleme almaya başlamıştır. Tohtacı ilk şiiri olan “Okudu Aştı” şiirini Abdulkadir Damolla'nın suikaste kurban gitmesi üzerine yazmıştır. Bu şiirinde diğer ülkelerin bilim sayesinde ilerlediğini, Müslümanların bu konuya gereken hassasiyeti göstermedikleri için geri kaldıklarını ve cahilliğin artık terk edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. 1933'te yazdığı “Biz Öğretmeniz” adlı şiiri, şarkı olarak bestelenmiş ve halk tarafından ezberlenmiştir.

Şair, “Uyanın Vatan Ehli” adlı şiirinde Uygurluları cahilleştirmek isteyen Çin hükümetine kan kusmuş ve ezilen halka kurtuluş yolunu göstermeye çalışmıştır. “Güneş Doğdu” adlı şiirinde ise güzel günlerin yakın olduğunu, umudu kaybetmemek gerektiğini ve özgürlüğün elbet bir gün kazanılacağını vurgulamıştır.

Şairin bu şiirlerinden başka özgürlük ve mücadele konusunda yazmış olduğu “Altun Ülke”, “Özgürlük Yolunda”, “Biz Vatan Gençleri ve Mübarek Vatan” adlı şiirleri de vardır. Şair, 1936 yılında tutuklanmış, daha sonra kaldığı hücre ateşe verilerek vahşice katledilmiştir.

1914 yılında doğan Ziya Samedi, ilk ve orta öğrenimini Sovyetler Birliği’nde tamamlamıştır. 1930 yılında Gulca’ya gelen Samedi, burada birçok okul kurmuştur. Bu yıllarda Çin hükümetinin uyguladığı zulümlere karşı Uygur halkının acısını dile getirdiği “Kanlı Dağ” adlı romanını yazmıştır. Daha sonra Uygur geleneğinde var olan “Garip Senem” adlı eseri yeniden yazmıştır. Şaire, “Kanlı Dağ” adlı eserinin ardından halkı aydınlattığı gerekçesiyle 7 yıl hapis cezası verilmiştir. 1944 yılında cezaevinden çıkan şair, Türkistan ordusuna katılmış ve albaylığa kadar terfi etmiştir. Çin emperyalizme karşı sürekli direnen şair, 8 yıl boyunca farklı müdürlüklerde görev almıştır. Fikirlerinden vazgeçmediği için tekrar tutuklanmış ve işçi kampında 2 yıl esir olarak tutulmuştur.

Cezasının bitmesinden sonra Kazakistan’a gitmiş ve burada Uygur sorununu, yapılan zulümlerin duyulmasını, Doğu Türkistan’ın bağımsızlığını kazanmasını dile getiren çalışmalar yapmıştır. “Yılların Sırları”, “Bay Ahmetcan Haşimi”, “Mayimhan” adlı tarihi romanlar yazan şair, Kazakistan Halkının Yazar Ödülü’ne layık görülmüştür. 2000 yılında Kazakistan’da 86 yaşındayken vefat etmiştir.

Yeni Uygur edebiyatının mihenk taşlarından biri olan Abdurrahim Ötkür, daha küçük yaşta annesini kaybetmiş, 4 yaşındayken babası tarafından çocuğu olmayan bir aileye verilmiştir. Daha çocuk yaşta “Kumul” çiftçilerinin başlattığı ayaklanma patlak vermiştir. Ayaklanma kanlı bir şekilde bastırılınca ailesi kaçarak başka yere yerleşmiştir. Edebiyatın hemen hemen her alanında eserler kaleme almış olan şair, 1942 yılında enstitüyü bitirerek öğretmenlik hayatına başlamıştır. Daha sonra “Doğu Türkistan” ve “Altay” gazetelerinde çalışan şair, kendi imkânlarıyla Çinceyi öğrenmiştir. On yıllık afet dönemi olarak bilinen dönemde Çin hükümetinin yaşattığı acı yılları şiirlerinde dile getirmiştir. “Küz Keçisi”, “İçey Keşker Şarabidin”, “Rubailer” adlı şiir kitaplarında bu afet yıllarını anlatmıştır. 1943’lü yıllarda Lutpulla Mutellip ile birlikte yazdıkları “Çin Moden” adlı tiyatro oyununda Uygurların çektiği ıstırap dile getirilmiştir. Ömrünün 50 yılını sanata adayan şair, gelecek nesillere birçok eser bırakmıştır.

Bu eserler arasında en önemli olanı, Timur Halife önderliğinde “Kumul” çiftçilerinin başlattığı ve 5 yıl süren ayaklanmayı anlatan “İz” romanıdır. Belgesel nitelik taşıyan romanda, Uygurların zulme karşı verdikleri mücadele de ele alınmıştır. Şair, “Ömür Menzilleri” adlı şiirinde de bu olaydan bahsetmiştir. Şair aynı zamanda “Kutadgu Bilig” eserini Uygur Türkçesine aktarmıştır. Bahsedilen eserler dışında “Yürek Sıkıntıları”, “Tarım Boyları”, “Kaşgar Gecesi” adlı şiirleri ile “Uyanan Zemin”, “Topraklar” adlı romanları da vardır.

1926 yılında dünyaya gelen Lutpulla Mutellip, ilkokulunu Tatar ilkokulunda okumuş, ortaokulunu ise Rus okulunda tamamlamıştır. 1937 yılında ilk şiirlerini yayınlayan şair, 1941 yılında “Doğu Türkistan” gazetesinin idaresine geçmiştir. Ardından “Aksu” gazetesinde çalışmış ve “Güney Rüzgârı” adında bir edebiyat köşesi oluşturmuştur. “Yaşamak İçin Savaş”, “Hayalci Dilek” gibi şiirlerinde Çin zulmüne karşı savaşmanın gerekliliği üzerinde durmuştur. Şair Çin milliyetçi partisine karşı Uçkunlar İttifakı’nı kurmuş, çiftçileri silahlanmaya davet etmiştir. 1945 yılında diğer şairler gibi tutuklanmış ve yol arkadaşlarıyla birlikte idam edilmiştir (Kolcu, 2012: 599-626).

Bu şairler dışında Nim Şehit, Abdulhalik Uygur, Ahmet Ziyai, Mirzahit Kerimi, Zunun Kadir, Buğda Abdulla, Muhammed Ali Tefvik, Abdulkerim Hoca, Tursunay Hüseyin, Osman Batur, Kutluk Şevki, Elkem Ethem, Rahmetullah Cari, Bilal Azizi, Tancarık Kadioğlu gibi değerli şahsiyetler de Yeni Uygur edebiyatında yetişen şairlerdendir.

2.1.2.2.2. Yeni Uygur Türkçesinde Geniş Zaman

Yeni Uygur Türkçesinin geniş zaman çekimi genellikle “-r, -Ar” ekleri ile ifade edilir. Bazen de “-i, -y, -Ur” eklerinin de geniş zaman çekiminde kullanıldığı görülür.

Ünsüzle biten fiillere “-Ar” ekleri getirilirken, ünlüyle biten fiillere “-r” eki getirilmektedir. “kütärmen, kütärsen, kütär, kütärmiz, kütärsiler, kütär/kütärler/kütüşer, qararmen, qararsen, qarar, qararmiz, qararsiler, qarar/qararlar/qarişar” gibi. Yeni Uygur Türkçesinde geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

	1. kişi:	<i>ayrilarmen</i>	<i>kétärmen</i>
Teklik	2. kişi:	<i>ayrilarsen</i>	<i>kétärsen</i>
	3. kişi:	<i>ayrilar</i>	<i>kétär</i>
	1. kişi:	<i>ayrilarmiz</i>	<i>kétäämiz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(ayrilarsiz/siler)</i>	<i>(kétärsiz/siler)</i>
	3. kişi:	<i>ayrilarlar</i>	<i>kétärler</i>

Teklik 1. kişi

*bu kün barğumdurur çunki **bol-urmen** vesl yarimğe / felek baqmañ beqasiz menzilide yoku barimğe (AN-47)*

*...men **mutavlin-imen** yıllar koynunda / icadim-şüirimin iz tamğisi bar... (ÇTDE-627)*

***keri-mas men** küreşnin keskin çeğida / şüirim yulduz bolup yanar aldimda... (ÇTDE-627)*

***esil-armen** mitlik atip tavlağan kolğa / **yapış-armen** bayrak bilen alğa atliğan yolğa... (ÇTDE- 627)*

*...küreş bayabinida **hamias-men** esla / yeniş bilen kelip çikimiz ken, glip yolğa (ÇTDE-627)*

*...**kerit-imen** dep artuk köniil bölme / ahirki cenge atap **koy-annen** oğlumni (ÇTDE-627)*

*...şunçe izlep yételmiduk uningga / şu seveptin ahu piğan **çek-ermen** (HH-148)*

*visal izlep bu makanğa **kel-urmen** / mundin kutulmuşimni kaydın **bil-urmen** / çeşme izlep uşbu çölde **öl-ürmen**... (HH-149)*

*...neççe künlep derdu pirak hicridin / köyüp pişip, aşikkane **kél-urmen** (HH-155)*

*...Hörlika: “özem ecri kılıp élip **kél-urmen**, teyyarğa heyyar bolmaymen,” dedi... (HH-160)*

*...meni qayılqılalisa, män şu kiřiğä **teg-imän**... (YUT-421)*

Teklik 2. kişi

*elge koşulsañ er **bol-isen**, eldin ayrilsañ yer **bol-isen** (LD-89)*

*yurttin ayrilsañ yurt kedrini **bil-isen** (LD-90)*

*adil bolsañ adem **bol-isen**(LD-95)*

*bilginiñni yoşursañ, puşaymanga **kal-isen** (LD-97)*

*yazda hurunluk kilsañ, kişta tilemçilik **kil-isen** (LD-100)*

*...hemmini **çüşin-ersen**, dep közdin gayip boldi... (HH-146)*

*...eziz elning baharı pesli / sadıgang kétey kaydın **kél-ürsen** (HH-154)*

*bügün mening **bol-ursen** eziz mehmanım / söhbet tüzgil Hemrayım devran seningdür...* (HH-157)

Teklik 3. kişi

***qil-ur** eqlu imanni tarac işq / ki ecdar kebi dem çiker aç işq* (AN-43)

*dédikim: Yaman şah fasiq **bol-ur** / hemişeki reddi xelayiq **bol-ur*** (AN-45)

*zulf qullabige bu canu köñül boldi esir / telbe quşdek **telpin-ür** her dem neva efğan bile* (AN-47)

*...öyün köyse tam **kal-ur** / kişi ölse nam **kal-ur*** (ÇTDE-619)

*...birinçi yolning béşiga “barsa **kel-er**” ikkinci yolning béşiga “ya **kel-er** ya kelmes”*
... (HH-144)

*biliki çoñ birni **yéñ-er**, bilimi çoñ miñni **yéñ-er*** (LD-98)

Çokluk 1. kişi

*...küreş bayabinida hamiasmen esla / yeniş bilen kelip **çik-imiz** ken, glip yolğa*
(ÇTDE-627)

*...yılın ötüşi bilen korkitip baksan mu / icat yıllarni karitidu dep **ber-imiz** cavap*
(ÇTDE-627)

*...kuşni bu Hemra alıp barsa biz hapa **bol-urmiz**, ikinci...* (HH-203)

*...öz yurti üçün ölüşkâ hazira känligini **añla-ymiz**...* (YUT-417)

Çokluk 3. kişi

*rişve bar yerge aç kaşkir kebi demsiz **çap-arler** / beside selle, kolida tesviy, haktin **kaç-arler***
(ÇTDE-607-608)

*keşkerde yetimler hammam astida külde **yat-urler** / terbiyesiz, oşuk oynap, neşe **tart-urler***
(ÇTDE-608)

Olumsuz Şekli

Yeni Uygur Türkçesinde geniş zamanın olumsuz şekli “-mAs” ekleri ile ifade edilir. Bu ekler dışında geniş zamanın olumsuz çekiminde az da olsa “-mAy” ekleri de kullanılmıştır. Yeni Uygur Türkçesinde fiil kök ve gövdelerine getirilen olumsuzluk ekleri incelik kalınlık uyumuna tabidirler ve genellikle kendisinden sonra gelen kişi eklerine bitişik yazılırlar. “kütmäsmen, kütmässen, kütmäs, qaramasmiz, qaramassiler, qaramas” gibi.

	1. kişi:	<i>telpinmäsmen</i>	<i>baqmasmen</i>
Teklik	2. kişi:	<i>(telpinmässen)</i>	<i>(baqmassen)</i>
	3. kişi:	<i>telpinmäs</i>	<i>baqmas</i>
	1. kişi:	<i>(telpinmäsmiz)</i>	<i>(baqmasmiz)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(telpinmässiz/siler)</i>	<i>(baqmassiz/siler)</i>
	3. kişi:	<i>(telpin-mäsler)</i>	<i>(baq-maslar)</i>

Teklik 1. kişi

*içkek şarap huş mubarek kolungdin / men **kayt-masmen** meger kelse ölümdin...* (HH-156)

*...“özem ecri kılıp élip kélurmen, teyyarğa heyvar **bol-maymen**,” dedi...* (HH-160)

*hekni cavap berseng seni **sök-mesmen** / yolung tosap kallangnimu **kes-mesmen** / beşingni hem ibret üçün **as-masmen**...* (HH-169)

*...men şunuñ üçün **kül-mes men**...* (HH-203)

*...män hünerlirim bilän hiçqaçan aç **qal-maymän**...* (YUT-422)

Teklik 3. kişi

*...ey Nevaî çerxidin cuz egrilik köz tutme kim / **hacet ér-mes** anı qilmaq çerxi kecreftar şert* (AN-49)

***öget-mes** bizlerge hak kalamni bilgen alimler / ehlakini puçek pulga satkay biznin zalimler* (ÇTDE-607)

*veten, helki üçün cani tikiş herkimge şevkettur / veten hizmitidin artuk ulugrak kari bar **bol-mas*** (ÇTDE-617)

*ana yurtuñ aman bolsa, reñgiroyuñ saman **bol-mas*** (LD-89)

*héliski söymigen hemmini **söy-mes*** (LD-89)

*bulbul bagdin **ayril-mas**, adem yurtidin **ayril-mas*** (LD-90)

Soru Şekli

Yeni Uygur Türkçesinde geniş zamanın soru çekiminde ekin sadece yuvarlak ünlülü şekli olan “-mU” biçimleri kullanılır. Yeni Uygur Türkçesinde soru eki, kişi eklerinden sonra kullanılır. Soru anlamı soru ekleriyle sağlanabildiği gibi soru sözcükleriyle de sağlanabilmektedir.

	1. kişi:	<i>kaçarmenmu</i>	<i>közlemesmenmü</i>
Teklik	2. kişi:	<i>(kaçarsenmu)</i>	<i>(közlemessenmü)</i>
	3. kişi:	<i>kaçarmu</i>	<i>közlemesmü</i>
	1. kişi:	<i>(kaçarmizmu)</i>	<i>(közlemesmizmü)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(kaçarsizmu)</i>	<i>(közlemessizmü)</i>
	3. kişi:	<i>(kaçarlarmu)</i>	<i>(közlemeslermü)</i>

Teklik 1. kişi

*tinmayin peryadı etsem men **tapar-menmu** seni / çakiçak etsem yakamni men **tapar menmu** seni... (HH-181)*

Teklik 3. kişi

*kişi munçe keç **kél-urmu** dostige / köz tiktingmu yaki caning kestige... (HH-155)*

*ışk yolida nerki hava **bol-armu** / şerietmu uni reva **kör-ermu** / vapa ehli bölek canni **söy-ermu**... (HH-167)*

*kardaş digen şundak şeddet **bol-armu** / ukusining közlidirini **oy-armu** / çah içige kolni bağlap **koy-armu**... (HH-187)*

Soru Sözcükleri İle

*...sen **nime** hiyal **kıl-ursen**... (HH-156)*

*şudur sanga kul bolsam / **nidur** könglüng nimilerini **oyla-ysen?**... (HH-156)*

*– İ Hemracan, derding **nidur?** **nimeşunçe** ahu epğan **çek-ersen?** didi... (HH-158)*

*...terki didar kılma guna rivaci / yine **niçük** ahu epğan **et-ersen**(HH-160)*

*...“**néme** boldı? **néme tauala-rsen?**” **dép édi**... (HH-194)*

*...**dédi** ki meni **néme kıl-ursız?** **nége appar-ursız?** **dép édi**... (HH-197)*

*...**némege** méni yok ışğa hoş **kıl-ursan?** kazı emdi... (HH-201)*

*...men **néme** üçün **kül-ür men?** méni alıp... (HH-203)*

2.1.2.3. Kazak Türkçesi

Kazakların tarihi Orta Asya’da yaşayan İskitlere kadar dayandırılır. 14. yüzyıla kadar Orta Asya’da kurulan devletlerin bünyesinde kabileler şeklinde yaşayan Kazakların asıl tarih sahnesine çıkmaları Altınordu Devleti zamanında gerçekleşmiştir. Kazaklar 15. yüzyıla gelindiğinde Özbek Hanlığı’nın hâkimiyeti altına girmiş, Özbek Hanı Ebu’l-Hayr’ın Moğol baskılarına karşı koyamaması neticesinde bu hanlıktan ayrılarak kuzeye doğru göç etmişlerdir. Bu olaydan sonra Kazaklar, bugün Kazakistan olarak adlandırılan İdil vadisinden Altaylara kadar geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş ve uzun bir süre bağımsız olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. 16. yüzyılda ise Kasım Han’ın idaresine giren Kazakların düzenleri yeniden bozulmuş ve “Ulu Cüz”, “Orta Cüz” ve “Küçük Cüz” olmak üzere üç parçaya bölünmüşlerdir. Bu bölünmeden sonra Ruslar Kazakistan’ı işgal etmiş ve bölge 1882 yılında tamamen Ruslar’ın hâkimiyeti altına girmiştir.

Kazaklar bu tarihten sonra çeşitli aralıklarla özgürlük mücadelesi vermişler ancak bu isyanlar Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır. 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik İhtilali’ni fırsat bilen Kazaklar, Kazak Genel Kurultayı’nı toplamışlar ve Alaş Orda Partisi’ni kurmuşlardır. Bu parti Sirderya ve Yedisu eyaletleri dışında kalan tüm Kazakistan’ın bağımsızlığını açıklamış ve aynı yıl Kazakistan Hükümeti kurulmuştur. Ancak 1919 yılında Sovyetler Birliği bu hükümeti dağıtmış, 1920 yılında ise Kazaklar bu kez Sovyetler Birliği’nin egemenliği altına girmiş ve bu durum Sovyetler Birliği’nin dağılmasına kadar devam etmiştir. Kazaklar da diğer Türkî cumhuriyetler gibi Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanmışlardır.

Kazak Türkçesi, “Kıpçak” grubu Türk lehçeleri arasında değerlendirilir ve en geniş alanda konuşulan Türk lehçesidir. Karakalpak Türkçesi ve Nogay Türkçesiyle benzerlik gösteren Kazak Türkçesi kendi içinde “kuzeydoğu kolu”, “güney kolu” ve “batı kolu” olmak üzere üç kola ayrılmıştır.

Kazak Türkçesinin söz varlığı, dini merkezlere olan uzaklığı ve diğer devletlerle çok fazla etkileşime girmemesinden dolayı genellikle Türkçe kökenli kelimelerden oluşmaktadır. Kazak Türkçesinin söz varlığında Türkçe kelimeler dışında Soğdca, Moğolca, Arapça, Farsça ve Rusça kelimeler de mevcuttur. Kazak Türkçesi en çok Rusçadan etkilenmiş ve bu dilden çok sayıda kelime ve gramer özellikleri almıştır.

Kazaklar 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanmış ancak bu süre zarfında Arap harflerinde değişiklikler de yapmışlardır. 1928 yılında Latin alfabesine geçiş yapan Kazaklar, 1940 yılına kadar bu alfabeği kullanmışlar. 1940 yılında Sovyetler Birliği'nin egemenliği altına giren Kazaklar, Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar Kiril alfabesini kullanmışır. 1993 yılında alınan bir kararla ise Kazak Türkçesi resmi dil olarak kabul edilmiştir.

1993 yılında alınan bir kararla Kazakistan'ın resmi dili olarak kabul edilen Kazak Türkçesi günümüzde Kazakistan, Doğu Türkistan'ın muhtelif bölgeleri, Moğolistan, Özbekistan, Türkmenistan, Afganistan gibi bölgelerde konuşulmaya devam edilmektedir (Buran-Alkaya, 2013: 105-108).

2.1.2.3.1. Kazak Türkçesi Edebiyatı

Zengin bir sözlü edebiyata sahip olan Kazak Türkçesi edebiyatı, 15. yüzyıla kadar diğer Türk boylarıyla ortak bir kültürel çevrede gelişmiştir. Kazaklar Türk kültürünün ortak mirası olarak gösterilen “Köktürk Yazıtları”, “Kutadgu Bilig”, “Divân-ı Lugâti't-Türk”, “Atabetü'l-Hakayık”, “Codex Cumancus”, “Kısâsu'l-Enbiyâ”, “Muhabbet-nâme”, “Nehcü'l-Ferâdis” gibi eserleri, kendi eserleri gibi görmüşlerdir.

Kazak Türkçesi edebiyatının sözlü ürünlerinin derlenmesi konusunda ilk adımı Radloff, İlminskiy, Ostrovmov gibi araştırmacılar atmıştır. 19. yüzyılda ise Velihanov, Abay Kunanbayev, Köpeyev gibi araştırmacıların bu durumu devam ettirdiği görülür. İslam kültüründe yer alan “Leyla ile Mecnun”, “Tahir ile Zühre”, “Yusuf ile Züleyha” gibi eserler ile Kazakların yerli ürünleri olan “Kozı Körpeş”, “Bozoğlan”, “Munlık-Zarlık”, “Ayman Şolpan”, “Şakir Şekret” gibi eserler, Kazak Türkçesi edebiyatının sözlü ürünleri arasındadır.

Kazak Türkçesi edebiyatının en eski şiirleri, “hayat ve gelenek şiirleri ve destanları” diye adlandırılmışır. Bu şiir türleri içinde baş sağlığı, teselli, müjde verme ve insanoğlunun doğumundan ölümüne kadarki sürede geçirdiği hayat gibi konular yer almıştır. Kazak Türkçesi edebiyatında masallar da önemli bir yer tutmuş, halkın tarihi tecrübeleri bu masallarla nesilden nesile aktarılmıştır.

Masalların yazılı olarak Kazak Türkçesi edebiyatına dâhil olması ise Abay Kunanbayev öncülüğünde 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Kazak Türkçesi edebiyatında destanların da önemli bir yeri vardır. “Kanber Batır”, “Toktamış”, “Alpamış”, “Koblandı”, “Köroğlu”, “Edige”, “Çora Batır” bunlardan birkaçıdır. Kazak Türkçesi edebiyatının diğer sözlü ürünlerini ise atasözü, deyim ve bilmeceler oluşturur.

Kazak Türklerinin göçebe yaşam tarzını benimsemelerinden dolayı bu sözlü ürünler diğer Türk edebiyatlarından farklı bir şekilde vücut bulmuş ve bu sözlü ürünleri kendi göçebe kültürlerine göre düzenlemişlerdir (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/12852,onsozveyasozbasiyerine.pdf.pdf?0E.T.14.03.2019>).

Kazak Türkçesi edebiyatında en çok tercih edilen tür “koştasu” adı verilen türküler olmuştur. Kazaklar bu türkülerle Rus istilasının haksızlığını dile getirmiş, halka bağımsızlık fikrini aşılamaya çalışmışlardır. Ayrıca bu türkülerle Kazak Türkçesi edebiyatının tarihi, masalları, destanları, hikâyeleri de dile getirilmiştir.

Çağdaş Kazak Türkçesi edebiyatı ancak 19. yüzyılda vücut bulmuştur. Bu dönemi kendi içinde Rusların Kazakistan’ı işgal ettiği dönem olan “Hazırlık Dönemi”, Bolşevik İhtilali’nden sonraki dönem olan “Hürriyet Dönemi” ve 1920 yılından sonraki dönem olan “Sovyet Dönemi” diye üçe ayırmak mümkündür. 1991 yılından sonra ise Kazakların bağımsızlıklarını kazandığı dönem olması hasebiyle önem arz eder. Kazaklar hazırlık döneminde Batı edebiyatlarını yakından tanıma fırsatı bulmuş, roman, hikâye, tiyatro gibi yeni türleri denemişlerdir. Abay Kunanbayev, Çokan Velihanov, İbray Altınсарın bu dönemin önemli isimleridirler. Kazaklar Rus İhtilali’nin gerçekleştiği hürriyet döneminde nispeten rahat bir hayat sürmüş, aydınlar bir araya gelerek halkı bağımsızlık konusunda bilinçlendirmeye çalışmışlardır.

Bu dönemde Kazak Türkçesiyle yayımlanan “Aykap Mecmuası”, “Kazakistan Gazetesi”, “İşim Dalaşı”, “Sirke Gazetesi” gibi yayımlar, milli duyguları canlandırmak için çıkarılmıştır. Mağcan Cumabayev, Sultan Mahmut Toraygıroğlu, Ömer Karaşi, Köpeyoğlu Yusuf Bek, Şahingiray Bükeyhan, İsfendiyar Köpeyoğlu, Ahmet Baytursunoğlu, İsa Baycaoğlu gibi şairler bu dönemde yetişmiştir. Üçüncü dönem olan Sovyet döneminde ise sosyalizm ve komünizm hâkim olmuş ve ürünler Sovyetlerin baskısı altında verilmiş ve yine bu dönemde milli birlik ve beraberlik, milli şuur, özgürlük, kahramanlık gibi konular üzerinde durulmuştur. Muhtar Avezov, Kalkaman Abdulkadirov, Olcas Süleyman, Abdullah Tacıbayev, Ali Urmanov bu dönemin önemli şairleridirler.

Çağdaş Kazak edebi dilinin kurucusu olan ve ilk Kazak ozanı olarak kabul edilen Abay Kunanbayev, 1845 yılında Şingıs köyünde doğmuştur. Kazak halk edebiyatı ürünleri üzerinde incelemelerde bulunmuş, Nevâî, Nizamî, Fuzulî, Hoca Hafız gibi şairlerin eserlerini de yakından tanımıştır. Abay, kendinden sonra gelen genç şairleri etkilemiş, eserlerinde adaletsizlik, halkın düzensizliği, insan hakları gibi konuları işlemiş, Dostoyevski ile de yakın dostluk kurmuştur. Ayrıca ilk canlı tabiat tasvirleri yapan Abay, bilinen hece vezinleri dışına çıkarak farklı hece vezinlerini de eserlerinde kullanmıştır. Farklı türlerde eserler veren şair, Goethe, Lermontov gibi şairlerin eserlerini Kazak Türkçesine tercüme etmiştir. “İskender”, “Azim Hikâyesi”, “Maksud”, “Büyük Halkım Kazağım”, “Oldı da Parti”, “Ölsem Yerim Kara Toprak Olmaz mı”, “Boyu Sallanır” şairin eserlerinden birkaçıdır.

1897 yılında dünyaya gelen Muhtar Avezov, edebiyat tarihçisi, mütercim, filolog ve profesördür. 1917 yılında yazılan ve sahnelenen “Enlik-Kebek” adlı eser, şairin ilk piyesidir. “Alaş”, “Abay”, “San Arka” adlı dergi ve gazetelerde birçok makale yayımlayan Avezov, 1921-1922 yıllarında Orınbor Kazakistan İcra Komitesi’nde görev almış daha sonraları ise “Alaş Orda” gurubuna dâhil olmuştur. 1930 yılında milliyetçilik yaptığı gerekçesiyle hapse atılan şair, Kazak ve Rus Dili Bölümü’nde doçentlik yapmıştır. 5 yıl Kazak Akademik Drama Tiyatrosu’nda görev alan Avezov, 1949 yılında Stalin, 1959 yılında Lenin ödüllerine layık görülmüştür. “Argın”, “Ekev”, “Konır” adlı eserler şairin ilk eserleridir. Şair, Kazak destanları ve Türkistan Edebiyatı üzerine de çalışmalar yapmış, birçok dile çevrilen “Abay Yolu” adlı romanıyla ise asıl ününe kavuşmuştur. Ayrıca Avezov, 1927 yılında yazdığı “Edebiyat Tarihi” adlı eserinde Kazak folkloru hakkında bilgiler vermiş, Kazak tarihinin Eski Türk Edebiyatı’yla başladığını dile getirmiş ve bu konuyla ilgilenen araştırmacıları da bir araya toplamıştır. Bir araya gelen bu Folkloristler, Kazak Folkloru hakkında daha geniş ve tutarlı araştırmalar yapmış ve Kazak sözlü edebiyatını tekrar elden geçirmişlerdir. “Tandamalı Şıgırmalar”, “Tomdık Şıgırmalar”, “Abay”, “Beleste”, “Ertegiler”, “Kara Söz”, “Almatı”, “Kıyılı Zaman”, “Materiyaldar”, “Şuv Asav”, “Vakit Jene Edebiyet” şairin eserlerinden birkaçıdır.

Kazak Sovyet edebiyatının kurucularından olan Gabit Müsirepov, 1902 yılında Canacol köyünde doğmuştur. İlköğrenimini köyünde alan şair, 1926 yılında Orunbor Emekçiler Fakültesi'nden mezun olmuş, 1958 yılında “Kazak SSC İlimler Akademisi” üyesi, 1974 yılında “Sosyalist Emek Kahramanı”, 1984 yılında ise “Kazak SSC'nin Halk Yazarı” unvanını almıştır. Bir yıl Ombı Ziraat Enstitüsü'nde okuyan şair, 1927-1928 yılları arasında ise Burabay Meslek Yüksek Okulu'nda ders vermiştir. İki defa “Kızıl Tuv” nişanı ile ödüllendirilmiştir. 1927 yılında kaleme aldığı “Coşan Dalga Üzerinde” adlı şiir, şairin ilk şiiridir. Batı ve Rus kaynakları hakkında araştırmalar da yapan şair, dram türünde de eserler vermiştir. Şairin ilk piyesi “Kız Cibek” adlı eserdir. Ardından “Sivil Savaş” adlı röportaj türündeki eseri yazmış, “Oyangan Ülke” adlı eserinde ise Kazak halkının tarihinden bahsetmiştir. Basit kurgulu hikâye olan povest, günlük olayların anlatıldığı hikâye olan oçerk ve roman, şairin kullandığı türler arasındadır. Ayrıca Kazak edebi dilinin oluşmasına da büyük katkı sağlamış, unutulmaya yüz tutan Kazak sözlerine de yeniden canlılık katmıştır. “Kozı Körpeş-Bayan Sulu”, “Kazak Soldatı”, “Yassı Burun” şairin eserleri arasındadır (Buran-Alkaya, 2013: 107-108; Kolcu, 2012: 114-171).

Jambıl Jabayev, Buhar Jırav, Saken Seyfullin, Sabit Mukanov, Sara Taştanbekkızı, Muhtar Şahanov, Olcas Süleymanov, Enver Alimcanov, Bebek Bulkişev, Kasım Amanzalov bu dönemin diğer önemli şairlerindedir.

2.1.2.3.2. Kazak Türkçesinde Geniş Zaman

Kazak Türkçesinde geniş zaman çekimi, “-r, -Ar” ekleri ile ifade edilir. Bu ekler dışında az da olsa “-Ir, -Ur” ekleri de kullanılmıştır. Kazak Türkçesinde ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar” ekleri getirilir. Ancak bazen ünlülerden sonra “-y” ekinin, ünsüzlerden sonra “-A” eklerinin kullanıldığı da görülür. “ket-e-min, sakta-y-mız” gibi. Geniş zaman eklerinden olan “-er” eki, tek heceli ve “ö, ü” ünlülü fiillerden sonra geldiğinde yuvarlak olarak okunmaktadır (KTLG, 2013: 357). Teklik 1. kişi çekiminde ünlüyle ya da “l, m, n, ñ, r, w (v), y” seslerinden biriyle biten kelimelerden sonra “-mIn”; “z” sesiyle biten kelimelerden sonra “-bIn”; “k, p, t, s, ş” sesleriyle biten kelimelerden sonra ise “-pIn” ekleri getirilir (Şuataman 2008: 104).

Teklik ve çokluk 3. kişi çekimlerinde ek kullanılmamakla beraber “-DI” eklerinin getirildiği de görülür. Geniş zaman çekiminin teklik ve çokluk 3. kişi ekleri aynı olduğundan dolayı çekime giren kelimenin çoğul mu tekil mi olduğu ancak metindeki anlama bakılarak çıkarılabilir. Kazak Türkçesinde geniş zaman çekiminde incelik kalınlık uyumu görülür ve kişi ekleri olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

	1. kişi:	<i>satarın</i>	<i>keyerbin</i>
Teklik	2. kişi:	<i>satarsıñ</i>	<i>keyersiz</i>
	3. kişi:	<i>satar/satadı</i>	<i>keyer/keyedi</i>
	1. kişi:	<i>satarmız</i>	<i>keyerpiz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>satarsıñdar</i>	<i>keyersizder</i>
	3. kişi:	<i>satar/satadı</i>	<i>keyer/keyedi</i>

Teklik 1. kişi

...*Han Kalaganıñdı **ber-emin***” dedi... (KHE-176)

...“*meni on bestegi balaga alıp beriñiz, periyzattı tawıp **kel-emin***” dedi... (KHE-176)

...*söytip kempir **sol-armen** birge turatın boldı*... (KHE-177)

...*äkesi kelinin “**al-amın**” dep älektenip*... (KHE-178)

...*temir üydi buzıp, tamak bergeli **jat-ırmın***” dep... (KHE-178)

...*marjan köz kusti tappasam da, agalarımñ bir deregin **bil-ermin***... (KHE-183)

...“*ölsem **öl-ermin**, oñ jakka bara ber*” depti... (KHE-186)

...*durıs bölmesen, **cazala-ymıñ** – deydi*... (KaT-475)

Teklik 2. kişi

...“*sen eptep kün köre **tur-arsıñ***” ... (KHE-178)

...*payda **tappa-y-sıñ**, anaw joğarıda bir bulak bar*... (KHE-179)

...*olardıñ bäre aldıñnan şıgadı, bara **kör-ersıñ***”, - dedi... (KHE-199)

...*körgizeyin desem, akır ayağı tağı bir azapka duwşar **bol-arsıñ***”, - dep közden gayıp bolıptı... (KHE-203)

...*suraganımdı **ber-ersıñ**, - dep şal Karabaydı koya beredi*... (KHE-232)

...*han men wäzirdiñ atın urıga **aldır-asıñ***”, - dep üredi... (KHE-309)

Teklik 3. kişi

...*özünüñ sol isteytin kabiliyeti boyunça özü istep **cat-ır éz-ir***... (KM-113)

...*sodan jürip otırıp “Barsa **kel-er**”, “Barsa **kel-er-kelmes**”, “Barsa kelmes” degen jolğa tap keledi. Ülkeni “Barsa **kel-er**”, ortanşısı “Barsa **kel-er-kelmes**” degen jolğa tüsti. Al endi, eñ kişisi “Barsa kelmes” degen jolğa tüsip... (KHE-183)*

...sol isti istey biletin adam istese, şapşañ da, jagsı da **iste-ydi**... (KaT-476)

...nege desek, bolıstıq ta, biylik te, halıqtıq ' ta oquwmen **tüzel-e-di**... (KaT-476)

Çokluk 1. kişi

...endi akıldasa **kör-örmüz**, keyin cavabın **ber-ermiz**. Ya körüp **kal-armiz** ya kanday bolar eken... (KM-102)

...bizdiñ endi özümüzdiñ casımızdan körgöndögü **iste-rimiz** osunday... (KM-113)

...eki balası sol kustı tawıp kelüw üşin "**bar-amız**" dep kamdanıp... (KHE-182)

...al endi agalarımıdı tawıp kelmesem – armanda **öt-ersiz**, ruksat beriñiz... (KHE-183)

kineni jurtka avdarıp **aksın-amız** / eşnerse körmegensip **labsın-amız** (ÇTDE-136)

Çokluk 2. kişi

...cok mağan nesin **ayt-asiñdar**" dep... (KM-117)

...kızdıñ jatkan jeriniñ irgesinen **şıg-asiñdar**" – dep közden gayıp boldı... (KHE-176)

...arada köp wakit ötpey balalı **bol-asiñdar**", – dep közden gayıp boladı... (KHE-179)

... – sender jep **koy-asındar**, – dedi... (Er-278)

...han estip kalsa, biz de öldik, sender de **öl-esiñder**", - dedi... (KHE-304)

...bugıniñ muyizin **bil-esiñder**, taldıñ butağı sıyaktı boladı... (Er-336)

...birak sender juvas **kus-siñdar**, ne bolsa sonı jep, üş jüz julga deyin ömür **sür-esinder**... (Er-423)

Çokluk 3. kişi

...bäri tawga **kaş-adı**... (KHE-108)

...eldiñ bäre "Karaş batur bolsın!" dep, batasın berisip **taras-adı**... (KHE-108)

...biyiktavdı jerdi tavıp meken kılıp **jür-e-di**... (Er-277)

...atayga habar bergeni (y)eken **de-s-e-di**... (Er-303)

...koyandar tobi da talay arızdarın ala **kelis-e-di**... (Er-385)

...üsterine suv kuyıp jürüp, zorga **ayırı-s-a-dı**... (Er-389)

Olumsuz Şekli

Kazak Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekimi, “-mAs, -bAs, -pAs” ekleriyle ifade edilir. Bazen de “-mAy, -bAy, -pAy” eklerinin kullanıldığı da görülür. Ayrıca geniş zaman eki olan “-ar” ekinden sonra getirilen “*jok (yok)*” kelimesiyle de geniş zaman çekimi yapılabilmektedir (Özdarendeli, 1997: 183).

	1. kişi:	<i>tap-maymın</i>	<i>kör-mespin</i>
Teklik	2. kişi:	<i>tap-maysıñ</i>	<i>kör-messiñ</i>
	3. kişi:	<i>tap-may/tap-maydı</i>	<i>kör-mes/kör-mesdi</i>
	1. kişi:	<i>tap-maymız</i>	<i>kör-mespiz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(tap-maysıñdar)</i>	<i>(kör-messizder)</i>
	3. kişi:	<i>tap-may/tap-maydı</i>	<i>kör-mes/kör-mesdi</i>

Teklik 1. kişi

...seni jazaga **tart-paymın**. Osi jakta pälenşe degen... (KHE-187)

...tura **al-maymın**, tursam otira **al-maymın**, jas bala... (KHE-189)

Teklik 2. kişi

...sonça maldı aydap çürüp turusdap zeket **ber-meysiñ**, hacga **bar-maysıñ**... (KM-117)

özüñ-özüñdü caksımın dep caksı **bol-maysıñ**... (KM-122)

...künşilik jol, ayagı şañ-topalañ sor, munan öte **al-ma-ysiñ**... (KHE-184)

Teklik 3. kişi

...mal **bit-pes** cigit **bol-mas** kurarına kara, ul **tap-pas** katın **bol-mas** turarına kara... (KM-117)

...zaman sağan **oksa-mas**, sen zamanga oksa... (KM-120)

...ağatın kan tamırda **tur-mas**... (KM-123)

...cabdıktı küñü cav **kel-mes** / casavdı küñü dos **kel-mes** / caksı görgön dosuna / kelgen kisi bos **kel-mes**... (KM-123)

...birak eşkaysısı at tañday **al-ma-ydı**. Östip kıynalıp turganda... (KHE-180)

...endi men ol attıñ tilin **şeşil-mes** kılıp bayladım... (KHE-181)

...birak hannıñ balalarınan habar-oşar **bol-ma-ydı**... (KHE-182)

...sodan jürip otırıp “Barsa keler”, “Barsa keler-**kel-mes**”, “Barsa **kel-mes**” degen jolğa tap keledi. Ülkeni “Barsa keler”, ortañsısı “Barsa keler-**kel-mes**” degen jolğa tüsti. Al endi, eñ kişisi “Barsa **kel-mes**” degen jolğa tüsip... (KHE-183)

...balanı ok **öt-pes**, kılış **kes-pes**, otka **küy-mes**, suwga **bat-pas** kılattın... (KHE-185)

...**körin-bey** tünde jortıp kumdarda jür / **iş-peydi** bulak suvın tügil kımız (ÇTDE-129)

Çokluk 1. kişi

...“ekewmiz **ayrıl-maymız**, osınıñ amalın tapsañ eken”, - deydi... (KHE-187)

...Han turganda karanı **saylar-ımız jok** arıstannıñ özi bolsuñ... (Er-386)

...bir-birimizge jılı şırayımızdı bir **körset-peymiz**... (Er-388)

...tav küyip, tas jansa da **ayrıl-maspız**. Aştan ölsek te tamak jagına **talas-paspız**... (Er-389)

...sizge karay **al-maspız**, - dep joldastarı ketgen soñ... (Er-412)

Çokluk 3. kişi

... - erteñinde balalar esegin izdep taba **al-maydı**... (KHE-109)

Soru Şekli

Kazak Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi, “-mA, -bA, -pA” ekleriyle ifade edilir. Kazak Türkçesinde geniş zaman çekiminde ünlüyle ve “l, r, v, y” ünsüzleriyle biten kelimelerden sonra “-mA”; “m, n, ñ, z” ünsüzleriyle biten kelimelerden sonra “-bA”; “k, p, t, s, ş” ünsüzleriyle biten kelimelerden sonra ise “-pA” ekleri getirilir.

Kazak Türkçesinde kullanılan soru eklerinin tam anlamıyla ekleşmediği, yarı ek yarı edat şeklinde kullanıldığı görülür. Bazen de soru eki zaman eklerinin üzerine gelebilmektedir (Özdarendeli, 1997: 254-255). Soru ekleri kişi eklerinden sonra gelir ve eklendikleri kelimelerden ayrı yazılırlar. Ancak soru eklerinin az da olsa kişi eklerinden önce geldiği örneklere de rastlanılmış ve bu gibi örneklerde soru ekindeki ünlülerin daraldığı görülmüştür. “ölmeymisin, baramısın” gibi.

	1. kişi:	(<i>asıramın ba</i>)	(<i>jetmeybin be</i>)
Teklik	2. kişi:	<i>asırasıñ ba</i>	<i>jetmeysiz be</i>
	3. kişi:	<i>asıra ma</i>	<i>jetmey me</i>
	1. kişi:	<i>asıramız ba</i>	<i>jetmeypiz be</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>asırasıñdar ma</i>	<i>jetmeysizder me</i>
	3. kişi:	(<i>asıra ma</i>)	(<i>jetmey me</i>)

Teklik 2. kişi

... “sen mıktı bolsañ, eki agañdı tawıp **al-maysıñ ba?**” - deydi... (KHE-179)

... “karaş degen kele jatır deydi, onı **bil-esiñ be?**” - dep suraydı... (KHE-181)

...karaş degen neme kele jatır deydi, **bil-esiñ be?** ... (KHE-181)

...bizdiñ kaday belgimiz bar ekenin **bil-esiñ be?**” - dep suraydı... (KHE-182)

... “magan bala **bol-asıñ ba?**” - deydi... (KHE-189)

...alakanımdağıday bilemin degensiñ, endi **bilmeysiñ be?**” - dedi birine... (KHE-192)

...ol künäñdi **bil-meysiñ be?** Basıñ meniñ kılışımñıñ jüzinde turğanın **tüsinbe-ysiñ be?**
... (KHE-298)

... - tülkim, öz kötenşegindi öziñ jep **öl-me-ymisin?** - dedi kaskır... (Er-274)

...yendigi jil bes jüz som akşa bereyik dep aldık sol tüyeniñ akşasına **kosıl-amısın?** –
dedi... (Er-274)

Teklik 3. kişi

...belkiy bıyılğı satıp aldıñız karzı çığıp kalğan **bol-ar ma**” desti... (KM-116)

...atadan bala **tuv-mas pa**, ata colun **kuv-mas pa?** ... (KM-122)

... - meniñ kalpağındağı suw ekewmizge **jet-e me?** - dep suradı bala... (KHE-273)

...aktarıp jürgen/de şöp iyeleri de kelip **kal-mas pa** (y)eken! – dedi... (Er-371)

...kolına ustap jürse **bol-may ma?** – degen... (Er-403)

...ugandırar kişiğe kez kelgende / pış-pış demey **kul-a ma** ol da astırtın? (ÇTDE-122)

Çokluk 1. kişi

...künniñ kalay ötkendigin bilmey **kal-maymız ba?** osı sözüme ne aytasıñ? ... (Er-388)

...sol keşe babamızdıñ jolınan tuvra jol taba **al-amız ba,** (y)ey? ... (Er-389)

...bir şokıp (y)eki karaganda aştan **öl-emiz be**”, – degen... (Er-403)

...kaldırıp ketgen muniñ menisin **bil-esiz be?** – dedi... (Er-414)

Çokluk 2. kişi

... - meni joldastıkka **al-asıñdar ma?** ... (Er-285)

Soru Sözcükleri İle

... “eger tapsam **ne ber-esiz, hanım?**” dedi... (KHE-176)

...endi kartayganda **kayda bar-amın?** dep... (KHE-176)

...**kaydan kele jat-ırsıñ?** - dep suraydı... (KHE-181)

... “e, balam, oniñ **nesin sur-aysıñ?** ... (KHE-190)

... “oy, biz äwliye bolmasak, **kaydan tab-amız?**” dedi... (KHE-191)

...oniñ üstine aştan–aş **kayda baramız?**” - dep turganda... (KHE-192)

...(Y)E tülkim **ne jep jat-ırsıñ?** Kırş (y)etkizip **ne jep jat-ırsıñ?**” ... (Er-274)

2.1.2.4. Kırgız Türkçesi

En eski kavimlerden biri olan Kırgızların ilk devletlerini MÖ 3. yüzyılda kurduğu tahmin edilmektedir. MÖ 2. yüzyılda ise Hun İmparatorluğu'na dâhil olan ve Çin kaynaklarında “Hakas” adıyla anılan Kırgızlar, MS 4. yüzyılda büyük bir devlet kurmuş, 6. yüzyılda Köktürkler'in hâkimiyeti altına girmişlerdir. 8. yüzyılda Uygur Türkleriyle birleşerek Köktürk İmparatorluğu'na son veren Kırgızlar, 9. yüzyılda bu kez Uygurları yenerek Ötüken'de Kırgız Devleti'ni kurmuş, 10. yüzyılda ise Karahıtaylara yenilmişlerdir. Kırgız Devleti'nin yıkılmasından sonra 10-12. yüzyıllarda Karahanlı hâkimiyeti altında yaşayan Kırgızlar, bu dönemde İslamiyet'le tanışmış ve İslam dinini kabul etmişlerdir.

Ardından Çağatay Devleti'nin hâkimiyeti altına giren Kırgızlar, 16-17. yüzyıllarda Kalmuklar ve Moğollarla mücadele etmiş ve bu mücadele Manas Destanı'nın büyük bir bölümünü oluşturmuştur. 18. yüzyılda ortaya çıkan ve Hokand Hanlığı'nı oluşturan Kırgız, Özbek, Kıpçak ve Kazak Türkleri, sürekli birbirleriyle mücadele ederek zayıflamış, bunu fırsat bilen Ruslar 19. yüzyılda Türkistanı işgal etmiştir. Rus hâkimiyeti altına giren Kırgızlar, bu tarihten sonra Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi vermiş ancak bu ayaklanmalar kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Bu olaydan sonra Kırgızların bir kısmı Doğu Türkistan'a zorunlu göçler gerçekleştirmiştir. Türkistan'da kalan Kırgızlar, bağımsızlık mücadelesinden vazgeçmemiş ve nihayet Kırgızistan 1925 yılında Türkistan'a bağlı özerk bir vilayet, 1926 yılında ise özerk bir cumhuriyet özelliği kazanmış ancak 1936 yılında tekrar Sovyetler Birliği'ne bağlanmıştır. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ise bağımsızlıklarını tamamen kazanmışlardır.

Kırgızistan'da yaşayan Kırgız Türklerinin konuştuğu lehçe olan Kırgız Türkçesi, “Kıpçak” grubu lehçeleri arasında değerlendirilir. Daha çok Kazak Türkçesiyle benzer özellikler gösteren Kırgız Türkçesinde “Kuzey Ağzı”, “Güneydoğu Ağzı” ve “Güneybatı Ağzı” olmak üzere üç ana ağız yer alır. Kırgız edebi dili “Kuzey Ağzı” esas alınarak oluşturulmuştur. Kırgız Türkçesini kendi içinde üç döneme ayırmak mümkündür. İlk dönem 7-9. yüzyılları kapsar. Kırgız Türkçesi bu dönemde Eski Uygur ile Oğuz Türkçesiyle etkileşime girerek varlığını devam ettirmiştir. İkinci dönem 10-15. yüzyılları kapsar. Bu dönemde göçebe hayat yaşayan Kırgızlar daha çok sözlü edebiyat alanında gelişim göstermişlerdir. Bu dönemde elde yazılı belge yoktur. Üçüncü dönem 15. yüzyıldan sonraki dönemi kapsar. Bu dönemde dile Arapça, Farsça kelimeler girmiştir. Bu dönemden sonra Kırgız Türkçesi edebiyat ve yazıdili olma yolunda ilerlemiş, 20. yüzyılda gerçekleşen Ekim Devrimi'nden sonra ise yazı dili haline gelmiştir.

Reşit Rahmeti Arat, Kırgız Türkçesini “tav” grubunda ele almışken, Karl Heinrich Menges ile Johannes Benzing “Aral-Hazar” grubunda yer alan Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçeleri'yle yakınlık gösterdiğini ifade etmiş, Talat Tekin ise “tölü” grubunda değerlendirmiştir. 1924-1928 yılları arasında Arap alfabesini kullanan Kırgızlar, 1928-1940 yılları arasında Latin, 1940'tan sonra da ise Kiril alfabesini kullanmışlardır. 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanan Kırgızlar, bu tarihten itibaren Kırgız alfabesine geçiş yapmış ve Kırgız Türkçesi de resmi dil olarak ilan edilmiştir (Buran-Alkaya, 2013: 105-107; Kasapoğlu Çengel, 483-485).

Kırgız Türkçesi günümüzde Kırgızistan, Doğu Türkistan, Özbekistan, Kazakistan, Doğu Hindistan, Türkiye, Tacikistan, Afganistan gibi bölgelerde konuşulmaya devam edilmektedir.

2.1.2.4.1. Kırgız Türkçesi Edebiyatı

Kırgızların yazılı edebiyata geçmesi 20. yüzyılda gerçekleşmiştir. 20. yüzyıla kadar zengin bir sözlü edebiyat geleneğine, halk folkloruna ve halk edebiyatı nazım türlerine sahip olan Kırgızlarda şiir, bilmece, atasözü, hikâye, mit, efsane, şarkı, dua, beddua ve destanlar da önemli bir yer tutmuştur. “Manas”, “Cañıl Mırza”, “Kurmanbek”, “Er Tabıldı”, “Er Töştük”, “Canış-Bayış” adlı eserler, Kırgız edebiyatının destanlarındandır. Bunlar arasında en önemli olanı 500 bin beyitten fazla olan ve ÇokanVelihanov tarafından keşfedilen Manas Destanı’dır ve bu destan dünya edebiyatının en uzun destanıdır. Kırgız Türkçesi ile yazılan ilk eser ise 1911 yılında yazılan “Zilzala” adlı şarkı kitabıdır.

Kırgız yazılı edebiyatının gelişmesinde sözlü şiir geleneğinin büyük bir etkisi olmuştur. 1920 yılında yazılan “Tan”, 1923 yılında yazılan “Maksatıma Catembi”, 1924 yılında yazılan “Biz Kim Elek Kim Böldük?” adlı eserler matbaalarda basılan ilk ürünlerdir. Çağdaş Kırgız yazılı edebiyatının temelleri ise 1924 yılında çıkarılan “Erkin Too” adlı yayımla atılmıştır ve bu yayın Kırgızlara ait olan ilk süreli yayındır. Bu yayını 1927 yılında çıkarılan “Kızıl Kırgıstan” ve “Ayaldar Aynegi”, 1928 yılında çıkarılan “Cañı Madaniyat Colunda” adlı dergi ve gazeteler izler.

Kırgız yazılı edebiyatının ilk temsilcilerini Togolok Moldo ile Toktogul Satılganov oluşturur. Ancak yazılı edebiyat ve şiir daha çok Cengiz Aytmatov, Kasımalı Bayalınov, Alıkul Osmanov, Kubanıçbek Malikov gibi şairlerin çalışmaları ve ürünleri sayesinde gelişme kaydetmiştir.

Kırgız yazılı edebiyatında 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Sovyetler Birliği’nin uyguladığı baskıdan dolayı bu rejime uygun bir edebiyat meydana gelmiş, 2. Dünya Savaşı’nın başlamasından sonra ise rejimi destekleyen konular terk edilmiş, kahramanlık, yiğitlik, yurtseverlik gibi konular üzerinde durulmuş ve halkı bağımsızlık konusunda cesaretlendiren eserler verilmiştir. 1950’li yıllardan sonra ise eserlerde gelenekçilik ve yenilikçilik konuları işlenmeye başlamış, Sovyet rejimi ve bu rejimi öven şairler eleştirilmiştir.

Kırgız edebiyatının nesir alanındaki ilk örneğini Kasımalı Bayalınov'un yazdığı "Aear" adlı hikâyesi oluşturur. Ayrıca bu eser yabancı dile çevrilen ilk Kırgızca eserdir. İlk tiyatro ise Tokobayev'in yazdığı "Kayğıлуу Kakey" adlı eserdir. Bu eseri "Çobandar ve "Karaçaç" adlı tiyatro eserleri izler. 1936 yılında Mukay Elebayev'in yazdığı "Uzak Çöl" adlı eser ise ilk realist roman örneğidir (Buran-Alkaya, 2013: 159-161; Kolcu, 2012: 210-212).

1864 yılında Kuşçu-Suu köyünde dünyaya gelen Toktogul Satılğanov, 13 yaşındayken şiirler üretmeye ve söylemeye başlamış, 20 yaşındayken "Arzımat" adlı ünlü ozanla atışmaya girmiş ve onu yenmiştir. Daha sonra geçimini şarkıcılık ve kopuzculuk yaparak sağlayan şair, halk arasında tanınan bir ozan haline gelmiştir. 1898 yılında ise hiçbir kabahati olmamasına rağmen "Andican" adlı isyana katıldığı gerekçesiyle Ruslar tarafından tutuklanmış ve Sibiryaya sürgün edilmiştir. Şair sürgündeyken "Hoşça Kal Vatanım", "Hoşça Kal Anneciğim", "Tutsaklık Günlerindeki Dert", "Sürgüne Giderken", "Kurtulacağımız Gün de Vardır", "Azapta Kaldı Ömrüm", "Vatanıma Ne Zaman Ulaşıyorum", "Tutsaklıkta Yaşarken" adlı eserleriyle vatan aşkını, aile özlemine ve gurbet acısını dile getirmiştir. Satılğanov daha sonra sürgünden kaçarak vatanına geri dönmüş ve "Vatanımı Gördüğümde", "Babacığım Sağ Selamet misin?", "Sokakta Ölecek Günüm mü Geldi", "Özlediğim Elim Selamette misin?", "Tutsaklıktan Gelince" adlı şiirleri kaleme almıştır.

Şiirlerini gelenek ve göreneklerden faydalanarak oluşturan şair, halk destanları şiirlerinde dile getirmiş ve atışma sanatının canlı kalmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca tanışma, dertleşme, selamlaşma, yergi şiirlerinin diğer konularındandır. Kırgız edebiyatının önemli şair ve yazarlarından olan Togolok Moldo, Barpı Alıkulov, Osmonkul, Eşmambet Bayseyitov gibi şahsiyetler Toktogul'dan ders almış ve kopuz sanatının inceliklerine vakıf olmuşlardır. Şair Kırgızistan'ın Sovyetler Birliği'ne dâhil olmasından sonra bu yolda şiirler dile getirmiş, dostluk ve kardeşlik konularına daha çok ağırlık vermiş ve "Demokrat Şair" ve "Dağ Bülbülü" adıyla anılmıştır. Eserlerinin çoğunun bu dönemde yazıya geçirildiği şair hakkında şiir, piyes, öykü, hikâye gibi türlerde eserler verilmiş ve Bişkek'te heykeli dikilmiştir.

1901 yılında Çırpıktı köyünde dünyaya gelen Kasım Tımstanov, Arapça eğitimini babasından aldıktan sonra ilköğrenimini köyünde görmüş, ardından Özbek okuluna daha sonra ise "Rus-Tuzem" okuluna devam etmiştir. Fakir bir ailenin çocuğu olan şairin hayatı da zorluklarla mücadele içinde geçmiş, Stalin döneminde uygulanan baskıcı politikalar sonucunda hayatını kaybetmiştir.

1924 yılında Kazak-Kırgız Eğitim Enstitüsü'nden mezun olan şair, bu yıllarda “Ak Çöl”, “Uçkun”, “Örüş” gibi gazetelerde Kazakça şiirler yazmıştır.

1920-1921 yılları arasında şiirlerini Kazakça olarak yazan Tınıstanov, 1924 yılından sonra ise Kırgızca olarak yazmıştır. Daha sonra “Erkin Too” adlı gazete ile “Canı MadaniyatColunda” adlı dergide redaktörlük görevlerini üstlenmiştir.

Kırgız Türkçesinin işlenip milli ve edebi bir dil olmasında Tınıstanov'un önemli bir yeri vardır. Arapçadan Latinceye ardından da Rus alfabesine geçme teklifinde bulunmuş, ilköğretim ve dilbilgisi kitapları yazmıştır. 1934 yılında “Kırgız Tilinin Morfologiyası” ile “Kırgız TilininSintaksisi” adlı eserleri yayımlamış ve filoloji alanında da eser vermiştir. Şairin 1925 yılında yazmaya başladığı “Kasım Şiirlerinin Külliyatı” adlı eserinde 30 şiiri yer almış ve bu şiir kitabı ilk orijinal şiir kitabı unvanını almıştır. Şairin“Okul Kitabı”, “Okuma Yazma Öğren”, “Ana Dili”, “Yeni Köy”, “Ana Dilimiz”, “Kırgız Edebi Dilinin Yeni Projesi”, adlı eserleri ile “Isık-Köl'e”, “Ayrılmak”, “Oynama”, “Alaş'a”, “Kaleme”, “Bülbüle” adlı şiirleri de vardır.

Kırgız Edebiyatının en önemli şairi olan ve dünyanın en büyük romancılarından biri olarak görülen Cengiz Aytmatov, 1928 yılında Talas eyaletine bağlı Şeker köyünde dünyaya gelmiştir. Babası rejim yandaşı olmasına rağmen Stalin tarafından öldürülmüştür. Aytmatov, ailevi sorunlardan dolayı iyi bir eğitim görememiş ve defalarca açlık ve sefaletle karşı karşıya kalmıştır. İlköğrenimini kendi köyünde okuyan şair, daha sonra bölge okuluna kaydolmuştur. Bu yıllarda sözlü kültüre merak salan ve ilk denemelerini yapan Aytmatov, ayrıca kolhozların çalışma sistemini yakından tanıma fırsatı bulmuş ve gördüğü yanlışları ve aksaklıkları daha sonra yazdığı “Erken Gelen Turnalar” eserinde dile getirmiştir. 1946 yılında Veteriner Teknik Okulu'na giren şair, 1948 yılında ise Tarım Enstitüsü Bölümü'ne girmiştir. Aytmatov ilk hikâyesini 1952 yılında yayımlanan “Gazeteci Cyudo” adlı eseriyle vermiş, 1958 yılında ise “Cemile” adlı hikâyesini kalem almıştır. 1958 yılı sonlarında “Sovyet Komünist Partisi” ve “Yazarlar Birliği” üyeliklerine seçilir.

1958-1960 yılları arasında “Literaturnyi Kırgızistan” adlı dergide editörlük yapan Aytmatov, 1960-1965 yılları arasında ise “Pravda” gazetesinin muhabirliğini yapmıştır. 1963 yılında yazdığı “Steplerden ve Dağlardan Hikâyeler” adlı eseriyle Lenin Edebiyat Ödülü'ne layık görülmüş ve bu ödül şaire Lenin ödüllü en geç şair unvanını kazandırmıştır.

“Cemile”, “Selvi Boylum Al Yazmalım”, “Deve Gözü”, “İlk Öğretmen” bu kitaptaki hikâyelerdendir. 1968 yılında Büyük Sovyet Edebiyat Ödülü’ne layık görülmüş ve aynı yıl Kırgızistan milli yazarı seçilmiştir. Aytmatov bu yıllarda “Toprak Ana”, “Gülsarı” gibi romanlarını kaleme almış, 1978 yılında ise Sosyalist İşçi Kahramanı olarak ödüllendirilmiştir.

1983 yılında yazdığı “Gün Olur Asra Bedel” adlı romanıyla Büyük Sovyet Edebiyat Ödülü’nü ikinci defa kazanan Aytmatov, “Lenin”, “Halk Dostluğu”, “Kızıl Tuğ”, “Kasım İhtilali” gibi birçok madalya ile ödüllendirilmiştir. Gorbaçov döneminde Kültürel ve “Ulusal Diller Komitesi Başkanlığı” ile Gorbaçov’un danışmanlığı görevlerini yürütmüş, bu görevden sonra ise “Lüksemburg Büyükelçiliği” görevine atanmıştır.

Aşk, sosyo-kültürel ahlak, maddi manevi zenginlik, dostluk, kahramanlık, tarihten ders alma, tecrübe, halkın değerleri, öze bağlılık gibi konularda eserler veren yazar, eserlerini Kırgızca ve Rusça olarak kaleme almıştır. Ayrıca eserleri 160’tan fazla dile çevrilmiş, milli değerleri işleyen destan, hikâye, masal, efsane, türkü, Kırgız halk folkloru gibi türleri de eserlerinde işlemiştir. Ayrıca yukarıda bahsedilen eserler dışında şairin “Yüz Yüze, “Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek”, “Beyaz Yağmur”, “Yıldırım Sesli Manasçı”, “Delbirim”, “Oğulla Buluşma”, “Sultan Murat” adlı hikâyeleri ile “Elveda Gülsarı”, “Beyaz Gemi”, “Dişi Kurdun Rüyaları”, “Cengiz Hana Küsen Bulut” adlı romanları da vardır.

Ayrıca Caysan Irçı, Asan Kaygı, Aytike, Baygabıl, Molla Niyaz, BarpıAlıkulov, TölögönKasımbek, Mukay Elebayev, Kasımalı Cantöşev, Alıkul Osmanov, Kasım Kaimov, Abdireşit Berdibayev, Aalı Tokombayev gibi şair ve yazarlar, Kırgız edebiyatının önde gelen şahsiyetlerindendir.

2.1.2.4.2. Kırgız Türkçesinde Geniş Zaman

Kırgız Türkçesinde geniş zaman, “-r, A, -Ar, -Or” ekleriyle ifade edilir. Ünsüzle biten fiillerden sonra “-A, -Ar, -Or” ekleri, ünlüyle biten fiillerden sonra ise “-r” eki getirilir. Ünsüzle ya da “u” ünlülü fiillerden sonra “-Ar”; ünsüzle yada “o, ö, ü” ünlülü fiillerden sonra ise “-Or” ekleri getirilir (KTLG, 2013: 356). Kelimenin geniş zaman mı gelecek zaman mı ifade ettiği cümledeki anlamıyla mümkün olabilmektedir. Kırgız Türkçesinde geniş zaman yapılırken zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

Çokluk 1. kişi çekiminde diğer Türk lehçelerinden farklı olarak bazen de “-bUz” kişi eklerinin kullanıldığı görülür. Ayrıca çokluk 2. kişi çekiminde zamir kökenli kişi eklerinin fazlalaştığı görülürken, çokluk 3. kişi çekiminde ise “-IAr” eklerinin yerine “ş” ekinin kullanıldığı görülür. Zamir kökenli kişi eklerinde ünlülerinin yuvarlaklaşması bu dönemi diğerlerinden ayıran başka bir özelliktir.

	1. kişi:	<i>üzörmün</i>	<i>okurmun</i>
Teklik	2. kişi:	<i>üzörsüñ</i>	<i>okursuñ</i>
	3. kişi:	<i>üzör</i>	<i>okur</i>
	1. kişi:	<i>üzörbüz</i>	<i>okurbuz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(üzörsiñer)</i>	<i>(okursiñar)</i>
	3. kişi:	<i>(üzüşer)</i>	<i>(okuşar)</i>

Teklik 1. kişi

*aniñ iras, kekçe cuuk, erteñ menen / iñ-ciñsiz tıñtıq menen **ermekteş-em** / çabıttap cem izdegenak barçınday / üyümö eki-üç sap ır taapkel-em* (ÇKŞ-186)

senimakt-aym, aalam uksun, ün sal-am / ün saluudan talantıma küç kal-am... (ÇKŞ-190)

*...mundan negiz **çıgar-am** / munumdu tük koybodum* (ÇKŞ-191)

*...tanısam alıp **iç-eyn!** / tanıbasam kantıp **iç-eyn!** ...* (MD-23)

*...özüñ-minen dos bolom- / anan kiyn **iç-emin!**...* (MD-24)

*...kéneş kébin kılıñar! / érten kélip **uğ-ayn!** ...* (MD-25)

*...'kara-kan barsa, **bar-amin** / atekeñnen ayrılbaym! ...* (MD-27)

*...küñdö bir atıñ **al-amin**, töröm! kana bir muus çıkanı, töröm? ...* (MD-32)

*...cakşılıktuu kúp bolso / oşonon arı **kél-emincamandıktuu kúp bolso** / oşonon arı **két-ermin**...* (MD-36)

*...uuluñ **két-et** Urumğa / kısıñ **két-et** Kırımğa / başıñdı koydoy **kés-emin** / kaniñdi suuday **tög-ömün!** ...* (MD-45)

*bilbeymin debe **üyrön-öyün** de* (KA-147)

"öldür-öm" degenden korkpo, "öl-öm" degenden kork (KA-153)

...akın bir **adaş-amin** turmuştan / mümkündük ber, danek taşap keteyin (ÇTDE-221)

...kargan kezde karanıma colotpoy / men silerdi **kıyrat-amin** çaşımda (ÇTDE-221)

Teklik 2. kişi

...kündö it ağıtıp, kuş salıp, töröm / kündö bir sapar **kıl-asın** töröm! ... (MD-32)

...ménin bu kébimdi unussaň / çaşında **ölör-süñ** Manasım! ... (MD-68)

akılmenen miñdi, kol menen birdi **ceñ-esin** (KA-146)

...birdey dep okuu okumay beker catma / baskaga okumasan **bol-orsun** cem (ÇTDE-216)

...nerselerdin da calañ gana carık caktarın **kör-ösün**... (KıT-532)

...“men kanday çaşap catam?” dep, özüñ cönündö dağı **oylon-osun**... (KıT-532)

Teklik 3. kişi

“A” attuusu meni körüp **kızat-at** / “Z” attuusu meni körüp **kumsar-at**... (ÇKŞ-187)

münözü cel, teñ cürö albayt, **bölün-öt** / cürögü suu, köñül kalat, **tögül-öt** / süyüü degen: arzan, kımbat bası çok / tek gana bir kıyal nesre **körün-öt** (ÇKŞ-192)

...atıñdın başın **burat-ır** / kak aldıma turaatur! ... (MD-32)

...kökürök barda **cötöl-ör** / séni Kuday **kötör-ör** / buyrğan daam **aşat-ar** / Kuday cüskö **çaşat-ar** / ot cakalay baş **bér-er** / ömrü uzak çaş **bér-er**... (MD-68)

ögüz münüzüniñ **tutul-aar**, adam sözüniñ **tutul-aar** (KA-153)

...tatkan sayın / tandayındı **takıldat-at**, tandırbayt (ÇTDE-219)

...adamga carık da karañgi bolup **körün-öt**... (KıT-532)

Çokluk 1. kişi

...biz **sü-yöbüz** namıs kılbay **süy-öbüz** / çaş ulgayıp karıp bara catsak da (ÇKŞ-187)

...çaldıratpay uuk **çéç-ebis** / şaşıtpay bürküt **al-abıs** / suunun başın **köstö-ybüs**! ... (MD-25)

...camandıtuu kúp bolso / al coo-sının **kıl-arbıs**! ... (MD-48)

Olumsuz Şekli

Kırgız Türkçesinde geniş zamanın olumsuzu, “-bAs, -bOs, -pAs, -pOs” ekleriyle ifade edilir. Geniş zamanın olumsuzu yapılırken Özbek, Yeni Uygur ve Kazak Türkçelerinde görülen “-mAs” ekleri, Kırgız Türkçesinde kullanılmaz. Ayrıca Kırgız Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekimi, fiil tabanının ses yapısına göre farklılık göstermektedir. “l, n, m” harfleriyle biten fiillerden sonra “-bAs, -bOs” ekleri getirilirken, “ç, ş, t” harfleriyle biten fiillerden sonra ise “-pAs, -pOs” ekleri getirilmektedir. “aytpaspın, kelbespiz, bilbeymin” gibi.

Bu durum tek heceli fiil köklerindeki ünlülere göre de farklılık göstermektedir. Yukarıda bahsedilen ekler dışında az da olsa “-bAyt, -pAyt, -pOy” eklerinin de geniş zaman yapımında kullanıldığı görülür.

Teklik	1. kişi:	<i>ekpesmin</i>	<i>olturbasmın</i>
	2. kişi:	<i>ekpessin</i>	<i>olturbassın</i>
	3. kişi:	<i>ekpes</i>	<i>olturbas</i>
Çokluk	1. kişi:	<i>ekpesbiz</i>	<i>olturbasbız</i>
	2. kişi:	<i>(ekpessiner)</i>	<i>(olturbassınar)</i>
	3. kişi:	<i>(ekişpes)</i>	<i>(olturuşbas)</i>

Teklik 1. kişi

adamdı adam dep meymandap / sıylayt ekensin /cakin coldoş coroonu / cıynayt ekensin / cakşı tilek, ak işti / kıybayt ek-ensin... (ÇKŞ-194)

... 'kalın ormon köp curtum /men senden ayrıl-baym... (MD-25)

... Méké-minen béyştin / ortosunanal-baymın... (MD-27)

...kök-alañdı bér-beysiñ / kök-ala tokpu éde? ... (MD-67)

...düüm alıptan koruk-paymun / bayağıday cort-poy-mun! ... (MD-69)

...buzukka tuuğan kuludan / buzuğuña kir-beymin... (MD-73)

Teklik 2. kişi

...til al-bassiñ, cogolo ber, kete ber / senden küçtüü, senden öcör bul... (ÇKŞ-184)

... aytpaynça bil-beysin / açpanyça kör-böysün! ... (MD-38)

...séni-minen olutumda Birge oltursam / kök-alañdı bér-beysiñ! ... (MD-67)

tan azandan tursan, ırısından kuru kal-baysın (KA-154)

Teklik 3. kişi

...mahabat oşondoy bir ıldam nerse / kütüüsüz cark eteri eske **kel-bes** (ÇKŞ-176)

eñ caş kalıp, este **kal-bay** ata-ene / kaynap bışıp, dalay kıyın kezderge... (ÇKŞ-180)

...tüpsüz kördün karış burçu ketgen cok / arı cok ay, kör **uyal-bayt** oşondon (ÇKŞ-182)

ıras ömür kanday kıska, kanday az... / tagdır oşol, ölçömünön köp **kıl-bas**... (ÇKŞ-182)

...dayar ordu, belen cayı boş **tur-bay** / anın melt-kalt tolumdugun karaçı! (ÇKŞ-183)

...toktop **ber-bes**, toktotuuga küç **cet-pes** / koyun tolğon otuz caştan aynuuğa / ömür çirkin, ökümü küç col **ber-bes** (ÇKŞ-183)

...atadan calğıs uyadan / eçkiler **cür-bös** kıyadan... (MD-25)

acıkkın it tayaktan **kaç-payt** (KA-145)

kalem karmagan kol kayır **sur-abayt** (KA-152)

...toktop berbes, toktotuuga küç **cet-pes** / koyun tolğon otuz caştan aynuuğa / ömğr çirkin, ökümü küç çöl **ber-bes** (ÇTDE-227)

...Alikul **kala-bayt**, anı cogotkusu, kumarın tarkatkısı **kel-beyt**... (KıT-530)

Çokluk 1. kişi

...biz süyöbüz **namıs kıl-bay** süyöbüz / caş ulgayıp karıp bara catsak da (ÇKŞ-187)

Soru Şekli

Kırgız Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi, “-bI, -bU, -pI, -pU” ekleriyle ifade edilir. Tonsuz harfle biten fiillerden sonra “-pI, -pU” ekleri, ünlülerden ve tonlu harfle biten fiillerden sonra “-bI, -bU” ekleri getirilir. Kırgız Türkçesinde geniş zaman çekimi yapılırken “-mI, -mU” biçimleri kullanılmaz. Soru eki kişi eklerinden sonra kullanılır ve kelimeye bitişik olarak yazılır.

	1. kişi:	<i>alarmınbı</i>	<i>cetpesminbi</i>
Teklik	2. kişi:	<i>alarsınbı</i>	<i>cetpessinbi</i>
	3. kişi:	<i>alarbı</i>	<i>cetpespi</i>
	1. kişi:	<i>alarbızbı</i>	<i>cetpesbizbi</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>alarsınarbı</i>	<i>cetpessinerbi</i>
	3. kişi:	<i>alışarbı</i>	<i>cetişpespi</i>

Teklik 1. kişi

...*kök-ala tokpu éde?* / *mén bir cılkıça **cokpu édem?***... (MD-67)

Teklik 2. kişi

...*méni cöyü cüröt **déysiñbe*** / *cöyüdön ölot **déysiñbe?***... (MD-67)

...*tat-siñbı bu tusuñdu?* / *bér-esiñbi bu Manaska kısıñdı?* ... (MD-75)

Teklik 3. kişi

*narktı bilgen **turbaybı?*** / *endü bilgen Ak-érkéç / cöndü bilgen **turbaybı?***... (MD-33)

...*cakalaşıp cooğa cırttırıp / bürönün alıptan ölüp **kal-baybı?*** ... (MD-75)

...*cañıs kısım Kanıkéy / kara kiyip **kal-baybı?*** ... (MD-75)

Soru Sözcükleri İle

*süyüü tattuu bir başka / **kimder süy-böyt** deni taza caş çakta?* ... (ÇKŞ-187)

...“*çık!*” *degende, it kéteyt / Almambét, Kalmak, **né két-peyt?***... (MD-38)

...*tékéçini kordoysuñ / maa **nek** ‘ani **kıl-asiñ?***... (MD-67)

*cöyüdön ölot déysiñbe / bir attı **kanday** ménden **ay-aysiñ-***... (MD-67)

...*kaydan canıñ kor kılıp / karañıda **kantıpcörösüñ?*** / *sén tülkü bürük suu kılıp / tündö **kantıpcürösüñ?***... (MD-70)

2.1.2.5. Karakalpak Türkçesi

Karakalpak Türkleri daha çok Kazak, Başkurt, Özbek, Nogay gibi Türk kavimleri arasında yaşayarak varlıklarını devam ettirmişler bundan dolayı boyunduruğu altında buldukları kavimlerin adıyla anılmışlardır. Karakalpakların atası olarak 12-13. yüzyıllarda yaşamış olan Peçenekler gösterilir. Kendi atalarının Nogaylar olduğunu söyleyen Karakalpakların oluşumunda “Kıpçak” ve “Kimek” boylarının kaynaşmasıyla ortaya çıkan “Kanglı” kabilesinin rolü olduğu da rivayetler arasındadır. Karakalpak Türklerine ait olan ve bilinen en eski yerleşim yeri, Aral Gölü civarında yer alan ve günümüzde Karakalpakların yaşadığı yer olan Karakalpakistan Cumhuriyeti’nin bulunduğu bölge kabul edilir.

Karakalpak adı hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ebu'l-Fazıl Beyhaki, 11. yüzyılda Harezmi Devleti’nin ordusunda yer alan bir komutan adından geldiğini, Beyhaki’ye katılmayan P. P. İvanov, bu ismin komutana verilmediğini ve Harezmi ordusundaki komutanın emri altında bulunan atlı askerler için kullanıldığını, Reşidüddün Hamedani, Moğol işgali sırasında bu topluluğun “kavm-i külâh-ı siyah” olarak adlandırıldıklarını ifade etmişlerdir. El-Nuvayrî ise Altınordu Devleti’nde yer alan Kıpçakların on bir boyundan biri olduklarını ve “Kara-börkli” olarak anıldıklarını söylemiştir. Altınordu Devleti’nin yıkılmasından sonra Kazak, Özbek ve Nogay gibi Türk kabileleri bağımsız hareket ederek Amuderya bölgesine yerleşmişler ve bu tarihten itibaren diğer Türk boyları tarafından Karakalpaklar diye anılmışlardır. Peçenekler de kendi emirleri altında bulunan Kıpçakların başlarına taktıkları siyah cisimden dolayı Karakalpaklılar olarak isimlendirmişlerdir. Bu isim zamanla tüm Türk kavimlerince de benimsenmiştir. 17. yüzyılda bugünkü Türkistan’a yerleşen Karakalpaklar, 18. yüzyılda Kazaklarla Kalmuklar arasındaki savaşta Kazaklara yardım etmişler ancak yenilmişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Aral Gölü civarlarında bağımsız olarak yaşayan Karakalpaklar, 1873 yılından itibaren yapılan bir anlaşmayla Ruslara bağlanmışlardır. Rus İhtilali’nden sonra ise Karakalpakistan Cumhuriyeti’ni kurmuşlar, 1924 yılında Kazakistan Cumhuriyeti’ne bağlı özerk bir eyalet olmuşlar, 1936 yılında ise Özbekistan Cumhuriyeti’ne bağlanmışlardır. Halen Özbekistan’a bağlı özerk bir cumhuriyet olarak varlıklarını devam ettirmektedirler.

Karakalpak Türkçesi, “Kuzeydoğu” ve “Güneybatı” olmak üzere iki ağza dayanır. Ancak yazı dilinde bu ağızların dışında “Karakalpak-Kazan”, “Karakalpak-Türkmen” ve “Karakalpak-Özbek” ağızlarının etkisi de görülmektedir. Konuşma dilinin Kıpçak Türkçesine yakın olduğu ve kelime dağarcığının genel itibariyle Kıpçak Türkçesinden alındığı Karakalpak Türkçesinde ünlü uyumu ile birlikte ilerleyici yuvarlaklaşma görülür.

Ayrıca Arapça, Farsça, Çince ve özellikle de Rusça dillerinden de kelimeler almışlardır. Karakalpaklar 19. yüzyıla kadar tüm Türkistan'da kullanılan ve ortak bir yazı dili olan Türkçeyi kullanmışlardır.

Karakalpaklar, 1928 yılına kadar diğer Türk boyları gibi Arap alfabesini kullanmışlardır. 1928 yılından sonra Latin alfabesini kabul eden Karakalpaklar, 1932 yılında Rusya'nın da tesiriyle Kiril alfabesine geçiş yapmıştır. 1996 yılında ise alınan bir karar neticesinde Latin alfabesine dayalı olan Karakalpak alfabesini kabul etmişler ancak bu pek yaygınlaşmamıştır. (Yılmaz, 2008: 1-15; Uygur, 2010: XVI-XX).

Karakalpak Türkçesi günümüzde Karakalpak Cumhuriyeti, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Rusya, Afganistan, İran gibi bölgelerde konuşulmaya devam edilmektedir.

2.1.2.5.1. Karakalpak Türkçesi Edebiyatı

Uzun süre sözlü bir edebiyat çerçevesinde gelişen Karakalpak Türkçesi Edebiyatı, yazılı edebiyata ancak 1925 yılında Karakalpakistanın kurulmasıyla geçebilmiştir. Karakalpak Türkçesinin yazı dili haline gelmesi ise Sovyet Rusya döneminde gerçekleşmiştir. Ayrıca Karakalpak edebiyatı zengin bir folklorik ürünlere de sahiptir. Fakat folklorik çalışmalar ancak 1873 yılından sonra uğraşılan bir alan olmuştur. Wilhelm Radloff'un 1885 yılında yazdığı "Lirik ve Epik Karaktere Sahip Kırgız Şiirinin Örnekleri", 1896 yılında yazdığı "Türk Halk Koşuklarının Örnekleri", A. Rossikava'nın 1889 yılında "Bilimsel Yorum" adlı dergide yayımladığı Karakalpak masalları ve efsaneleri ve N. Ostomov'un 1891 yılında yayımladığı "Türkistan Ülkesindeki Halkların Atasözleri" adlı çalışmalar, folklor çalışmalarının temel taşlarını oluşturur.

Ayrıca 1959 yılında "Özbekistan Bilimler Akademisi Karakalpak Bölümü Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü" açılmış, 1971 yılında Kabıl Maksetov tarafından "Karakalpak Eposu" adlı eser yayımlanmış, 1970-1975 yılları arasında ise 20 ciltten oluşan "Karakalpak Folkloru" adlı çalışma, "Karakalpak Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü" tarafından yayıma hazırlanmıştır.

19. yüzyıl Karakalpak Türkçesi edebiyatı için yeni bir dönemin başlangıcı olmuş ve yazılı edebiyat milli bir özellik kazanmıştır. Özellikle şiir bu dönemde büyük gelişme kaydetmiş ve yazılı edebiyatın önemli bir türü haline gelmiştir. Araştırmacılar bundan dolayı 19. yüzyılı yazılı edebiyatın oluşma, gelişme ve olgunlaşma dönemi olarak ele almışlardır. 19. yüzyılda yetişen Künhoja, Ejiniyaz ve Berdak adlı şairler, Karakalpak Türkçesi yazılı edebiyatının temellerini atan kişiler olarak kabul edilmişlerdir (Dönmez Fedakâr, 2008: 119-123; Yılmaz, 2005: 623-624; Yılmaz, 2014: 1323-1324).

Karakalpak edebiyatının en önemli isimlerinden biri olan Berdak, 1827 yılında Amuderya Nehri civarında bir köyde doğmuştur. Asıl adı Berdimurat Kargabay'dır. Berdak, Karakalpak edebiyatının kurucusu sayılır. Şiir geleneğinin en önemli şahsiyeti olan Berdak, destan türünde de başarılı örnekler vermiştir. İlköğrenimini köyde tamamlayan şair, ardından medrese eğitimi görmüş, burada Arap ve Fars dili ve edebiyatlarını yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Genç yaşta şiire merak salan şair, doğu klasiklerini de okumuştur. Eserlerinde Karakalpak milli edebiyatını her yönüyle ele almış, şiirleri daha hayattayken geniş bir okur kitlesine ulaşmıştır. Ayrıca adalet, doğruluk, zalimin karşısında durma, ezilen halkın acılarını paylaşma, sosyal ve kültürel meseleler gibi konular üzerinde de durmuştur.

Şair, “Olmuş Değil”, “Olmadım”, “Geçti Dünyadan”, “Şecere” adlı eserlerinde Karakalpak halkının yaşamını gerçek bir tarzda tasvir etmiş, “Ahmak Padişah” adlı destanı ile “Vergi” adlı şiirlerinde sosyal hayatın birçok meselelerini ele almış, “Amangeldi” ve “Aydos Biy” adlı destanlarında ise tarihi olaylar ve şahısları işlemiştir. “Olmuş Değil” adlı eserinde padişahların adil olmadığını, şairlerin ise doğruları yazmadığını ifade etmiştir. “Şecere” adlı destan Karakalpak halkına ait ilk yazılı şecere olma özelliği gösterir. “Amangeldi” adlı destan Karakalpak halkının namusu için mücadele eden bir kahramanı işler. “Ernazar Biy” adlı destanda ise Hive hanlığına karşı yapılan ayaklanma anlatılır.

Günümüzde Karakalpakistanda Berdak ismi pek çok yere verilmiş ve adına şair ve yazar ödülleri verilmeye başlanmıştır. Şairin “Tañlanğan Eserler” adlı kitabı 1958 yılında çıkmış, şiirlerinin derlendiği ve “Seçme Şiirler” adını taşıyan şiirleri ise farklı tarihlerde birçok defa basılmıştır. Ayrıca 20. yüzyılda Nejim Davkaraev, Kalli Ayımbetov, Nikolay Baskakov, E. Barthold, gibi araştırmacılar Berdak'ın tanınması için çalışmalar yapmışlardır (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/12536,berdakpdf.pdf?0> E.T. 26.03.2019).

1905 yılında Komrat şehrinde dünyaya gelen Nejim Davkaraev Ulu, Karakalpak edebiyatındaki düzyazı ve dramaturg alanlarının en önemli şahsiyetidir. İlköğrenimini Komratta okuyan şair, 1926 yılında Almata öğretmen okulunu kazanmış, 1930 yılında bu bölümü bitirmiş, 1932-1934 yılları arasında “pedtehnikum” okulunda öğretmenlik yapmıştır. Ardından 1934 yılında Muallimler Enstitüsü'nde öğretmenlik ve kürsü başkanlığı, 1939-1942 yılları arasında Karakalpakistan Yazarlar Birliği'nin sekreterliği, 1942-1944 yılları arasında “Karakalpakistan Vekiller Meclisinin Sanat İşleri Bölüm Başkanlığı”, 1946-1948 yılları arasında “Karakalpakistan Yazarlar Birliği Başkanlığı”, 1948-1953 yılları arasında “Karakalpakistan Kültür ve Ekonomi Enstitüsü Müdürlüğü” görevlerini yürütmüştür.

Şairin 1929 yılında yazdığı “Çok Günlerden Biri”, 1934 yılında yazdığı “Yatılı Okulda”, 1936 yılında yazdığı “Partizanlar” adlı hikâyeleri, Karakalpak edebiyatının ilk nesir örnekleridirler. Şair ayrıca 1942 yılında “Alpamış” adlı dramayı yazmış ve bu eser sahnelenmiştir. Şair tercüme alanında da çalışmalar yapmış, Aleksandr Puşkin’in yazmış olduğu “Kapitan Kızı hikâyesini Karakalpak Türkçesine çevirmiştir. Davkaraev, Bilimsel çalışma konusunda da yazılar yazmış ve bu alandaki ilk makalesini 1930 yılında kaleme almıştır. 1950 yılında kaleme aldığı “Şair Berdak” ve 1959-1961 yılları arasında yazdığı “Ekim Devrimine Kadarki Karakalpak ve Rus Edebiyatı Tarihinin Araştırmaları” adlı eserler, şairin önemli eserleri arasındadır. Ayrıca “Karakalpak Edebiyatı” adlı konuda tez çalışması da yapmış, büyük âlim unvanıyla “Miyet Kızıl Bayrak” ve Hürmet Nişanı” ödüllerine layık görülmüş ve “Özbekistan’a Emeği Geçen Hürmetli Öğretmen” unvanının sahibi olmuştur (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/12553,nejimdevkaraevpdf.pdf?0> E.T. 26.03.2019)

Künhoja İbrayım Ulı, Jiyen Jırav, Gülmurat, Sarıbay Orazşa Ulı, Abdikadir Bekimbet Ulı, Janabay Karatay Ulı, Sayfulgabit Mejitov, Sadık Nurımbetov, Asan Begimov, izbasar Fazılov, Hojabek Seytov, İbrayım Yusupov, Tolıbay Kabulov, Gülistan Matyakupova, Nebiyra Töreşova gibi şair ve yazarlar, Karakalpak edebiyatında yetişen önemli şahsiyetlerdendir.

2.1.2.5.2. Karakalpak Türkçesinde Geniş Zaman

Karakalpak Türkçesinde geniş zaman çekimi “-r, -Ar” ekleriyle ifade edilir. Ayrıca geniş zaman çekiminde az da olsa “-A, -y” eklerinin de kullanıldığı görülür. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar” ekleri kullanılır.

Teklik 1. kişi çekiminde ünlülerden ve “l, m, n, r, y” gibi sonu tonlu harfle biten fiillerden sonra kişi unsuru olarak “-mAn” eki gelirken, sonu tonsuz harfle biten fiillerden sonra ise “-pAn” eki gelmektedir. Teklik 2. kişi çekiminde “-sAñ” ekleriyle birlikte kelimeye nezaket anlamı katmak için “-sIz” şekilleri de kullanılmıştır (Uygur, 2010: 169). Çokluk 2. kişi çekiminde ise diğer Çağdaş Türk Lehçeleri’nden farklı olarak bazen “-IAr” eklerini aldığı durumlar da görülür. Karakalpak Türkçesinde geniş zaman için belirsiz gelecek zaman ifadesi kullanılmıştır. İncelik kalınlık uyumunun görüldüğü Karakalpak Türkçesinde geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır ve fiillere bitişik olarak yazılır.

	1. kişi:	<i>jazarman</i>	<i>bürkermen</i>
Teklik	2. kişi:	<i>jazarsañ</i>	<i>bürkerseñ</i>
	3. kişi:	<i>jazar</i>	<i>bürker</i>
	1. kişi:	<i>jazarmız</i>	<i>bürkermiz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>jazarsız</i>	<i>bürkersiz</i>
	3. kişi:	<i>jazar / jazadı</i>	<i>bürker / bürkedi</i>

Teklik 1. kişi

...iyetuğın bolsañ arnanıñ sağasın aşıp **ber-emen**, bolmasa häleklenbe... (KaE-405)

...- usı sawaldı şeşseñ ölimnen azatsan, şeşe almasañ **ölimda-rsañ**, - deydi... (KaE-417)

...altı ay mäwletten keyin meni jıqsañ **al-asañ**... (KaE-418)

... birewin jıqsañ da men, sağan **tiy-emen**... (KaE-418)

...- Jan bergende jay **ber-emen** degen, bir jağdayı bolar... (KaE-423)

...jasağan iyemiz: - Men özim **jazala-yman**... (KaE-434)

...kim de kim meni izlese, usı jüzikti körsetse ğana **isen-emen**, - deydi... (KaE-471)

...birevi-arkav / birevi-eris /birliğin men **süy-emen** (ÇTDE-1121)

...sol uşın xımetkelerimdi qayta jıynap qosımşa atlardıñ dizimin düzgennen keyn aylanıp **kel-emen**, -depti ol... (KKT-616)

eşkiniñ jüni aw bolmas / bek baylağan şeşilmes / **ber-emen** degen qutulmas... (KTG-265)

...-ele ülkeyip, sendey geografiyanı oqıғanda, men onnan da basqaların **bil-emin**, - dedi... (KTG-267)

Teklik 2. kişi

...- bugün bunıñ eki uyalası keldi, qustı qaşırıp **al-asañ**, - depti... (KaE-408)

...- bugün de qonuñ, erteñ erte turıp **ket-ersiz** – deydi... (KaE-425)

...xalıq arasındaqı “atşök ayında qarız bersen, aqırsında puşayman **je-rseñ**” dep qarızınıñ... (KaE-433)

...“joq” degeni awzıña alma, barıñnan juda **bol-arsañ** degen hikmetli... (KaE-433)

...sonda sen öliw mäselesin mümkün yadıñnan **şığar-arsañ**, -depti... (KaE-461)

...tuwri atsañ sandıqtı **zayala-ysan**, - depti... (KaE-465)

...- meniñ ölimdi, tirimdi dār 'yaniñ boyına barıp qarasañ **bil-eseñ**... (KaE-471)

...mal aydap qaytsaq urlap aldıñ dep jala **jab-arsañ**, şınlıqtı körip... (KaE-485)

Teklik 3. kişi

...jäne näwpir suwlı köl **bol-adı**. Ol endi äwelgi "Aqşa köl" degen atı menen **atal-adı**... (KaE-404)

...seziklengen xalıq Güldirsinniñ äkesiniñ qalasına kelip **tıǵıl-adı**. Qaladaǵı xalıqtıñ basına qayǵı-uwayım **tüs-edi**. Köp jerlerdi xarep qılıp qiyatırǵan duşpanlar qalaǵa **jaqınlas-adı**... (KaE-410)

kazıv bolsa isin **pıt-er** / kırılǵan is merge **ket-er** / kıynlıklar bastan **öt-er** / halındı jıy şek taydırmay (ÇTDE-1118)

...at astında turıp adamǵa jaqsılıq äkeledi, duşpannan **qutqar-adı**. Kün nurınıñ tezligi menen attıñ şabısınıñ tezligi massagetler teñdey dep **belgile-ydı**. Sonıñ uşın massagetlerdiñ atları köbinese **uş-adı**... (KKT-614)

aǵa begler köñlim jetim / aşılmaz dumana **megze-r** / bir basımdaǵı häsiretim / girdablı ummana **megze-r**(KTG-262)

terezeden **stıy-ar** / esikten sıymas / sandıqqa **tüs-er** / biraq qamaqqa könbes (KTG-263)

Çokluk 1. kişi

...bolmasa şala qursaq bolıp toyǵan bir adam **bol-armızdaǵı**, - dep... (KaE-423)

...- äy azamatlar, ullı patşamızdan ruxsat bolsa, qustı ańǵa **qos-amız**, älbette,- deydi... (KaE-487)

..jawdı at penen häm Kün qudayınıñ järedegi menen **jeñ-emiz**. Mina atlar aynalǵan döñgelek Kün qudayınıñ süwreti kün qudayı yar bolsa biz atımızǵa minip jawǵa **atlan-amız**, -dedi... (KKT-614)

Çokluk 2. kişi

...mine, endi aldıñızǵa kelip turmap, **öziñiz bil-esiz**, - deydi... (KaE-416)

...- Polattı jıqsañ meniñ menen **güres-eseñ**. Jıǵılsañ keyin qayta ber... (KaE-420)

...bälkim, ülkenirek bir awılda qosılıp solardıñ atı menen **jasa-rsız** -deydi ol... (KKT-616)

Çokluk 3. kişi

...aqırında keñ dalanı güllengen baǵlardı wayran qılıp kalanı qorşap **al-adı**... (KaE-410)

...eki-üş ögiz tawıp eñ soñǵı dändi. Jegizip, bir neşe kün baǵıp, olardı qalanıñ dārwasasınan şıǵarıp **jiber-edi**... (KaE-411)

...duşpanlar qaladan şıqqan ögizlerdi uslap alıp **soy-adı**... (KaE-411)

... qoluñdı ber köriseyik Gülayım, - dep usı jerde ekewi **tanıs-adı**... (KaE-421)

...onanda da qus bolıp ğayıp bolayıq;” dep qattı dawıslap **jiber-ipti**... (KaE-434)

...turpatı göreniş qos qus payda bolıp, pır-pırlanıp uşıp **ket-ipti**... (KaE-434)

...adam ayaǵı baspaytuǵın qarabaxanaǵa barıp qonıp, göne tamlarǵa uya **sal-ipti**... (KaE-434)

...atımızdı älleqanday qontinentte jasawşılardıñ diziminiñ izine tirkep jibergen şıǵar, degen oy menen özleri izlep ellerden ellerge **gez-edi**... (KKT-616)

...“Qaraqalpaq” degen attı esitken äwelgi mekânına qayta aylanıp **kel-edi**. Ene, usı kârada qudaydıñ izlep keliwinen demelenip, endi qonıs özgertpewge särt **et-edi**... (KKT-618)

...oñ jaqta otaw körinse / uldıñ üyi **de-s-edi** / şep jaqta otaw körinse / qızdıñ üyi **de-s-edi**... (KTG-266)

Olumsuz Şekli

Karakalpak Türkçesinde geniş zamanın olumsuzu “-mAs, -bAs, -pAs” ekleriyle ifade edilir. Bu eklerin yanında bazen de “-mAy, -bAy, -pAy” ekleri de kullanılmıştır. Fiillere getirilen ekler fiil tabanının son harfine göre deǵışıklık göstermektedir. Ayrıca geniş zamanın olumlu çekiminde olduǵu gibi teklik 2. kişi olumsuz çekiminde de nezaket anlamı katmak için “-mAs, -bAs, -pAs”(siz)”şeklinde de çekimlendiǵi görülür.

	1. kişi:	<i>qoymasman</i>	<i>şekilmesmen</i>
Teklik	2. kişi:	<i>qoymassañ</i>	<i>şekilmesseñ</i>
	3. kişi:	<i>koymas</i>	<i>şekilmes</i>
	1. kişi:	<i>(koymasmız)</i>	<i>(şekilmesmiz)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(koymasız)</i>	<i>(şekilmessiz)</i>
	3. kişi:	<i>koymas</i>	<i>şekilmes</i>

Teklik 1. kişi

...- xan **bol-mayman**, xan bolğım kelmeydi... (KaE-467)

Teklik 2. kişi

...bizler jeñip kelsek **inan-bassañ**, mal aydap qaytsaq urlap... (KaE-485)

...qurı qoliña sadaq alıp atganiñ menen patşaniñ äskeri bola **al-maysañ**, -dedi... (KKT-612)

Teklik 3. kişi

...patşa da jalğız qızınıñ zeynine **tı-y-mey**, qızın öz erkine jiberip... (KaE-406)

...biraq, aş xalıq quralların **tasla-maydı**, duşpanlarğa **bağın-baydı**... (KaE-411)

koldın küşi zaya **bol-mas** / kazıv bolmay kabın **tol-mas** / pet jıynasa kolın **tal-mas** / şegindi al, bol kaldırmay (ÇTDE-1117)

...Metibiy bop, sögip turıp / dem **ber-meydi** jer kaktırmay (ÇTDE-1117)

...ewle dizimge atıñızdı jazbayturıp älemge jar salıwğa **bol-maydı**, -deydi ol... (KKT-616)

...teñizdin suwin mıñ däu işkeni menen **tawsıl-maydı**... (KTG-260)

terezeden sıyar / esikten **stı-mas** / sandıqqa tüser / biraq qamaqqa **kön-bes** (KTG-263)

iyt tüynekten qawın **bol-mas** / iyt balalap sawın **bol-mas** / eşkiniñ jüni aw **bol-mas** / bek baylağan **şemiş-mes** / beremen degen **qutıl-mas**... (KTG-265)

...“**köteril-mes** köterilse, kötergi menen bir urar” degendey Sabırbay ornınan uşıp turıp... (KTG-268)

...basqa balalarğa özliginen **tiy-meydi**... (KTG-268)

Çokluk 3. kişi

...Polat penen köp kün şayqasıp, hal sinasıp, birbirin jiğa **al-maydı**... (KaE-420)

...ekewi tanısқан soñ güreske **tüs-peydi**... (KaE-421)

Soru Şekli

Karakalpak Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “*ma, ba, pa*” ekleriyle ifade edilir. Soru ekleri fiillerin son harfine göre değişiklik göstermektedir. Soru eki eklendikleri fiillerden bazen ayrı bazen de bitişik olarak yazılır. Karakalpak Türkçesinde soru ekleri Türkiye Türkçesi, Kumuk Türkçesi ve Karaçay-Malkar Türkçesinde olduğu gibi teklik ve çokluk 2. kişi çekimlerinde kişi eklerinden önce gelirken diğer çekimlerde kişi eklerinden sonra gelmektedir (KTLG, 2013: 393). Ayrıca teklik ve çokluk 3. kişi ekleri aynı şekilde çekimlenmektedir. Teklik 3. kişi mi yoksa çokluk 3. kişi mi olduğu cümledeki anlama bakılarak çıkarılabilmektedir.

	1. kişi:	(<i>sıyarmanba</i>)	(<i>könbesmenba</i>)
Teklik	2. kişi:	(<i>sıyarbasañ</i>)	(<i>könbesbaseñ</i>)
	3. kişi:	<i>sıyarba</i>	<i>könbesba</i>
	1. kişi:	(<i>sıyarmızba</i>)	(<i>könbesmızba</i>)
Çokluk	2. kişi:	(<i>sıyarbasız</i>)	(<i>könbesbasız</i>)
	3. kişi:	(<i>sıyarba / sıyadıba</i>)	(<i>könbesba / könbeydiba</i>)

Teklik 3. kişi

...*siz qustıñ päriñen üy saldırmaqşı bolıpsız. Qurı pär üy bola ma?*... (KaE-436)

Soru Sözcükleri İle

...*bunı qalay asıray al-amız – depti*... (KaE-423)

...- *meni xan sayladıñız, endi men xalıqqa qalay piyada baraman?*- deydi Şiñğis... (KaE-467)

2.1.2.6. Nogay Türkçesi

Rus kaynaklarında 13. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanan Nogay adı Altınordu Devleti zamanında yönetimde söz sahibi olan Cuci'nin torunu olan Nogay'dan gelmektedir. Ufuk Tavkul, Kafkas halklarından olduğu söylenen Nogayların aslında Kafkas halkı olmadıklarını ve son 200 yıl içinde Kafkaslara gelip yerleştiklerini söyler (Tavkul, 2003: 38). Nogay Han Altınordu Devleti zamanında sürekli karışıklık çıkarmış Tula Buğa'ya karşı Tokta'yı destekleyerek tahta çıkarmıştır. Ancak bir süre sonra Tokta'yla da anlaşmazlığa düşmüş ve Tokta 1299 yılında Kökenlik mevkiinde Nogay'la birlikte ordusunu da yok etmiştir.

Nogay'ın ölümünden sonra Nogay adı altında bir araya gelen beyler, Nogay olarak anılmaya başlamışlar ve Altınordu Devleti'nin yıkılmasından sonra Nogay Hanlığı adı altında birleşmişlerdir (Ergönenç Akbaba, 2013: 236). 16. yüzyıla kadar rahat bir hayat süren Nogaylar, bu yüzyılda Kazan ve Astrahan Hanlıkları'nın Rusya'ya bağlanmasından sonra çoğunluğu Kafkaslarda olmak üzere farklı bölgelere dağılmışlardır. 20. yüzyılda Kafkaslarda kurulan Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti'ne dâhil olan Nogaylar, Sovyetler Birliği'nin bu cumhuriyete son vermesinin ardından 1921 yılında Dağlılar Cumhuriyeti'ne dâhil olmuşlar, 1922 yılında ise bölgede kurulan Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi'nin idaresi altına girmişlerdir.

Yazı dili olarak tarihi Kıpçak koluna dâhil olan Nogay Türkçesinde “Ak Nogay”, “Kara Nogay” ve “Asıl Nogay” olmak üzere üç ağz kullanılmıştır. Nogay edebiyatı daha çok Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti ile Dağıstan bölgelerinde gelişme şansı bulmuş ve bu bölgelerde edebi dil olarak da “Ak Nogay” ağzı kullanılmıştır. Kazak Türkçesi ve Karakalpak Türkçesi, Nogay Türkçesine en yakın olan lehçelerdir.

Asıl vatanları İdil civarları olan Nogaylar, daha çok Kuzey Kafkasya'da ve Dağıstan bölgelerinde yaşamaktadırlar. Nogay Türkçesi bu bölgeler dışında Rusya, Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti, Kırım, Dobruca, Türkiye, Romanya, Litvanya, Bulgaristan gibi bölgelerde konuşulmaya devam edilmektedir.

2.1.2.6.1. Nogay Türkçesi Edebiyatı

Nogaylar 20. yüzyıla kadar göçebe bir hayat sürdürdüklerinden dil ve edebiyatları pek gelişme gösterememiştir. Ancak Stavropol bölgesindeki bir arşivde Arap harfleriyle ve Nogay Türkçesiyle yazılmış çok sayıda evrak bulunmuştur. Bu durum, Nogayların yazılı edebiyata çok daha önceleri geçtiğinin bir kanıtı olsa da zengin bir sözlü edebiyata sahip olan Nogay Türklerinin tam anlamıyla yazılı edebiyata geçmesi ancak 20. yüzyılda gerçekleşmiştir.

15. yüzyılda Asan Kaygılı ve Şal-Kiyiz, 16. yüzyılda Dosmambet ve Ciem-bet, 17. yüzyılda Koztuvgan, 19. yüzyılda Fahrudin Şeyde, Sıddıkbay, Horzay Tuyaklı, 20. yüzyılda ise Acı-Molla Nogman Oğlu ve Abdulhamid Dcanibekov gibi şair ve yazarlar, Nogay edebiyatına yön veren simalardandırlar.

Nogaylar 1960'lı yıllara kadar nazım türüne pek önem vermemiş, bu ürünleri “Kara Söz” olarak adlandırmışlardır. 1960'tan sonra ise şiir ve roman türlerine yönelme başlamış ve önemli eserler verilmiş ve kişinin iç dünyası, yaşamın zorlukları, toplumsal statü, kahramanlık gibi konular bu dönemde yazılan romanların konusunu oluşturmuştur. 1973 yılından sonra ise “Edebiyat Yorumu” adlı dergi çıkarılmış ve eleştiri türünde gelişmeler görülmüştür.

Destanlar, türküler, atasözleri, deyimler, masallar, bilmeceler, ninniler, tekerlemeler, alkış-kargışlar gibi türler Nogay edebiyatının mensur türdeki sözlü ürünlerindedir. Nogay edebiyatında daha çok destanlar ve yırlar ön plana çıkmıştır. 15-17. yüzyıllar, Orta Asya'daki diğer Türk destanlarında “Nogay Çağı” olarak adlandırılmıştır. Derlenen yır sayısı ise 40 civarındadır. Birçok destan, hikâye ve yır ise hala yazıya geçirilememiştir. Şiir, roman ve hikâye gibi türler Nogay edebiyatına daha çok Rus İhtilali'nden sonra ortaya çıkmıştır.

Nogaylar, 15. yüzyıldan 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanmış, 1928'den sonra Latin alfabesine geçiş yapmışlar, 1938 yılından sonra ise Rusya'nın da etkisiyle Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Abdulhamid Dcanibekov, 1928 yılında Latin alfabesinden yararlanarak yeni bir Nogay alfabesi hazırlamış ve 1929 yılında ise ilk alfabe kitabını çıkarmıştır. Nogay alfabesinin hazırlanmasından sonra Nogay Türkçesiyle “Kızıl Serkeş”, “Kızıl Bayrak”, “Kolhoz Pravdası” gibi gazeteler çıkarılmıştır. Birçok Nogay şairi bu gazetelerde destan, şiir ve makaleler yayımlamıştır.

Nogay edebiyatının öncü isimleri 20. yüzyılda edebiyatını daha ileriye taşımak ve geliştirmek için tiyatro, hikâye, şiir, makale gibi türlerde de eserler vermişlerdir (Güllüdağ-Şenel, 2010: 58-60; Aytas-Uslu Üstten, 2018; 208-210).

Nogay edebiyatının 17. yüzyıldaki önemli temsilcilerinden biri olan Kazı-Tuvgan Süyiniş Ulı, küçüklüğünden beri Sultan Murat'ın himayesi altına girmiştir. Kazı-Tuvgan gençliğinde Çungar baskınlarıyla karşılaşmış, Astrahan Nogaylarını Çungar baskınlarından korumak için çok mücadele etmiş ve Kafkas halkları ile Ruslarla dost olmaları için de çaba sarf etmiştir. Şair, Çungar baskınlarını şiirlerinde de ele almış ve baskınların olumsuz sonuçlarından bahsetmiştir. Şairin şiirleri 1910 yılından sonra Orenburg ve Almatı'da çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanmıştır. Şairin, "Kuban'a Komşu Konsun Diye", "Edil'i Alsa Kuban Var", "Alan Yurt", "Benim Nogay'ım", "Kayran Menim Edil'im" adlı şiirleri vardır (Güllüdağ-Şenel, 2010: 67).

1927 yılında Adıge Hablın Erkın Yurt köyünde doğan ve 1950'li yıllardaki Nogay edebiyatının önemli şairi olan Suyun İmamaliyeviç Kapaev, Nogay edebiyatında kendi üslubunu ve söyleyişini oluşturan şairlerden biridir. İlk olarak Çerkez Öğretmen Enstitüsü'nü daha sonra da Stropol Pedagoji Enstitüsü'nü bitiren şair, 1948 yılında köy okulunda öğretmenlik yapmış, 1954 yılından sonra ise gazeteciliğe yönelmiş ve bir süre sonra da Nogay gazetesinin editörlüğünü üstlenmiştir. 1957 yılında SSCB Yazarlar Birliği'ne üye olmuş, 1995 yılında Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti'nin halk yazarı seçilmiştir. Daha genç yaşta yazmaya başlamış ve eserlerini sade bir Nogay Türkçesiyle yazmıştır.

Nogay edebiyatında görülen hikâye ve makale gibi türler edebiyata Kapaev'le birlikte girmiştir. Halk kültürüne ait olan türkü, masal, atasözleri, efsane gibi türlerde bilgi sahibi olan şair, bu türleri eserlerinde işlemiş, gençliğinde geçirdiği sıkıntılı zamanları da dile getirmiştir. Hikâye, şiir, roman türlerinde 30'dan fazla eser vermiş, bu eserlerden bazıları antolojilerde de yer almış ve eserleri Rusça'ya çevrilmiştir. Eserlerinde geçmiş ile bugün arasında köprü kurmuş, realizm ve romantizmi birleştirmiş ve birçok yere giderek o yerlerdeki edebiyatçılarla fikir alışverişinde bulunmuştur. Şiirlerinde daha çok 14-15. yüzyıllardaki şairleri örnek almış, o zamanın gelenek ve göreneklerini şiirlerine aktarmıştır. Kapaev, hikâyelere ve özellikle de yırlara merak salmış, yırları babasından defalarca dinleyerek ezberlemiş, ihtiyar yırcıları evinde misafir ederek onlardan da yırlar dinlemiştir.

Şairin ilk eseri 1957 yılında yazdığı ve "Ötüw" adını taşıyan bir hikâye kitabıdır. "Yuwsan" adlı hikâye kitabında ise 2. Dünya Savaşı sırasında Nogay halkının yaşadığı sıkıntılardan bahseder. Bu eserler dışında şairin, "Dañıl Uyandı", "TawSuwı", "Yürek Sırlarım", "Säwle" adlı şiirleri; "Akşoqrak Awılında", "Tandır", "Bekbolat", "Qurlıw" adlı hikâyeleri de vardır (Güllüdağ-Şenel, 2010: 76-77; Aytaş-Uslu Üstten, 2018: 211-215).

1879 yılında dünyaya gelen ve ilköğrenimini Müslüman okulunda gören Abdulhamid Dcanibekov, Nogay kültürünü kurtarmak için Rusça öğrenmenin gerekli olduğuna inanarak Rusça öğrenmiş, hayatının son demlerine kadar öğretmenlik yapmış, Nogay halkının okuma yazma bilmesi için çok uğraşmıştır. Çocukluğunda Nogay halkına yapılan adaletsizliği görmüş, bu durum halkına daha çok düşkün olmasını sağlamış ve halkın refah seviyesine yükselmesi için elinden geleni yapmıştır. Fikirlerini Ekim Devrimi'nden sonra daha rahat ifade etmiş, edebiyatçı kimliğiyle ilim seferberliği başlatmıştır. Şair birçok yeri gezerek Nogay halkına ait olan şarkı, atasözleri, masal ve bilmeceleri derlemiştir. Yaptığı derlemeleri dört ciltlik “Söz Kaznası” adlı el yazması eserde bir araya getirmiştir. Nogay dilinde alfabe, ders kitapları ve gramer hazırlayarak çocukların kendi dillerinde okumalarını sağlamıştır.

Ayrıca Nogay edebiyatının sözlü kültürünü derlemesi ve yazıya aktarması, şairin Nogay edebiyatına yaptığı en büyük katkılardan biridir. Şairin Balalar “Üşin Nogay Elipgesi, Elippeden Soñ Okuv Derisleri” adlı eseri alfabe değişikliğinden dolayı kullanılamamış ancak bu eser 1929 yılında Moskova’da basılmıştır(Ergönenç Akbaba, 2015; 317; Güllüdağ-Şenel, 2010: 78-79).

Ayrıca Asan Kaygılı, Elburgan Nayman Oğlu, Sıdıkbay Alkaydar, Arslan Şaban Ulı, Baymırza Manap Ulı, Basir Abudullin, Fazıl Apasoviç Abdülcalilov, İsa Kapayev, Mogamed Kocayev, Canbulat Türkmenov, Keldihan Kumratova gibi şairler, Nogay edebiyatının diğer önemli şairleridirler.

2.1.2.6.2. Nogay Türkçesinde Geniş Zaman

Nogay Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar” ekleriyle ifade edilir. Ünsüzle biten fiil tabanlarına “-Ar” ekleri; ünlüyle biten fiil tabanlarına ise “-r” eki getirilir. Ayrıca Nogay Türkçesinde geniş zamanın bazen “-A, -y” ekleriyle ifade edildiği görülür. Çekimde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

	1. kişi:	<i>islermen</i>	<i>satarman</i>
Teklik	2. kişi:	<i>islersiñ/siz</i>	<i>satarsiñ/sız</i>
	3. kişi:	<i>isler</i>	<i>satar</i>
	1. kişi:	<i>islermiz</i>	<i>satarmız</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>islersiz</i>	<i>satarsız</i>
	3. kişi:	<i>islerler/diler</i>	<i>satarlar/dılar</i>

Teklik 1. kişi

...-erbir üyirden bir baytal berseñiz, yibermege **bol-aman**, dedi... (NM-167)

...yuninnen eki namazlık ta **et-ermen**. Sonıñ birisin bazarga eltep, satar. Oga altın berer. Ol bazarga ketkende, men koşkardı **piş-arman**. Bir yumırtkasın **pişir-ermen**, birevisin **kakla-rman**... (NM-175)

...eger tapsañ, saga bir şontay altın **ber-ermen**, -deydi... (NM-190)

...soñ saga berisin tökpey-şaşpay aytıp **sal-arman**, -deydi... (NM-190)

...-bir kün basına suv **kuy-arman**, algasama!-dep, öziñiñ karageriniñ üstinde üyine karap yol aladı... (NM-203)

...sen tüs, men arkan **ber-ermen**, sonıñ uşın ıslap tüsersiñ. Sandıktı arkannın uşına baylagan soñ, silkersiñ, a men **şıgar-arman**, -dep razı boladı... (NM-212)

...kudayım bergen maga küş pen ulımdı **sakla-rman**. Atam aytkan ösiyetti yan bersem de, **akla-rman**... (NT-676)

...**bola-arman** sende men ırgat, aytkanıñdı **et-ermen**, uv man zerdi berseñ de art karamay **iş-ermen**. Ozıp ketken yas küniñdi **kaytar-arman** artına. Ozıp ketken yas küniñdi **endir-ermen** men saga... (NT-676)

Teklik 2. kişi

kisige şunqır qazsañ / öziñ **atul-ırsiñ** (ÇTA-39)

ne şaşsañ, sonı **or-arsıñ** (ÇTA- 61)

berseñ **al-arsıñ** / ekseñ **or-arsıñ** (ÇTA-80)

...niyet etseñ, iyem, sen **ket-ersıñ** / yuk tiyettiñ kemege / tañrıñıñ üyi mekkege /

barsañ, tavba **et-ersıñ**... (NM-168)

...-bu altinga sen, bazarga barıp, bir koy **al-arsıñ**. Yunnen namazlıky **as-arsıñ**, pisirilgen etinnen as **et-ersıñ**, işiy etin **kakla-rsıñ**... (NM-171)

...olardı aybalta man tüpten kesip **avdar-arsıñ**, eger aybalta kespese, kazan tübindegi kara bilevge **bilevle-rsıñ**, ol keser... (NM-184)

...sen tüs, men arkan berermen, sonıñ uşın ıslap **tüs-ersıñ**. Sandıktı arkannın uşına baylagan soñ, **silke-ersıñ**, a men şıgararman, -dep razı boladı... (NM-212)

...ämelden soñ amal yok, yazlık boldı dep senme, belki, ämeliñ üpirip te koyar, **toñ-arsıñ**... (NT-668)

Teklik 3. kişi

*ädem söylesip / yılqı kisnesip **tanıs-ar** (ÇTA-24-25)*

*soqırdı alsañ saw **tuw-ar** (ÇTA-25)*

*yaman äwlet atağa sögis **keltir-er** (ÇTA-29)*

*aqsaq qoy / tüsten soñ **mıñar-aydı** (ÇTA-74)*

*...-bir türli hatın **öl-er**, tösek **yañır-ar**; bir türli hatın **öl-er** büldirigi **üzil-er**, Kamşı **yogal-ar**; bir türli hatın **öl-er**, ker men **yıgıl-ar**... (NM-182)*

*...ol da tap navruz bayramına usap **ket-edi**... (NT-670)*

*...yazdıñ yalpak küninde, yükli bolıp, sıpatı-şırayı kaşıp buzılıp **basla-ydı**... (NT-674)*

*ömir boyda kop **körin-e** yıllar da / birbirine usamaydı birisi... (ÇTDE-1037)*

Çokluk 1. kişi

*...keşir meni sen akıllısıñ, akşana şay **al-armız**, -dep tileydi... (NM-220)*

*...dep basın köterip karaganda sen oniñ basın kesip alsan, aman **kal-armız** olay bolmasa... (NM-272)*

*...zavk etip konayık, tañla erten **kayt-armız** -deydi. Baskaları da bu razı bolup kaladılar... (NM-280)*

*...küzeti sen koy, küzetke biz **şık-armız**, -deseler de Kencebay ebin tavıp, özi şıgadı... (NM-281)*

*...-arık keldik, tañla **kar-armız**, -deydiler... (NM-311)*

*...-eger hatınlarımız kız ban uvıl tapsalar, olardı birbirisine **üylendir-ermiz**, -deydi han... (NM-439)*

Çokluk 2. kişi

*...üş künnen soñ oniñ yalını söneyek. Sol zamanda **ayt-arsıñız!** ... (NM-456)*

*...-mine bu kagıttı palenkeş bay berdi: “Yulkıdın işinnen saylap bir semiz biyedi **aş-arsız**” dep... (NM-471)*

*...-yeztırnaktı **oynat-arsız**, üstin **yuv-arsız**, bizim keleyegimizge bireviñizdi soyıp, et asıp **ázirle-rsiz**... (NMF-35)*

*yıllar, yollar yaşavımda aykasıp / meni minen ayırılmay **kel-esiz**... (ÇTDE-1037)*

Çokluk 3. kişi

tördegiler külseler / esiktegiler **ırca-yarlar** (ÇTA-102)

...olarga men hat yazıp bereyim. Sonı da eltep, altındı **al-arlar**, -deydi... (NM-184)

...aldı mınan sen öziñ şık, nege deseñ yoldaslarıñ üşevi üş kızdı alar da kuyıda kaldırıp **ket-erler** deydi... (NM-313)

...bir ak koşkar, bir kara koşkar kelip em **aş-arlar**... (NM-314)

...keşke taman onda üş kız kelip, şomılmaga **şeşin-erler**... (NM-326)

...men bir zat etkendey körüp, benim basımdı **kes-erler**, sen maga bir belgi kaldır, -deydi... (NM-414)

...bular **yıla-ydılar**, üyge kaytpaga yol **izle-ydiler**tappaydılar... (NMF-34)

...kızlar **korka-dılar**, ne eteyeklerin bilmey, **yıla-ydılar**, soñ Yeztırnaktı **soya-dılar** da, tırnağın kazannıñ eñ astına **sala-dılar**. Kiyimin de yuvadılar em **ile-diler**, özleri kaşıp **kete-diler**... (NMF-35)

...halk arasında marttıñ ava şartları akında köplegen aytuvlar **yüre-diler**... (NT-668)

...balenşe yıl **yaşa-ydılar**, ama olarda bala tuvmaydı... (NT-674)

...tek **ket-erler** mine degen doslarım / meni yetim ete yürüp kasınman... (ÇTDE-1041)

Olumsuz Şekli

Nogay Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekimi “-mAs, -bAs, -pAs”ekleriyle ifade edilir. Nogay Türkçesinde geniş zamanın olumsuzu yapılırken bazen de “-mAy” eklerinin kullanıldığı görülür. Hangi ekin hangi kök ve gövdeye geleceği farklılık göstermektedir.

	1. kişi:	<i>tuvmasman</i>	<i>tüsmesmen</i>
Teklik	2. kişi:	<i>tuvmassıñ/sız</i>	<i>tüsmessiñ/siz</i>
	3. kişi:	<i>tuvmas</i>	<i>tüsmes</i>
	1. kişi:	<i>tuvmasmız</i>	<i>tüsmesmiz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(tuvmassız)</i>	<i>(tüsmessiz)</i>
	3. kişi:	<i>tuvmaslar</i>	<i>tüsmesler</i>

Teklik 1. kişi

...hatın, men bu baladı hannıñ azbarına **tasla-yman**... (NM-439)

Teklik 2. kişi

...-yok, han akam, sen meni **as-passıñ**, men saga kırk ötirik aytsam, sen maga kızındı berersiñ, -deydi... (NM-249)

...sen dünyadı aylansan da, sonday habar **söyle-meysin**, -dep ökpelegendey boladı... (NM-282)

Teklik 3. kişi

almatereginnen alıstüs-**pes** (ÇTA-26)

baası uşızdıñ sorbası **tat-ımas** (ÇTA-28)

böri arığın **bildir-mes** / iytke tisin ırcaytar (ÇTA-40)

bala ylamasa / anası emşek **ber-meydi** (ÇTA-50)

...-menim halkım seni kuvalaydı, sen ketpeseñ, **bol-maydı**, dedi... (NM-166)

...betin kömip yatkan yıldız sanın **bil-mes** şalkayıp yatkan apakay biler... (NM-183)

...men sennen endi kalmaytağan, meni sen almasañ, **kutul-maysıñ** paydan da, tiyer, -deydi... (NM-415)

...“mart ketpey, dert **ket-pes**”... (NT-668)

...balenşe yıl yaşaydılar, ama olarda bala **tuv-maydı**... (NT-674)

ömir boyda kop körine yıllar da / birbirine **us-amaydı** birisi... (ÇTDE-1037)

ayhay, seni, avazındı köterip / **bar-mas** edin azbarında dosınnın... (ÇTDE-1041)

Çokluk 1. kişi

...-yok, ol pişendi biz berimiz de **töle-mespiz**... (NM-200)

Çokluk 3. kişi

...bular yılaydılar, üyge kaytpaga yol izleydilertap-**paydılar**... (NMF-34)

Soru Şekli

Nogay Türkçesinde geniş zamanın soru şekli “-mA, -bA, -pA” ekleriyle ifade edilir. Soru ekleri kelimenin sonuna gelir ve genellikle bitişik yazılır. Fiil kök ve gövdesine hangi soru ekinin geleceği kelimeye göre farklılık göstermektedir. Nogay Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi yapılırken soru eklerinin yanı sıra soru sözcüklerinden de yararlanılmıştır. Ayrıca azda olsa soru sözcükleri ve soru ekleri olmadan da soru anlamı sağlandığı görülür.

	1. kişi:	(asarmanma)	(sürinmesmenme)
Teklik	2. kişi:	asarsıñma	sürinmessiñme
	3. kişi:	asarma	sürinmespe
	1. kişi:	(asarmızba)	(sürinmesmizbe)
Çokluk	2. kişi:	asarsızba	sürinmessizbe
	3. kişi:	(asarlarma)	(sürinmeslerme)

Teklik 2. kişi

...-han iyem, soravlarıñdı men şeşsem, kızıñdı maga **ber-esiñme?**-depsoraydı... (NM-195)

...-sen meni man bas koskandı **tile-ymen**, -deydi Şear Soltan... (NM-460)

...-seniñ sav bolgın **kel-eme?** -deydi ayuv sokırdan... (NM-362)

Teklik 3. kişi

at sürinmes **bol-ar ma** / ädem yañılmas **bol-ar ma** (ÇTA-48)

...-er edem bala **tab-ama?** -dep eceyipsinedi... (NM-180)

...-eşi, koşkar **kozıla-yma?** -dep handı uyaltadı... (NM-181)

...yigit kızdı yaslay süygen edi, tek hannıñ kızına yarlı yigittin küşi **yet-eme?**... (NM-195)

...hanga solardı ayt, nasibiñ **aşıl-maspa** eken, -deydi karıñdası... (NM-195)

... -bulay bülgen yaşav **bol-ama?**... (NM-204)

...-sen akmak bolıpsıñ. Karagan-körgeñ bir koydıñ artınnan yurip **tur-arma?** Onı satıp un, yade şay sama ekelse **bol-mayma?** -deydi... (NM-217)

...-özimizdiñ tūs mezigimiz avıp keteyatkan zamanda, seniñ atlıñ bizge kaygı **bol-ganma?**... (NM-458)

...-edem yoldasın **mutata-ganma?** ... (NM-459)

...halk kelispegen tiyissiz üdetti **et-eme**... (NT-670)

Çokluk 2. kişi

...-aytıñız yaslar. Tiñşayıñız, şay **iş-ermiz**. Aş bolgandırsız... (NM-234)

Soru Sözcükleri İle

...eci bolıp ketpege niyet eteyim, halk **ne et-er eken?** -dep oylanadı... (NM-167)

... -bu Şah Temir handı **kim toktat-ar?** ... (NM-167)

...endi öziñnen sonratıp / **kimge sımırış etersiñ?**... (NM-168)

...-agay, agaş kazan asıp, as-suvga toysak, sen **kalay kör-esiñ?** -depsoraydı... (NM-172)

...-seniñ yanın **ne süy-edi?** -dep sorattıradı han Yiyrenşi-Şeşennen... (NM-175)

...-bir kisidiñ anası ölse, **ne bol-ar?** -deydi... (NM-181)

...-kökte neşe yulduz barıp **kim bil-er?** -dep soragan... (NM-183)

2.1.2.7. Tatar Türkçesi

Tatar adı ilk kez Orhon Yazıtları'nda "Otuz Tatar", "Tokuz Tatar" gibi isimlerle anılmıştır. Orhon Yazıtları'nda Türk olmayan topluluklar için kullanılan bu isim, Rus kaynaklarında Rusya'nın Avrupa bölgesinde yaşayan Müslüman-Türk halkı için kullanılmıştır. Çin kaynaklarında ise "Ta-Ta", "Da-Da" gibi ifadelerin kullanıldığı görülür. Günümüzde Tatar adı dar anlamda Tataristan ve Kırım halkı için kullanılırken, geniş anlamda Batı Sibirya, Rusya, Litvanya, Polonya'da yaşayan ve Türkçe konuşan topluluklar için kullanılır. Altınordu Devleti zamanında devletin üst düzey yöneticilerinin kendileri için "Tatar" adını kullanmalarından dolayı bu isim halk arasında yayılmıştır.

Tatar Türklerinin etnik oluşumu, Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Don-Kuban bölgesinde yaşayan ve 5-6. yüzyıllarda İdil-Ural boylarına göç eden Bulgar Türkleri ile 12. yüzyılda bu bölgeye göç eden Kıpçak Türkleri sayesinde gerçekleşmiştir. İdil ve çevresi Bulgar göçlerinden sonra 7. yüzyılda Türk yurdu haline gelmiş, 9-12. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olmuş, 13. yüzyılda Moğol istilasına uğrayarak bu bölgede kurulan Altınordu Devleti'nin himayesine girmiştir. 14. yüzyılda Timur ordularının Altınordu Devleti'ni yıkmasından sonra ise bölgede Kırım, Sibir, Kazan, Nogay, Astrahan gibi hanlıklar ortaya çıkmıştır. Tatar Türkleri 16. yüzyıldan sonra Rusların hâkimiyeti altına giren Tatarlar, yaklaşık iki yüz yıl siyasi baskılara maruz kalmışlar, 18. yüzyılda Başkurt ve Çuvaş Türkleriyle birleşerek isyan başlatmışlar ve az da olsa bu baskıdan kurtulmuşlardır.

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar rahat bir hayat süren Tatarlar, 1860'lı yıllardan sonra tekrar Rus baskıları ve Ruslaştırma-Hıristiyanlaştırma politikalarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Tataristan 1990 yılında SSCB'nin dağılmasından sonra ise bağımsızlığına kavuşmuş ancak Tataristan Cumhuriyeti'ni 1994 yılına kadar hiçbir ülke tanımadığı için 1994 yılında Rusya ile anlaşma yapma mecburiyetinde kalmış ve yarı bağımsız özerk bir Türk Cumhuriyeti statüsüne gelmiştir (Buran-Alkaya, 2011: 55-56).

Kıpçak grubu içinde değerlendirilen Tatar Türkçesinin temelini İdil Bulgarcası oluşturur. Tatar Türkçesinde “Orta Ağzı”, “Batı Ağzı” ve “Doğu Ağzı” olmak üzere üç çeşit ağız kullanılmıştır. Daha çok Kazan Türkleri tarafından kullanılan “Orta Ağzı”, Tatar Türkçesinin edebi dilini oluşturmaktadır.

Tatar Türkleri 10. yüzyılda İslamiyet'i kabul ettikten sonra Arap alfabesini kullanmaya başlamışlar ve 1927 yılına kadar Arap alfabesini kullanmaya devam etmişlerdir. Arap alfabesine geçiş yapan Tatarlar, dildeki değişiklik nedeniyle “/r/” grubundan “z-ş” grubuna geçmişlerdir. 1927 yılında Latin alfabesine geçiş yapan Tatarlar, 1937 yılından sonra Rus hâkimiyetinden dolayı Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır.

Halen Kiril alfabesini kullanan Tatarlar, 1999 yılında tekrar Latin alfabesine geçmek istemişler ancak 2002 yılında Tatar ileri gelenleri Rusya Federasyonu içinde Kiril alfabesinden başka alfabe kullanılamayacağı kararına varmışlardır. Tatar Türkçesi ise günümüzde Tataristan'da resmi dil olarak varlığını sürdürmektedir (Buran-Alkaya, 2011: 55-60; Kolcu, 2012: 529-531).

Tatar Türkçesi bugün Tataristan, Başkurdistan, Rusya, Kırım, Polonya, Litvanya, Türkiye, Moldova, Ukrayna, Çin, Kazakistan, Bulgaristan ve Özbekistan gibi muhtelif yerlerde konuşulmaya devam edilmektedir.

2.1.2.7.1. Tatar Türkçesi Edebiyatı

Zengin bir kültürel mirasa sahip olan Tatar edebiyatını kendi içinde “Eski ve Orta Yüzyıl Edebiyatı”, “19. Yüzyıl Edebiyatı”, “20. Yüzyıl Edebiyatı” ve “Sovyet Dönemi Edebiyatı” olmak üzere dört döneme ayırmak mümkündür. Eski Türkçe döneminde yazılmış olan “Orhon Yazıtları” ve “Yenisey Yazıtları” ile Orta Türkçe döneminde yazılmış olan “Divân-ı Lugâti’t-Türk”, “Kutadgu Bilig”, “Atabetü’l-Hakayık”, “Divân-ı Hikmet” gibi eserler, Tatar edebiyatının ilk ürünleri arasında değerlendirilmişlerdir. Tatar yazılı edebiyatının ilk ve en önemli dönemi 13-14. yüzyıllar arasında hüküm süren Altınordu Devleti zamanıdır. Bu dönemde Harezmi Türkçesiyle eserler verilmesi ve Tatar tarihinde çok önemli bir yere sahip olan Kul Ali’nin yetişmesi, Tatar yazılı edebiyatının gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

“Kazan Hanlığı” döneminden başlayıp 16. yüzyılın sonlarına kadar devam eden dönemde de Tatar edebiyatında önemli şair ve edipler yetişmiş ancak 17. yüzyılda Kazan Hanlığı’nın yıkılmasıyla birlikte yetişen önemli şahsiyetler yok edilmiş, bundan dolayı yazılı edebiyat gelişme gösterememiştir. Tatar edebiyatı, 18-19. yüzyıllarda Rus hâkimiyeti altına girmeye başlamış ve önceki yüzyıla oranla hem edebiyatta serbestlik görülmüş hem de edebiyat daha çok gelişme fırsatı bulmuştur.

19. yüzyılda “Kazan Üniversitesi” kurulmuş, el yazması eserler matbaalarda basılmaya başlanmış, Rus, Arap ve Fars edebiyatlarından çeviriler yapılmış, Tatar edebiyatı ve tarihine daha çok önem verilmiştir. Abdurrahman İlyasî, Kayyum Nasırî, Fatih Halidî, gibi şairler, Tatar edebiyatına öncülük yapmışlardır. Şehabeddin Mercanî, tarih alanında eserler vermiş, “Volga Bulgar Türkleri ve Kazan Türklerinin Tarihi” adlı eserini yazmış ve bu eser Wilhelm Radloff tarafından Rusçaya çevrilmiştir. 20. yüzyılda ise Ekim Devrimi’nin gerçekleşmesinden sonra Tatarlar arasında bağımsızlık fikri egemen olmuş ve yenilikçilik hareketi doğrultusunda Batı’ya yönelim artmıştır.

Bu dönemde okullar ve medreseler açılmış, dergi ve gazeteler çıkarılmış ve şiiirlerde milliyet, vatan aşkı, eşitlik ve özgürlük gibi konular ön plana çıkmıştır. Bu dönemde Tatar edebiyatının en büyük şairlerinden biri olan Abdullah Tukay yetişmiş ve bu şairden dolayı bu dönem Tatar edebiyatına “Tukay Edebiyatı” da denilmiştir. 1960 yılından sonra Tatar edebiyatında milli konulara ağırlık verilmiş ve yasaklı olan eserler basılarak ilim dünyasına kazandırılmıştır.

1878 yılında Yavşırme köyünde doğan Ayaz İshaki, Milli Kurtuluş Hareketi'nin öncü isimlerindedir. İlköğrenimini babasının medresesinde aldıktan sonra Çistay ve Kazan medreselerine devam etmiş ve ilk eserlerini 1902 yılında vermeye başlamıştır. Hikâye, roman, piyes gibi alanlarda eserler veren İshaki, ayrıca gazetecilik alanında da çalışmalar yapmıştır.

1908 yılında Türkiye'ye gelen şair, burada “Molla Dede” adlı romanı ile “Hayat mı Bu?” “Sünnetçi Dede”, “Damat” adlı hikâyelerini yazmıştır. Eserlerinde milli birlik ve beraberlik fikrini eserlerinde işlemiş, Tatar Türkçesiyle gazete ve dergi çıkarmıştır. Yurtdışında kaldığı süre zarfında “Güz” adlı uzun hikâyesini, “Üyge Taba” adlı romanını, “Dalğanın İçinde”, “Jan Bayeviç”, “Uluğ Muhammed” adlı dram ve komedi türündeki eserlerini kaleme almıştır. Şair 1954 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

Şairin bahsedilen eserler dışında “Tilenci Kız”, “Soldat”, “Tatarın Kızı”, “Mulla Babay” adlı romanları; “Oçraşu”, “Familiye Saadeti”, “Şakirt Abiy”, “Üstadbike”, “Tövbekâr Hatun”, “Ciyıntık”, “Lokman Hekim” adlı hikâyeleri; “İki Âşık”, “Muallim”, “Züleyha”, “Kıyamet”, “Tartışu”, “Üç Hatın Bile Tormış” adlı piyesleri ile birlikte çıkarmış olduğu “Hürriyet”, “Kazan 1901”, “Kazan 1902”, “Kazan 1905”, “Kazan 1906”, “Terakki”, “Tavış”, “Mayak”, “Kızılyar”, “Milli Yul” ve “Milli Berlin” adlı gazeteleri de vardır (Kolcu, 2012: 535-536).

1880 yılında Ufa bölgesinin Jilem-Karan köyünde dünyaya gelen Mecit Gafuri, ilk ve ortaokulu kendi köyünde okuduktan sonra geçimini sağlamak için bir süre öğrencilere hizmetkârlık yapmış ve el yazması kitapları tercüme etmiştir. 1898 yılında Resuliye Medresesi'ne devam eden şair, ilk eserlerini de bu yıllarda vermiştir. Şair hem düzyazı yazarı, hem dramaturg hem de eleştirmen olarak ün salmış, eserleri pek çok dile çevrilmiştir. İlk şiiirlerini “Kazak” ve “Çağatay” edebiyatının etkisi altında kaleme alan şair, şiiirlerini aruz ölçüsüyle yazmış, birçok yayınevinde şiiirleri yayımlanmış, şiiir, hikâye, roman, tiyatro, çeviri, dram gibi alanlarda eserler vermiştir. Adaletsizlik, kahramanlık, eşitlik, açlık sefalet bağımsızlık düşüncesi, toplumsal sorunlar gibi konular, şiiirlin en çok işlediği konular arasındadır.

1930 yılında “İşçi” adını taşıyan operası, Kazanda sahneye uyarlanmış ve tüm eserleri 5 cilt olarak yayımlanmıştır. Şairin, “Fakirlik Belen Utken Tereklek”, “Yaş Gomerem”, “Şığır Mecmuaları”, “İke Ceben”, “Tormış Baskıçları”, “Muñ ve Zar”, “Şapınnen Altın Pri-iskasmda” adlı eserleri de vardır (Kolcu, 2012: 554-555).

1906 yılında Şarlık ilçesine bağlı Mostafa köyünde dünyaya gelen Musa Celil, ilköğrenimini köy okulunda bitirdikten sonra 1914-1917 yılları arasında Hüseyniye Medresesi’ne devam etmiştir. Celil, bu medresede Tatar aydınlanması için mücadele eden ayaz İshaki, Fatih Kerimi, SagitRemiyev, Rızaeddin Fahreddin gibi şairleri tanımıştır. Şair, 1920’li yıllarda İran şairlerinden Ömer Hayyam, Sadi, Hafız gibi şairlerle birlikte Tatar edebiyatının önemli isimlerinden olan Derdmend’in etkisinde kalarak “Yan Dünya” “Esirlikte”, “Nasihat” “Başaktan Taht” adlı şiirlerini kaleme almıştır. 1921 yılında geçim sıkıntısından dolayı harp okuluna kaydolan Celil, bir yıl sonra “Tataristan” gazetesinde çalışmaya başlamış, 1923 yılında Rabguzi’nin “Kıyasü’l Enbiya” adlı eserinden esinlenerek “Yeni Enbiya Tarih Baladı” adlı eserini yazmış, 1927-1931 yılları arasında Moskova’da Edebiyat ve Sanat Fakültesi’nde eğitimine devam etmiştir.

Şair bu yıllarda “Ekim Çocukları” ve “Küçük Kardeşler” adlı dergilerde yazılar kaleme almış, 1933-1934 yılları arasında Moskova’daki Komünist gazetesinin edebiyat ve sanat bölümünde müdürlük görevinde bulunmuştur. Musa Celil, savaşlarda gösterdiği kahramanlıklardan dolayı vefatından 12 yıl sonra “Sovyetler Birliği Kahramanı” nişanıyla ödüllendirilmiş ve şairin esir düştüğü sıralarda kaleme aldığı “Moabit Defterleri” adlı eser, “Lenin” ödülüne layık görülmüştür. Şairin bahsedilen eserleri dışında “Türkülerim”, “Ülke Uğruna”, “Kızıl Bayrağa”, “Korkma, Sakin Ol”, “Ölümün Öncesinde”, “Geçmiş Günlerden”, Baba Ölünce”, “Altın Saç”, “Söyle, Türküm”, “Zühre Yıldızına”, “Düşmana Karşı”, “Hitler’in Durumu”, “Alman Askerine” adı eserleri de vardır.

Derdmend, Azize Semitova, Segit Remiyev, Abdullah Tukay, Fatih Kerimi, Kayyum Nasırî, Ramil Veliyev, Vahit İmamov, Ravil Feyzullin, Gerey Rahim, Serdar Vaizov, Alimcan Barudi, Hadi Taktaş, Fatih Hüsnü, Rızaeddin Fahreddin, Rkail Zeydulla gibi şairler, Tatar edebiyatının diğer önemli şahsiyetleridirler (Kolcu, 2012: 559-560; Güngör, 2013: 43-54).

2.1.2.7.2. Tatar Türkçesinde Geniş Zaman

Tatar Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, -Ir” ekleriyle ifade edilir. Geniş zaman çekimi yapılırken kullanılan ekler, kelimeye göre farklılık göstermektedir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra “-Ar, -Ir” ekleri getirilir. Ayrıca sadece “-A” ekleriyle de geniş zaman çekimi yapılabilmektedir. Teklik 1. kişi çekimi yapılırken “-mAn” eklerinin kullanıldığı örnekler de mevcuttur. Tatar Türkçesinde geniş zamana daimi gelecek zaman da denilmektedir.

Tatar Türkçesinde kişi ekleri olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılmıştır. Tatar Türkçesinde geniş zaman çekiminde yardımcı ünlü ile ek ünlüsü incelik kalınlık uyumuna uyarlar ve yardımcı ünlü bütün fiillerden sonra düz olarak gelir (KTLG, 2013: 345-346).

Teklik	1. kişi:	<i>tügermín</i>	<i>alırmin</i>
	2. kişi:	<i>tugersín</i>	<i>alırsıñ</i>
	3. kişi:	<i>tüger</i>	<i>alır</i>
Çokluk	1. kişi:	<i>tügerbíz</i>	<i>alırbız</i>
	2. kişi:	<i>tügersíz</i>	<i>alırsız</i>
	3. kişi:	<i>tügerler</i>	<i>alırlar</i>

Teklik 1. kişi

...-atıñ bulsa **baga-min** / utıñ bulsa **yaga-min**... (ED-50)

...kul birgennéñ kolımın- / hézmetéñde **kala-min**... (ED-50)

...çıgıp kala **boz-armın** / kaznadan kazna kitérép / hannıñ kûñélén **tab-armın**... (ED-67)

...arsayıp atka **mén-ermén** / karçıga bulıp **oç-armın** / hannı kuvıp **bas-armın** / başın kancagama **as-armın** / büléngen kuyday **it-ermén** / büréktey kiyép **kit-ermén** / kaznasın alıp ilge / hanlıkı layık bige **bir-ermén** / min digenné **kıl-ırmın**... (ED-68)

...bu kitkennen **kit-ermeñ** / Şah Timérge **cit-ermen**... (ED-81)

...avılıbızniñ yeměñ, suvı teměñ **běl-em** / şuñar küre **söy-em** canım teněm bėlen...(TaT-741)

...hézmetleré hem fen, sengatke qaraları xaqında **yaz-armın**, didé... (Fac-224)

Teklik 2. kişi

- ...yavlarıñ az, **totul-ırsıñ** / çébén canlı atañday / kanlı küz yeş **koy-arsıñ**... (ED-77)
- ...tunamiy iye **bul-ırsıñ** / tacın-tehétén **al-ırsıñ** / aytulıday aruvni / yene bér citép **koç-arsıñ**... (ED-87)
- ...yırak yortka **cil-ésen** / atanña barıp citkende / bézden selam **di-y-erseñ**... (ED-106)
- ...sulkıldama, ak nayza / suyuşkan cirde **sin-arsıñ!**... (ED-140)
- ...borkırama koba kom / yañgır yavsa **yat-arsıñ** / kıbırsama, tukmak yal / yav kilgen kön **basıl-ırsıñ**... (ED-140)
- ...-ay ulım, kitivén **kit-ersén** anısı, sin bit miném bér gënem... (TaT-736)
- ...sin **sin-asın**, min sünemeñ, ayrılábız ahrısı!...(TaT-743)
- ...alsu göller isëbulıp / **töş-esëñ** sin isëme!...(TaT-744)
- ...ataña niçék bulsañ, balañnan şunu **kür-érsén**... (TTA-41)
- ...yahşı bilen yöriseñ **cit-ersin** muratka, naçar bilen yörisen **kal-ırsıñ** oyatka... (TTA-42)
- ...keyiz satsan kürşige sat, bir çitinde özin de **utr-ırsın**... (TTA-42)

Teklik 3. kişi

- ...il kitkende yort **kal-ır** / yort kiterde söt **kal-ır**... (ED-42)
- ...bézé belen bér **bolga-r** / il bulganda Kobogıl... (ED-56)
- ...**sagın-ır** da **sarga-y-ır** / utırıp kalıp **karta-y-ır**... (ED-81)
- ...belki **bër-er** kız **oçra-r**, siña kilën, miña hatın **çtg-ar**... (TaT-736)
- ...**dusları** Sergeynı armiyage, döresragé frontka ozat **al-ar**... (Fac-88)
- ...alarga bérélgen xokuqlardan ul da **fydalan-ır** dip inangannar... (Fac-101)
- ...ata kürgen uk **yon-ar**, ana kürgen tun **piç-er**... (TTA-46)

Çokluk 1. kişi

...“sin tora tor, gazizémm / béz **bél-érbéz**” -diridé... (ED-115)

Çokluk 2. kişi

...béz torayık, gazizém / séz **bél-érséz**, -dip idé... (ED-115)

...bézge de rehém itép bér kërëp **çığ-arsız** indë... (TaT-735)

...bér stakañ söt içerga röxsat **it-erséz** bit? Eye, akt tözédéz... (Fac-96)

...söyép: ‘monısına kitaplar **al-ırsın**’,- dip kömëş aqçalar da bérgeñ... (Fac-220)

Çokluk 3. kişi

...yeneden eytép ni eytim: / ni bér çayman avız kart iken **di-rler**, ey! / ni bélse şunu eyte iken **di-rler**, ey!... (ED-64)

...yulavçılar / **oçraş-alar** / **kür-ëşeler** / e çiterek... (TaT-746)

...Bolşéviklar, sul **es-érlar**, gomumen sullar franksiyase... (Fac-90)

...bérkader tınıçlandırdı da. Belki hezér **açıqla-rlar**, **añla-rlar**... (Fac-127)

...ata süzén tıñlamagannı atawga **at-alar**, di...(TTA-43)

Olumsuz Şekli

Tatar Türkçesinde geniş zamanın olumsuzu “-mAs” ekleriyle ifade edilir. Bu ekin yanında “Çongar” ve “Kerç” ağızlarında az da olsa teklik 1. kişi eklerinde “-mA”, çokluk 1. kişi çekiminde “-mAm”, diğer teklik ve çokluk kişi çekimlerinde “-mAz” eklerinin kullanıldığı da olmuştur (Yüksel, 1989: 67). Ayrıca bazı metinlerde geniş zamanın olumsuz çekiminde “-mAy” eklerinin kullanıldığı görülür. Yine Tatar Türkçesinde geniş zamanın teklik 1. kişi çekiminde bazen “-mAm, -mAmIn”, çokluk 1. kişi çekiminde ise “-mAbIz” eklerinin kullanıldığı da görülür.

	1. kişi:	<i>tulmasmın</i>	<i>beslemesmin</i>
Teklik	2. kişi:	<i>tulmassıñ</i>	<i>beslemessiñ</i>
	3. kişi:	<i>tulmas</i>	<i>beslemes</i>
	1. kişi:	<i>tulmasbız</i>	<i>beslemmesbiz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(tulmassız)</i>	<i>(beslemezsiniñiz)</i>
	3. kişi:	<i>tulmaslar</i>	<i>beslemesler</i>

Teklik 1. kişi

...ul da şulay çabıldı / anıñ argısın min **bél-men**... (ED-49)

...ul kilgende min torsam / Tuktamış han min **bul-mam!**... (ED-55)

...hatınday bulıp **kayt-mamın**... (ED-81)

...**kayt-mam** da, Canbay, **kayt-mamın** / kayırılıp atım başın **tart-mamın**... (ED-81)

...dusım utın **sündér-mem** / doşmanım utın **yandır-mam!** / üzém dimes namartka / apak büz at **méndér-mem** / tuksansız cebe **saldır-mam** / aslın soramıy aş **bir-mem** / atasın soramıy dan**bir-mem**... (ED-83)

...-sin kaygırma, eni, - digen, - min **yugal-mam**... (TaT-736)

Teklik 2. kişi

...-iñseñe suksam- **iñkey-mes** / iskémné birsem- **ile-mes**... (ED-58)

...-ey haniyem, haniyem / eyt disén de **kuy-mıysıñ**... (ED-68)

...isinde **ül-messeñ** / **ül-messeñ** de **böl-messeñ** / avırlıklar **kür-messéñ**... (ED-85)

...sin ülgen bélen cir tulmas / ülmégen bélen **kübey-messéñ!**... (ED-149)

Teklik 3. kişi

...kara laçın av koşım / siña **bul-mas**, Şah Timér! / Annan kala Büz toygın / ul da **bul-mas** Şah Timér... (ED-36)

...bili bilseñ, haniyem / **iksél-mes** devlet bu idé... (ED-40)

...kün davılbaz tak -dide- / cil **kara-mıy** cil -dide-... (ED-49)

...üzek ise bu meşekatlerge barını artık xem **kirek-mes** iş itép sanadı... (Fac-92)

...haman da 'bérdamxem **bülén-mes**' impériya dip laf ora... (Fac-94)

...arasında korallı bérélesne, qan koyunu **buld-ırmay** idé',- di ul... (Fac-99)

Çokluk 1. kişi

...-hiç **şayart-mıybız**, grajdanin Şeref. Bézde séznéh élémtelegéz... (Fac-129)

...avtorın açıq qana eyte **al-mıybız**, çönki anıñ quyélmagan; şul uq... (Fac-161)

...yugıyse sovétça yaserge télep te üz digenébézçe irése **al-mıybız**... (Fac-165)

Çokluk 3. kişi

...barısı da bu meselede G. Şeref tarafdarları **bul-mıylar**... (Fac-117)

Soru Şekli

Tatar Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “-mI” ekleriyle ifade edilir. Ekin yuvarlak ünlülü kullanımını yoktur ve eklendiği kelimeye bitişik yazılır. Bazen soru ekinin arkasına “iken, acaba” kelimelerinin eklendiği de görülmektedir. “kilirsizmi iken” gibi (Eberdes 2011: 33). Tatar Türkçesinde geniş zaman anlamı soru ekiyle sağlandığı gibi soru sözcükleriyle de sağlanabilmektedir. Ayrıca bazen de soru cümlesi ve soru eki olmadan da soru anlamı taşıyan cümlelere de rastlanmıştır. “qapını örtseñiz” “kapıyı örter misiniz?” gibi.

	1. kişi:	(ülerminmi)	(unutmasmınmi)
Teklik	2. kişi:	(ülersiñmi)	(unutmassıñmi)
	3. kişi:	ülermi	unutmasmı
	1. kişi:	(ülerimizmi)	(unutmasmızmi)
Çokluk	2. kişi:	ülersizmi	unutmassıñızmi
	3. kişi:	(ülerlermi)	(unutmaslarmı)

Teklik 3. kişi

...kilmes **bul-gaymı** iken, ey / kilmes **bul-gaymı** iken ey... (ED-61)

...türe bulır kön **tov-armı** / arkada torgan altavga / aga bulır kön **tov-armı**... (ED-147)

...**yatış-ır miken** kaherém dip / atılıp çıktı saraydan... (ED-154)

...bassaq, ‘Teve qoşı’ seyasaté **bul-masmi?** Minémçe, bu- jiddi mesleki mesele’... (Fac-118)

Çokluk 2. kişi

...-angliyaga seyahetégéz xaqında **söyle-messézmé!** didé... (Fac-149)

...bu tikşerü barısında bilgélé. Séz monı **raslı-ysızmi?**... (Fac-182)

...bu xerekete kusluyıgız meglüm. Bolarnı séz **rasla-mıysızmi?**... (Fac-182)

qapını örtseñiz (TaT-868)

Soru Sözcükleri İle

...cir kiterde **ni kal-ır** / cirénnen taygan il kalır / il kiterde **ni kal-ır** / il kitkende yort kalır... (ED-42)

...Kobogılınıñ aslını / ul bélmese, **kém bél-ér**... (ED-60)

...mindey irden **ni çıg-ar?** / **ni çıg-ar** ay **ni çıg-ar!**... (ED-64)

...ak sarayga söykenép / yılıy kalsa **kém al-mas?**... (ED-64)

...ni cırlayık sezlerge? / **ni bir-érséz** bézlerge?... (ED-65)

...yorttan anı yeşérdéñ / ubalın **kaya kuy-arsıñ?**... (ED-66)

...duslıgıñ **niçék it-erséñ?** / hanga haslık itkende / haslıgıñ **niçék it-erséñ?**... (ED-67)

...ataña siné citkérsem / atañ miña **ni bir-ér**... (ED-91)

...koşnı **kayda çöy-ermén?** / köbemnéñ biklerénéñ / bavın **niçék çış-ermén?** / kolaça attan yök avdı / kuvişnı **kaya artarmın?**... (ED-139)

...atnı **kaydan mén-erséñ?** / kara laçın kav itteñ / koşnı **kaydan çöy-erséñ?**... (ED-152)

...idél tuñsa, **kém kiç-mes?** / idégey ülse, **kém al-mas?**... (ED-176)

...sinséz **nişle-rmen**, siña, ul-bu bulsa, heléñné **niçék bél-ěrmén?**... (TaT-736)

...yüksındırsañ, **nişle-rém?!...** (TaT-744)

...**ni kı-lırsın**... abziy, tosta meskeuler yakañ?... (Fac-191)

...yort-jirséz, gayileséz ziyalılar **qayda sıyén-ırlar?** -didé Seher Şeref... (Fac-228)

2.1.2.8. Başkurt Türkçesi

Adları ilk defa 9. yüzyıla ait kaynaklarda geçen ve 8-9. yüzyıllarda Volga Nehri ve Ural bölgelerine göç eden Başkurtların ortaya çıkmasında Sibiry ve Orta Asya'da göçebe olarak yaşayan Türk kavimleri etkili olmuştur. Ebu'l-Gazi Bahadır Han ve Şemseddin Dimaskî, Başkurtların zamanla Kıpçaklardan ayrılarak Türk boyu haline geldiğini söylemişlerdir.

Başkurt edebiyatının büyük yazarlarından olan Zeki Velidi Togan ise Başkurtları; Dağ Başkurtları, Ova-Bozkır Başkurtları, Kıpçak, Nogay, Kırgız, Merkit ve Karayit gibi uruglardan oluşan Başkurtlar, Rus istilasından sonra bölgeye yerleşen Tatar, Mişer Tatarları, Müslüman Çuvaşlar ve Bulgarlar'dan oluşan Başkurtlar diye dört gruba ayırmıştır. Celil Giniyatoviç Kiyekbayev ise Başkurt Türkçesinin tarihi gelişimini 15-16. yüzyıllardan başlayıp 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden dönem, 19. yüzyılın ikinci yarısından Ekim Devrimi'ne kadar devam eden dönem ve Ekim Devrimi'nden günümüze kadar devam eden dönem olmak üzere üç döneme ayırmıştır.

10. yüzyılda İslâmiyet'le tanışan Başkurtlar, 10-13. yüzyıllarda İdil-Ural Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşamışlar, 13. yüzyılda İdil Bulgarları ile birleşerek Moğollara karşı savaşmışlar ancak yenilmişler ve Altınordu Devleti'nin hâkimiyeti altına girmişlerdir. Altınordu Devleti'nin dağılmasından sonra Kazan Hanlığı'na dâhil olan ve bu kez Ruslara karşı savaşan Başkurtlar, 16. yüzyılda Rus istilalarıyla karşı karşıya kalmış ve Ruslarla anlaşma yolunu seçmişlerdir.

Başkurtlar 16. yüzyıldan 1917 İhtilaline kadar Ruslara karşı sürekli mücadele vermiş, İhtilalden sonra ise Zeki Velidi Togan önderliğinde “Muhtar Başkurt Cumhuriyeti” adı altında küçük bir Başkurdistan ülkesi kurma faaliyetlerine başlamışlardır. Ancak gerekli desteği alamayan Başkurtların hayali yarım kalmış ve Stalin bu bölgeyi “Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyeti” ilan etmiştir. 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 1992 yılında Murtaza Rahimov önderliğinde Rusya ile birçok konuda anlaşma sağlayan Başkurtlar, 2000 yılında Vladimir Putin'in başa geçmesiyle bu imtiyazları kaybetmişlerdir. Başkurdistan günümüzde halen Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir cumhuriyet olarak varlığını devam ettirmektedir.

19. yüzyılın ilk yarısında İdil-Ural Türkçesini kullanan Başkurtlar, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Tatar Türkçesi'ni kullanmış, Ekim Devrimi'nden sonra ise Başkurt Türkçesi'ne geçiş yapmışlardır. Başkurtlar, Ekim Devrimi'ne kadar Arap alfabesini kullanmışlar devrimden sonra ise Sagit Remiyev'in Başkurt edebi dilin için hazırladığı alfabeyle geçiş yapmışlar ve bu alfabeyle Latin alfabesini kabul edene kadar kullanılmışlardır.

“Başkurdistan Yeni Alfabe Komitesi” tarafından oluşturulan kurul, 1925 yılında Latin alfabesine geçiş işlemlerini tamamlamış ve “Başqort Aymağı” adlı dergide yayınlanmıştır. Ancak Sovyet hükümeti, tüm Sovyetlerde tek bir alfabe kullanılması gerektiği bahanesiyle Başkurtları da alfabe değişimine zorlamış ve nihayetinde Başkurdistan hükümeti 1939 yılında Rus alfabesine geçiş yapmayı kabul etmiştir.

1941 yılından sonra ise halen kullanılmaya devam eden Başkurt alfabesi Sovyetler tarafından kabul edilmiştir. 1950'li yıllarda ise Başkurt alfabesinin imla kuralları da kabul edilerek bu alfabeyle geçiş tamamlanmıştır.

Kıpçak grubuna dâhil edilen Başkurt Türkçesi daha çok Tatar Türkçesi olmak üzere Kazak Türkçesi, Nogay Türkçesi, Altay Türkçesi ve Hakas Türkçesiyle benzer özellikler göstermektedir. Başkurt Türkçesinde önemli farklılıklardan dolayı birçok ağız ön plana çıkmıştır. “Halyot”, “Burzyan”, “Dim”, “Yurmatı”, “Kıvakan”, “Âyle”, “Tabın” gibi ağızlar, Başkurt Türkçesinde görülen ağızlardandır. Başkurt Türkçesi edebi dili ise daha çok “Yurmatı” ve “Kıvagan” ağızlarına dayanmaktadır.

Günümüzde Başkurt Türkçesi, Başkurdistan, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna gibi bölgelerde konuşulmaya devam edilmektedir (Özyetkin-Dündar-Kamalov, 2008: 25-34; Öztürk, 2016: 175-178).

2.1.2.8.1. Başkurt Türkçesi Edebiyatı

Geniş bir sözlü edebiyata dayanan Başkurt Türkçesi, zengin bir destan geleneğine de sahiptir. “Ural Batır”, “Ak buzat”, “Zöhre Menan Adlar”, “Kunır Buğa”, “Kara Yurğa”, “Akhak Kola” sözlü edebiyatın destanlarıdır. Ayrıca destanlar Başkurt yazılı edebiyatının da ilk örneklerini oluşturmuştur.

Başkurt Türkçesi yazılı edebiyatını “Bulgar Dönemi”, “Kıpçak Dönemi” ve “Rusya Dönemi” olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. Bulgar Dönemi'nde Kul Ali'nin yazmış olduğu “Kıssa-i Yusuf” adlı eser, bu dönemde edebiyatı en güzel şekilde temsil eden eserlerden biridir. Kıpçak Dönemi'ndeki yazılı edebiyat önceki döneme göre daha zengindir.

Bu dönemde Harezmi'nin yazdığı “Muhabbet-nâme”, Seyfi Sarayî'nin yazdığı “Gülistan Tercümesi”, Kutb'un yazdığı “Husrev u Şîrîn”, Rabguzî'nin yazdığı “Kısâsü'l-Enbiyâ” Kâtib'in yazdığı “Cümcüme Sultan”, adlı eserler bu dönemi temsil eden önemli ürünlerdendir.

Rusya dönemindeki yazılı edebiyat ise daha çok tarihi eserlerin ve şecerelerin verildiği dönem olmuştur. “Camiü't-Tevarih”, “Cengiz-nâme”, “Gaysa Oğlu Emet Destanı”, “Tevârihi Bulgariye”, “Batırşa”, “Üsergen Boyunun Şeceresi”, “Yurmatu Boyu Şeceresi”, “Membet Boyu Şeceresi” gibi eserler bu dönemde yazılan önemli eserlerden birkaçıdır (Kolcu, 2012: 1175).

Başkurt edebiyatının asıl yazılı dönemi 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. 19. yüzyıldan önceki edebî eserler, daha çok Kıpçak edebiyatı ve ortak Türk edebiyatı geleneğine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında “Genel Yenilik Hareketi” fikri ön plana çıkmış, milli bir uyanışın ilk temelleri atılmıştır. Bu dönemde dini-tasavvufi, aşk, tabiat, vatan ve millet sevgisi, toplumsal aksaklıklar gibi konular işlenmiştir. Bu dönemde yetişen önemli şair ve yazarlar, Anadolu sahasında verilen ürünleri yakından takip etmişler ve bu ürünleri halkı bilinçlendirmek için bir araç olarak kullanmışlardır. Ebilmelih Kargalı, Hüsniyar, Şemsettin Zeki ve Ali Sokoroy, 19. yüzyılın ilk yarısında yetişen önemli şairlerdendirler. 19. yüzyılın ikinci yarısında bir taraftan Rus okullarında okuma şansı bulan şairler yetişmişken, öte taraftan “usul-i cedid” hareketi doğrultusunda eğitim veren medreseler artmış ve bu medreselerde eğitim gören şairler yetişmiştir. Bu dönemde dini-tasavvufi konular terk edilmiş, özgürlük, çağdaşlaşma, yenilikçilik, ilerleme gibi konular ön plana çıkmıştır. Miftahettin Akmulla ve Möhemmetsemel Ömötbayev, bu dönemde yetişen iki önemli şahsiyettir. 20. yüzyılda yetişen aydınlar, toplumsal aksaklıkları ve sıkıntıları daha gür şekilde dile getirmiş ve Başkurt milli edebiyatı daha belirgin bir hal almıştır.

1905 yılında gerçekleşen birinci Rus İhtilali, milli edebiyatın gelişmesine büyük katkı sağlamış, pek çok dergi ve gazete yayın hayatına başlamış ve bu gazete ve dergilerde milli bağımsızlık fikri işlenmiştir. Ayrıca çıkarılan gazete ve dergiler edebiyatın gelişip güçlenmesine de yardım etmiştir. 1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi'nden sonra ise modern Başkurt edebiyatı gelişmiş ve edebiyat şekil ve biçim yönünden zenginleşmiştir. Bu dönemde şiir ve düz yazı alanında verilen eserler artmış, düşünce dünyası zenginleşmiş ve dönemin siyasi düşüncelerini yansıtan eserler verilmiştir (Akpınar-Ağca, 2013: 199-206).

1890 yılında İşimbay ilçesinin Küzen köyünde dünyaya gelen Zeki Velidi Togan, şair olmanın yanında siyaset adamı, ideolog, tarihçi, sanat tarihçisi ve devlet adamıdır. Kültürlü bir ailede yetişmiş, Arapçayı babasından, Farsçayı da annesinden öğrenmiştir. Dayısının medresesinde Arapça dersleri alan şair, bu medresede Rusçayı da öğrenmiştir. Bir süre sonra Kazan'a giden şair, burada Kasımiye Medresesi'ne giderek eğitimini tamamlamış, Kasımiye ve Osmaniye medreselerinde öğretmenlik yapmıştır.

Togan, Başkurt toplumunun meselelerine merak salmış ve Türk tarihiyle de yakından ilgilenmiştir. Şair, Kazan'da bulunan Rus doğubilimcilerinin yardımlarıyla Türkistan'a seferler düzenlemiş, Rusya meclisinde Başkurt temsilcisi olarak Müslüman halkların savunuculuğunu yapmıştır. 1917 İhtilali'nden sonra milli uyanışı pekiştirmek için siyasete atılan Togan, Başkurt Özerk hükümetin kurulmasına öncülük etmiş, savaş zamanında Çarlık Rusya'ya karşı Sovyetler Birliği'ni savunmuştur.

1921 yılında Türkistan Milli Birliği'nin başına geçmiş, 1923 yılında Rus baskılarından dolayı İran'a gitmiş, 1925 yılında ise Türkiye'ye gelerek Türk vatandaşı olmuş ve Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyeti Üyeliği'ne getirilmiş, 1927 yılında ise Darü'l-Fünun'da Edebiyat Fakültesi'nde öğretmenlik yapmıştır. 1935 yılında doktorasını tamamlayan şair, 1951 yılında 22. Müsteşrikler Kongresi'nin başkanlığını yapmış, aynı yıl kurulan İslâm Tetkikleri Enstitüsünü kurmuş ve ilk müdürü olmuştur. Şair, 1927 yılında "Türkistan" adlı dergiyi çıkarmış, birçok dergi ve gazetelerde makaleleri yayımlanmıştır. İlk araştırmalarına 1908 yılında başlayan Togan, Türkistan ilim geleneğini batı bilimiyle sentezlemiş, Türk tarihçiliğinin 20. yüzyıldaki en önemli bilginlerinden biri olmuş, 1914 yılında Kutadgu Bilig'in ayrı bir nüshasını bulmuş, 1930 yılında Harezmi diliyle ilgili yeni bilgilere ulaşmıştır. Togan eserlerinde Tatar, Kazak, Özbek, Türkmen, Kıpçak, Oğuz Türkleri ile bu Türk topluluklarının nereden geldiklerini ve bunları oluşturan boy ve kabileleri de ele almıştır. Başkurt ve Türk halklarının kültürel mirasının tespiti, derlenmesi ve kayıtlarına alınmasında büyük harcamıştır. "Türklüğün Mukadderatı Üzerine", "Onyedici Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey", "Tarihte Usûl", "Kur'an ve Türkler", "El-Birûni ve Âsârı", "Türk ve Tatar Tarihi", "Seneleri Arasında Türkistan'ın Vaziyeti", "Başkurtların Tarihi", "Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi", "Moğollar, Çingiz ve Türkler", "Türk-Türkistan", "Türk Kültürü El-Kitabı'nın Program ve Çalışma Planı" adlı eserler, şairin eserlerinden birkaçıdır (https://islamansiklopedisi.org.tr/togan-ahmet-zeki-velidi E.T. 05.04.2019; Arıkan, 2017: 35-38).

1939 yılında Büryen ilçesine bağlı Nebi köyünde doğan Ahmet Süleymanov, ilköğrenimini köyünde okumuş, ortaöğrenimine devam ederken kolhozda işçi olarak çalışmıştır. 1957 yılında ortaokuldan mezun olmuş, 1961 yılında Başkurt Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi Rus Başkurt Bölümü'ne girmiş, 1967 yılında bu bölümden mezun olmuş ve köyüne geri dönerek Başkurt Dili ve Edebiyatı öğretmenliği yapmıştır.

1972 yılında Başkurt Devlet Üniversitesi Başkurt Edebiyatı ve Folkloru Bölümü'nde hocalık yapmaya başlayan Süleymanov, 1991-2002 yılları arasında ise Rusya Bilimler Akademisi'nde "Folklor ve Sanat Bölümü Başkanlığı" ile 2002-2006 yılları arasında Tüm Dünya Başkurtları Kurultayı İcra Komitesi Başkanlığı görevlerini yürütmüştür. Üniversitede çalıştığı yıllarda derleme çalışmalarında bulunmuş, bu derlemelerin sonucunda 18 ciltten oluşan "Başkurt Halk Yaratıcılığı" adlı eser vücuda gelmiştir. Süleymanov, bu büyük eserin üç cildini kendi derlemeleriyle oluşturmuş, bir cildini ise Nur Zaripov'la birlikte çıkarmıştır.

Süleymanov bu derleme çalışmasının bir nişanesi olarak Salavat Yulayev Devlet Ödülü'ne layık görülmüştür.

Ayrıca şair, Bilimler Akademisi Şeref Üyesi, Mecit Gafuri, Miftahettin Akmulla, Zeki Velidi Togan, Celil Kiyekbaayev ödülllerinin de sahibidir. Başkurt halk edebiyatı ve folkloru alanında 200'den fazla önemli çalışmalara imza atan şair, destan, masal, efsane gibi türlerinin yanı sıra monografi ve ders kitapları alanında eserler vermiş, çeşitli dergi ve gazetelerde çok sayıda makalesi yayınlanmıştır. Şairin Başkurt folkloru hakkında, "Masallarda Gerçek", "Masal ve Gerçek", "Hayat Hakkındaki Masallar: Tür Özellikleri", "Başkurt Halk Hayat Konulu Masalları: Repertuar ve Kuruluşu", adlı çalışmaları vardır. Şairin bu eserlerden başka, "Akıllı Hesabı Bilir", "Dikkatli Olalım, Tarafsız Olmalıyım", "Her Mücize Benim İçin Hakikat", "Başkurt Destanları I, II, III, IV" adlı eserleri de vardır (Salihov-Yuldıbayeva, 2017: 445-447).

Ayrıca Dmitriyev, Kiyekbayev, Ahmerov, Yoldaşev, Garipov, İşbulatov, Uraksin, Mircanova, Maksutova, İşbulatov ve Saytattalov gibi şair ve yazarlar, Başkurt Türkçesinin bugünkü hale gelmesinde emeği geçen diğer şahsiyetlerdendirler.

2.1.2.8.2. Başkurt Türkçesinde Geniş Zaman

Başkurt Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, -Ir, -Ur” ekleriyle ifade edilir. Geniş zaman çekiminde ünlüyle biten fiil köklerine “-r” eki, ünsüzle biten fiil köklerine ise “-Ar, -Ir, -Ur” ekleri getirilir. Başkurt Türkçesinde geniş zaman çekimi yapılırken bu eklerin dışında “-A” ekleri de kullanılır.

Başkurt Türkçesinde geniş zaman çekiminde kişi ekleri olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır ve eklendikleri kelimelere bitişik olarak yazılırlar. Ayrıca Başkurt Türkçesinde geniş zaman çekimi yapılırken teklik 1. kişi çekiminde bazen “-mAn” eklerinin getirildiği de olmuştur.

	1. kişi:	<i>başlarmın</i>	<i>kilärmín</i>
Teklik	2. kişi:	<i>başlarhıñ</i>	<i>kilärhıñ</i>
	3. kişi:	<i>başlar</i>	<i>kilär</i>
	1. kişi:	<i>başlarbız</i>	<i>kilärbız</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>başlarhıgız</i>	<i>kilärhıgız</i>
	3. kişi:	<i>başlarlar</i>	<i>kilärlär</i>

Teklik 1. kişi

...– gäfü **ütinä-m**, hıtw zarzın hıtwı...(BT-28)

...bil inälmäs, bik häybät-tizträk **al-ırmın** qúsaqqa...(BT-30)

...ulay tügıl. Kis **hüyl-ärmín**. Vaqıtı ul tügıl. (BT-34)

– **kil-ırmín**, his şikhíz**kil-ırmín**... (BT-37)

...inşalla, hinen de yawap **al-ırmın**, tigen ümütte qalam.(BT-48)

...min dä şulay **it-ermen**, – tip yıwata ul üz-üzzen... (MB-77)

...unan huñ min kırğa kitkän **bul-ırmın** da öy artındağı **qarağay artına yüşeren-ermen**... (MB-79)

...kılıy kıyan, min hiñä yır **yurla-rmın**, – tigän dä ikmäk... (MB-89)

...– **qoyaşta kipter-ermen** min ularzı, – tigän Aykıyğaq... (MB-91)

...nindäy genä bälägä **qalhañ da, yarzamğa kil-ermen**, – tigän... (MB-113)

Teklik 2. kişi

...*húrawiña yawap ala **al-ırhıñ**...*(BT-25)

...– *änä **al-ırhıñ** da, beyäläyeñde **yama-rhıñ**, – tigän äsähe...* (MB-91)

...– *doşman gäskäre yaqınaya başlağas, oşo. qurayzı **uyna-rhıñ**, – tigän, ti...* (MB-99)

...*egerme dürt tineñde miñä birä **bar-ırhıñ**...* (MB-106)

...*irtägä mine azbarzan sıgarğas ta, miñä kilep **atlan-ırhıñ**», – tigän...* (MB-116)

...*irtägä yawabın alırğa **kil-ırhın**...* (BaT-800)

Teklik 3. kişi

*ul hinän ütínip **húr-ar**. Şul mäldä gınä...*(BT-25)

...*keşelärze bähette it. Keşelär zä hine **yarat-ır**, yaqşılığınđı onotmatar, – tigän...* (MB-88)

...– *birgä túrayıq, şulay yíniliräk **bul-ır**, – tigän...* (BaT-799)

...*ıt unı kütüp **aşat-ır**...* (BaT-799)

Çokluk 1. kişi

*isän-haw yürüp qaytıgızdı **tılä-ybız**. (BT-40)*

*irtägä **küriş-ırbız**. (BT-41)*

*tagı la **kil-ıgız**. (BT-41)*

*tagı bir **küriş-ırbız** äli. (BT-41)*

...*urındı keyez menän qaplap **quy-ırbız**...* (MB-79)

...***qayt-ırbız**, **qayt-ırbız**, – tip qañğıldeşalar, ti...* (MB-96)

...***şayar-ırbız**, **uyna-rbız**, **yırla-rbız**, –tip sılırağan, ti, Şişmäkäy...* (MB-102)

...*totop alayıksı üzən, beşerep **aş-arbız**...* (MB-110)

...– *bez batşa kızın küräyek äle, bälki ämälen **tab-ırbız**...* (MB-116)

...*qış yitkäs, azlap-azlap qına **al-ırbız** za kartuf **qızzır-ırbız**...* (BaT-799)

...– *yarar, hinı üzibızbin arağa alıw-almaw turahında **känäşläş-ırbız** – tigän...* (BaT-800)

Çokluk 2. kişi

...hızgä iki künlük yul. Mülkätigizzi kilip **al-ırhıgız**... (BT-37)

käräkmäy, tüşmähın, hızuga minıñ uñış tiläwimdı **äyt-ırhıgız**... (BT-39)

...hez zä ayıw keüek KÖSLÖ **bul-ırhıgız**, – tigän... (MB-92)

...– *qotqara alhağız*, *kösögöz etkänse altın al-ırhıgız*... (MB-116)

Çokluk 3. kişi

äsäy, bütähilä o'käybulır. (ıskä **üt-älär**.)... (BT-32)

...ular osor-osorzar za beräy kül buyına yalğa **tuqta-rzar**... Şunda, tuyğans emhe-nep, hıw eşep **al-ırzar**... Şunan tağı osop **kit-erzär**», –tip... (MB-109)

...keşelär hine hağınıp / kötöp **al-ırzar** yul da... (MB-133)

Olumsuz Şekli

Başkurt Türkçesinde geniş zamanın olumsuzu “-mAs” ekleriyle ifade edilir. Geniş zamanın olumsuzu fiil kök ve gövdelerine göre farklılık gösterir. Geniş zaman ekleri incelik kalınlık uyumuna uyar. Teklik ve çokluk birinci kişi çekiminde ise olumsuzluk eki “-mA” şeklindedir.

	1. kişi:	<i>kürhätmäsmın</i>	<i>ultırmasmın</i>
Teklik	2. kişi:	<i>kürhätmäshıñ</i>	<i>ultırmashıñ</i>
	3. kişi:	<i>kürhätmäş</i>	<i>ultırmash</i>
	1. kişi:	<i>(kürhätmäsbız)</i>	<i>(ultırmashbız)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(kürhätmäshıgız)</i>	<i>(ultırmashıgız)</i>
	3. kişi:	<i>kürhätmäslär</i>	<i>ultırmashlar</i>

Teklik 1. kişi

...– *yu-u-uk!* Totorğa irek **bir-mäm!**... (MB-130)

Teklik 2. kişi

...ägär kızıñdı birmähän, bezzän qotola **al-mayhıñ!** – tigändär... (MB-137)

...uniñmenän inde hin hur **bul-mashıñ**... (MB-158)

Teklik 3. kişi

...*bul inält-mäs, bik häybät-tiziräk alırmın qúsaqqa...*(BT-30)

käräk-mäy, tüşmähın, hızuga miniñ uñış tiläwimdiäytirhigız... (BT-39)

...*kıyan, kıyın bul-mas kiteüe! – tigän dä üz yulına tägäröp kitep bargan...* (MB-90)

...*itep birermen, ä kilterä almahañ, üzeñä yaqşılıq bul-mas, – tigän...* (MB-113)

...*kürıp qalhalar, miñä yaqşılıq bul-mas, tip qurqqan...* (BaT-803)

Çokluk 3. kişi

...*keşelärze bähette it. Keşelär zä hine yaratır, yaqşılığınđı onot-mastar, – tigän...*
(MB-88)

...*ut yanına bürelär zä kilä al-mastar / bezzen unda bulğanlıktı belä al-mastar...*
(MB-124)

...*aşaw turahında hatta uylap kına karay za al-mayzar...* (MB-131)

Soru Şekli

Başkurt Türkçesinde soru eki “-mI, -mU” ekleriyle ifade edilir. Ekler incelik kalınlık ve düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar. Sona gelen soru ekleri eklendikleri kelimeye bitişik yazılır. Geniş zamanın soru çekiminde bazen fillerden sonra “*ikän*” kelimesi gelmekte ve bu kelime anlama, tereddüt veya şüphe ifadesi katmaktadır (Ercilasun, 2012: 779). “*barmükän*” (var mı acaba?), “*xupmükän*” (iyi mi acaba?), “*küpmükän*” (çok mu acaba?) vb. Başkurt Türkçesinde soru çekimi soru ekleriyle yapıldığı gibi soru sözcükleri yardımıyla da yapılabilmektedir. “*hinän başka nisek yaşa-rmen min?*” (MB-115) gibi.

	1. kişi:	(<i>hagınırminmi</i>)	(<i>ütiklämäsinmi</i>)
Teklik	2. kişi:	<i>hagınırhuñmu</i>	<i>ütiklämäshüñmi</i>
	3. kişi:	<i>hagınırmi</i>	<i>ütiklämäsmi</i>
	1. kişi:	(<i>hagınırhıgızmi</i>)	(<i>ütiklämäshıgızmi</i>)
Çokluk	2. kişi:	(<i>hagınırhıgızmi</i>)	(<i>ütiklämäshıgızmi</i>)
	3. kişi:	(<i>hagınırlarmı</i>)	<i>ütiklämäslärmı</i>

Teklik 2. kişi

...– *hat-mayhuñmi? Malay azırakınältkän bula. hatıwlaşıp ala la yöz...* (MB-141)

Teklik 3. kişi

...tip tä hüramayınsa ütkärıp *yübär-ırmı* malayzı? (BT-19)

...bura möyöştärenän heperep *qara, ber az yıyıl-masmı?*... (MB-89)

...– *tunım yämhez bul-masmı huñ? – tip Terpekäy ikelänep kenä horağan...* (MB-131)

Çokluk 1. kişi

...aşağan yawız bürene yazahız *qaldır-abızını ni?! – tip asıwlangan äsähe...* (MB-80)

2.1.2.9. Kırım-Tatar Türkçesi

15. yüzyıla kadar Altınordu Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşayan Kırım-Tatar Türkleri, 15. yüzyılda devletin dağılmasıyla müstakil bir hayat sürmüşler, Mengli Giray Han'ın yönetimi zamanında ise Fatih Sultan Mehmet'e intisap edip gönüllü olarak Osmanlı Devleti'ne bağlanmışlardır. Rusya ile yapılan "Küçük Kaynarca" antlaşması ile bağımsız bir statü kazan Kırım-Tatar Türkleri, çok geçmeden 1783 yılında Rus ordularının işgaline maruz kalmış ve Osmanlı topraklarına göç etmeye başlamışlardır. Kırım'da kalanlar ise 2. Dünya Savaşına kadar yapılan zulümler ve baskılar altında azınlık statüsünde varlıklarını devam ettirmişler, Bolşevik ve Almanların işgaliyle karşılaşmışlardır. Kırım-Tatar Türkleri, 2. Dünya Savaşı'nda Almanların yenilmesinden sonra Ruslar tarafından Almanlarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle hain ilan edilerek Sibiryaya, Urallar, Özbekistan ve Kazakistan gibi yerlere sürgün edilmişlerdir. Kırım-Tatar Türkleri, 1954 yılından sonra Abdulcelil Kırımoglu önderliğinde kendi vatanlarına dönmek için mücadeleye girişmişler, 1967-1989 yılları arasında Kırım'a dönmeye başlamışlar, 1989 yılında ise Kırım-Tatar Milli Meclisi'ni kurmuşlardır (Yüksel, 2012: 813). Kırım, 1991 yılından sonra Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Ukrayna'ya bağlı bir muhtar cumhuriyet haline gelmiştir.

Kıpçak Türkçesinin bir kolu olan ve önceleri Kıpçak Türkçesi yazı diline dayanan Kırım-Tatar Türkçesinde, Kırım'ın Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra İstanbul Türkçesi hâkim olmuş ve bu tarihten sonra şiirlerde İstanbul Türkçesi kullanılmıştır. 1928 yılına gelindiğinde Akmesic'te yapılan Kırım-Tatar Edebi Dilinin İmlası Üzerine Birinci İmla Konferansı'nda "Bahçesaray" ağzının yazı dili olmasına karar verilmiştir.

Hanlık Dönemi'nden 1924 yılına kadar Arap alfabesini kullanan Kırım Türkleri, 1929 yılından sonra Latin alfabesini geçiş yapmışlar, 1938 yılında Stalin'in baskılarıyla Kiril alfabesini kabul etmişlerdir. 1991 yılında ise tekrar Latin alfabesine geçmeye karar vermişlerse de bunu başaramamışlardır (Yüksel, 2012: 814-815).

Kırım-Tatar Türkçesi günümüzde Kırım, Ukrayna, Özbekistan, Kazakistan, Rusya, Türkiye gibi bölgelerde konuşulmaya devam edilmektedir.

2.1.2.9.1. Kırım-Tatar Türkçesi Edebiyatı

Kırım-Tatar Türkleri yazılı edebiyat dönemine gelene kadar millî tarihlerini, örf ve adetlerini, medeniyetlerini ve sosyal hayatlarını sözlü edebiyat ürünleri olan yırlar, destanlar, maniler, atasözleri, tapmacalar ve efsanelerle nesilden nesile aktarmışlardır. 13. Yüzyılda yazılan Yusuf ile Züleyha mesnevisi ile 14. yüzyılda kaleme alınan Kalender-nâme isimli eserler ise Kırım-Tatar edebiyatının yazılı ürünlerindedirler.

Hamdi Giraybay Kırım-Tatar Türkçesini “Hanlık Dönemi”, “Rus İstilas Dönemi”, “Tercüman Dönemi”, “1905-1917 Dönemi”, “1917-1944 Dönemi”, “1944'ten Sonraki Dönem” olmak üzere altı döneme ayırmıştır.

15-18. yüzyılları kapsayan Hanlık Dönemi'nde Mengli Giray, Gazaî, Âşık Ömer, Leyla Bikeç, Edip Efendi gibi şair ve yazarlar yetişmiş ancak bu dönemde yazılan eserler, Rus ordularının bölgeyi işgali esnasında eserlerin bulunduğu kütüphaneyi talan etmesinden dolayı günümüze ulaşamamıştır. Kırım'ın Osmanlı Devleti'ne bağlanmasından sonra yazılan eserlerde Osmanlı Türkçesinin tesiri artmış ve Kırım edebiyatı “Kuzey Türkçesi” ve “Osmanlı Türkçesi” olmak üzere iki koldan ilerlemiştir.

Rus istilas döneminde Kırım'dan yapılan göçleri engellemek için Eşmirza Kart hikâye ve türküler yazmış, Abdullah Özenbaşı ise “Ey Gönül” adlı şiirini kaleme almıştır. Tercüman Dönemi'nde önceki dönemin izleri daha çok belirginleşmiş, toplumun sosyo-ekonomik yapısı iyice bozulmuş ve edebiyat tam bir durgunluk dönemine girmiştir. Zor şartların hüküm sürdüğü bu dönemde Kırım-Tatar edebiyatının önemli şairlerinden biri olan İsmail Gaspıralı yetişmiş ve sadece Kırım halkı için değil Rusya topraklarında yaşayan tüm Türk halkının milli bir şuur ve uyanışa sahip olmalarını sağlamıştır.

1905-1917 yılları arasını kapsayan dönemde gerçekleşen İhtilaller sonucunda diğer Türk boylarında olduğu gibi, Kırım-Tatar Türklerinde de millî bir edebiyat oluşturma yolunda çalışmalara hız verilmiştir. Bu dönemde Gaspıralı'nın çıkardığı “Tercüman” adlı gazetede yenilikçilik fikrini savunan gençler yetişmiş, yetişen şairler halkı bilinçlendirmek için makaleler yazmış, edebiyatın gelişmesine ve ilerlemesine yardımcı olmuşlardır. Bu dönemde “Tercüman”, “Âlem-i Nisvan”, “Millet”, “Âlem-i Sübyan” adlı gazete ve dergi çıkarılmış, basın ve yayın alanındaki çalışmalar hız kazanmıştır. 1917 Ekim Devrimi'yle başlayıp 1944 yılına kadar devam eden dönem, Kırım-Tatar Türklerinin sosyal ve siyasi hayatta yeni bir aşamaya geçtiği dönemdir.

1917 yılında “Kırım Müslüman Merkezî İcra Komitesi” kurulmuş, “Kırım Halk Cumhuriyeti” ilân edilmiş ve “Kırım Millî Hükümeti” kurulmuştur. Bu dönemde “Kırım Üniversitesi” açılmış, Türkiye ve Almanya gibi ülkelerle ilişkiler kurulmuştur.

1944'ten günümüze kadarki dönemde ise Stalin tarafından katliamlar yapılmış ve Stalin tüm Kırım Türklerini vatanlarından çıkarmak için her yolu denemiştir. Bu dönemde Kırım edebiyatının kültürel ilerleyişi tamamen durmuş, tarihi mirasları yok sayılmış ve Kırım halkının idealleri yok edilmiştir.

1950'li yıllardan sonra kültürel ve sosyal hayatta canlanma görülmüş, 1957 yılından sonra Kırım Türkçesiyle “Lenin Bayrağı” adlı gazete ile otuz Kırımlı yazarın eserlerini içeren “Bahar Ezgileri” adlı kitap çıkarılmış ve radyolarda Kırım Türkçesiyle yayınlar yapılmaya başlanmıştır (Kolcu, 2012: 416-421).

1851 yılında Avcıköy'de dünyaya gelen İsmail Gaspıralı, 3 yaşındayken ailesiyle birlikte Bahçesaray'a yerleşmiş, 10 yaşına kadar burada kalmıştır. Okuma yazmayı burada Hacı İsmail Efendi'den öğrenen şair, daha 10 yaşındayken Akmescit Gimnaziyumu'na girmiş, burada iki yıl okuduktan sonra Moskova'daki askeri okula devam etmiştir. Moskova'da eğitim görürken Panslavizm fikriyle tanışan Gaspıralı, bu fikri savunanların Türk ve Müslümanlara düşmanlık beslediğini görünce milliyetçilik duygusu kabarmış ve bu anlayış doğrultusunda hareket etmeye başlamıştır. Kısa bir süre içinde milliyetçilik ruhu daha çok kabarmış ve o zamanlar patlak veren Girit isyanında Osmanlı ordusuna katılmak için Türkiye'ye gelmek istemiş ancak amacına ulaşmadan yakalanmıştır.

1868 yılında 17 yaşındayken Bahçesaray'a geri dönen şair, 4 yıl boyunca Zincirli Medresesi'nde Rusça hocalığı yapmış ve bu süre zarfında Rus eserlerini yakından incelemiştir. 1872 yılında Paris'e gitmiş, İvan Turganyev'in yardımcılığını yapmıştır. Paris'te kaldığı süre zarfında "Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene" adlı eserini yazmış, 1875 yılında Kırım'a geri dönmüş, 1878 yılında Bahçesaray belediye başkanlığı yardımcılığı görevine getirilmiş, 1879-1884 yılları arasında ise belediye başkanlığı görevini sürdürmüştür. Gaspıralı, 1879 yılında Çar hükümetine gazete çıkarmak için başvurmuş ancak hiçbir sebep gösterilmeden reddedilmiştir. Şair, 1881 yılında "Tavrida" adlı gazetede "Genç Molla" adı altında birçok makale yazmış, 35 yıl boyunca "Tercüman" adlı gazeteyi çıkarmış ve "Dilde, fikirde, işte birlik" fikrini savunmuştur. Çıkardığı gazetelerde halkın anlayacağı tarzda sade bir dil kullanmış, Müslümanların geri kalmışlığını cahilliğe bağlamış, Kırım halkının aydınlık bir geleceğe ulaşması için "Usul-i Cedit" adını verdiği okulları açmıştır. Kırım-Tatar yazılı edebiyatı, bir taraftan Gaspıralı'nın verdiği eserlerle, diğer taraftan milli ruha sahip gençlerin kaleme aldığı eserlerle canlanmıştır. Şairin, "Bela-yı İslam", "Gündoğdu", "Arslan Kız", "İvan ile Süleyman", "Kadınlar Ülkesi", "Sudan Mektupları", "Frengistan Mektupları", "Darürrahat Müslümanları" adlı eserleri vardır (Hablemitoğlu, 2004: 15-23; Kolcu, 2012: 417).

1919 yılında Gurzuf'ta dünyaya gelen Cengiz Dağcı, Türk dünyasının büyük romancılarından kabul edilmektedir. İlköğrenimini taşıdıkları Kızıltaş'ta okuyan şair, daha sonra Akmesic'te giderek Onikinci Numune Okulu'na kaydolmuştur. Ortaokul yıllarında Gençlik Mecmuası'nda "Kış" ve "İhtiyar Kadın ve Keçisi" adlı ilk şiirleri yayımlanan şair, 1937 yılında Akmesic Pedagoji Enstitüsü'nde Tarih bölümünü kazanmış ve bir yandan da gazetelerde çalışmaya başlamıştır. 1939 yılında Edebiyat Mecmuası'nda "Söyleyin Duvarlar" ve "Sevdiğim Yalta" adlı şiirleri çıkan Dağcı, 1940 yılında askere gitmiş, 1941 yılında ise Almanlara esir düşmüştür. 1945 yılında evlenerek İngiltere'ye yerleşen şair, burada romanlarını yazmaya başlamış ve hemen hemen tüm romanlarında Kırım'dan bahsetmiştir. Fulham'da kaldığı süre içerisinde "Yurdunu Kaybeden Adam", "O Topraklar Bizimdi", "Korkunç Yıllar", "Ölüm ve Korku Günleri", "Dönüş", "Badem Dalına Asılı Bebekler", "Üşüyen Sokak", "Genç Temuçin" adlı eserlerini kaleme almıştır. "Onlar da İnsandı" adlı romanı ise Türk dünyasında yazılmış en büyük romanlardan biridir. Eserlerini Türkiye Türkçesiyle kaleme alan şairin "Anneme Mektuplar" adlı eseri fevkalade bir üsluba ve lirizme sahiptir. Dağcı, bu eseriyle 1988 Türkiye Yazarlar Birliği Roman Ödülü'ne layık görülmüştür.

1947-1948 yıllarında “Büyük Yalan” adını taşıyan üç perdelik piyesini yazmış, ilk kitabını ise 1956 yılında çıkarmıştır. Ayrıca şairin, “Biz Beraber Geçtik Bu Yolu”, “Yoldaşlar”, “Benim Gibi Biri”, “Rüyalarda Ana ve Küçük Alimcan”, “Yoldaşlar”, “Bay John Marple’in Son Yolculuğu”, “Bay Markus Burton’un Köpeği”, “Oy Markus Oy”, “Yansılar 1-2-3-4”, “Regina” “Ben ve İçimdeki Ben”, “Hatıralarda Cengiz Dağcı” adlı eserleri de vardır (Kolcu, 2012: 503).

Mehmet Bekirov, Yusuf Bolat, Abdurreşid Mehdi, Numan Çelebicihan, Şevki Bektöre, Hasan Sabri Ayvazov, Ömer İpçi, Yunus Temirkaya, RızaHalid, Rüstem Aliyev, AbdullaDermenci, Emil Amit, Naciye Ametova, Mehmet Niyazi, Şakir Selim, İsa Abduraman, Seyitömer Emin, ŞeryanAliyeva, Çerkez Ali, Kırım-Tatar edebiyatında yetişen diğer önemli şahsiyetlerdir.

2.1.2.9.2. Kırım-Tatar Türkçesinde Geniş Zaman

Kırım-Tatar Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, Ir” ekleriyle ifade edilir. Kırım-Tatar Türkçesinde geniş zaman çekiminde “-Ur” ekleri kullanılmaz. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar, -Ir” ekleri getirilmektedir. Ayrıca Kırım-Tatar Türkçesinde geniş zaman çekimi yapılırken geniş zaman eklerinin yanında “-A, -y” ekleriyle de çekimlendiği görülmektedir.

Kırım-Tatar Türkçesinde geniş zaman, ikinci tip gelecek zaman başlığı altında ele alınmıştır. Zamir kökenli kişi eklerinin kullanıldığı Kırım-Tatar Türkçesinde geniş zaman çekimi yapılırken, teklik 1. kişi çekiminde zamir kökenli kişi eklerinden farklı olarak bazen de “-mAn” eklerinin getirildiği görülür.

	1. kişi:	<i>toqtarım</i>	<i>tüzetirim</i>
Teklik	2. kişi:	<i>toqtarsıñ</i>	<i>tüzetirsiñ</i>
	3. kişi:	<i>toqtar</i>	<i>tüzetir</i>
	1. kişi:	<i>toqtarmız</i>	<i>tüzetirmiz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>toqtarsız</i>	<i>tüzetirsiñiz</i>
	3. kişi:	<i>toqtarlar</i>	<i>tüzetirolar</i>

Teklik 1. kişi

...em “öyledir, emce, **inan-ırım**, doğru” -demezseñ, saña darılır... (SH-77)

...cilay cilay **cúr-èrmèn** ey **cúr-èrmèn**... (KTA-95)

...yüz kişiğe **bol-urman** dýy o... (KTA-97)

...atuñnu aldım **bèr-èrmèn** dýy / koyuñnu soydum **tór-èrmèn** dýy... (KTA-99)

...tul xatın da bu xabär alıp **bar-am**, dii... (RD-22)

...sayısın, soñ maa **käl-äsin**, soñ **ayt-ırım** saña sayısın... (RD-28)

...o waqıttan soñ minarägä çıqsam **qorq-amin** qız körmäyä äzan... (RD-32)

...tiimä mağa, bir künü käräk **ol-urum**... (RD-35)

...ah **çek-emen**, aç yüzinni meni yaman köz sanma!... (ÇTDE-453)

...ölümni **tab-arman** azğana tursam da / mağa ölüm kerek bir de kaytarma (ÇTDE-470)

...– şimdi **kel-irim**, – dep uzun koridor boylap qaydalarğadır ğayıp olıp ketti... (KTT-871)

...öz tuvğan tilimde ayt, maña **de-rmen** / öz tuvğan tilimde yurlap **öl-ermen**... (KTT-879)

Teklik 2. kişi

...atımni aldıñ **bèr-èrsin** dýy / koyumnu soyduñ **tór-èrsin** dýy... (KTA-99)

...kétmeden éki üç ğúñ evel tuzğa **sal-ırsın**... (KTA-113)

...soñ käril ağam! dädi, yipni **qopar-ırsın**!... (RD-47)

Teklik 3. kişi

...ya onuñ körüşken adamları **eşit-ir**, **kör-er**, gazetlerde **oqu-r**, şuğullenir... (SH-80)

...sabâşı da çaşlar **toplantır** konak adetí... (KTA-136)

...yaqşı xatın ädi xatını ölgän soñ o fuqarä adam aña xabär **yibär-ä**, almağa **istü-y**... (RD-22)

...hizmetçi de er kün bum suvlap, suvlap **sipir-e** / kimerde bir anaynı da sögip sala, köz **kör-e** (ÇTDE-452)

Çokluk 1. kişi

...*dudağını boyalamağa devam etdiği kibi, “tezden babaña **bar-ırmız**” -dep yanındaki dört yaşlıq...* (SH-88)

...*men de mında bîr keldim, bununman ekî / kóre kóre kóz tanış **bol-urmuz** belkı...* (KTA-130)

...*ağ dıy, ağ dıy **cür-ermiz**, bız de **ól-ermiz** / ger bayurı suvuktur **tóñele-rmiz**...* (KTA-130)

...*kóre kóre kóz tanı **bol-urmuz** belkı...*(KTA-152)

...“*kül töpe*”*day kül bolıp da, kökke uçıp **ket-erniz** / iş bitken soñ, vay, şay eken – der de, peşman **et-ermiz**...* (KTT-880)

Çokluk 2. kişi

...*darılğanlarını, açuvlanğanlarını körgende, kimler olğanlarını o daqqada **tanırsız**...* (SH-799)

...*cäämisindä bir Sälim mäâzin war dır, dädi andan **sor-arsız**, dädi...* (RD-28)

...*andan sorañız! soñ sayısın mändän kälip **sor-arsız**...* (RD-28)

...*avtobus anavı, adamlar toplanıp turğan yerçikte toqtay. O üçünci kere toqtağında, **tüş-ersiñniz**...* (KTT-870)

...– *bir şeyler olacaqqa beñzey, **rahatlan-ırsıñız**, balam, – dedi...* (KTT-871)

Çokluk 3. kişi

...*yatsırağan ve balalığında oña **evlendir-irler** dep, qorqqan bu adamı...* (SH-97)

... -o bat-ırlar epsı oğ **at-arlar**, bılmem **nét-erler**. Arp teşkilâtı **kór-erler** dıy... (KTA-101)

...*kaysı avanı istese şarkıarnı **ayt-arlar**...* (KTA-136)

...*tolu bolup kegen neperge de **sor-urlar**...* (KTA-137)

...*bir on baş kün bir yigirmä kün bu äki **otur-alar**...* (RD-22)

...*äwinä kätirä bu yarım ötmäkni, **aş-aylar**...* (RD-23)

...*anda qırq kün äkisi raqı **iç-älär**. Sıcaq yarqoynı **kätir-älär**, suğannı **kätir-älär**...* (RD-49,50)

Olumsuz Şekli

Kırım-Tatar Türkçesinde geniş zamanın olumsuzu “-mA, -mAz” ekleriyle ifade edilir. Ayrıca geniş zamanın olumsuzu yapılırken bazen de “-mAy” ekleri kullanılır. Kırım-Tatar Türkçesinde geniş zamanın teklik 1. kişi çekiminde “-mA” ekleri kullanılırken, diğer çekimlerde “-mAz” ekleri kullanılmaktadır.

	1. kişi:	<i>saylamam</i>	<i>kötermem</i>
Teklik	2. kişi:	<i>saylamazsıñ</i>	<i>kötermezsiñ</i>
	3. kişi:	<i>saylamaz</i>	<i>kötermez</i>
	1. kişi:	<i>(saylamazmız)</i>	<i>(kötermezimiz)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(saylamazsız)</i>	<i>(kötermezsiñiz)</i>
	3. kişi:	<i>saylamazlar</i>	<i>kötermezolar</i>

Teklik 1. kişi

...men bir _eyimni **ver-mem**, kelsinler, baqayım, meni öldürsinler de, soñ ne isteseler yapsınlar! -diy... (SH-81)

...**kayt-mam** beyim ben **kayt-mam** dıy / atımñ başın eş **tart-mam** dıy... (KTA-99)

...**súy-mezım** selám cıbergen, bak belağa... (KTA-151)

...qarısı dādi ay: bātimnān **öptür-mām**, ālimdān **saqtır-mam**, dādi... (RD-55)

...onuñ qıimātin mān sāndān bir para **al-mam**, dādi... (RD-56)

...bir ecasın **coy-mam** orun / bir arifin **utut-mam**... (ÇTDE-517)

...**bil-miyemen** türkmi, tatarmı adıñ... (KTT-879)

Teklik 3. kişi

...emceniñ bir tabiatı daa: o, adam **sayla-maz**, öz sınıfını **tanı-maz**, özü beslemeye... (SH-78)

...aħdesem ayğa cetêrmên, kışınsem kúnge / aħ **kót-èrmèz** derdım bar, aytayım kımge?... (KTA-130)

...düşmanım aytar, urzğa **kel-mez** keder / cetalmağan celteber ayse ne dër... (KTA-144)

...xatını bugün da ayta, yarın da ayta, qocası qulaq **as-may**... (RD-23)

...onuñ saa zarar **tii-müz** dädi... (RD-57)

...**toz-miy** gönül, avelenip alçala bom-boş yerge... (ÇTDE-452)

...baladan tatlı o til ona / o, bir vakit **untul-may**... (ÇTDE-517)

...– bellemeyim, öyleler. Eyi adam o işke burnunu **soq-maz**... (KTT-878)

Çokluk 3. kişi

...ondan soñ qalğan o qılıftaki qartlar da bize rahmet **ketir-mezler**... (SH-79)

...bir birinä yuuxlağanlar. Biri birin **tanı-maylar**... (RD-90)

Soru Şekli

Kırım-Tatar Türkçesine geniş zamanın soru çekimi “-mI” ekleriyle ifade edilir. Soru ekleri düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar ve eklendikleri kelimeye bitişik yazılır. Kırım-Tatar Türkçesinde geniş zamanın soru çekimisoru sözcüklerin yardımıyla da yapılabilmektedir. Ayrıca soru ekinin olmadığı ancak soru anlamı taşıyan örneklerle de rastlanmıştır.

	1. kişi:	(oylarımı)	(begenmemmi)
Teklik	2. kişi:	oylarsıñmı	begenmezsiñmi
	3. kişi:	oylarmı	begenmezmi
	1. kişi:	(oylarmızmı)	(begenmezmizmi)
Çokluk	2. kişi:	(oylarsızmı)	(begenmezsiñizmi)
	3. kişi:	oylarlarmı	begenmezlermi

Teklik 2. kişi

...mäni asat **ät-ürsin**, dädi bir üş sa'at?... (RD-41)

...dädi-ki: mäni **al-ırsınmı?** O dädi män säni alalmam... (RD-45)

...käril ağam **üz-ürsinmi?** dädilär... (RD-47)

...çağırdı Baltacı oğlanı, käl! kir! **Bägän-irmisin** bu baltanı?... (RD-70)

Teklik 3. kişi

...böyle şey **ol-urmi**, bu ne demek bu?! Yol basacaqlarmı yoqsa?! -diy... (SH-80)

...pomeşçik toprağında çalıştım, altmış yaşına ispukulyant **bol-armı?**... (SH-90)

...**cen-er mi** meni son top, pıçak kama / soğuşlar mana bir tatlı kaytarma... (ÇTDE-469)

Çokluk 3. kişi

...“mal, baş, köy-kent, Abibulla efendi aqaylar **aman-larmı?**” -degen... (SH-88)

...**öl-ürmi** bəgim? **öl-ürmi?** / ävlad babasın **ur-urma?** / sultan aziz sän biñ yaşa, / bu dünya saña **qal-ırmı?**... (RD-64)

Soru Sözcükleri İle

...müslimeniñ alı-hayatında ve kemal-i-sihhatında **nice bil-ir ediñiz?!**” - dep soray... (SH-84)

...sen **kaş** kişiğe **bol-ursuñ?**... (KTA-97)

...bay soñ kitti; män onu **nürädän tanı-rım?**... (RD-28)

...määzin dädi: onu **nüdün tanı-rsın sän?** dädi... (RD-29)

...**näçün** maa kăräk **ol-ursun?**... (RD-36)

...sän maa tanışmaanca **näçün** yüzüm **al-asın?** dädi... (RD-45)

...**nürädän kir-ürmiz** bularnıñ azbarına dädi... (RD-59)

...ax, **nasıl yür-ermen** ğurbet yaqlarda... (KTT-879)

2.1.2.10. Karaçay-Malkar Türkçesi

Tarih boyunca İskit, Hun, Kimmer, Kıpçak, Bulgar, Alan, Hazar gibi Kafkas topluluklarının karışımından meydana gelen Karaçay-Malkar Türkleri, Kafkasya’da Elbruz dağlarının yüksek kesimlerinde yaşamaktadırlar. Karaçay-Malkar Türklerinin yaşadığı bölgeler Osmanlı Devleti’nin Rusya’yla imzaladığı “Küçük Kaynarca Antlaşması” ve sonrasında yaşanan Rusya’nın Kırım’ı işgali neticesinde ikiye ayrılmış, Karaçay Türklerinin bir kısmı ile Malkar Türklerinin tamamı Rusya topraklarına dâhil olmuş, Koban Irmağı’nın sol tarafında kalan Karaçay Türkleri ise Osmanlı toprakları içinde kalmıştır.

Karaçay-Malkar Türkleri, 1918-1920 yılları arasında Bolşeviklere karşı savaşmış, Bolşevikler bu olaydan sonra 1926-1928 yılları arasında birçok aydın ve âlimi çeşitli suçları bahane ederek idam etmişlerdir. Karaçay-Malkar Türklerinin yaşadığı yerler 1921 yılında “Sosyalist Halklar Cumhuriyeti” sınırlarına dâhil edilmiş, 1922 yılında “Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi” ilan edilmiş ve bu özerk bölge 1924 yılında “Karaçay” ve “Çerkez” diye ikiye ayrılmıştır. Karaçay-Malkar Türkleri, Sovyetler Birliği’nin 1928 yılında uyguladığı Yeni Ekonomi Politikası’ndan sonra rahat bir nefes almış, ekonomik ve kültürel anlamda gelişme kaydetmişlerdir.

Karaçay-Malkar Türkleri günümüzde “Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti” ile “Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti” adları altında Rusya’ya bağlı olarak yaşamlarını devam ettirmektedirler (Adiloğlu, 2010: 2-44).

Karaçay-Malkar Türkçesinin söz varlığı, “Köktürk Yazıtları”, “Eski Uygur Türkçesi Metinleri”, “Divân-ı Lugâti’t-Türk” gibi kaynaklara kadar dayanmaktadır. Karaçay-Malkar bölgesinde yapılan incelemeler sonucunda runik harfli Yazıtların dili çözülmüş, bu Yazıtların “Kuban Bulgar Türkçesi” ile yazıldığı ispatlanmış ve Karaçay-Malkar Türklerinin atalarının “Hun-Bulgar Türkleri” olduğu sonucuna varılmıştır. Yine Karaçay-Malkar bölgesinde Hazarlara ait yapılan incelemelerde 7-10.yüzyıllarda Kafkasyada Hazar kültürünün baskın olduğu ortaya çıkarılmıştır. Karaçay-Malkar Türkçesi genel hatlarıyla dilbilim çalışmalarında Kıpçak Türkçesinden geldiğini ortaya koymuştur. Karaçay-Malkar Türkçesi, Kıpçak kolunun Kafkasyadaki güney bölümünü oluşturmaktadır.

A. N. Samoyloviç ise 1922 yılında “Türk Dillerinin Sınıflandırılmasına Bazı İlaveler” adlı eserinde Karaçay-Malkar Türkçesini Türk lehçelerinin “z” kolunun “y” bölümünün “tav, bol- ve kalgan” grubuna dahil etmiştir. Karaçay-Malkar Türkçesinde, “Karaçay-Malkar Ağzı” ve “Çerek Ağzı” olmak üzere iki önemli ağız görülmektedir. Karaçay-Malkar Türklerinde kullanılan dil ise Tav Dili’dir.

Karaçay-Malkar Türkleri 13.yüzyıldan itibaren Arap alfabesini kullanmışlardır. 18-19. yüzyıllarda yaşamış olan Küçük Bayramuk ve Yusuf Haçir adlı şairlerin Arap harfleriyle kaleme aldıkları dini manzumeler ile Kazım Meçi’nin yazmış olduğu eserler Arap harflerine dayalı Karaçay-Malkar Türkçesine katkı sağlayan ilk ürünlerdendir. 1924 yılına kadar Arap alfabesini kullanan Karaçay-Malkar Türkleri, 1924-1937 yılları arasında Latin alfabesine geçiş yapmışlar, 1938 yılından sonra ise Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır (Tavkul, 2012: 885-887).

Karaçay-Malkar Türkçesi başta merkezî Kafkasya olmak üzere Rusya, Türkiye, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan gibi bölgelerde konuşulmaya devam edilmektedir.

2.1.2.10.1. Karaçay-Malkar Türkçesi Edebiyatı

Türk halklarıyla Ortak bir kültüre sahip olan Karaçay-Malkar Türkleri, Bolşevik Devrimi’nden sonra “Karaçay-Çerkez” ve “Kabardin-Balkar” diye ikiye ayrılmışlardır. Bu ayrışma neticesinde yazılı edebiyat da ikiye ayrılmış bir tarafta “Karaçay Yazılı Edebiyatı”, diğer tarafta “Malkar Yazılı Edebiyatı” ortaya çıkmıştır. Karaçay yazılı edebiyatı Rusya, Dağıstan ve Türkiye gibi yerlerde yetişen şairler vasıtasıyla oluşturulmuştur.

Karaçay edebiyatında yetişen şairler, 1917 yılında gerçekleşen İhtilal'den sonra eski hayat düzenini eleştirmiş ve komünizmi öven eserler vücuda getirmişlerdir. 1927 yılında İslam Hubiy önderliğinde “Karaçay-Çerkez Yazarlar Birliği” kurulmuş, 1940-1960 yılları arasında yetişen şairler ise sadece Sovyet yanlısı şiirler yazmaktan vazgeçerek vatan, millet, yurt, tabiat gibi konulara da değinmişlerdir. Stalin döneminde Karaçay-Malkar Türkleri sürgün edilmiş, sürgün edilen bazı şair ve yazarlar eserlerini Özbek dilinde yazarak kültürlerini tanıtmaya devam etmişlerdir. 1970-2000 yılları arasındaki Karaçay edebiyatında bireysellik ön plana çıkmış, Sovyet rejimi, yapılan haksızlıklar, sürgünler, sorgulanmış ve milliyetçilik fikri daha çok işlenir olmuştur.

Malkar yazılı edebiyatı ise 1917 yılında gerçekleşen İhtilal sonrasında Çarlık Rusya'da ve Dağıstan'da yetişen gençlerin çabalarıyla başlamıştır. Kazım Meçi'nin 1906 yılında yazmış olduğu “İman-İslam” adlı eser, hem Karaçay hem de Malkar edebiyatının ilk yazılı ürünü olma özelliği gösterir. 1917-1940 yılları arasında verilen ürünlerde Karaçay yazılı edebiyatında olduğu gibi rejim propagandası yapılarak Lenin hayranlığı dile getirilmiş ve bu dönemde hem şiir hem de düzyazı alanlarında eserler verilmiştir. 1944 yılından sonra gerçekleşen sürgünler neticesinde bazı Karaçay ve Malkar şairleri bir araya gelerek “Hayatımızın Bayrağı”, “Birlikte Şarkı Söyleyelim”, “Bizim Sözümüz” adlı şiir antolojileri hazırlamışlardır.

1957 yılından sonra yurtlarına geri dönen Karaçay-Malkar aydınları, yeni bir edebiyat oluşturma gayreti içine girmiş, vatan ve bayrak sevgisi, sürgün yıllarının acı hatıraları ve bireysel konuları işlemişlerdir (Kolcu, 2012: 883-885).

1859 yılında Şıki köyünde dünyaya gelen Kazım Meçi, Malkar sözlü edebiyatının yazılı edebiyata geçmesine öncülük etmiş, kendisinden sonra gelen tüm şairleri etkilemiştir. Babası küçük yaşta vefat eden Meçi, onu Dağıstanlı bir hocanın yanına vermiş ve Meçi bu hocadan Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinin yanı sıra Kuran, tefsir, hadis, İslâm tarihi, Peygamberlerin hayatı, Doğu edebiyatı derslerini almıştır. Geniş bir folklorik ve kültürel bilgiye sahip olan şair, şiirleriyle kısa sürede tanınan biri olmuştur. Şairin hayatının, edebi şahsiyetinin ve şiirlerinin oluşmasında Çöpellev Bözü Efendi'nin rolü büyüktür. Ayrıca şiirleri dilden dile dolaşmış ve türkü olarak da bestelenmiştir. Şiirlerinde zengin toprak sahiplerinin yaptığı zulümleri ve bu zulüm altında yaşayan halkın dertlerini dile getirmiştir. Meçi, iki defa hacca gitmiş, doğu ülkelerini gezme fırsatı bulmuş ve doğu kültürünü yakından tanımıştır. Doğuya yaptığı seyahatlerden sonra doğu edebiyatlarında tanınmış olan “Tahir ile Zühre” ve “Bozyiğit” eserleri yazmıştır.

Dini eserler de vermiş olan Meçi, bu alanda Arap harfleriyle ve Karaçay-Malkar Türkçesiyle yayımlanmış ilk matbu eser olan “İman-İslam” adlı eser ile birlikte “Peygamberler” ve “Zikirle” adlı eserleri yazmıştır. Malkar dilinde Arap harflerini kullanarak yazı dili oluşturmuş, bu alfabeyi matbaaya da uyarlamış ve böylece Malkar Türkleri yazı diline sahip olmuşlardır. Bolşevik İhtilali sonrasında rejim yandaşlığı yapan şair, Bolşeviklerin gerçek niyetlerini anlayınca bu çizgiden vazgeçmiş ve üstü kapalı olarak rejimi eleştiren şiirler yazmıştır. Ayrıca Möçü, adaletsizlik, haksızlık, toplumsal düzenin bozukluğu gibi sosyal içerikli şiirler de yazmıştır. Şair, 1938 yılında “SSCB Yazarlar Birliği” üyesi olmuş, 1939 yılında “Kabardin-Balkar Kıdemli Sanat Adamı” unvanı verilmiş, 1944 yılında sürgüne gönderilmiş, sürgündeyken vefat etmiş ve şairin mezarı 32 yıl sonra genç Malkar şairleri tarafından Nalçik’e getirilmiştir. “Yaralı Dağ Keçisi”, “Benim Sözüm”, “Mavlut”, “Beyaz Koç”, “Nalçik”, “Kazım, Rusya, Nalçik”, “Rusça, Moskova”, “Apsatı”, “Kazım Meçiyev, Nalçik”, “Yeni Işık”, “Kızıl Asker”, “Kolhoz İçin”, “Ocağın Ateşi”, “Çegemli Sultanhamit”, “Şiirler Kitabı”, “İyi Söz”, “Nasihatler”, “Boz Kaya” adlı eserler, şairin eserlerinden birkaçıdır (Kolcu, 2011: 892-893; Adiloğlu, 2007; 183-188).

1917 yılında Yukarı Çegem köyünde dünyaya gelen Kaysın Kuliev, Karaçay-Malkar adetlerine göre eğitim görmüş, ortaokul çağlarındayken şiirler kaleme almış ve ilk şiiri 1934 yılında “Kara Halk” adlı gazetede yayımlanmıştır. Şair, 1935-1939 yılları arasında Moskova Devlet Tiyatrosu’nda okumuş, bu yıllarda akşamları SSCB Yazarlar Birliği’nde “Yüksek Edebiyat” kursları vermiş ve 1940 yılında Nalçik’e dönerek edebiyat dersleri vermeye devam etmiştir. 2. Dünya Savaşı’nda Almanlara karşı savaşan Kuliev, 1944 yılında sürgüne gönderilmiş ve ancak 1958 yılında vatanına geri dönebilmiştir. Aynı yıl Maksim Gorki Üniversitesinde Yüksek Edebiyat Kurslarını tamamlamış ve sürgündeyken yazdığı şiirleri iki cilt olarak yayımlanmıştır. Şairin eserleri Malkar Türkçesi ve Rusça olarak kaleme alınmış ve 120 dile çevrilmiştir. 1966 yılında “Yaralı Taş” adlı eseriyle Maksim Gorki Edebiyat Ödülü’nü almış, 1974 yılında “Yeryüzü Kitabı” adlı eseriyle ise Sovyetler Birliği Devlet Ödülü’ne layık görülmüş, 1990 yılında ise Lenin Ödülü’ne sahip olmuştur.

18 adet Karaçay-Malkar edebiyatında 18 adet, Rusya dilinde 55 adet, diğer dillerde ise 38 adet kitabı çıkmıştır. Şair, “Karaçay-Malkar Cumhuriyeti Halk Şairi” ile “Karaçay-Malkar Cumhuriyeti Devlet Sanatçısı” unvanlarına da sahip olmuştur. “Yeni Kitap”, “Yeşil Kayınlar”, “Dünya Makamı”, “Yeni Kitap”, “Selam Sabah”, “Nalçık”, “Evine İyilik”, “Kızılıklar Kızarıyor”, “Akşam”, “Dün ile Yarın”, “Senin Kitabın”, “Lenin Hakkında Dağlar Destanı”, “Uçuştaki Kuşlar”, “Bu Dağlar Durduğu Sürece”, “Uçup Giden Kuşlar”, “Midemde Kelebekler”, “Kızılıcak Aksi”, “Yıldızlar Yanacak” adlı eserler, şairin eserlerinin birkaçıdır (Kolcu, 2011: 903-904).

Ayrıca Karaçay-Malkar edebiyatında; Said Şahmurza, İsmail Akbay, Efendi apiyev, Hazret Buday, Musa Butça, Kerim Otar, Nazife Kagıy, Muhammet Hasan, Alim Töpe, Azamet Sevinç, Dina Mamçu, Bilal Baba, Canakayıt Zalihan, Fatma Bayramuk, Abdülkerim Baykul, Ömer Etez ve daha birçok şair ve yazar yetişmiştir.

2.1.2.10.2. Karaçay-Malkar Türkçesinde Geniş Zaman

Karaçay-Malkar Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar” ekleri getirilmektedir. Ayrıca Karaçay-Malkar Türkçesinde geniş zaman çekimi yapılırken bazen de “-Ir, -Ur” eklerinin kullanıldığı görülür.³

Karaçay-Malkar Türkçesinde diğer lehçelerden farklı olarak teklik 1. kişi çekiminde “-mA”, teklik 2. kişi çekiminde “-sA”, teklik 3. kişi çekiminde ise eksiz olmakla birlikte “-dI, -dU” ekleri kullanılmıştır. Yine Karaçay-Malkar Türkçesinde çokluk 3. kişi çekimi “-lAr” yerine “-lA” olarak ifade edilmiştir.

	1. kişi:	<i>tıyarma</i>	<i>keltirme</i>
Teklik	2. kişi:	<i>tıyarsa</i>	<i>keltirse</i>
	3. kişi:	<i>tıyar/dı</i>	<i>keltirir/di</i>
	1. kişi:	<i>tıyarbız</i>	<i>keltirirbiz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>tıyarsız</i>	<i>keltirirsiz</i>
	3. kişi:	<i>tıyarla/dıla</i>	<i>keltirirle/dile</i>

³Saadet Çağatay “Karaçay’ca Birkaç Metin” adlı çalışmasında derlediği metinlerde “-al, -el” eklerini geniş zaman ekleri olarak ele almıştır. “*munu bla keleciler kaytalla / Açemez’ni sözün hanna aytalla*” “Bundan sonra elçiler dönerler / Açemez’in sözünü hana söylerler.” (Çağatay, 2012: 286).

Teklik 1. kişi

*oldu meni nasıbım- / men ırahat **öl-ürme** / bar ustalıgımı da balam, sanga **ber-irme***
(KMH-128)

*kara çaçlı kız alsang / katapala **biç-irme** / halk cıyılıp toyuma / kara sıra **süz-irme***
(KMH-134)

*altın cüzük, kavhar taş / süyünçüğe **ber-irme** / kırk karavaş içinde / anı sıylı **kör-ürme***
(KMH-142)

*...kıyın kün ökülünley / **kal-ırma** men halkımı! (YD-2410)*

*...tamada qızıñı kün çıqğañña **sat-arma** / kiçi qızıñı kün bathañña **at-arma** / aruv qatınıñı qoynuma alıb **cat-arma**... (KMT-933)*

*...añña bildirgiz, ol aythança **et-irme** / ol aytsa, qayadan sekirib **ket-irme**... (KMT-934)*

*...sarma köb kuvanç töreleb / tilek eiğın **aç-arma** / “halkım, azatlayın kal!” –deb / kahırdan da **kıçın-rma!**... (ÇTDE-905)*

Teklik 2. kişi

*ölüm avruv tiyip alay **cat-arsa** / bir zamanda uyanıp köz **aç-arsa** (KMH-54)*

*ol zamanda **bil-irse** ölgeningi / **kör-ürse** tar kabırğa kirgeningi (KMH-55)*

*ullu bolup bizni / sen **kuvandır-ursa** / cukla köz carıgım / sen kişi **bol-ursa** (KMH-93)*

*...halkım, **caş-arsa** cerinde / canım kurman bolsun sanna! ... (ÇTDE-905)*

*bu tavla turğan kaddarda / süymeklik sen da **tur-ursa** / caz serivünü, **ur-ursa**... (ÇTDE-907)*

Teklik 3. kişi

*munkar ursa-seni kökge **mindir-ir** / nakir ursa-seni cerge **singdir-ir** (KMH-56)*

*okusan Qur'an anda nöger **bol-ur** / namaz kılsan, kabıring nürden **tol-ur** (KMH-56)*

*jarlı halkım küreşdim: / açıv **bol-ur** dep sözüüm... (YD-2410)*

*...ertdenlikde tüütün **çığ-ar** / caşıl sırtlada, çatlada / tavlu koyçu entda **cırla-r** / **eştil-ir**
ana tilibiz (ÇTDE-904)*

Çokluk 1. kişi

*Allah bila **saklan-abız** biz andan / tergey alğın harip adam sen mindan (KMH-62)*

*köple ketgen düniyadan **ket-erbız** / sak cavunlay, ürkgen atlay **er-erbız**... (KMH-83)*

*...ne eteyik! **çud-arbız** / ne kıynlık körsek da! (KMH-114)*

*biz, usatala, dünyaga / işler için **tuv-abız** / suvuk, tilsiz taşlamı / biz cırlaga **bur-abız** (KMH-127)*

*...incitmeğiz siz aythannı **et-erbız** / sizni elle de adam etle mi aşaydıla? (KBM-284)*

*...ne eteyik! **çud-arbız** / ne kıynlık körsek da! (YD-2404)*

*...**iç-erbız** suvubuznu biz / entda tavla arasında... (ÇTDE-905)*

Çokluk 2. kişi

*...kelinle bolub **bar-ırsız** / kızla, arıv **işar-ırsız**... (ÇTDE-907)*

Çokluk 3. kişi

*har adamga ekşer melek **cet-elle** / günahın suvabın defter **et-elle** (KMH-46)*

*kimle kök çaşnağan kibik **uç-arla** / kimle culduz uçan kibik **kaç-arla** (KMH-50)*

*camagating sangı namaz **kıl-ırla** / eltip seni tar kabırğa **sal-ırla** (KMH-55)*

*... munu bla keleciler **kayt-alla** / Açemez'ni söziin hanna **ayt-alla**... (KBM-286)*

*...ölügüñü qaya randa qara quşla **aş-arla** / süygen tengleriñ küye, bişe **caş-arla**... (KMT-934)*

*entda da ttıñç **oltur-alla** / çaşlarımız avuşladan / entda, alğınca, **av-arla** / tavlu gazetle **bar-ırla**... (ÇTDE-905)*

Olumsuz Şekli

Karaçay-Malkar Türkçesinde geniş zamanın olumsuzu “-mAz” ekleriyle ifade edilir. Geniş zamanın olumsuzu yapılırken “-mAz” ekleriyle birlikte bazen de “-mAy” ekleri kullanılmıştır. Ayrıca Karaçay-Malkar Türkçesinde geniş zamanın teklik 1. kişi çekiminde bazen de “-mA” ekleri kullanılmıştır.⁴

	1. kişi:	<i>olturmazma</i>	<i>kökürmezme</i>
Teklik	2. kişi:	<i>olturmazsa</i>	<i>kökürmezse</i>
	3. kişi:	<i>olturmazdı</i>	<i>kökürmezdi</i>
	1. kişi:	<i>olturmazbız</i>	<i>kökürmezbiz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(olturmazsız)</i>	<i>(kökürmezsiz)</i>
	3. kişi:	<i>olturmazla/dıla</i>	<i>kökürmezle/dile</i>

Teklik 1. kişi

...zulmuğa boyun **sal-mam** / canım çıgıp ketginçi (KMH-137)

bir hanni **mahta-mam** / kereksiz ayıp **al-mam** / biyik ese de tahtı... (KMH-137)

Teklik 2. kişi

korğandan anda közüngü **kağ-mazsa** / bir söz söyleşirge izmi **tap-mazsa** (KMH-57)

...**kuhtar-mazsa** altını / berseng da tuluk bila (KMH-140)

Teklik 3. kişi

bilmegenle müslimanga **sanal-maz** / ölgeninde iyman bula can **al-maz** (KMH-44)

Allah buyurğanni **koy-may** etalsan / buyurmağanların etmey ketalsan (KMH-59)

ibilisge boysunurğa **una-maz** / ahıratta bu işleni **sına-maz** (KMH-62)

apsatıdı toğay başlı, tanaköz / sürüvlerin ters collağa **ciber-mez** (KMH-71)

...hayz vaktıda namaz **kıl-maz**, oraza **tut-maz**, mescidge **kir-mez**, hacge barsa tavāf **et-mez**, cima' **et-mez**, hattā kindigi bilan tobuğu ortasında erkişi cuvuk **bol-maz**, haramdır, ulla gunahladandır... (KiM-103)

iği söznü biçak **kes-mez** / iği söznü boran **elt-mez** / iği söz otda da **küy-mez** / iği sözge bağa **cet-mez**... (ÇTDE-893)

⁴Saadet Çağatay “Karaçay’ca Birkaç Metin” adlı çalışmasında derlediği metinlerde “-maz, -mez” ekleriyle birlikte “-mal, -mel” eklerinin de geniş zaman yapımında kullanıldığını dile getirmiştir. “*tutup sorsa, Ebzele-börüle / bilanı da adam kibik körmelle / ellerinden kerti hapar bermelle*” (Ebze’ler haydutlar, bunları da adama saymazlar / yurtları hakkında doğru malûmat vermezler) (Çağatay, 2012: 283)

Çokluk 1. kişi

...*kal-mabız* biz biribiz da / *nedi baylık, mülk da, üy da* (KMH-95)

biz da açdan öl-mebiz, / *hudur etip içsek da...* (YD-2404)

Çokluk 3. kişi

Allah'nu buyruğun birda *qoy-mayla* / *köz cumub açhınça ası bol-mayla* (KMH-45)

...*kıynal-mazla* ne cılıdan, suvuqdan / *incil-mezle* bir da anda tarlıqdan... (KMH-79)

...*tutup sorsa, Ebzele-börüle* / *bılanı da adam kibik kör-melle* / *ellerinden kerti hapar ber-melle...* (KBM-283)

...*koznu kağıb açğan çaklı Allaha bir asılık et-meyler. Aşa-maylar, iç-meyler, erkeklik, tişilik curut-meyler...* (KiM-100)

Soru Şekli

Karaçay-Malkar Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “-mI” ekleriyle ifade edilir ve ek eklendiği kelimelere bitişik yazılır. Karaçay-Malkar Türkçesinde geniş zamanın soru çekiminde “-mI” eklerinin yanında bazen de “-mU” ekleri de kullanılmıştır. Karaçay-Malkar Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi yapılırken soru ekinin yanında soru sözcüklerinden de yararlanılmıştır.

	1. kişi:	(<i>aylanırmamı</i>)	(<i>tüymezmemi</i>)
Teklik	2. kişi:	(<i>aylanırsamı</i>)	(<i>tüymezsemi</i>)
	3. kişi:	(<i>aylanırmı/dımı</i>)	(<i>tüymezmi/dimi</i>)
	1. kişi:	(<i>aylanırbızımı</i>)	(<i>tüymezbizmi</i>)
Çokluk	2. kişi:	(<i>aylanırsızımı</i>)	(<i>tüymezsizmi</i>)
	3. kişi:	(<i>aylanırlamı/dılamı</i>)	(<i>tüymezlemi/dilemi</i>)

Teklik 3. kişi

...*qara betli oy kişi?* / *balalağa bol-urmu...* (KMH-67)

İsmail aytdı: “ey kişi ata et-ermi bu işni?... (KMH-67)

...*eki kolu nür cangan / buzcigit ol bol-maz mı?* (KMH-141)

Soru Sözcükleri İle

sabiyleni açlay koygan sen bolsan / kim avrut-ur carlığa, oyra, can? (KMH-71)

...dünya malın haznaların net-erbiz / aldatmağız ahırzaman dünyğa (KMH-83)

bu dünyada düşmanı / coğnu kayda tab-arsa?... (KMH-90)

...körgen kıynlıngı / sen kaçan unut-ursa? (KMH-118)

...körgen kıynlıngı / sen kaçan unut-ursa? (YD-2407)

...kaygıların kim kör-ür / jarlı tavlu elleni? (YD-2408)

...– avruy ese añña darmañña ne cara-r?... (KMT-932)

2.1.2.11. Kumuk Türkçesi

Tarih sahnesine ne zaman çıktıkları hakkında kesin bir bilgi bulunmayan Kumukların, jeopolitik konumları göz önüne alındığında 7. yüzyıldan itibaren bölgede hüküm süren Hazar Türklerinin hâkimiyeti altında buldukları ve daha sonra Kıpçak, Oğuz ve yerli Kafkas Türkleriyle kaynaşarak Kumuk olarak anıldıkları kanaati yaygındır.

Kumuklar ise kendilerini Kafkasya Hunlarının ve Hazarların torunları olarak kabul etmişler ve Dağıstan bölgesinin muhtelif yerlerini mesken edinmişlerdir. Ancak bazı araştırmacılar bu fikre katılmazlar. Vambery ve Barthold, Kumukların Kazi-Kumuklarından geldiklerini, Bekir Sıdkı Çobanzade, Karaçay-Malkar ve Kırım Türklerinden koparak oluştuklarını savunur.

Kumuklar, Rusya'nın Kafkasya'yı işgal etmesine kadar "Şamhallık" adı verilen bir yönetimle idare edilmişlerdir. "Şamhallık" yönetimi, 14-19. yüzyıllar arasında Osmanlı, İran, Rusya gibi devletlerin hâkimiyeti altında yaşayan Kumuklarda feodal bir sistem olarak varlığını devam ettirmiştir. Kumuklar, 1867 yılında Rusya'nın tüm Kafkasya'yı ele geçirmesinden sonra özgürlüklerini kaybetmişler ve böylece "Şamhallık" sistemi ortadan kalkmıştır.

Bir süre Rus hâkimiyeti altında yaşayan Kumuklar, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarına kadar bağımsızlık mücadelesi vermişler, 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Dağıstan ve Kafkas Cumhuriyetinde önemli bir unsur haline gelmişlerdir. Öyle ki Kumuklar, Dağıstan'da kurulan devletin hükümet ve parlamento başkanlıkları ile dışişleri, içişleri, maliye, savunma gibi bakanlıklarda önemli görevlerde bulunmuşlardır.

1921 yılından Dağıstan'ın Kızılordu tarafından işgal edilmesinden sonra Rusya Federasyonuna bağlı “Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” kurulmuştur. Kafkasya tarihinde önemli bir rol oynayan Kumuk Türkleri, halen bile Dağıstan'da yaşayan halklar arasında önemli bir konuma sahiptirler.

Kırım, Karaim ve Karaçay-Malkar Türkçeleriyle birlikte “Kuzeybatı-Kıpçak” grubuna dâhil edilen Kumuk Türkçesi, Azerbaycan ile Oğuz Türkçesiyle de benzerlikler göstermektedir. Kumuk Türkçesinde “Hasavyurt”, “Buynaks”, ve “Haydak” olmak üzere üç ağız bulunur ve Kumuk Türkçesi yazı dili daha çok “Hasavyurt” ağzına dayanır. Kumuk Türkçesi yazı dili “Avar”, “Dargı”, “Lezgi”, “Çeçen-İnguş” gibi farklı dillere sahip olan Kafkasya halkları arasında ortak anlaşma dili olarak uzun süre varlığını devam ettirmiş ve bu diller, Kumuk Türkçesinden etkilenecek bünyesine birçok kelime almışlardır.

Ayrıca Kumuk Türkçesi, 1918 yılında tüm Kafkasya topraklarını kapsayan “Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti” ile Sovyetler Birliği tarafından Dağıstan bölgesinde kurulan “Dağıstan Özerk Cumhuriyeti” ile 1923 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne bağlanan Dağıstan Muhtar Cumhuriyeti'nin resmî dili ilan edilmiştir.

Kumuk Türkleri 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanmış, 1928 yılında Latin alfabesine geçiş yapmış ve 1938 yılında ise diğer Cumhuriyetlerde olduğu gibi Kiril esasına dayanan yeni bir alfabe kabul etmişlerdir. Hâlen kullanılmakta olan bu alfabe, diğer alfabeler arasında en kullanışsız ve karmaşık olanıdır (Tavkul, 2005: 1-6; Tavkul, 2012: 941-944; Tiryaki, 2012: 4).

2.1.2.11.1. Kumuk Türkçesi Edebiyatı

Zengin bir kültürel mirasa sahip olan Kumuk folkloru, nesilden nesile sözlü olarak aktarılmış ve bu yüzden hafızalarda canlı olarak kalmıştır. Destan özelliği gösteren bu ürünlerin başında yırlar gelir. Ayrıca sarın adı verilen dörtlükler ile atasözü ve deyimler de halk edebiyatında çokça kullanılan ürünlerdendir. Yırlarda genellikle Rus işgaline karşı verilen bağımsızlık mücadelesi anlatılmıştır. Bunun dışında kahramanlık türküleri, bayram ve özel günler, sürgün hayatını anlatan türküler ve aşk türkülerini gibi konularda da yırlar söylenmiştir. Edebiyat tarihçileri, Kumuk edebiyatının 15. yüzyıldan bu yana devam ettiğini ve Ummu Kamal ile başladığını, 15. yüzyıldan önceki dönemlerde ise müşterek Türk edebiyatı ile birlikte ele alındıklarını ifade etmişlerdir. Ancak Ummu Kamal'ın Osmanlı topraklarına geldiğinde ele aldığı eserlerde Osmanlı Türkçesini kullanması, Osmanlı Türkçesinin Yırçı Kazak'a kadar Kumukların yazı dili olduğu fikrini ortaya çıkarmıştır.

19. yüzyılda yetişen Yırçı Kazak, hem Kumuk Türkçesinin en meşhur yır şairi hem de Yeni Kumuk Türkçesinin kurucusu kabul edilir. Yırları derleme konusunda ilk somut adımı atan kişi ise Muhammat Efendi Osmanov'dur. 17. yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebi, Kumuk şehirlerini de gezmiş ve Kumuklara ait olan 41 kelime tespit etmiştir. T. Marakov, 1884 yılında kaleme aldığı "Kavkaz Dialektni Tatar Grammatikası" adlı eserinde ilk Kumuk gramerini yazmıştır. Gustaf John Ramstedt, 1904 yılında Kumukların yaşadıkları yerlerde araştırmalar yapmış, Kumuk dili ve edebiyatı ile sözlü halk ürünleri konusunda derlemeler yapmıştır. 1914 yılında Kloproth'un yazdığı "Kumuk Dil Örnekleri" adlı çalışma, Kumuk diyalektiğinden bahseden en eski çalışmadır. J. Nemeth'in yazmış olduğu "Kumukische Studien" adlı çalışma ise Avrupa'da çıkarılan ve Kumuk Türkçesinden bahseden ilk ilmi çalışmadır.

Kumuk Türkçesiyle verilen ilk örnekler Muhammed Osmanov'la başlamıştır. Osmanov "Nogayskaya Hrestomatiya" adlı eserinde halk türkülerine, atasözlerine, Nogayca ve Kumukça destanlara yer vermiştir. 20. yüzyılın başlarında ise doğu klasikleri içinde yer alan "Tahir ile Zühre", "Yusuf ile Züleyha", "Leyla ve Mecnun", "Bozyiğit", "Sinbad" gibi eserler Kumuk Türkçesiyle yayımlanmıştır. Kumuklar Sovyetler Birliği zamanına kadar edebi bir dil oluşturma gayreti içine girmemişler, bu ihtiyaçlarını Türkiye, Kırım ve Azerbaycan gibi yerlerde çıkarılan eserler ve yayımlarla karşılamışlardır. Ancak Magrayof'un matbaa kurması ve 1912 yılında Abusupiyan Akayev'in eserlerinin bu matbaada basılmasından sonra Kumuklar arasında yerli bir edebiyat oluşmaya başlamıştır. 1917 yılında ise "Tan Çulpan" ve "Musâvât" adlı dergiler çıkarılmış ve bu dergileri birçok dergi takip etmiştir (Tavkul, 2012: 943; Tiryaki, 2012: 4-7; Uyanık, 2007: 230-233).

1872 yılında Töben Kazaniş köyünde dünyaya gelen Abusupiyan Akayev, ilköğrenimine köyünde başlamış, daha sonra çeşitli şehir ve köylerdeki medreselere giderek önemli âlimlerden dersler almıştır. Ardından bir süre kendi başına doğu klasikleri üzerinde araştırmalar yapmış, daha sonra ise Kazan'a giderek öğrenimini tamamlamıştır. 1902 yılında köyüne tekrar dönerek burada okul yapmış ve bu 1923 yılına kadar açık kalmıştır. 1902-1903 yılları arasında matbaacılığı ve yayıncılığı öğrenmek amacıyla Kırım'a giderek İsmail Gaspıralı'nın matbaasında eğitim almıştır. 1904 yılında Muhammed Mirza Magrayov ile birlikte matbaa kurmuşlar, 1929 yılına kadar Kumuk Türkçesi ve diğer dillerde kitaplar basmışlar ve yerli dilde basım yapan ilk şair olma unvanını kazanmışlardır. Matbaanın kurulmasıyla Dağıstan'da Kumuk Türkçesiyle neşriyat başlamış ve Kumuk yazılı edebiyatının temelleri atılmıştır.

1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi'nden sonra eşitlik ve özgürlük vaatleri sunan Bolşeviklerin yalanlarına kanmış ve matbaada devrimi öven makale ve şiirler kaleme almıştır. Ayrıca şair, ilk Bolşevik yayınlardan biri olan "İşçi Halk" gazetesinin redaktörlüğünü yapmış ve sosyalist enternasyonal marşını da Kumuk Türkçesine tercüme etmiştir. Akayev, 1929 yılında eski gelenek ve görenekleri övdüğü ve yeni düzene uymadığı, milliyetçilik ve islamcılık fikirlerini savunduğu gerekçesiyle 10 yıl hapis cezasına çarptırılmış ve çalışma kamplarına gönderilmiştir. Kamplardaki ağır şartlara dayanamayan şair, 1931 yılında vefat etmiştir. Akayev sürgündeyken evine baskın yapılmış, kitaplarının bir kısmı götürülmüş bir kısmı da yakılmıştır. 1960 yılında Dağıstan Yüksek Mahkemesi'nin aldığı bir kararla şairin haksız yere sürgün edildiği kanaatine varılmış ve itibarı geri verilmiştir. Şair, 1980 yıllarında gerçekleşen yeniden yapılanma neticesinde Dağıstan âlimleri tarafından yeniden gündeme gelmiş ve eserleri basılmıştır.

Şair telif ve tercüme birçok eser vermiş, halka yanlış bilgiler vererek çıkar sağlayan mollaları da ağır bir şekilde eleştirmiştir. "Tahir ile Zühre", "Bozyiğit Hikâyesi", "Yüz Yıllık Kolay Takvim", "Kumuk Folklor ve Edebiyat Eserleri Antolojisi", "Ahlak Kitabı" adlı eserler, şairin eserlerinden birkaçıdır (Kolcu, 2011: 933-934).

1910 yılında Endirey'de dünyaya gelen Atkay Hacamat, yazar, şair ve dramaturg'dur. Şair, 19 yaşındayken öğretmen lisesini bitirmiş ve aynı yıllarda edebiyatla meşgul olmuştur. Şairin ilk şiirleri de 1929 yıllarında Yoldaş gazetesinde yayımlanmıştır. Şair 30'lu yaşlardayken halka okuma yazma öğretmek için başlatılan seferberliğe katılmış, Ekim Devrimi'nden sonra diğer şairler gibi devrim yanlısı bir yol izlemiştir.

Eserlerinde Kumuk Türkçesi ve Rusça kaleme almış, "Ak Güvercin" adlı eseri ise İngilizceye çevrilmiştir. Şair şiirlerinin yanı sıra deneme ve manzumeler de yazmıştır. Sovyet Yazarlar Birliği'nin ilkinde katılan şair, Dağıstan Yazarlar Birliği'nde aktif rol almış, genç şairlerin yetişmesine öncülük etmiş ve "Dağıstan Halk Şairi" unvanını almıştır. Hacamat, "Maksim Gorki", "Puşkin", "Gogol" gibi önemli yazarların eserlerini Kumuk Türkçesine tercüme etmiş, çocuklar için masallar ve şiirler de yazmıştır. "Yiğidin Ailesi", "Ben Gururluyum", "Kumuk Ovasında", "Sotav ile Raşiya", "Ansar", "Çelik Kapan" gibi eserler, şairin eserleri arasındadır (Kolcu, 2011: 939).

Nuhan Batırmirzayev, Temirpolat Beybolatov, İbrahim Kerimov, Abdülvahap Süleymanov, Akay Akayev, Seyit Hanım Alişeva, Abdülhamit Tatamov, Yusuf Gereyev, Abdulla Muhammadov, Muhammat Atabayev, Ata Atayev gibi şair ve yazarlar, Kumuk edebiyatının önde gelen şahsiyetlerindedir.

2.1.2.11.2. Kumuk Türkçesinde Geniş Zaman

Kumuk Türkçesinde geniş zaman çekimi “-r, -Ar, -Ir, -Ur” ekleriyle ifade edilir ve çoğu zaman “-ar, -ır” eklerinin kullanıldığı görülür. Ayrıca Kumuk Türkçesinde “-A, -y” ekleriyle de geniş zaman çekiminin yapıldığı görülür.

Kumuk Türkçesinde geniş zamanın teklik 3. kişi çekimi genellikle eksiz olmakla birlikte bazen de “-dIr, -dUr” ekleri getirilerek yapılır. Kumuk Türkçesinde teklik 3. kişi çekimine getirilen eklerintonlu şekilleri görülmez (Başar, 2010: 85). Geniş zamanın çokluk 3. kişi çekiminde ise “-IAr” eklerinin yanında bazen de “-dIrlAr” ekleri kullanılmıştır.

Hangişiyeve ise çalışmasında çokluk 3. kişi çekiminde “-Iar” ekinin kullanımı ile ilgili olarak öznenin canlı ve ya cansız olup olmamasına göre bazen kullanılıp bazen kullanılmadığını ifade etmiştir (Başar, 2010: 87-88). Belirsiz gelecek zaman başlığı altında ele alınan Kumuk Türkçesinin geniş zaman çekiminde birinci tip gelecek zaman ekleri kullanılır.

	1. kişi:	<i>geltirermen</i>	<i>saxlarman</i>
Teklik	2. kişi:	<i>geltirersen</i>	<i>saxlarsan</i>
	3. kişi:	<i>geltirer</i>	<i>saxlar</i>
	1. kişi:	<i>geltirerbiz</i>	<i>saxlarbiz</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>geltirersiz</i>	<i>saxlarsız</i>
	3. kişi:	<i>geltirerler</i>	<i>saxlarlar</i>

Teklik 1. kişi

asta yüyürsem, qayğı arxadan mene yetişer, berk yüyürsem, men qayğıya arxadan yetiş-erem (KAS-43)

Allah, sen meni dostlarımdan saxla, düşmenlerimden özüm qorun-aram (KAS-86)

...şonu üçün işl-ermen / men yazmaylı bilimni (KTF-167)

men bil-irmen tavnu-tüznü hâlların / ‘âdat bulan şari’atnı yolların (KDE-163)

...– Külbayğa men kömek et-ermen... (DKM-80)

...– aş, yoğase men seni savlay yut-arman... (DKM-82)

...men sağa aş da ber-irmen, sağa qatın etip qaravaş da ber-irmen, – dey han... (DKM-102)

men hali neçik yırla-rman / yolğa qara... (KuT-1005)

qumuk tüzüm yanşasa / quwan-aman, yanşa-yman... (KuT-1008)

Teklik 2. kişi

başdan balana baxsan sonra ata ol-arsan (KAS-18)

ekinin qızıl olsa da, satmasan, ac qal-arsan (KAS-28)

azragil melekleni şıylısı / arzabızni teñrige ayt-arsan (KDE-144)

teñriden tilegibiz bermege / buruq bolsa cavâb alıp qayt-arsan (KDE-144)

köp oşatsañ sakla-rsan / bisirevüm kepek dep (KDE-167)

...yalksañ, şu çekek bulan qazanğa suv töge tur-arsan... (DKM-105)

...“Hintivge de salam ayt-arsan”, – dep yolğa salalar... (DKM-108)

...men tariq bolğanda, tavuş et-ersen, yetti tavnu ari yağınga busam da... (DKM-140)

Teklik 3. kişi

ağ qollar kişi terine tezelen-er (KAS-5)

bizim dişimiz tutmayanı, xalxın damağı çeyne-y-er (KAS-6)

ite ariqlıgını bildirmeyen canavar qarnını köpürd-er, çiyini donqard-ar (KAS-13)

bilgen bilgeni işle-r, bilmegen barmağın tişle-r (KDE-121)

biz neçik bolsaq olar / bizdey bolup tabul-ur (KDE-165)

ay tuw-ar arşını yarıp / gün çığ-ar dün 'yanı alıp... (KuT-1003)

Çokluk 1. kişi

bugünden hıylı artıq / tonğala iş et-erbiz/ yanğı üstünlükleri / haqında eşiterbiz (KTF-166)

gelin betin gelgende gör-erbiz (KDE-121)

biz bilsek bildir-irbiz / yaşlarığızğa sizin (KDE-153)

yaratқан bir hıdayğa da yalbara / alıslardan asta asta göç-erbiz (KDE-162)

...– bek yaqşı, qoyup get: bolsaq, adam et-erbiz, bolmasaq öltürüp koy-arbız, – dey... (DKM-104)

...şo tamaşa-hayrannı artından biz get-erbiz. Ya onu tab-arbız, yada üyge dağı qaytmasbız... (DKM-136)

biz de öl-erbiz, öl-erbiz / ölgende yumular eki gözübüz... (KuT-1007)

Çokluk 2. kişi

...ayrılışgan küynüatama **ayt-arsız**, – dey inisi... (DKM-136)

Çokluk 3. kişi

diünyada tapışmasalar, axirette **tapış-arlar** (KAS-18)

her bir yurtda yalçı Kırım Tatarlar / Çerkesler ulan kızın **sat-arlar** (KDE-136)

elden sorasañ, **et-eler** sawda / yürekleri san-miñ yüz türlü hawda... (KuT-1003)

...qalır yimik **gör-eler**, diün'yada ölmey / umutlar ullu, qarasañ, apendi. (KuT-1003)

Olumsuz Şekli

Kumuk Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekimi “-mAs” ekleriyle ifade edilir. Geniş zaman çekiminde bazen de “-mAz, -mAy” ekleri de kullanılmıştır. Kumuk Türkçesinde geniş zaman çekiminde kullanılan kişi ekleri, olumsuzluk eklerinden sonra gelir. Ayrıca Kumuk Türkçesinde geniş zamanın teklik 1. kişi çekiminde “-mAn” ekleri yerine bazen “-mA” ekleri de kullanılmıştır. “gitmen, kalman” gibi.

	1. kişi:	yürümesmen	uzatmasman
Teklik	2. kişi:	yürümesen	uzatmassan
	3. kişi:	yürümes	uzatmas
	1. kişi:	yürümesbiz	uzatmasbiz
Çokluk	2. kişi:	(yürümessiz)	(uzatmassız)
	3. kişi:	yürümesler	uzatmaslar

Teklik 1. kişi

nege öldü dep **ayt-mayman** / ölgeniñge höküñç **et-meymen** (KDE-127)

...– gişini zatın yaşırtğın almağa **süy-meymen**... (DKM-82)

...– yahşı, **yay-masman**, – dep, tuvarnı da haydap, gete Mitiş... (DKM-103)

... –**et-men**, – dep kıya Mitiş... (DKM-105)

Teklik 2. kişi

elinin içinde anana aş bişersen de, onun borcundan **çıxa bil-mezsен** (KAS-18)

axşam almasan, seher **tap-mazsan** (KAS-26)

...kız sağa onu kaytar dep yalbarıp tiler, sen **ber-messen**... (DKM-142)

Teklik 3. kişi

*ağsaqqal vuran **ağrı-t-maz** (KAS-5)*

*avam **anla-maz**, **arsız dinle-mez** (KAS-5)*

*yañuz terek bav **bol-mas** yañuz taş ƙal'a **bol-mas** (KDE-120)*

*ömürlükge özek **yalğın-mas** / ölgenge darmân **tabul-mas** (KDE-127)*

*...– atam, bulay tabılğay zatlanı sala turmasa, ƙırcun **tol-mas**, – dey... (DKM-104)*

*geçikdim men, geçikdim / yaz **geçik-mes** bawlağa... (KuT-1007)*

Çokluk 1. kişi

*tarbiyalı ƙacilige / biz çı barıp **gir-meybiz** (KDE-153)*

*bildirigiz **de-meybiz** / bizge 'ilmunu barın (KDE-166)*

*siz râzi bolur çağı / **bacar-maybiz** heç birin (KDE-167)*

*...ya onu tabarbiz, ya da üyge dağı **kayt-masbiz**, – dey ulanları... (DKM-136)*

Çokluk 3. kişi

*ölenin dalınca **öl-mezler** (KAS-24)*

*buludlu günde ekin **ek-mezler** (KAS-27)*

*...tükende, bazarda, baxçada, bawda / diin'yalıq qazana, **toy-maylar**, apendi. (KuT-1003)*

Soru Şekli

Kumuk Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “-**mI**” ekleriyle ifade edilir. Kumuk Türkçesinde kullanılan soru ekleri, kişi eklerinden sonra gelir ve eklendikleri kelimelere bitişik olarak yazılır. Kumuk Türkçesinde soru eklerinin yuvarlak şekilleri kullanılmaz. Ancak bazı metinlerde bu ekin yuvarlak şekilli haline de rastlanır. “*alay günnü maàa bermesin teñri / güçden salğın gözñü **bol-ur mu** nâru*” (KDE-140), “*bizge Allah **buyur-may mu** / edep inşâfñu bilme*” (KDE-153) gibi.

Ayrıca soru anlamı soru ekleriyle sağlanabildiği gibi soru sözcükleri vasıtasıyla da sağlanabilmektedir. “- *bulayneçik bol-a?*” (DKM-143) gibi.

	1. kişi:	(<i>kökürermenmi</i>)	(<i>yutmasmanmı</i>)
Teklik	2. kişi:	(<i>kökürersenmi</i>)	(<i>yutmassanmı</i>)
	3. kişi:	<i>kökürermi</i>	<i>yutmasmı</i>
	1. kişi:	(<i>kökürerbizmi</i>)	(<i>yutmasbizmi</i>)
Çokluk	2. kişi:	(<i>kökürersizmi</i>)	(<i>yutmassızmi</i>)
	3. kişi:	(<i>kökürerlermi</i>)	(<i>yutmaslarmı</i>)

Teklik 3. kişi

*taşkentde yer terbengen / yer terbeniv **bol-armı**/ quçaqlanı germege! (KTF-170)*

*alay günnü maàa bermesin teñri / güçden salğan göznü **bol-ur mu** nûru (KDE-140)*

*bizge Allah **buyur-may mu** / edep inşâfnı bilme (KDE-153)*

*...**tañla-rmı** şu yolnu namusu bar giři / xasap-bazarda, tüken-oçarda haligi gelişi...*
(KuT-1004)

2.1.2.12. Altay Türkçesi

Rus kaynaklarında “Altay Kalmıkları” ya da “Ak Kalmıklar” olarak adlandırılan Altay Türkleri; Uygur, Oğuz, Kıpçak, Kırgız gibi boyların Altay dağlarını aşarak batıya doğru geçmeleri sonrasında Altay dağlarının vadilerinde kalan topluluklar ile burada yaşayan yerli halkın kaynaşmasıyla ortaya çıkan Türk boyudur.

Altay Türkleri günümüzde tarihte önemli bir yere sahip olan PazırıkKurganları'nın olduğu bölgede Altay Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Önceleri Hunların hâkim olduğu bu topraklarda daha sonra Köktürk, Uygur ve Kırgızlar hâkimiyet kurmuşlardır. 10. yüzyılın başlarında “Kıtan” devri başlamış, 12. yüzyılın sonlarında ise “Nayman” egemenliği görülmüştür.

Altaylar daha sonra Moğolların egemenliği altına girmişler, 15-18. yüzyıllar arasında ise Cungar Hanlığı'na vergi vermişlerdir. 18. yüzyılda bölge Ruslar tarafından işgal edilmeye başlanmış ve bu durum 20. yüzyılın başına kadar devam etmiştir. Ruslar bu süre zarfında bir yandan ekonomik olarak Altayları zayıflatmaya çalışmış diğer yandan misyonerlik faaliyetleri yürüterek Hristiyanlaştırma politikası izlemişlerdir. Altaylar bu yıldırma politikasına dayanamayarak 1756 yılında Rusların hâkimiyeti altına girmeye başlamışlardır.

1861 yılında Rus çiftçiler Altay dağlarına yerleştirilmiş, 1919 yılında Ruslar bölgeye tamamen hâkim olmuş, 1922 yılında “Oyrot Otonom Bölgesi” kurulmuş, 1948 yılında bölgenin adı “Gorno-Altayskiy” olarak değiştirilmiş, 1991 yılında ise “Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti” adıyla bugünkü statüsü belirlenmiştir.

Altay Türkçesi ve Rusçanın resmî dil olduğu Altay Cumhuriyeti’nde Makariy Gluharev’in öncülüğünde 1834 yılında Altay Türkçesi için alfabe hazırlanmış ve bu alfabe Petersburg’a gönderilmiştir. Misyoner Makariy Gluharev, daha sonra Altay Türkçesinin ilkyazı dili olan ve Kiril alfabesiyle “Teleüt” ağzının esas alındığı yeni bir yazı dili oluşturmuştur. Bu alfabe, Kiril alfabesinin hazırlanmasında da esas alınmıştır. 1864 yılından sonra bu alfabe ve Altay Türkçesiyle kilise kitapları hazırlanmış ve basılmıştır. Bu çalışmaların ilkinin, 1969 yılında misyoner heyeti tarafından hazırlanan “Altay Dilinin Grameri” oluşturur. İki bölümden oluşan bu eserin ilk bölümünde “Teleüt” ve “Oyrot” ağzlarına ilişkin gramer özellikleri verilmekte, ikinci bölümünde ise Altayca-Rusça ve Rusça-Altayca bir sözlük yer almaktadır. Bu çalışmayı, 1884 yılında yazılan “Türk Dilinin Altay ve Aladağ Ağzları Sözlüğü” ile 1893 yılında yazılan ve birkaç makalenin bir araya getirildiği “Altay İnordtsı” adlı çalışmalar izler.

Misyonerler tarafından hazırlanan alfabe, 1922 yılında değişikliğe uğramış ve 1928 yılına kadar kullanılmıştır. 1928 yılında “Cañalif” adını taşıyan Latin alfabesine geçiş yapan Altaylar, okullarda ve yazışmalarda zorluk çekildiği gerekçesiyle 1938 yılında tekrar Kiril alfabesine dönüş yapmışlardır. Günümüzde yazı dilinin “Altay Kişi” ağzına dayandığı Altay Türkçesinde kullanılan alfabe, 1944 yılında bir kez daha değişikliğe uğrayan Kiril alfabesidir. Altay Türkçesinde kullanılan yazı dili, standart bir yazı dili özelliği göstermez ve Altaylar arasında kullanılan bütün ağzlarla birlikte Rusçadan ve Moğolcadan özellikler taşır. Altaylar arasında eğitim dili Rusçadır. Altay Türkçesi ise sadece okullarda ders olarak okutulmaktadır (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/12594,altayturkleripdf.pdf?0> E.T. 20.04.2019; Güner Dilek, 2012: 1011-1014).

Altay Türkçesi günümüzde Altay Cumhuriyeti, Altay Kray, Rusya, Çin, Moğolistan, Kazakistan gibi bölgelerde konuşulmaya devam edilmektedir.

2.1.2.12.1. Altay Türkçesi Edebiyatı

Altay sözlü edebiyatı tüm yönüyle zengin bir edebiyata sahiptir ve bu sözlü ürünler 19. yüzyılda ortaya çıkan modern yazılı edebiyatının da kaynağını teşkil eder. Altay sözlü edebiyatının en zengin ürünleri “Kar-çörçök” adı verilen destanlardır. Çok uzun olmayan bu destanlarda ölçü ve kafiye görülmez. Altay edebiyatındaderlenen en uzun destanı A. G. Kalkin tarafından anlatılan ve Türkiye Türkçesi, İngilizce Rusça, İtalyanca dillerine çevrilen “Maaday-Kara” destanıdır. “Altay-Buuçay”, “Alıp-Manaş”, “Er-Samır”, “Kozın-Erkeş”, “Közüye” gibi destanlar, diğer önemli destanlardır. Altay edebiyatında destanlardan sonra masal, bilmece ve alkışlar da önemli yer tutar.

Altay edebiyatında ilk folklorik çalışmayı Nikolay İvanoviç Ananin yapmış, bu çalışmayı Rus diline tercümesini ise Mihail Vasilyeviç Çevalkov yapmıştır. Altay folkloru ile ilgili en önemli çalışmayı ise Wilhelm Radloff yapmıştır. Radloff, derlediği malzemeyi 1866 yılında “Obraztsi Narodnoy Literaturi Tyurskih Plemen Yujnoy Sibiri” adlı eserinde dile getirmiştir. Radloff bu eserinde 6 destan, 50’den fazla türkü, 8 masal, 6 efsane, 4 tekerleme ve 2 alkış derlemesi yapmıştır. Altay gramerinden bahseden ilk çalışma olan “Grammatika Altayskogo Yazıka” ile Altay ağızlarından bahseden “Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy” adlı eserler Vasili İvanoviç Verbitskiy tarafından yazılmıştır.

Bu çalışmalar 1893 yılında Moskova’da “Altayskie İnorodtsı” adıyla yayımlanmış ve yayımlanan bu eserde 29 hikâye, 28 türkü, 139 atasözü, 6 masal ile birlikte bilmece yer almıştır. Grigoriy Nikolayeviç Potanin ise “Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii” adlı eserinde “Karati-Kaan”, “Altay-Buuçay” adlı destanlarla birlikte Altay inanç ve geleneklerine yer vermiştir.

Altay Türkleri, kendi dillerinin Köktürk Yazıtlarına olan benzerlikten ve Köktürk Yazıtlarının buldukları bölgeye yakın yerlerde yaşadıklarından dolayı edebiyatlarını Köktürk Yazıtlarıyla başlatırlar. Nitekim Altay Türklerinden olan Sazon Saymoviç Surazakov, 1962 yılında kaleme aldığı “Altay Literatura” adlı eserinde Köktürk Yazıtlarının dilinin Kuzey Altay’da yaşayan “Tuba”, “Çalkandu”, “Kumandılar” dillerine yakın olduğunu ifade etmiştir. Yazılı edebiyata ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında geçebilen Altay Türklerinin yazılı edebiyatlarının ortaya çıkmasında misyonerlerin kurduğu okullar ile Wilhelm Radloff, V. İ. Verbitskiy gibi Türkologların çalışmaları etkili olmuştur. Bölgeye giden Türkologlar, misyoner okulunda yetişen Altay Türklerini yanlarına alarak Altay edebiyatından derlemeler yapmışlar ve bu derlemeleri tercüme ederek Rusça’ya aktarmışlardır.

Altay edebiyatının ilk temsilcisi olan Çevalkov da bu okullarda yetişmiştir. Çevalkov 5 yıl Makariy Gluharev'e yardımcı olmuş ve Rusçadan Altay Türkçesine çeviriler yapmıştır. 1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi'nden sonra Altay edebiyatında bir yandan devrimi öven şairler görülürken, diğer yandan vatanını ve milletini seven, kendi öz kültürünü savunan, geçmişini unutmayan ve Köktürk Yazıtlarına sahip çıkan şairler görülür (Kolcu, 2011: 1060-1061; <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/12594,altayturkcleripdf.pdf?0> E.T. 20.04.2019).

1897 yılında Kuyum köyünde dünyaya gelen Pavel Vasilyeviç Kuçiyak, Altay edebiyatının en verimli şairidir. Ailesi kötü ruhların çocukları çaldığına inandığından Kuçiyak'ı korumak için adını "İyt kulak" adını vermişler ve kulağına köpek tüyü takmışlardır. Okuma yazmayı babasından öğrenen şair, 8 yaşındayken babasını kaybettikten sonra dedesiyle yaşamış ve köyündeki misyoner okuluna devam etmiştir. 2. Dünya savaşında orduya katılmış, savaştan sonra ise komünizme karşı savaşanların yanında yer almış ancak bir süre sonra tarafını değiştirmiştir. Şair, 1925 yılında Şark Zehmetkeşlerinin Komünist Üniversitesi'ne çağrılmış, burada komünizm hakkında derin bilgiye sahip olmuş, Rusçasını ilerletmiş ve Gogol, Puşkin, Nekrasov, Gorki, Belinski gibi Rus yazarları okuyarak edebiyat hayatına atılmıştır.

İlk şiir denemelerini bu yıllarda yapan şairin "Altay Üy Ulustar, Ugaar" "Oktyabırdın Kojonı" adlı şiirleri 1926 yılında "Kızıl Oyrat" gazetesinde yayımlanmış ve bu şiirlerini komünizmi ve Ekim Devrimi'ni öven şiirler takip etmiştir.

1928 yılında "Krasnaya Yurta" gazetesinin müdürlüğü görevinde bulunmuş, ardından öğretmenlik hayatına atılmış, 1932 yılında "Oyrotm Onmçı Cılına Aydar Sözim" adlı şiirini ise Altay bölgesinin otonom bölge olmasından dolayı kaleme almıştır. Ayrıca bu eser yazıldığı yıl sahnelenmiştir. Şair aynı yıl rehberlik ve tercümanlık görevlerinde de bulunmuş, bölgeye gelen Almanlara Altay'ı gezdirmiş, bu gezilerle ilgili bilgileri ise 1933 yılında kaleme aldığı "Oyrotm Baskı Ayılçıları" adlı eserinde dile getirmiştir. Yine aynı yıl Lenin için yazdığı ve Altay Türkü olan bir kadını anlatan "Arbaçı" adlı eserini, Karakum milli hareketi ile komünistlerin mücadelelerini anlattığı "Aktardım İji" adlı piyesini ve "Temir At" adlı öyküsünü kaleme almıştır. Ayrıca şair 1934 yılında ise "Tuzak", "Öştüler Çakpıda" adlı eserlerini, 1935 yılında "ÖsküsUul" adlı uzun hikâyesini yazmıştır. 1939 yılında yazdığı ve "Çeyneş" adını taşıyan eser ise yine milli hareketi savunanlar ile komünistlerin mücadelesinden bahseder.

Şairin eserlerinin bir kısmı 1940 yılında antoloji haline getirilerek “Torul Altayda” adı altında basılmıştır. “Adıcok” adlı eseri ise otobiyografi türünde kaleme alınmıştır. Şairin folklorik anlamda yaptığı ilk çalışma ise “Altın Tandak Carıdı” adlı destandır. “Altay Çörçöktör”, “Altaydın Çörçöktöri”, “Temir Sanaa”, “Altın Tuucu” adlı eserler, şairin diğer eserlerindedir (Kolcu, 2011: 1062-1063).

1925 yılında Ak-Kobi’de dünyaya gelen Sazon Saymoviç Surazakov, şair, edebiyat bilimci ve folkloristtir. Çocukluğu babasının “topşuur” denilen çalgıyla birlikte söylediği destan ve masalları dinleyerek geçmiştir. 1932 yılında ailesiyle birlikte Orta Saydı’s’a göç eden şair, ilköğrenimini de burada almıştır. 1942 yılında Gorno-Altaysk bölgesinde yer alan pedagoji enstitüsüne girmiş ve burada N. A. Baskakov’un öğrencisi olmuştur. Öğrenimine devam ederken bir yandan da N. U. Ulagaşev’den “Er-Samır”, “Kan Köklön”, “lö Kan Ünti”, “Kara Attu Kan-Küler”, “Şokşıl Mergen”, “Boydön-Kökşi”, “Barçık-Bökö” adlı derlemeleri yapmıştır. 1943 yılında askere alınan şair, savaşta yaralanmış, 1946 yılında askerden terhis olmuş ve Baskakov’un davetiyle Lenin Pedagoji Entitüsü’nde öğrenimine devam etmiştir. Surazakov, bu yıllarda Aleksey Kalkin’den 7738 mısradan oluşan “Maaday-Kara” adlı Altay destanını derlemiş ve bu eser, 1973 yılında hem Altay Türkçesi hem de Rusça olarak yayımlanmıştır.

Bu destanları 1949 yılında derlediği “Temene-Ko”, “Boodoy-Koo, “Kögütey-Kökşin” adlı destanlar izler. Şair, 1950 yılında “Dil İlimleri Adayı” unvanını almış, 1973 yılında “Etopı Razviatiya Altayskogo Eposa” adlı çalışmasıyla da profesör olmuş ve Altay Türkleri arasında yetişen ilk akademisyen unvanını almıştır. 1952 yılında Dağlık Altay bölgesinde açılan “Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü” müdürü olan şair, “Altay Baatırlar” adlı destanın hazırlanmasına da yardım etmiştir. 1956 yılında “Sovyet Yazarlar Birliği” üyesi olan şairin “P. V. Kuçiyak”, “Altay Albatının Oos Tvorçestvoz’ı”, “Kayçı N. Ulagaşev”, “Altay Literatura”, “Altay Folklor”, “Altay Kep söstörlö Ukaa Söstör”, “Dağların İyesi, Biziz”, “Ulu Gaye” adlı eserleri mevcuttur (Kolcu, 2011: 1076-1077).

2.1.2.12.2. Altay Türkçesinde Geniş Zaman

Altay Türkçesinde geniş zaman çekimi “-r, -Ar, -Ir, -Or” ekleriyle ifade edilir. Bu ekler dışında az da olsa “-aar, -eer, -a(y), -e(y)” ekleri de kullanılmıştır. Hangi ekin hangi kelimedenden sonra geleceği kelimenin son harfine göre değişiklik göstermektedir. Uzun ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki gelirken, ünsüzle biten ve son hece ünlüsü “a” veya “u” olan fiillerden sonra “-ar”, son hece ünlüsü “e” veya “ü” ile biten fiillerden sonra “-er”, son hece ünlüsü “ı” ile biten fiillerden sonra “-ır”, son hece ünlüsü “i” olan fiillerden sonra “-ir”, son hece ünlüsü “o” olan fiillerden sonra “-or”, son hece ünlüsü “ö” olan fiillerden sonra “-ör” eki gelmektedir (Güner Dilek, 2012: 1051).

Altay Türkçesinde geniş zaman çekimi yapılırken “tek tip kişi ekleri” kullanılır.⁵ Bunlar kısaltılmış kişi ekleri grubunda değerlendirilir. Geniş zamanın teklik 2. kişi çekiminde bazenteklik 2. kişi eki yerine nezaket amaçlı olarak çokluk 2. kişi eki; az da olsa teklik 3. kişi çekiminde de yine nezaket amaçlı olarak “-ş” eki kullanılır (Güner Dilek, 2012: 1043). Altay Türkçesinde geniş zaman çekimi 1. tip gelecek zaman başlığı altında ele alınmıştır.

	1. kişi:	<i>soljarım</i>	<i>seskenerim</i>
Teklik	2. kişi:	<i>soljariñ</i>	<i>seskeneriñ</i>
	3. kişi:	<i>soljar</i>	<i>seskener</i>
	1. kişi:	<i>soljarıs</i>	<i>seskeneris</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>soljarıgar</i>	<i>seskenereer</i>
	3. kişi:	<i>soljardar</i>	<i>seskenerder</i>

Teklik 1. kişi

...sen ile men **öştöj-örim** / bir tujında **sanandır-arım** – dep... (AKD-106)

...kendi de bolzo **azır-aarım** / altı kat orınım / Alp-Manaştıñ orını... (AKD-144)

...bajıñ kezip budıña **sal-arım** / budıñ kezip bajıña **sal-arım**... (AKD-144)

...ösküs-uul “ye toolıyır (<toolap **iy-erim**)”, – dep katına n’andı... (ÜM-45)

...sarı-ulga bargança sarı töñeçke **bar-arım** dep... (ÜM-48)

...“akır! akır! men kudaydıñ albatızın **kör-ürürm!**” – dedi... (ÜM-53)

...tudunçaktı men boyımla kojo alıp **cür-erim**... (ALT-1079)

⁵Altay Türkçesinde kullanılan diğer kişi ekleri ise “tam kişi ekleri” olarak adlandırılan zamir kökenli kişi ekleridir.

Teklik 2. kişi

...caaktarım ıra tarttıñ / caan saadabay **bil-eriñ**... (AKD-106)

...ol künde barzañ, sen artık **bol-orzın**– dedi... (ÜM-57)

...sen boyıñ sanaa bıla edip alaaçı kiji, boyıñ edip **alganz-in?**– dedi... (ÜM-59)

köp etseñ bilgir **bol-orıñ** (ATA-113)

kijige unurçak kasma / uzın unurçka **tüj-erzin**(ATA-113)

kolın bılan beregele, / pudan bıla **yob-orzın** (ATA-114)

Teklik 3. kişi

...at ölbözö, aylanp **kel-er** / alın tügi sanbas **kel-er** / er ölbözö ebirip **can-ar** / ezen cakşı ol **uguj-ar**... (AKD-101)

...Altay üstin kalgançızın / acıktap al, sen **uyal-bas**... (AKD-134)

... – argada koyonniñ orogına muni ağıçka sürt, öçör, anta saa **ayd-ar**... (ÜM-45)

tigen t'aak kugarıp **kal-ar** / tidirgen t'aak **kızar-ar** (ATA-111)

Çokluk 1. kişi

...ölbögön bayıbıs **ölör-ibis** / barbagan boyıbıs **barar-ıbıs**... (AKD-105)

...aytkanımdı ukpadiñ / at colına **körüjer-ibis**... (AKD -106)

...bis olorgo ölöñ uçun tük **ber-eris**. Onoyıp caska ceder **bol-orıs**... (ALT-1080)

Çokluk 2. kişi

...men slerge emder biçip bereyin. Sler olordı aptekadan sadıp **al-araar**... (ALT-1075)

Çokluk 3. kişi

...olor sürekey biyikte **uçkan-dar**... (ALT-1082)

Olumsuz Şekli

Altay Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekimi iki farklı şekilde yapılır. Bunlardan ilki “-bAs, -bOs, -pAs, -pOs” olumsuzluk ekleriyle ifade edilir. Bu ekler eklendiği fiil tabanının son sesine göre şekillenir. Yumuşak ünsüzle ile ünlülerle biten fiillerden sonra “-bAs, -bOs”, sert ünsüzlerle biten fiillerden sonra ise “-pAs, -pOs” ile az da olsa “-pAz” ekleri getirilir. Eklerin sonundaki “s” harfi bazen iki ünlü arasında kaldığı zaman tonlular ve “z” harfine dönüşür. Bu durum yumuşak ünsüzlerle biten fiillerde görülen bir özelliktir. “*albazım*” (almam), “*tölöbezim*” (ödemem) gibi (Güner Dilek, 2012: 1051).

İkincisi ise fiil kök ve gövdelerine -Ar, -Ir + *emes* + *kişi ekleri* getirilerek yapılır. Olumsuzluk ifade eden “*emes*” kelimesinin sonundaki “s” harfi iki ünlü arasında kaldığı zaman “z” harfine dönüşmektedir. “*turaremeziñ*” (durmazsın), “*cüreremezibis*” (yürümeyiz) gibi.

	1. kişi:	<i>carbasım</i>	<i>ötkönbesim</i>
Teklik	2. kişi:	<i>carbasıñ</i>	<i>ötkönbesiñ</i>
	3. kişi:	<i>carbas</i>	<i>ötkönbes</i>
	1. kişi:	<i>carbasıs</i>	<i>ötkönbesis</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(carbasıgar)</i>	<i>(ötkönbeseer)</i>
	3. kişi:	<i>(carbasdar)</i>	<i>(ötkönbesder)</i>

Teklik 1. kişi

...amtandu aş *ci-bezim* / alğan ejimle *cat-pazım*... (AKD-98)

...calmajımdı töjökkö *sal-bazım!* / bajımdı castıkka *tiydir-bezim!*... (AKD-99)

... – cok, men see *ber-bezim!* – dedi... (ÜM-53)

Teklik 2. kişi

...suuga kirze, *çön-bös sen* / suuga kirze, *çön-bös sen*... (AKD-114)

keylenzeñ çeçen bol-boziñ / maktanzań bay *bol-bozın* (ATA-116)

Teklik 3. kişi

caş agaştarı bür sargar-bas / cajıl keen Altayda / caygı kuştarı ün *ser-ibes* / caraş cırgaldu keen cerde... (AKD-96)

...kışkı künde *toñ-bos* / caygı künde *cıd-ibas*... (AKD-117)

...– meneñ öskö kiji **çida-bas**... (ÜM-57)

öçkön ot kiyy-bes / ölgön kiji tiril-bes (ATA-111)

Çokluk 1. kişi

...– agaşta turup cadıbis, bis slerge **barbaz-ıbis** – dediler.... (ÜM-55)

Soru Şekli

Altay Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “-bA, -pA” soruekleriyle ifade edilir. Soru ekleri, eklendikleri kelimelerden ayrı yazılır. Ayrıca genellikle sert ünsüzlerden sonra “-pA”, yumuşak ünsüzler ve ünlülerden sonra ise “-bA” ekleri getirilir. Soru anlamı, soru ekleriyle sağlanabildiği gibi soru sözcükleri yardımıyla da sağlanabilmektedir.

Teklik	1. kişi:	(aparırımba)	(körbesim be)
	2. kişi:	(aparırınba)	(körbesiñ be)
	3. kişi:	(aparırba)	(körbes be)
Çokluk	1. kişi:	(aparırısba)	(körbesis be)
	2. kişi:	aparıraarba	körbesiger be
	3. kişi:	(aparırdarba)	(körbesder be)

Çokluk 2. kişi

...sler menle cer **solıja-daar ba?**... (ALT-1079)

Soru Sözcükleri İle

...Alıp-Manaş baatır / aştap **ne kerek cüreziñ?**/ altın oringa cadıp konboy / agaş-taştı **nege aralayziñ?**... (AKD-99)

...bu ulus neni **cad-ır?** – dedi... (ÜM-54)

teñerinin kujin tudayın dep **ne san-aysın** / teñistin balığın tudayın dep **ne san-aysın?** (ATA-117)

teñerinkujintudayındep **ne san-aysın** / teñistinbalığıntudayındep **ne san-aysın?** (ATA-117)

2.1.2.13. Hakas Türkçesi

Kaynaklarda “Minusin”, “Abakan”, “Sibirya”, “Yenisey Türkleri” ve “Tatarlar” adıyla anılan Hakas Türkleri, Güney Sibirya topraklarında yaşayan en eski Türk halklarından biridir. Hakas Türklerinin tarihi oluşumunu dört dönemde ele almak mümkündür. Birinci dönem Hun ve Kırgız Devletleri dönemidir. Bu dönemde Hakaslar, Yenisey Kırgızları olarak isimlendirilmişlerdir. İkinci dönem 13. yüzyılın başlarında görülen Moğol istilası dönemidir. Bu dönemde Kırgızlar Moğolların hâkimiyeti altına girmiştir. Üçüncü dönem 14-18. yüzyıllar arasındaki dönem olan “Hooray Devleti” dönemidir. Bu dönemde Hakas toplumunda kendilerine has özellikler görülmeye başlamıştır. Dördüncü dönem ise 18. yüzyılın ortalarından başlayan Rus istilası dönemidir. Bu dönemde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikaları görülmüş ve Hakaslara Hakas ismi verilerek kendi tarihi kültürel kimliklerinden koparılmıştır.

16. yüzyılın ortalarında “Kazan Hanlığı” bünyesinde yaşayan Hakaslar, Kazan Hanlığı’nın yıkılmasıyla Rus işgaliyle karşı karşıya kalmışlar, 1582-1585 yılları arasında SibirHanlığı’nın yıkılmasıyla da Rus hâkimiyeti altına girmek zorunda kalmışlardır.

Ruslar Hakas topraklarını işgal ettikten sonra 18-19. yüzyıllarda Hristiyanlaştırma politikalarına başlamış, Hristiyanlığı kabul etmeyen Hakaslar dışlanmış, zorla dillerinden, dinlerinden ve kültürlerinden uzaklaştırılmıştır. Hristiyanlığı kabul eden Hakaslar ise önemli mevkilere getirilmiş, vergilerden muaf tutulmuştur. Dini ve kültürel baskı Çarlık dönemi ve Sovyet döneminde de artarak devam etmiştir.

Hatta Sovyet döneminde Hristiyanlaştırmanın yanı sıra ateizm ve enternasyonalizm politikaları da yürütülmüştür. 1727 yılında bölge topraklarının Rus topraklarına dâhil olmasından sonra yapılan bir anlaşmayla bölgede yaşayan halk “Tatarlar” diye anılmış, 1917 yılında gerçekleşen İhtilalden sonra ise Hakas topraklarında yaşayan halk için “Hakas” adı önerilmiş, 1923 yılında ise bu öneri kabul edilmiştir. Hakasların bu ismi kabul etmelerinde 9-10. yüzyıllarda Çin kaynakları Hakasların atası olan Kırgızlardan “Heges” ya da “Hyagas” adıyla bahsetmeleri etkili olmuştur. Rusların Hakaslara ayrı bir kimlik vermelerindeki asıl amaçları ise ataları olan Kırgızlardan bütün tarihi bağlarını koparmak olmuştur.

Hakas Türkçesi “Sagay”, “Kızıl”, “Koybal”, “Kaçın”, “Beltir”, “Şor” gibi ağızların birleşmesiyle meydana gelmiştir. Hakas Türkçesi yazı dilinde ise “Kaçın” ve “Sagay” ağızları esas alınmıştır. Ayrıca Hakas Türk lehçesi, Eski Türkçede yer alan “adak” (ayak) kelimesi esas alınarak yapılan tasnifte “azah” lehçe grubuna dâhil edilmiştir. Hakas Türkçesine en yakın dil Sarı Uygurların ve Fuyü Kırgızlarının konuştuğu dildir.

Ayrıca komşu olmalarından dolayı Altay ve Tuva Türkçeleriyle ve kelimelerdeki ünlü daralmaları dikkate alındığında ise Tatar ve Başkurt Türkçeleriyle benzerlik göstermektedir. Hakas Türkçesinde Müslümanlığı benimsemelerine rağmen Arapça ve Farsça kelime yok denecek kadar azdır. Ruslarla ve Rusçayla olan münasebetlerinden dolayı ise Rusçadan diğer dillere oranla çok daha fazla kelime almışlardır.

Hakaslar, 20. yüzyıla kadar ataları olan Kırgızların kullandığı alfabeleri kullanmışlardır. 1923 yılında Hakas adının kabul edilmesinden sonra 1924 yılından 1929 yılına kadar Kiril alfabetini kullanmışlar, 1929 yılında Latin alfabetine geçiş yapmışlar ancak diğer Türk topluluklarının tekrar Kiril alfabetine geçiş yapmalarından dolayı Hakaslar da 1939 yılında tekrardan Kiril alfabetini kullanmaya başlamışlardır. 20. yüzyılın sonlarında ise Kiril harflerine dayanan Hakas alfabeti kullanılmaya başlanmıştır. (Deliömeroğlu, 1996: 53-59; Çavdar, 2010: III-V; Arıkoğlu, 2012: 1087).

Hakas Türkçesi günümüzde Rusya Federasyonu’na bağlı Hakas özerk bölgesinde, Yenisey, Abakan ve Çulım ırmaklarının bulunduğu bölgede konuşulmaya devam edilmektedir.

2.1.2.13.1. Hakas Türkçesi Edebiyatı

Hakasların sözlü edebiyattan yazılı edebiyata geçmeleri ancak 20. yüzyılın başlarında mümkün olabilmiştir. Ancak Hakaslar Yenisey havzasında bulunan Yazıtların ataları olan Kırgızlara ait olduklarını söylemişler ve buna istinaden bugünkü Hakas ve Tuva araştırmacıları Orhon ve Yenisey Yazıtlarının kendilerine ait olduğunu ifade etmişlerdir. Hakas Türkçesiyle basılan ilk eser, 1926 yılında Hakasların Kiril alfabetini kabul etmelerinden iki yıl sonra gerçekleşmiştir. Hakas edebiyatında ilk basılan eserler halkın okuma yazma oranını arttırmak için alfabe ve ders kitapları olmuştur. 1927 yılında “Kızıl Köy” adlı gazete çıkarılmış, ilk zamanlarda siyasi fikirleri işleyen halk türküleri basılmış daha sonra ise edebi ürünler de yayımlanmaya başlamıştır. A. M. Topanov, V. A. Kobyakov, K. K. Samrin gibi şair ve yazarlar, bu gazetede edebi ürünler veren ilk şairlerdendirler.

Topanov'un kaleme aldığı "ır Piçii" adlı şiir kitabı ile "Pilistig Çobah Çoh" ve "Hattar Utii" adlı oyun kitapları, türünün ilk örnekleri olmasından dolayı önemlidir. 1930'lu yıllara gelindiğinde Hakasyada bulunan komünist partinin yaptığı organizasyonlarda edebi eser yarışmaları yapılmış, bu yarışmada beğenilen eserler basılmıştır. 1931 yılında Topanov önderliğinde "Hakas Milli Tiyatrosu" kurulmuş ve şair bu tiyatrodaki hem yönetmenlik, hem senaristlik yapmış hem de oyunda yer almıştır. Milli tiyatronun kurulmasıyla birlikte modern anlamda piyesler ve oyunlar yazılarak sahnelenmiştir. 1934 yılında Kobayakov, "Aydo" adlı uzun hikâye kitabını yazmış ve bu eser müstakil bir eser olarak basılmıştır. Bu eser Hakas edebiyatında povest türünün ilk örneğidir.

Çağdaş Hakas yazılı edebiyatı daha çok Ekim Devrimi'nden sonra görülmeye başlar. Devrimden sonra edebi eserlerde feodal düzenin yıkılması, eskinin kötülüğü yeninin iyiliği, tarımda iyileşme, üretimin artması, kolhozların kurulması, eğitim ve sağlık alanındaki iyileşmeler gibi konular edebiyata girmeye başlamıştır. Ayrıca roman, öykü, deneme, eleştiri, tiyatro gibi türler Çağdaş Hakas yazılı edebiyatının başlamasıyla birlikte edebiyattaki yerini almıştır. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ise edebiyatta yeni konular işlenmiş, savaşın bıraktığı acı, gidenlerin geri gelmemesi, babasız kalan çocuklar, eşsiz kalan kadınlar gibi konular ele alınmıştır. 1944 yılında açılan "Dil, Edebiyat ve Tarih Bilim Enstitüsü", müdürlüğüne getirilen N. G. Domojakov, yeni şairlerin yetişmesinde büyük rol oynamıştır.

İlk Hakas romanını 1960 yılında Domojakov tarafından yazılan "İrahhi Aalda" oluşturur. Bu romanı İ. Kostyakov'un yazdığı "Çibek Hur" adlı roman ile N. Nerbişev'in yazdığı "Kögim Honmnarda" adlı roman takip eder. Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Hakas edebiyatında da bireysel ve gerçekçi konular işlenmiş, kolhoz ve komsomol romantizmi terk edilmiş, vatan ve millet sevgisi daha gür bir anlatımla dile getirilmiştir.

1906 yılında Şira ilçesinin Ospa köyünde dünyaya gelen Vasiliy Andreyeviç Kobayakov, ilköğrenimini aldıktan sonra 1929 yılında Sovyet Parti Okulu'na girmiş, ardından Hakas kitapları çıkaran bir yayınevi ile birlikte milli tiyatrodaki çalışmıştır. Bu yıllarda edebiyata atılarak şiir ve öykü yazan şair, 1933 yılında Hakas okulları için kitap çıkarma amacıyla parti komitesi tarafından Novosibirsk'e gönderilmiş, 1934 yılında "Aydo" adlı uzun hikâyesini yazmış, 1935 yılında öykü ve şiirleri "Hakasiya İrlapça" adıyla yayımlamış, 1936 yılında "Partizan Künneri" adındaki deneme kitabını çıkarmış, 1937 yılında ise vatan haini olduğu gerekçesiyle Stalin tarafından öldürülmüştür. Şair çok kısa bir süre edebiyatla ilgilenebilmiş, bu kısa yazın hayatında Hakas yazı dilinin de kurucularından olmuş, öykü, deneme, hikâye türlerinde eserler veren ilk şair olma unvanına da sahip olmuştur.

Ayrıca Kobayakov, Puşkin, Gorki, Çehov gibi önemli yazarlardan çeviriler de yapmıştır. Şair eserlerinde Ekim Devrimi'ni desteklemiş, vatan ve millet sevgisini işlemiş, Hanlık zamanındaki zenginlerin yoksul hizmetçilere uyguladığı kötü muameleyi yermiştir. Şairin bahsedilen eserleri dışında “Mıltıh Tabızı”, “Povestterpaza Çoohtar” adlı eserleri de vardır (Kolcu, 2011: 972).

1916 yılında Kızıl Kaz köyünde dünyaya gelen Nikolay Georgiyeviç Domojakov, ilk eğitimini köyünde aldıktan sonra 1935 yılında teknik öğretmen okulunu bitirmiş ve Askiz ve Üçdere köylerinde öğretmenlik yapmıştır. Şair aynı yıl “Kızıl Köy” adlı gazetede “Sen Kime Sığınyorsun” adlı ilk şiirini yayımlamış, bu şiirini başka şiirleri izlemiş ve şiirleri Rusça, Kırgız Türkçesi ve Ukraynaca yayımlanmıştır. Şair kendisini geliştirmek için önce Abakan'da Öğretmen Enstitüsü'nü, ardından Pedagoji Enstitüsü'nü bitirmiş, daha sonra ise Moskova'ya giderek Asistan hazırlama kurslarına katılmıştır. Şair 1940'lı yıllarda asistanlık yapmış ve hazırladığı tezini sunarak filoloji bilimleri adayı olmuştur. 1944 yılında Hakas'ta açılan Dil Edebiyat ve Tarih Bilimleri Enstitüsü'nün ilk müdürü olmuş ve enstitüde Hakasça dersler de vermiştir.

1949 yılında Hakasyada SSCB Yazarlar Birliği Bölümü'nü açmış bu bölümün ilk başkanı olmuş ve birçok Hakas şairinin yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Önceleri uzun hikâye türünde yazılmış olan ve daha sonra ilk Hakas romanı olarak değerlendirilen “İrahlı Aaldı” adlı roman Domojakov'un kaleminden çıkmış ve bu eserin ilk bölümler Kızıl Köy adlı gazetede yayımlanmıştır. Bu eser ilk olarak “Sibirya Ateşi” adıyla Rusçaya çevrilmiş daha sonra ise Letonya, Kırgız, Tuva gibi dillere de aktarılmıştır. Ayrıca şairin “Uybat Çazızı”, “Tıttığ Tağ”, “Husçı”, “Çaban”, “Malcı Maçon”, “Soshaa Çaa”, “Poçtalon”, “Aallar İrlasça”, “Stihtar”, “Kizilerge Kizidener”, “Minin Azbukam”, “Çıldan Çılğa” adlı eserleri de vardır (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/12662,domojakovnikolaygeorgiyevicpdf.pdf?0E.T.24.04.2019>).

2.1.2.13.2. Hakas Türkçesinde Geniş Zaman

Hakas Türkçesinde geniş zamanın çekimi “-r, -Ar” ekleriyle ifade edilir. Bazen de “-Ar” ekleriyle birlikte “-A, -Ir” ekleri de kullanılır. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar” ekleri kullanılır.

Hakas Türkçesinde geniş zaman çekiminde ünlüyle biten fiillerde fiilin son ünlüsü “i” ye dönüşmektedir. Teklik 1. ve 2. kişi çekimlerinde zaman ekinin ünsüzü bazen düşer “*alarbın > alam*” gibi. Tonsuzla biten fiillerin son ünsüzü tonlulaşır. Ayrıca “g, ğ, n” ünsüzleriyle biten fiillerde bu ünsüzler düşer ve ünsüz ikizleşmesi görülür. “*çığ- >çuur, çağ- >çaar*” gibi (Arıkoğlu, 2012: 1115). Hakas Türkçesinde geniş zaman çekiminde incelik kalınlık uyumu görülür ve 1. tip gelecek zaman kipi olarak ele alınan Hakas Türkçesinde geniş zaman çekiminde zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

Teklik	1. kişi:	<i>çayılarbın</i>	<i>kilerbiñ</i>
	2. kişi:	<i>çayılarziñ</i>	<i>kilerziñ</i>
	3. kişi:	<i>çayılar</i>	<i>kiler</i>
Çokluk	1. kişi:	<i>çayılabıs</i>	<i>kilerbis</i>
	2. kişi:	<i>çayılarzar</i>	<i>kilerzer</i>
	3. kişi:	<i>çayılar nar</i>	<i>kilerner</i>

Teklik 1. kişi

...-çe, *İcen Arığ, xan ornına xan / pig ornına pi gamdı min pol-arbın...* (AAD-60)

...alıp küstig le polza, *par-arbın / çe, sin, Xara Xusxun...* (AAD-64)

...pazın kize saap, sığara *tastabız-am / üs küñneñ aylan kilzeñ / xoy soğıp, azırap, pozıd-am...* (AAD-66)

...ölerge xınzañ, ödir *sal-arbın / çadarğa xınzañ, çatır sal-arbın!*... (AAD-136)

...ilbek sümem minñ çitse / ilig sümemneñ *ib-irem...* (HO-235)

...min olarnı *türgüz-erbın / pu çirge xatap çörgüz-erbın...* (HO-249)

...min anı *tud-arbın*”- tıp / alıp-çahsı çoohtandı... (HDK-521)

...pala la idın / hul oğlın daa *pol-arbın...* (HDK-584)

Teklik 2. kişi

- ...*siní xıǵırtıpçadır tıp / üs küñneñ aylan-arziñ...* (AAD-66)
- ...*aalcı kír kilze / stolğa aarlıǵ tamaañ turǵız-arziñ...* (AAD-70)
- ...*xara Molattıñ çirineñ / izen-xazıx aylan-arziñ...* (HO-250)
- ...*çörceñ çiriñ am daa köp / aar-sidıktı köp kör-erziñ...* (HO-324)
- ...*molcabin salıbıssañ / arıǵ tınıña çitir-erziñ...* (HDK-521)
- ... *çatırar polza çatırıbı-zarziñ / iki pas irgeem kistirbespın...*(HDK-604)
- ...*tıǵı çir saǵaa tıǵı polbas / işseñ pu araǵanı, öl-erziñ...* (HDK-706)

Teklik 3. kişi

- ...*çaxsı kip tík pirerge / Picen Arıǵ çaradıp odırad-ır...* (AAD-38)
- ...*çazı parǵan çarınıñ / alıp çaxsız tur salt-ır...* (HO-272)
- ...*xannañ xızıl sırayı / xara paarǵa kiptelt-ır...* (HO-273)
- ...*ay Arıǵniñ xızıl torǵı kögenee / ortı-çara tartıl xalt-ır...* (HO-286)

Çokluk 1. kişi

- ...*çarir çoox polza, çarad-arbıs / çarabas çoox polza toxtat sal-arbıs...* (AAD-44)
- ...*xan ornına xan pıs pol-arbıs / pig ornına pig pıs pol-arbıs...* (AAD-98)
- ...*irepçi polıp çurt-irbıs / Altın Arıǵ sax idök çooxtap odır...* (AAD-100)
- ...*amır çöpneñ xon salz-abıs / pısteñ artıx kızı çurtabas...* (HO-280)
- ...*çaxsilazıp pırık parz-abıs / çir-çalbaxtıñ üstünde / çonnañ artıx pıs çurt-irbıs...*
(HO-280)
- ...*ah malıñni pray süir-erbıs”, - / alıp Tazıl Möke tidır...* (HDK-525)

- ...*hanniǵ çaa pastabıshannar / olarǵa tuzında polıspaz-abıs...* (HDK-533)

Çokluk 2. kişi

- ...*Xulataynañ pır tözekte, pır çastıxta / xosti çadıp, çurt-ırzar...* (AAD-110)
- ...*irtıp xalǵanıbis polar / çe, annañ andar poziñar pıl-erzer...* (AAD-182)
- ...*alıp kızıñniñ holınañ / azıp-ölip hal-arzar...* (HDK-558)

Çokluk 3. kişi

...tozıp-toharap, tur **parğan-nar** / Picen Ariğ timneníp-sümneníp, sıǵıp... (AAD-38)

...xaraaǵı tünde aalını aralı **par-ırlar** / uluǵ aalınıñ uçuna sıx parǵannar... (AAD-42)

...alton sürmezıñ çuçap / azır tuluñ **ür-erler**... (AAD-110)

...amır-xazıx öziñ azlar / ada çurtın **ibir-erzer**... (HO-238)

Olumsuz Şekli

Hakas Türkçesinde geniş zaman olumsuz çekimi “-bAs, -mAs, -pAs” ekleriyle ifade edilir. Ayrıca bazen “-pOs” ekleri de kullanılır. Geniş zaman çekiminde kullanılan ekler kelimelerin son harfine göre farklılık göstermektedir. “m, n, ñ” ünsüzlerinden sonra “-mAs”, sert ünsüzlerden sonra “-pAs”, “ğ, y, l, r” ünsüzleri ile ünlülerden sonra ise “-bAs” ekleri getirilir (Arıkoǵlu, 2012: 1116).

	1. kişi:	<i>salbasbın</i>	<i>münbesbiñ</i>
Teklik	2. kişi:	<i>salbasziñ</i>	<i>münbesziñ</i>
	3. kişi:	<i>salbas</i>	<i>münbes</i>
	1. kişi:	<i>salbasbıs</i>	<i>münbesbis</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(salbaszar)</i>	<i>(münbeszer)</i>
	3. kişi:	<i>salbastar</i>	<i>münbester</i>

Teklik 1. kişi

...min sිරerniñ çooǵınar **is-pestin** tıp / altı çastıǵ ool... (AAD-40)

...çalǵa-xulǵa xaydañ pırerbın / çalǵa hulǵa **pir-beem**... (AAD-44)

...aarlıǵ çooǵıñını siniñ / aarda pu çasxa **undu-baspın**... (HO-254)

...andaǵ pıro **it-pestin** / ças pala **çabalan-maspın** / çalǵıs çayaan alında / çabal pır dee **it-pestin**... (HO-270)

...ödırer polzañ, ödır sal / sırtımnañ sırt hayıs **soydır-baspın** / çatırar polza çatırızarziñ / iki pas irgeem **kistir-bespın**... (HDK-604)

...min siniñ tuñmañ **pol-bassım!** / -çe andaǵda parçat ar / 195 çaratpınçatsañ, **tut-passım**... (HDK-704)

Teklik 2. kişi

...parğan çolıñ sinıñ par / paza aylan **kil-bessıñ**... (HO-252)

...azır pastıǵ ayna minı aparça / ala xaraxxa ölgence paza **kör-bessıñ**... (HO-282)

...xızıl çigiren adıñnı çazaǵ / xacan daa sürıp **çit-pessıñ**... (HO-312)

...sin, oolǵım, Altın Hosto / tunıǵ uhtı tut **pol-bassıñ**... (HDK-520)

Teklik 3. kişi

...uçı-xırı **körıñ-mes** uluǵ all / uluǵ aalñıñ ortazında... (AAD-36)

...Çibetey Xanga çooxtapça / – Çibetey xan, piske pidi çurırǵa **çara-bas**... (AAD-122)

...puttap pazıp, purnınnañ tınıp / alıp çaxsız **xayın-mas**... (HO-235)

...ıķı inag nancı polarbıs / timniǵ nime timıneñ **irt-pes**... (HO-271)

...tutxan xolnı **pozıt-pas** / palǵaan paañ **sistı-mes**... (HO-398)

...arıǵ tınarina çitpeende / çalbah nanǵa çadıǵ **pol-bas**... (HDK-555)

...aran-çula at çir **öl-bes** / Han Kicegey ol çirge çidıp... (HDK-614)

çarır, **çara-bas** (HT-1130)

Çokluk 1. kişi

...arıǵ tınǵa çidispeence / Kök Nincılñıñ **pir-bespis**... (HO-419)

...xudaǵay-tuǵannar **undut-paspis** / pıstıñ kilgen çolıbısxa... (HO-423)

...xınminçatsañ irkebıske / ilbek küsneñ **al-baspis**... (HO-425)

Çokluk 3. kişi

...xatıǵ tabılǵattar pol pararlar / xara çirge pas **çör-bester**... (HO-249)

...çüitter, sırerñıñ **tasta-bastar** / xacan daa xada polarlar... (HO-372)

Soru Şekli

Hakas Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “-bA, -pA, -mA” şeklinde kullanılan soru ekiyle ifade edilir. Sert ünsüzlerden sonra “-pA”, “m, n, ñ” ünsüzlerinden sonra “mA”, “m, n, ñ” ünsüzleri dışında kalan yumuşak ünsüzler ile ünlülerden sonra ise “bA” ekleri getirilir. Soru eki eklendikleri kelimelerden ayrı yazılır ve incelik kalınlık uyumuna uyar. Soru anlamı soru ekiyle sağlanabildiği gibi soru sözcükleri yardımıyla da sağlanabilmektedir.

	1. kişi:	<i>odırbınma</i>	<i>pirbesbiñ me</i>
Teklik	2. kişi:	<i>odırbıñma</i>	<i>pirbesziñ me</i>
	3. kişi:	<i>odırbıba</i>	<i>pirbes be</i>
	1. kişi:	<i>(odırbısbıba)</i>	<i>(pirbesbis be)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>odırbırsarba</i>	<i>pirbesser be</i>
	3. kişi:	<i>(odırbırlarba)</i>	<i>(pirbesler be)</i>

Teklik 1. kişi

...araçon astı / *ız-erbın me, ıs-ıspın me?*—... ((AAD-252)

Teklik 2. kişi

...pıstı xanga pige / *çalga-xulga pırge-ziñ me?* – *çooxtap bir*—... (AAD-44)

...– *Çibetey Xanğa par-arziñ ma?* / *artıx toyıñ idıp / arğal çonnu çırğad-arziñ ma?*—... (AAD-140)

Teklik 3. kişi

...pıstı xanga pige / *çağla-xulğa pırge pol-ar ba*... (AAD-42)

...pozıdıbıssar, çirliğ mal çirine / *suuğlığ mal suna nan-mas pa* za... (AAD-306)

...alıp xoncañ Xan Mirgen irim / *ayalap taa sap-pas pa*... (HO-308)

...–*andağ nımedeñ taaraan as öz-er be, öspes? Azınıñ tadii daa pol-ar ba, polbas!*... (HT-1144)

...altıma münerge at tut kıldım / *çaraadarziñ ma, çarat-passıñ ma, kör pir!*... (HDK-789)

Çokluk 2. kişi

...pıl polbin odır polzar / *min çooxtabızam, çarad-arzar ba?*... (AAD-174)

Soru Sözcükleri İle

...*minneñ xonmazañ pu çirde / paşa kemneñ xon-arzıñ?*... (HO-308)

...*artıx alıptarğa pirbezem / xaydağ alıptarğa pir-erbın?*... (HO-423)

...*xaydağ nımee sin xomzınıp / xarax çazın tökçe-zıñ?*... (HO-433)

gostinitazar haydi pararğa çar-ir? (HT-1131)

Hakastap pu haydi adalça? (HT-1131)

...“*alban tölirge kildım / anı haydi töl-irbın?*”... (HDK-525)

...*Sayın Mirgen pabamniñ / arğalığ malın noğa sürg-eziñ?*” – *tıp*... (HDK-549)

...“*noğa adamni ödirg-ezer / arığ tınıñ üsk-ezer?*... (HDK-557)

...–*pararğa daa itsem / attañ çazağkaydi par-arbın?*... (HDK-701)

2.1.2.14. Tuva Türkçesi

Günümüzde Rusya Federasyonu içinde özerk bir cumhuriyet olan Tuva bölgesinin güneyinde Moğolistan, kuzeyinde Hakas Özerk Cumhuriyeti, doğusunda Buryat Özerk Cumhuriyeti, batısında ise Altay Özerk Cumhuriyeti yer alır. Tuva halkı, Rusların kendilerine “Tuva” demelerinden dolayı bu kelime yerine “Tıva” kelimesini tercih etmişlerdir.

Tuva Türklerinin yaşadığı topraklarda bugüne kadar çeşitli devletler hüküm sürmüştür. Tuva toprakları MÖ 3. yüzyıl ile MS 2. yüzyıllarda Hunların, 2-5. yüzyıllarda İskitlerin, 5-8. yüzyıllarda Köktürklerin, 8-9. yüzyıllarda Uygurların, 9-13. Yüzyıllarda Yenisey Kırgızlarının, 13-16. yüzyıllarda Moğolların, 17-18. yüzyıllarda Altın Hanlar-Cungarların, 18-20. yüzyıllarda Mançuryanın, 20. yüzyılın başlarından itibaren ise Rusya Federasyonunun hâkimiyeti altına girmiştir. 1917 yılından sonra gerçekleşen Ekim Devrimi’nden sonra Çarlık Rusya’sı ile Bolşevikler arasındaki iktidar mücadelesi görülmüş, Tuva Türkleri bunu fırsat bilerek 1921 yılında Tuva Halk Cumhuriyeti’ni kurmuş ve aynı yıl ilk anayasalarını çıkarmışlardır. “Tuva Halk Cumhuriyeti”, 1944 yılında “Sovyet Muhtar Bölgesi”, 1961 yılında “Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” olmuş, 1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte “Tuva Cumhuriyeti” adını almıştır.

Tuva Türkleri çeşitli kaynaklarda “Soyot”, “Uryanhay”, “Soyon”, “Uranhay”, “Tuba” gibi kelimelerle ifade edilmiştir. Ayrıca Tuva kelimesin 3-4. yüzyıllarda Çin’in kuzey bölgesinde hüküm süren “Toba” ya da “Topa” devletinden geldiği fikri yaygındır. Çin kaynaklarında Tabgaçlara da “Toba” adı verilmiş, Divân-ı Lugatî’t-Türk’te ise “Tabgaç” kelimesinin bir anlamının da Türklerden bir bölük olduğu yazılmıştır. W. Eberhand, Toba Devleti’nin Türk ve Moğollardan olmak üzere 119 kabilenin birleşmesinden oluştuğunu ifade etmiştir. Tuva adının bugünkü halini alması ise 19. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Tuva Türkçesi hakkında farklı tasnifler yapılmıştır. Radloff Tuva Türkçesinin Abakan grubunun alt şivesi olduğunu söylemiş, Räsänen, Samoyloviç gibi isimler ise Kuzey Türkçesi içerisinde değerlendirmişler ve Tuva Türkçesinin tarihini Orhon Türkçesi’ne dayandırmışlardır. S. Ç. Sat Tuva Türkçesini “Merkez Lehçesi”, “Batı Lehçesi”, “Güney-Doğu Lehçesi” ve “Kuzey-Doğu Lehçesi” olmak üzere dört lehçe ile “Kaa-Hem” ve “Tere-Töl” ağızları olmak üzere iki ağza ayırmıştır.

20. yüzyıla kadar kendilerine ait bir alfabe oluşturamayan Tuva Türkleri, önceleri Köktürk ve Uygur alfabelerini kullanmışlardır. 1930 yılından sonra ise Türkiye Türkçesini örnek alarak bir alfabe oluşturmuşlardır. Latin kökenli olan bu alfabe 1941 yılında Rus baskısından dolayı yerini Kiril alfabesine bırakmıştır.

Halen Kiril alfabesini kullanan Tuva Cumhuriyeti’nde Latin alfabesine geçiş tartışmaları sürmektedir (Bapaeva, 2008: 2-7; Arıkoğlu, 2012: 1151). Türk lehçelerinin Kuzeydoğu grubuna dâhil edilen Tuva Türkçesi, daha çok Saha Türkçesi ve Moğolca ile benzerlik göstermekte ve “adak” lehçe grubuna girmektedir. Tuva Türkçesi, Çuvaş ve Saha lehçelerinden sonra Türkiye Türkçesine en uzak Türk lehçesidir

Tuva Türkçesi, Tuva Özerk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, Moğolistan, Kazakistan, Buryat Özerk Cumhuriyeti gibi yerlerde konuşulmaya devam edilmektedir.

2.1.2.14.1. Tuva Türkçesi Edebiyatı

Uzun süre sözlü edebiyatı çerçevesinde gelişen Tuva Türkçesinde sözlü edebiyatın önemli türünü kahramanlık destanları oluşturur. Mısra başı kafiyelerin yer aldığı bu destanlar müzik aleti eşliğinde söylenmiştir. Tuva Türkleri, yazılı edebiyatlarını ancak 20. Yüzyılda başlatabilmişlerdir. Tuva Türkçesinde yazılı edebiyat döneminde verilen ürünlerde daha çok komünist ideolojinin etkisi görülmüş ve 1990’lı yıllara kadar basılan eserler komünist sistemin onayını almak zorunda kalmıştır.

Ancak komünizmin egemen olduğu yıllarda bu ideolojiden bahsetmeyen eserler de basılmış, komünist rejimin yok olmasından sonra ise eserlerde milliyetçilik, bağımsızlık, komünizmin getirdiği olumsuz sonuçlar gibi konular üzerinde durulmuştur. Bu tür metinleri daha çok kahramanlık destanları oluşturmuş ve bu destanlarda Türkçenin ortak ürünü olan yüzlerce kelime yer almıştır. Ayrıca önemli bir geçim kaynağı olan avcılık ve hayvancılık gibi konular da eserlerde yer edinmiştir.

Tuva Türkleri 1930 yılında kendi alfabelerine geçiş yaptıktan sonra hızlı bir şekilde bu alfabeği öğrenerek ilk edebi ürünleri vermeye başlamışlardır. 1937 yılında A. S. Puşkin'in şiirlerinden oluşan "Kapitan Uruu" adlı eser ilk defa Tuva Türkçesine çevrilmiştir. 1945 yılında Tuva edebiyatının tarihini, folklorunu ve dilini daha iyi araştırmak için "Dil, Edebiyat ve Tarih Bilim-Araştırma Enstitüsü" kurulmuş, Tuva Türkçesiyle ilgili araştırmaları pek çoğu bu enstitüde çalışanlar tarafından yapılmış ve Tuva Türkçesiyle birçok ders kitabı basılmıştır.

1955 yılında enstitüde çalışanların müşterek olarak hazırladıkları 20 bin kelimelik "Tuvaca-Rusça Sözlüğü" bunlardan biridir. S. Ç. Sat'ın yazmış olduğu "Tuva Dili" adlı çalışma da bu sözlüğe dâhil edilmiştir. Sat'ın bu eserini "Tuvacada Zarf Fiiller" ve "Günümüz Tuva Yazı Dili" adlı çalışmaları izler. 1957 yılında ise A.A. Palmbah ve F.G. İshakov, "Tuvinskiy Yazık-Oçerk Po Fonetike" adlı eser ile bugüne kadar yapılmış olan en önemli gramer çalışması olan "Tuva Dili Grameri-Ses ve Şekil Bilgisi" adlı eseri kaleme almışlardır.

Resmi dil olarak Rusçayı kabul eden Tuva aydınları, edebi ürünlerini Tuva Türkçesiyle vermişlerdir. 1946 yılından sonra ise halen yayın hayatına devam eden "Ulug Hem" adlı dergi çıkarılmıştır (Bapaeva, 2008: 6-7; Arıkoğlu, 2012: 152-161).

1901 yılında dünyaya gelen ve Tuva Sovyet edebiyatının kurucusu sayılan Salçak Kalbakhoryekoviç Toka, Tuva Türklerinin sosyo-politik açıdan değişmesinde önemli rol üstlenmiştir. 1925-1929 yılları arasında Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'ni bitiren şair, Tuva Halk Partisi'nde 1929-1932 yılları arasında ikinci sekreterlik, 1932-1944 yılları arasında ise birinci sekreterlik görevlerini yürütmüştür. 1944 yılında Tuva'nın Sovyetler Birliği'ne bağlanmasından sonra "Tuva Bölgesi Komite Başkanı" olmuş, 1961 yılında Tuva topraklarının otonom bölge olması için çok çalışmıştır. Şair ölümüne kadar Tuva Türklerini yöneten kişi olmuştur. Tuva Türkleri Toka yönetimi zamanında konar-göçerlikten modern bir millet olma yolunda ilerlemiştir. Modernizm ve sosyalist ideolojilerin Tuva'da hâkim olması Toka zamanında gerçekleşmiş ve bu konular şairin eserlerine de yansımıştır. Ayrıca bu düşüncelerin toplum tarafından benimsenmesi için de uğraş vermiştir. Şairin yazmış olduğu "Slovo Arata" adlı hikâye kitabı, otobiyografik bir özellik gösterir (Teziç, 2014: 72-77).

Tuva edebiyatının önde gelen yazarlarından biri olan ve 1906 yılında Torgalıg'da dünyaya gelen Viktor Kökool, ayrıca oyun yazarlığı, sanatçılık ve yönetmenlik de yapmıştır. Şair, yazıyı kendi kendine öğrenmiş, Doğu Milletleri Komünistlik Üniversitesi'ni ve A. Lunaçarskiy Devlet Tiyatro Sanat Enstitüsü'nü bitirmiştir. 1925 yılından sonra "Milli Eğitim ve Kültür Başkanlığı" görevine getirilmiş, 1938 yılından sonra ise "Tıva Sanat Tiyatro Stüdyosu" başkanlığını yapmıştır. Tıva Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti'nin milli sanatçısı olan şair, edebiyata 1934 yılında başlamış, ilk piyesleri olan "Çurttu Utpaalınar" ve "Çalım-Haya" adlı eserlerini 1935 yılında sahneye koymuştur. Bu eserleri 1936 yılında "Hayıraan Bot" ve "Manı-Kara" adlı piyeslerini izlemiştir. 1942-1963 yılları arasında "Sambajık" adlı tiyatro eserini yazan şair, aynı adı taşıyan "Sambajık" adlı piyesler antolojisini 1966 yılında yayımlamış, bu eseri 1976 yılında yazdığı "Edebiyat Antolojisi", 1988 yılında yazdığı "Baylak Çurtum" adlı türkü antolojisi izlemiştir.

Şair ayrıca 1942 yılından sonra "Tıva Arat Cumhuriyeti Yazarlar Birliği" üyesi, 1945 yılından sonra ise "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Yazarlar Birliği" üyesi olmuştur (https://www.wikizero.com/tr/Viktor_Kökool E.T. 28.04.2019).

Ayrıca Salım Sürün-Ool, Kızıl Enik Kudaji, Yuri Künzegeş, Monguş Kenin Lopsan, Oleg Suvakpit, StepanSang-Ool, Ekaterina Tanovaadlı isimler, Tuva edebiyatının önde gelen şahsiyetleridir.

2.1.2.14.2. Tuva Türkçesinde Geniş Zaman

Tuva Türkçesinde geniş zaman çekimi "*-r, -Ar, -Ir, -Ur*" ekleriyle ifade edilir. Tek heceli ve ünsüzle biten fiillerden sonra "*-Ar*" ekleri, uzun ünlüyle biten fiillerden sonra "*-r*" eki getirilir. Çok heceli fiillerden sonra ise fiilin ünlüsüne uygun ünlüyle başlayan ekler getirilir. Fakat tek heceli ve ünsüzle biten fiillerden sonra "*-Ar*" ekleri getirilirken sonu "*-l*" ünsüzü ile biten fiiller bu düzene tam olarak uymamaktadır. Tek heceli ve sonu "*-l*" ile biten bazı fiillerdeki ünlüler geniş olsa bile dar ünlülü ek alırlar. "*al-ır, kal-ır, gel-ir*" gibi.

Tuva Türkçesinde sonu "*-g, ğ, ñ*" ünsüzleri ile biten fiillerden sonra "*-g*" ünsüzü düşer ve ünlü ikizleşmesi görülür. "*bog- > boor, mög > möör*" gibi. Yine her zaman olmamakla birlikte sonu "*-l,-r*" ünsüzleri ile biten fiillerin de sonlarındaki ünsüzlerin düştüğü görülmektedir. Her iki şekil de doğru kabul edilmektedir. "*körür > köör*" gibi (Arıkoğlu, 1996: 94). Tuva Türkçesinde geniş zaman, 1. tip gelecek zaman başlığı altında ele alınmakta ve çekimde kişi zamirleri kullanılmaktadır. İncelik kalınlık uyumunun görüldüğü Tuva Türkçesinde kullanılan kişi ekleri, eklendikleri kelimelerden ayrı yazılır.

Çokluk 3. kişi çekiminde ünlü ve yumuşak ünsüzlerden sonra “-lAr”; “-m, -n, -ñ” ünsüzleriyle biten kelimelerden sonra “-nAr”; sert ünsüzlerden sonra ise “-tAr” ekleri getirilir. Çokluk 3. kişi çekiminde bazen de geniş zaman eki kullanılmaz ve geniş zaman ünlüsü çiftleşir: “baştaar, uduur” gibi.

	1. kişi:	<i>bergener men</i>	<i>çagdatar men</i>
Teklik	2. kişi:	<i>bergener sen</i>	<i>çagdatar sen</i>
	3. kişi:	<i>bergener</i>	<i>çagdatar</i>
	1. kişi:	<i>bergenerbis</i>	<i>çagdatarbis</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>bergener siler</i>	<i>çagdatar siler</i>
	3. kişi:	<i>bergenner</i>	<i>çagdatar</i>

Teklik 1. kişi

...mıyıtıg yanzılıg men / murnay **bilipte-r men**... (TKA-96)

*muñğaštaannıñ kara şoruzu / murnay üskeş, **şelipte-r men** / şaptıktaannıñ kara şoruzu / şançıp algaş, **silgipte-r men** / moondaktaannıñ kara şoruzu / moñnap üskeş, **şelipte-r men** / udurlanıp kelip bolza / udur şışteeş, **azıpta-r men!*** (TKA-132)

...dirgizip ap şıdavaziña / kel çıda ap **al-ır men**... (HaT-40)

Teklik 2. kişi

*kokay kelze / holuñ-bile **kag-ar sen** / börü kelze / buduñ-bile **tev-er sen**...* (TKA-124)

Teklik 3. kişi

...çerniñ çive çerge **çor-uur** / sugnuñ çive sugga **çoruu-r**... (TKA-103)

...mal kolduunda çuga har adaandan ottap **kışta-r**... (HaT-462)

...deer türk kagannarga küştü, aas-kejikti **hayrlaa-r**... (HaT-467)

...üzer buga mıyıs **dögee-r** / üleger bilbes küş **dögee-r**... (TuT-1217)

Çokluk 1. kişi

...adır mıyıs mende bolgay / aralajıp **ederj-ir bis**... (TKA-132)

...bis silerni bajiñnarıvıska huvaajıp **aar bis**. Şak inçan Moskvanı silerge taptıg **körgüz-er bis**... (HaT-464)

...öske-daa höy-niiti çerleringe barganda, börgüvüstü ıyaavıla **uštupaar bis**... (HaT-)

...kadı bir odag bolup **hon-ar bis** deeş, añçını edertip algaş çorupkan... (TuT-1220)

Çokluk 2. kişi

...bistiñ durjulga stantsiyazinga alban **kir-er siler**... (GTT-447)

...ol sumunuñ udurtukçuları bottariñar Çazak çeringe **harula-ar siler** – deeş... (HaT-572)

... – oytulaaş dugayında aytırıgnı Çazak çeringe **harulaa-r siler!**... (HaT-573)

Çokluk 3. kişi

...bir çamdık kijiler ak möögünü çıggaş, kıdattarga dujaap **tur-arlal**... (HaT-480)

...olar kol nuruuzunda urugnu çağıp, surgap turgaş, kiji kılır dep **çugaalaj-ırlar**... (HaT-514)

Olumsuz Şekli

Tuva Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekimi “-bAs, -mAs, -pAs, -vAs” ekleriyle ifade edilir. Tuva Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekiminde “-m, -n, -ñ” ünsüzleriyle biten fiillerden sonra “-mAs”; sert ünsüzle biten fiillerden sonra “-pAs”; “-g, -y, -l, -r” ünsüzleriyle biten fiillerden sonra “-bAs”; ünlü ile biten fiillerden sonra ise “-vAs” ekleri getirilmektedir (Arıkoğlu, 1996: 95).

	1. kişi:	<i>ködürbes men</i>	<i>sıvırbas men</i>
Teklik	2. kişi:	<i>ködürbes sen</i>	<i>sıvırbas sen</i>
	3. kişi:	<i>ködürbes</i>	<i>sıvırbas</i>
	1. kişi:	<i>(ködürbesbis)</i>	<i>(sıvırbasbis)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(ködürbes siler)</i>	<i>(sıvırbas siler)</i>
	3. kişi:	<i>(ködürbester)</i>	<i>(sıvırbastar)</i>

Teklik 1. kişi

...senektigge / **şeldir-bes men** / mıyıstıgga / **bastır-bas men**... (TKA-110)

...çedi üttüg borbak başka / çetkerlerni **çagdat-pas men**... (TKA-133)

Teklik 2. kişi

...aza-la oran amır oran / **aşta-vas sen, suksa-vas sen**... (TKA-104)

...erlik oran eki-le oran / **ende-ves sen, türe-ves sen**... (TKA-104)

...eşpi kiji bujar / ezenğige **teptir-bes sen** / hayıralıg eeñni / kajanda-da **kag-bas sen**... (TKA-124)

Teklik 3. kişi

...– ee, onu kijige ugaalap **bol-bas** / bir eves onu ugaalaptar bozla... (HaT-41)

...övrünüň Torgalıgda Dus-Dag dep erde dag duzunıň kurlavırı **egeertin-mes**... (HaT-455)

...tıvalar sarıg şajın yozuzu-bile ook kijizi ölgen erge **ıgla-vas deer**... (HaT-470)

...üş harga edir aş urugnu **ařtat-pas, doňur-bas, korgut-pas** bolgař iyezinden **ar-bas** turgan... (HaT-485)

...ok kiji ogunda **alın-mas** / bay kiji bayınga **pök-bes**... (TuT-1218)

Soru Şekli

Tuva Türkesinde geniş zamanın soru ekimi “-be” eki ile yapılır. Bu ekin farklı ekimleri yoktur. Eklendikleri fiil kök ve gövdelerinden ayrı yazılır. Tuva Türkesinde geniş zamanın soru ekimi “-be” soru ekinden yanı sıra soru edatlarıyla yardımıyla da sağlanabilmektedir. Geniş zamanın soru ekiminde ünlü uyumu görülmez.

	1. kişi:	(dıranar men be)	(köjbes men be)
Teklik	2. kişi:	dıranar sen be	köjbes sen be
	3. kişi:	dıranar be	köjbes be
	1. kişi:	(dıranarbis be)	(köjbes biz be)
okluk	2. kişi:	(dıranar siler be)	(köjbes siler be)
	3. kişi:	(dıranarlar be)	(köjbester be)

Teklik 2. kişi

... aynıñ, hünnüñ hayaalangan ıruın orta / ajıl-ıjıñ maga handır **kıl-bas sen be?**... (TKA-105)

...kelirimge, am olalap-üptep / **tur-bas sen be?** – dep harılap... (HaT-38)

...– Haan-Tögüldürnüň a’ dınıñ arıjın / munup **köö-r sen be?** – dep aytırgan... (HaT-52)

Teklik 3. kişi

...ola **bol-bas üve be**, ejim? – dep / monu söglep turgan er üvezi irgin... (HaT-38)

...olarınıñ ol ulug küzeli bo nazınında **büd-er dep be?**... (HaT-484)

...ol dugayın ugaalaan kijige bagay üvege tavarji **ber-bes irgi be?**... (HaT-563)

Soru Sözcükleri İle

... *doskuulu çüs ses azıglıg / kañ bolat buurani **kançap ert-er sen?**...* (HaT-36)

...*seni erttiripkeş, Demir-Kurlug haanga / **çünü söglee-r men?** – dep...* (HaT-38)

...*“köşken çurtunarga dırgak, şüürün kantar **kulugurla-r siler**” deeş...* (TuT-1225)

2.1.2.15. Saha (Yakut) Türkçesi

Kendilerine “Saxa” adını veren Saha Türklerine “Mançu-Tunguzlar” (Evenk) “Eko” adını vermişler, Ruslar ise Evenklerden bu ismi alarak “E” sesini “Ya” sesine çevirerek “-ut” ekini eklemişler ve “Eko” ismini “Yakut” olarak değiştirmişlerdir. Ancak Saha Türkleri bu ismi hiç benimsememişlerdir. Saha efsanelerinde ise bu isim “Uryanhay Saxa” olarak yer almış, bundan dolayı Sahaların Tuvalarla aynı boya mensup olduğu kanaatine varılmıştır (Kirişcioğlu, 2002: 228).

Saha Türklerinin etnik oluşumlarında çeşitli kavimlerin etkisi olduğu üzerine farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir görüşe göre “Hint-İran” dilini kullanan toplulukların etkisi olduğu söylenmiş, diğer bir görüşe göre ise “Tölös” aşireti ile “Kıpçak” boylarından oluştukları ifade edilmiştir.

Reşit Rahmeti Arat, Saha Türkçesinin “Ana Türkçe” döneminde “Çuvaşça” ile birlikte ayrıldığını söylemiş, Tahsin Banguoğlu ise Kuzey Hun lehçesinden ayrıldığını ifade etmiştir. Ayrıca N. Poppe Saha Türkçesini “Kuzey” grubuna dâhil ederek tahminen 14. yüzyılda Tuva Türkçesine dayanan bir koldan koparak müşterek bir dil halini aldığını söylemiş, J. Benzing, “Kuzey Sibirya” grubuna dâhil etmiş, Menges, “Kuzeydoğu”, “Doğu Sibirya” ya da “Yakut” grubuna dâhil olduklarını söylemiş, Gustav John Ramsted ve Louis Ligeti ise ayrı bir Türk lehçesi olarak değerlendirmişlerdir.

Rusların Saha Türklerine “Yakut” adını vermelerinden sonra K. Senofontov, 1924 yılında bu adın Türkçe olmadığını ifade ederek bu ismin yerine “Saha” adının kullanılmasını teklif etmiştir. Sovyetler Birliği’nin 1930’lu yıllarda anayasa hazırlamalarını fırsat bilen Saha Türkleri, 1936 yılında milli adlarını kabul ettirmek için tekrar çalışmalar başlatmış ancak bu girişim de kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Saha Türkleri, Sovyetler Birliği’nde 1980’li yıllardan sonra başlayan ılımlı politika ve yeniden yapılanma neticesinde ise 1990 yılında Saha Özerk Cumhuriyeti’ni kurmayı başarmışlardır.

Daha sonra bu isim “Saha-Yakut Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” adını almıştır. 1991 yılında ilk cumhurbaşkanlarını seçen Saha Türklerinin yaptıkları ilk iş ise kendi milli adlarını kabul ettirmek olmuştur. Bu tarihten sonra ise “Saha Cumhuriyeti” adını kullanmaya başlamışlardır.

Türk dilinin “Uygur-Oğuz” grubuna dâhil edilen ve günümüzde kullanılmaya devam edilen Saha Türkçesi, Saha Cumhuriyetinin resmi dilidir. Ağız farklılıklarının yok denecek kadar az olduğu Saha Türkçesinde daha çok Moğolca alıntı kelimeler yer almıştır.

Saha Türkleri, 1917 yılında Novgorodov tarafından “Suruk-biçik” adını taşıyan ilk Saha alfabesini kullanmış ve bu alfabe 1922 yılında ilan edilmiştir. 1929 yılında Latin alfabesine dayanan yeni bir alfabe hazırlanmış, 1939 yılında ise diğer Türkî Cumhuriyetler gibi Kiril alfabesine geçiş yapmışlardır (Gömeç, 2010: 175-181; Kirişçioğlu, 2002: 234-235).

Saha Türkçesi Rusya Federasyonu’na bağlı Saha Özerk Cumhuriyeti ve Rusya’da kullanılmaya devam etmektedir.

2.1.2.15.1. Saha (Yakut) Türkçesi Edebiyatı

Zengin bir sözlü edebiyata ve folklorik özelliklere sahip olan Saha Türkleri, yazılı edebiyata 17. yüzyılın ilk yarısında geçmişlerdir. Saha Türklerinin sözlü edebiyat dönemindeki en önemli türünü “Oloñxo” adı verilen kahramanlık destanları oluşturmuş ve bu destanlar, Saha sözlü edebiyatını zirveye ulaştıran “Oloñxohut” adı verilen özel anlatıcılar tarafından dile getirilmiştir. Günümüzde Saha edebiyatında oloñxolara ait 150 tam metin ve 80’den fazla kısa özet toplanmış ve bu derlemelerin 17 tam metini, 28 kısa özeti ve 21 küçük parçası neşredilmiştir. Mülcü Böğö, Nurgun Bootur, Kulun Kulustuur, Bahımnı Baatır, Erbextey Bergen gibi isimler, önemli oloñxo anlatıcılarındandır. Ayrıca Saha Türkçesi sözlü edebiyatında oloñxolar dışında hikâye, efsane, algış, bilmece, atasözleri, beddualar gibi türler de yer almıştır. Bu sözlü ürünlerin yazılı edebiyata geçirilmeleri ise 19. yüzyılın ilk çeyreğinde mümkün olabilmıştır.

Saha Türkçesi üzerine yapılan araştırmalar daha çok 19. yüzyılda görülür. Betling, 1851 yılında “Yakutların Dili” adlı bir eser hazırlamış, 1848 yılında Uvarovskiy’in Saha Türkçesiyle yazdığı ilk eser olan “Ahtılar” eseri yayımlanmıştır. Ancak Saha Türkleri, Kulakovskiy’nin 1900 yılında kaleme aldığı “Bayanay’ın Duası” adlı eseri, ilk edebi eser olarak saymışlardır.

20. yüzyılın başlarında görülen “Rus İhtilali” neticesinde Saha Türkçesi edebiyatında gazete ve dergiler görülmeye başlanmıştır. “Sahaların Birliği”, “Saha Ülkesi”, “Saha Hayatı”, “Sahaların Sesi” adlı dergiler ile “Rusça-Sahaca” yayım yapan “Yakutskiy Kray” adlı gazetenin çıkarılmasıyla Saha Türkçesi edebiyat dili olarak yaygınlaşmaya başlamıştır.

Saha Sovyet edebiyatının kurucu ve Saha Sovyet Hükümeti’nin ilk devlet başkanı olan P. A. Oyunskiy, “Hürriyet Türküsü” adlı şiirinde ve “Kızıl Gaman” adlı tiyatro eserinde Saha edebiyatının folklorik ürünlerini çok güzel bir şekilde dile getirmiştir. Ayrıca şairin Saha Türklerinin halen bile çok önem verdiği 9 kısım ve 36 bin mısradan oluşan “Engel Tanımaz Nurgun Bootur” adlı kahramanlık destanı da vardır.

Tiyatro türünün kurucusu kabul edilen ve ilk komedi yazarı sayılan Neustroyev ise “Vahşi Hayat”, “Demir Milletin Çocukları”, “Kötü Ruh”, “Aceleci” adlı eserleri yazmış ancak bu eserler 1930 yılında yasaklanmış, 1956 yılından sonra yayımlanabilmiştir. Sofranov’un yazmış olduğu “Anayurt” şiiri ile “Zavallı Yakup” adlı piyesi ise halen etkisini sürdürmesi açısından önem arz eder.

Saha Türkleri bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra kendi dillerine çok önem vermişler, Saha Türkçesi devlet dili olduktan sonra ise ders kitaplarını kendi Türkçelerine çevirmişlerdir. Saha Cumhuriyetinde son zamanlarda kültürel alanda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Eğitimin Rusça ve Saha Türkçesiyle yapıldığı ve 700 binden fazla kitabın basıldığı cumhuriyette 588 kütüphane, 18 sinema salonu, 8 müze ve 4 tiyatro merkezi vardır. Ayrıca Rusça ve Saha Türkçesiyle yayım yapan radyo ve televizyonların yanı sıra 3 dergi ve 28 gazete halen varlığını devam ettirmektedir.

1893 yılında Saha halk şiirinin ve kültürünün beşiği olarak bilinen Tata bölgesinde dünyaya gelen Platon Alekseeviç Oyunskiy, Saha folklorunu annesinden öğrenmiş, henüz çocuk yaşta Saha Türklerinin milli destanları olan “Oloñxo” kahramanlık destanlarıyla birlikte efsaneleri, masalları, şarkıları öğrenmiştir. Hatta zengin aileler şairi evlerine çağırarak uzun efsaneler, masallar, destanlar anlattırıyor ve şarkılar söylettiriyorlardı. Şair 14 yaşında ilkokula başlamış, boş zamanlarını ise para karşılığında destanlar anlatarak geçirmiştir.

İlköğrenimini bitirdikten sonra Yakutsk'a giderek liseye kaydolmuş ve 1914 yılında mezun olmuştur. İlk edebi denemelerini bu dönemde gerçekleştiren şair, 1916 yılında Nikolay Denisoviç Neustroev ile birlikte, Gogol'un "Müfettiş" adlı eserini Saha Türkçesine tercüme etmiş, 1917 yılında ise ilk büyük eseri olan "İşçinin Şarkısı" adlı eserini yazmıştır. 1926 yılında milli alfabe komitesini yöneten ve "Saha Keskile" adlı kurumun başkanlığını yapan şair, tüm çabasını Saha Cumhuriyetinin bilim sanat alanında gelişmesi için harcamıştır. 1931-1935 yılları arasında Milletler Enstitüsü'nde yükseköğrenimi gören şair, 1935 yılında diplomasını alarak Saha Türklerinin ilk dil bilimcisi unvanının sahibi olmuştur. Şair aynı yıl Yakut Dili ve Kültürü Enstitüsü'nü açmış, bu enstitünün ilk müdürü olmuş ve Saha dilini, tarihini ve edebiyatını öğretmek için büyük çaba harcamıştır. Şairin 1935 yılında yazdığı "Rusça-Türkçe İmla Sözlüğü" adlı eseri, Saha dilinin yazım sorunlarıyla ilgili önemli çalışmalarından biridir.

Yakutistan Yazarlar Birliği'nin ilk başkanı da olan Oyunskiy, Puşkin, Krilov, Gorki, Goethe gibi ünlü yazarların eserlerini Saha diline tercüme etmiştir. Kahramanlık destanları hakkında çok fazla bilgiye sahip olan şair, bu bilgileri kullanarak 36 bin satırdan oluşan "Engel Tanımaz Nurgun Bootur" adlı destanını yazmıştır. Ayrıca şairin devrimden ve yeni yaşamdan bahseden "Deli Nyukus", "Yürek", "Yosunlardan Kaçış" adlı hikâyeleri, "Çarın Kararnamesi", "Bolşevik", "Tuyarıma-Kuo", "Kızıl Şaman", "Çocuğa İstemiş" adlı oyunları, "Dostum Süöküççe'ye", "Güneşin Büyük Sevinci", "Annem Cebcekiey'in Mezarında", "Tarla Kuşunun Şarkısı" adlı lirik şiirleri vardır (<http://www.ayb.org.tr/index.php/13-yazarlarmz/yazarlarmz/23-platon-oyunsky> E.T. 29.04.2019).

1895 yılında Bayağantay köyünde dünyaya gelen Nikolay Denisoviç Neustroyev, çağdaş Saha edebiyatının kurucularından sayılır. Henüz 34 yaşındayken vefa eden şair, 1910-1913 yılları arasında Yakutsk'taki meslek lisesinde öğrenimini tamamlamıştır. Şairin edebi kişiliğinin oluşmasında Puşkin, Tolstoy gibi Rus şairlerinin önemli rolü olmuş ve şairin birçok eseri Rus diliyle yayımlanmıştır. Şair, Oyunskiy ile birlikte Gogol'dan "Revizorun" adlı eseri, Puşkin'den ise "Boris Godunov" adlı eseri Saha Türkçesine aktarmıştır. Şairin Rusça olarak yazdığı ilk eser 1915 yılında yayımlanan "Vahşi Hayat", ana diliyle yazdığı ilk eser ise "Demir Halkın Çocukları" adlı eserdir. Ayrıca şair, 1920-1921 yılları arasında "Balıkçı Platon", "Semençik" adlı hikâyeleri ile "Başkan Kukaaki", "Aceleci", adlı komedilerini yazmış, 1926 yılında ise ilk kitabı olan "Yakut Komedileri" adlı eserini yayımlamıştır.

Deneme, şiir, hikâye, tercüme, drama, komedi, folklor gibi çeşitli türlerde eserler veren şair, asıl ününü drama ve komedi türlerinde verdiği eserlerle elde etmiş ve bu yönüyle Saha edebiyatının drama ve komedi türlerinde eser veren ilk edebiyatçısı olmuştur. “Avcının Rüyası”, “Başkasının Karısı”, “Kıskançlık”, “Cenaze Merasimi”, “Sufi”, “Miskinler”, “Aşk”, “Mehtap”, “Omoğoy ve Elley” adlı eserler, şairin hikâyeleri arasındadır (Soysal, 2005: 149-152).

P. N. Çernix-Yakutskiy, Gerasim Dimitrieviç Byastinov, Mixail Nikolaeviç Timofeev-Tereşkin, Borogonskay, Beriyak, Çağılğan, Stepan Pavloviç Efromov, P. Yakovleviç-Tulaahınan, D. S. Fedorov-Taas, S. R. Kulaçikov-Elleyada, D. K. Sivtsev Suorun Omollon, İ. Ertyukovgibi şair ve yazarlar, Saha edebiyatının diğer önemli şahsiyetleri arasındadırlar.

2.1.2.15.2. Saha (Yakut) Türkçesinde Geniş Zaman

SahaTürkçesinde geniş zaman çekimi “-A, -O, -Ar, -Or” ekleriyle ifade edilir. Geniş zamanın teklik ve çokluk 1. ve 2. kişi çekimlerinde “-A, -O” ekleri, teklik ve çokluk 3. kişi çekimlerinde ise “-Ar, -Or” ekleri kullanılır.

Ayrıca geniş zaman eklerinin ikiz ünlü ve ünlü ile biten fiillerden sonra uzadığı görülür. Çekime giren geniş zaman ekleri bu durumlarda “-u, -ü, -uu, ve -üü” şeklini alırlar. “ahaa- > ahubın” (yerim), “sie- > siir” (yer), “toxtoo- > toxtuubut” (duruyoruz) gibi (Kirişçioğlu, 2012: 1269).

Şimdiki zaman başlığı altında ele alınan geniş zaman çekiminde incelik kalınlık uyumu da görülür. Saha Türkçesinde geniş zaman çekimi yapılırken zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Zamir kökenli kişi ekleri, ünlü ya da ünsüzle biten fiillere göre farklılık gösterebilmektedir.

	1. kişi:	<i>üörenerbin</i>	<i>olororbın</i>
Teklik	2. kişi:	<i>üörenerğın</i>	<i>olororğın</i>
	3. kişi:	<i>üörener</i>	<i>oloror</i>
	1. kişi:	<i>üörenerbit</i>	<i>olororbit</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(üörenerğit)</i>	<i>(olororğıt)</i>
	3. kişi:	<i>üörenerler</i>	<i>olororlar</i>

Teklik 1. kişi

... üödüten xara süürükpün xarayan **kö-örbünsür-erbin** küöyen xara... (SHE-7)

turd-arbin xallaañña tüyiem diir baar ühü (SHE-50)

Teklik 2. kişi

tugu üünnereğın da onu **xomu-y-ağın** (SA-3)

Teklik 3. kişi

...tupput toñ maha tosturuta **bar-ar**, xappit xatıñ maha xayıta **ba-rar**, taarıybit **tu-rar** maha silistin, **sinn-er**, xamnappıt maha xahutu **xaala-r**... (SHE-3)

ınax mañırahan **bilse-r**, sılgı kistehen **bilse-r**, kihi kepseten **bilse-r**(SA-3)

xaya kihixex çugarhaabat, kihi xayağa **çugah-ur** (SA-4)

...biir paartağa ikki kihi **olor-or**... (ST-1278)

...Pavel Petroviç olopposko **olor-or**. Biir uol **tur-ar** uonna **aağ-ar**... (ST-1278)

Çokluk 1. kişi

...kelbiti ahatar teriyer beriileex buolan **tur-abıt** dien uruyduu turallar... (SHE-25)

...bihigi ohoğu taas çoğunun **ott-obut**... (ST-1282)

...kiehe bihigi laampanı **umat-abıt**... (ST-1282)

Çokluk 3. kişi

...kelbiti ahatar teriyer beriileex buolan turabit dien uruyduu **tur-allar**... (SHE-25)

...kullaan sahillaan, bili süöhülerin **üösketen-ner**, ıal buolan **olor-ollor**... (SHE-26)

...bu cieğe üs xos baar. İkki xosko oronnor **tur-allar**... (ST-1278)

...ulaxan con **ist-eller**. Oğolor uruok **aağ-allar**uonnasuruy-allar... (ST-1278)

Olumsuz Şekli

Saha Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekimi “-bAt, -bOt, mAt” ekleriyle ifade edilir. Saha Türkçesinde görülen “-mAz” ekleri, fonetik özelliklerden dolayı “mAz > -mAt” değişimi sonucunda “-mAt” halini almıştır (KTLG, 2013: 391). Olumsuz çekimde kullanılan “-bAt, -bOt” ekleri çekime girdiği zaman bazen “-tp > -pp” ve “-tk > -kk” değişimine uğramaktadır (Kirişçioğlu, 2012: 1269).

	1. kişi:	<i>ülelbetbin</i>	<i>utumatbin</i>
Teklik	2. kişi:	<i>(ülelbeekin)</i>	<i>(utumakkın)</i>
	3. kişi:	<i>ülelbet</i>	<i>utumat</i>
	1. kişi:	<i>(ülelbeppit)</i>	<i>(utumappıt)</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(ülelbeekkit)</i>	<i>(utumakkıt)</i>
	3. kişi:	<i>ülelbetter</i>	<i>utumattar</i>

Teklik 1. kişi

...sanaabin meyibin aptaax da aralcıppıtın **bil-beppin**, sürexpın bıarbin oyun da dolgupputun **bil-beppin**... (SHE-7)

Teklik 3. kişi

...maha oto **xağdarıy-bat**, muçuktata **tüs-pet**, tuoraağa **torom-mot**... (SHE-4)

...ol emeexsin ciñ çaxçılaax aatın kim dağanı biligin **öydöö-böt**... (SHE-33)

baay cadaññını xahan da öydöö-böt (SA-3)

Çokluk 3. kişi

küöl uñuor-mañaar mahınan kırbahallar da, ölörsü-better ühü (SHE-48)

uulussa uñuor-mañaar oloror ıallar beye-beyelerin körsü-better ühü (SHE-51)

...oğonhottor uonna kıra oğolor nuuççalı **bil-better**... (ST-127)

...xara tañahı üriin sabınan **tik-petter**... (ST-1282)

Soru Şekli

Saha Türkçesinde geniş zamanın soru çekiminde asıl soru eki olarak da “-(t)y ve *duo/duu*” kullanılmıştır. Ayrıca Saha Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi yapılırken soru zamirleri, soru edatları ve soru ekleriyle de soru anlamı sağlanabilmektedir.

	1. kişi:	(<i>sieterbin duo</i>)	(<i>buhararbinduo</i>)
Teklik	2. kişi:	(<i>sietergin duo</i>)	(<i>buhararginduo</i>)
	3. kişi:	<i>sieterduo</i>	<i>buhararduo</i>
	1. kişi:	(<i>sietermit duo</i>)	(<i>buhararmitduo</i>)
Çokluk	2. kişi:	(<i>sieterñitduo</i>)	(<i>buhararñitduo</i>)
	3. kişi:	(<i>sieterner duo</i>)	(<i>buhararnarduo</i>)

Teklik 3. kişi

– *kini nuuççalı bil-er duo?* / – *nuuççalı emie biler* (ST-1279)

– *kini iyete ülel-iir duo?* / – *Vasya iyete, ehete, ebete barı üleliiller* (ST-1279)

Soru Sözcükleri İle

– *iyen tuğu gin-ar?* / – *iyem emie kolxozla üleliir* (ST-1279)

– *Saxa tılın oono kim üöret-er?* / – *Saxa uçutala üöreter* (ST-127)

...*eyiexe ispiiske baar duo?*... (ST-1282)

2.1.2.16. Çuvaş Türkçesi

Kendilerini “Çavaş” diye adlandıran Çuvaş Türklerinin çoğu Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti’nde, geri kalanlar ise Batı Sibiry’a da “Tatar” ve “Başkurt” özerk cumhuriyetleri ile birlikte “Simbirsk” ve “Kuybişey” özerk bölgelerinde yaşamaktadır. Çuvaş Türklerinin tarihleri hakkında pek fazla bilgi yoktur ve var olan bilgilerin çoğu varsayımdan ibarettir. Asya ve Avrupa kıtalarında uzun süre devlet kuramadan yaşayan ve 9. yüzyılda İslamiyet’le tanışan Çuvaş Türklerinin oluşumları “Çuvaş” adının ilk defa kaynaklarda yer aldığı yüzyıl olan 15. yüzyılda tamamladığı rivayetler arasındadır. 13. yüzyılda gerçekleşen Moğol istilasından sonra Altınordu Devleti’nin boyunduruğu altına giren Çuvaş Türkleri, 15. yüzyılda Kazan Hanlığı’nın kurulmasıyla bu Hanlığın toprakları içinde kalmış, 16. yüzyılın ortalarında ise Rus Çarı 4. İvan’ın Kazan Hanlığı’nı işgal etmesiyle Rus hâkimiyetine girmişlerdir. Çuvaş Türklerinin yaşadığı yerler önce Moskova’yla birleştirilmiş ardından “Simbirsk” ve “Kazan” eyaletleri arasında paylaşılmıştır.

Ruslar, Çuvaş Türklerini Hristiyanlaştırmak için çok çalışmış ve bu amaçla bazı misyonerler Çuvaşça öğrenmiş ve İncil'i de Çuvaşçaya çevirmişlerdir. Rus politikaları sonucunda Hristyanlığı kabul etmek zorunda kalan Çuvaş Türkleri, yine de dinleriyle kültürel bağlarını koparmayıp gizliden yaşamaya devam ettirmişlerdir. Ruslar, Bolşevik İhtilali'nden sonra Çuvaş Türkleri üzerindeki baskıları daha da arttırmış, yaşanan çatışmalar sonucunda ise Çuvaş toprakları Rusya'ya bağlı özerk bir cumhuriyet haline gelmiş, 1920 yılında “Çuvaş Özerk Bölgesi”, 1925 yılında ise “Çuvaş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” adını almıştır. 1937 yılında Çuvaş anayasası kabul edilmiş ve 1940 yılında “Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Şurası” tarafından onaylanmıştır. 1980'li yıllardan sonra ılımlı politika ve yeniden yapılanma süreci içerisinde Çuvaş Türkleri kendilerini toparlamaya, milli benliklerini tekrar kazanmaya yönelik ilk somut adımı atmış, 1991 yılında çıkarılan bir kanunla Rusçayı resmi dil olmaktan çıkararak Çuvaş Türkçesini resmi dil kabul etmişlerdir.

Ses özellikleri, gramer yapısı ve kelime hazinesi bakımından zengin özellikler gösterdiğinden Türkologların dikkatini çeken Çuvaş Türkçesinin Türk lehçeleri arasındaki yeri ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. W. Radloff, Çuvaş Türkçesinin Türkçeleşmiş bir “Fin-Ugur” dili olabileceğini söylemiş, J. G. Ramstedt ve N. Poppe, “Türkçe” ile “Moğolca” arasında köprü vazifesi gören üçüncü bir dil olduğunu savunmuş, G. Clauson, J. Benzing, G. Doerfer, D. Sinor gibi araştırmacılar ise ses, gramer ve kelime hazinesi bakımından birçok ayrılıklar gösterse bile Türk dilinin bir lehçesi olduğu görüşünü benimsemişlerdir.

Çuvaş Türkleri, “Yukarı Çuvaşlar” (Vıryal) ve “Aşağı Çuvaşlar” (Anatri) olmak üzere iki ana kola ayrılmışlardır. Bugün kullanılan Çuvaş yazı dili ise Aşağı Çuvaşların diline dayanmaktadır. Batı Türk lehçeleri arasında sayılan Çuvaş Türkçesi, dil özelliklerine göre yapılan tasniflerde ise “r” grubuna dâhil edilmiştir. Ayrıca “Ana Türkçe” ile karşılaştırıldığında Çuvaş Türkçesinin ses yapısında önemli ölçüde değişiklikler göze çarpar. Çuvaş Türkçesinin bünyesinde 10'dan fazla dilden unsurlar yer alır. Zamanla bu etkileşimler daha da artmış, dile yeni birçok kelime ve ifadeler eklenmiştir.

Çuvaş Türkleri ataları olan “İdil Bulgarları” zamanında Arap harflerini kullanmışlar Rusların 16. yüzyılda Çuvaş topraklarını işgal etmelerinden sonra ise Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Ancak Çuvaş Türkleri, “Hun-Hazar” topluluklarının dilini de zamanla bazı küçük değişikliklerle günümüze kadar getirmişlerdir. Bu dil, önceleri sadece aksan değişikliğine dayanmışken zamanla kalıplaşarak ayrı bir dil hüviyeti kazanmıştır.

19. yüzyılda ise Çuvaş yazarı İvan Yakovleviç Yakovlev'in çalışmaları neticesinde Rus alfabesine dayanan Çuvaş Türkçesinin ses özelliklerine uygun yeni bir yazı sistemi oluşturulmuştur. Bugün kullanılan Çuvaş alfabesi Yakovlev'in hazırlamış olduğu alfabenin biraz değiştirilmiş halidir. 34 harf ve 2 yardımcı işaret bulunan bu alfabenin oluşturulmasından sonra Çuvaş yazı dili önemli gelişmeler göstermiştir (Ülkümen, 2016: 2-6; <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuvaslar> E.T. 01.05.2019)

Çuvaş Türkçesi, Çuvaşistan, Tataristan, Başkurdistan, Rusya Federasyonu Samara, Ulyanovsk, Orenburg ve Sibiryaya gibi bölgelerde konuşulmaya devam edilmektedir.

2.1.2.16.1. Çuvaş Türkçesi Edebiyatı

Zengin bir sözlü edebiyata sahip olan Çuvaş edebiyatında sözlü ürünlerin çoğunu alp hikâyeleri oluşturmuştur. Çuvaş Türkleri bu alplere “Ulp Halapisesem” adı vermişlerdir. Küçük nazım parçaları şeklinde söylenebildiği gibi düzyazı şeklinde de söylenmiş olan bu hikâyelerin konusunu alplerin doğumu, yaşamı, inançları, kişisel özellikleri, yaşadıkları çevre gibi konular oluşturmuştur. Ayrıca alp hikâyeleri dışında kahramanlık destanları, atasözleri, masallar, bilmece, türküler gibi türler de Çuvaş edebiyatının sözlü ürünlerindedirler. Zengin bir halk edebiyatı geleneğinin görüldüğü Çuvaş edebiyatının ilk yayınları ise 19. yüzyılın ortalarında itibaren A. A. Fuchs, V. Sboev, S. M. Mihaylov ve N. İ. Zolotnitskiy gibi yazarlar tarafından yapılmıştır.

19. yüzyılda Rusya Federasyonu topraklarında gerçekleşen öz benliğine dönüş hareketinden Çuvaş Türkleri de etkilenmiş, bu değişim Çuvaş edebiyatında yenileşme hareketlerini de beraberinde getirmiştir. Çuvaş edebiyatında görülen bu değişime daha çok halk folklorunun etkisi olmuştur. Çuvaş Türkçesinde yazılı edebiyatın ilk ürünlerini misyonerlerin Çuvaş Türklerini Hristiyanlaştırmak için Çuvaş Türkçesine çevirdikleri kitaplar, misyonerlik faaliyetleri için yazdıkları dil bilgisi kitapları, Hristiyanlığın akaid ve ibadetine dair kitaplar, azizlerin hikâyeleri, İncil gibi eserler oluşturur. Ayrıca Çuvaş edebiyatının ilk gramerini 1769'da Leningrad'ta “Socineniya Prinadlezaşçiya-Grammatike Çuvaşskogo Yazıka” adıyla yayımlanan gramer oluşturmuş, Alexandra A. Fuchs, bir derleme hazırlamış, Nikolay İvanoviç Polorussov, “Beyler Kentinin Fethi” adlı halk destanını bulup yayımlamış, August Ahlquist ise Çuvaş edebiyatının zenginliğine dikkati çekmiştir. 19. yüzyılda yetişen Çuvaş yazarları ise daha çok günlük yaşam ile birlikte köy yaşamını konu almışlardır.

1905 yılında ilk Çuvaş gazetesi olan “Hibar” gazetesi çıkarılmış ve bu gazete genç şairlerin yetişmesine önayak olmuştur. Gazetenin 2 yıl süren yayımına son verildikten sonra Çarlık hükümeti Çuvaş Türkçesi ile yazılan eser yayımlamayı yasaklamışsa da bazı yazarlar Çuvaş Türkçesiyle yazmaya devam etmişlerdir. Bu dönemde verilen ürünler arasında N. İ. Polorussov Çuvaş masal ve söylenceleri, Nikolay Vasilyeviç Vasilyev öykü ve şiir türündeki çalışmaları, Vasilyev Subossinni antolojisinde yer alan şiir ve öyküleri örnek gösterilebilir. Yine Kirillov, Efimov, Korenkov, Yurkin gibi yazarların dünya klasiklerinden yaptıkları çeviriler, Çuvaş edebiyatının gelişmesinde önemli bir yere sahiptir.

1917 yılında Kazan’da Çuvaş tiyatrosu kurulmuş ve bu tiyatrodaki Rus ve Batı edebiyatındaki yazarların eserleri sahnelenmiştir. Ayrıca “Hibar” gazetesinin yeniden faaliyete başlaması ve 1919 yılında “Şafak” dergisinin çıkarılması, Çuvaş tiyatrosunun gelişmesinde önemli bir rol üstlenmiş ve Akimov’un, Pavlov’un, Efromov’un oyunları, “Hibar” gazetesinde yayımlanmıştır. 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik İhtilali’nden sonra Çuvaş edebiyatında durgunluk görülmüş ve Çuvaş Türkçesi birçok eser yok edilmiştir. İhtilal’den sonra Semen Vasilyeviç Elger, P. P. Husankay, N. I. Polorussov gibi yazarlar, eserlerinde özgürlük düşüncesini ve milli duyguları işlemişler ve uygarlık nimetlerinden yararlanmayı öğütleyen eserler vermişlerdir. V. Rzay, İ. N. İvnik, A. Talvir. M. Sumilov-Uyap, P. N. Osipov, İ. Tuktaş gibi yazarlar ise çağdaş Çuvaş edebiyatının diğer önemli şahsiyetlerindendirler (Ülkümen, 2016: 19-26; <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuvaslar> E.T. 01.05.2019).

1917 yılında Turi Tumlay köyünde dünyaya gelen ve çocuk edebiyatı yazarı ve tercümanı olan Aleksandra Nazarova, önce Kolhoz gençleri okulunda okumuş ardından Balaşov ilinde yer alan havacılık teknik lisesini bitirerek millî cumhuriyetlerde yer alan “Genç Yazarlar” kurslarına katılmıştır. Şairin ilk eseri 1938 yılında “Örs” adlı dergide yayımlanan ve “Parlak Ümit” adını taşıyan bir hikâyedir. Ayrıca bu eser güzel eserler yarışmasında ödüle layık görülmüştür. Şair, 1938 yılında pilotların hayatını anlattığı “Havada”, 1940 yılında “İlk Aşk”, 1956 yılında “Güzel Anna”, 1960 yılında “Aydınlık Baraj”, 1971 yılında “Kız Kalbi”, 1975-1987 yılları arasında ise “Senin Yetmiş Yedi Dostun” adlı eserlerini yazmıştır (Kolcu, 2012: 1144). Genellikle çocuklara yönelik eserler vermiş, Rus yazarların birçok eserini de Çuvaş Türkçesine tercüme etmiş şairin kendi eserleri ise “Marice”, “Mikşica”, “Udmurtça” gibi dillere çevrilmiştir.

Çuvaş edebiyatının önemli şairlerinden olan Raisa Vasilyevna Sarpi, 1951 yılında Nirvaş Şihal köyünde dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini köyünde tamamladıktan sonra Çuvaş Devlet Üniversitesi'ni bitirmiştir. Şair, Çuvaş Kitap Yayınevi'nde çocuk edebiyatı redaktörlüğü ile Çuvaş Devlet Kukla Tiyatrosu'nun edebiyat ve drama bölümünün yöneticiliği görevlerinde bulunmuş, "Hanım" dergisinde ise baş redaktörlük görevini yerine getirmiştir. İlk şiirlerini okul okuduğu dönemlerde yazan şair, şiirlerini bölgedeki çeşitli gazetelere göndererek yayımlamıştır. Üniversite yıllarında "Şilşunat" adlı edebiyat topluluğunda aktif görevlerde bulunan şair, 1972 yılında çocuklara yönelik hazırladığı ilk şiir kitabı olan "Armağan" adlı eserini yayımlamıştır. Yine 1976 yılında yayımladığı ikinci kitabı olan "Trankki" adlı eserini çocuklara armağan etmiştir. 1977 yılında ise "Çiydeki Güller" adlı şiir kitabını "Genç Yüzbaşı" adlı dergide yayımlamış ve bu eser bu dergide yayımlanmış en iyi kitap ödülüne layık görülmüştür. Daha çok Şiirlerini Rusça kaleme alan şair, son zamanlarında yazdığı "Ninenin Masalları", "İlk Adımlar", "Konuşalım mı?" adlı piyeslerini "Çuvaş Drama Tiyatrosu" ile Kukla Tiyatrosu'nda sahnelemiştir. 1999 yılında tüm Çuvaş Türklerinin duygularına tercüman olan "Deprem Oluyor" adlı şiirini yazan şair, Bütün Dünyadaki Türk Halkları Şiiri'nin "Neci Fazıl Kısakürek" adına düzenlenen ödülü ile "Şeşpit Mişşi" adına düzenlene ödülünün de sahibi olmuştur (Kolcu, 2012: 1149).

Sergey Cunderov, Maksim Arzamsov, Vasiliy İvanov, PetrOrlov, Taras Kirillov, Fedor Nikolayev, Danil Demidov, İvan Kozlov, Mihail Şevle, Şemen Mrs, Yakku- Yakuri, Şeşpil Mişşi, Yementy, İlapay- Sultanpıke, Uhli Vladimir Vasil'yeviç, Guriy Çarjov, İvan Vutlan, Vitaliy Yeniş, Yuriy Sementer, Anatoliy Smolin, Nikolay Mordyakov adlı şairler, Çuvaş edebiyatında yetişmiş diğer önemli şahsiyetlerden bazılarıdır.

2.1.2.16.2. Çuvaş Türkçesinde Geniş Zaman

Pek çok dilde geçmiş ve gelecek zaman için birden çok kip kullanılırken Çuvaş Türkçesinde fiillerin tek çekimi olduğundan fiillerin geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman kipi olmak üzere üç türü görülür (Kabakçı, 2016: 100). Bundan dolayı Çuvaş Türkçesinde geniş zaman çekimi şimdiki zaman ekleri olan **"-A, -At"** ekleriyle ifade edilir.

Çuvaş Türkçesinde iki tür çekim görülür. Birinci çekim **"-At"** ekleriyle çekimlenir. Ek ünsüzle biten fiillere doğrudan, **"i"** ünlüsüyle biten fiillere ise **"y"** ünsüzüyle bağlanır. **"a, e"** ünlüleriyle biten fiillerde ise taban ile ek ünlüsü birleşir. **"u, ü"** ünlüleriyle biten fiillerde ise çekim esnasında fiil tabanında değişim meydana gelir. Bu çekimde **"tur-**" fiili çekimlenen bütün şahıslarda ekleşmiş halde bulunur. İkinci çekim **"-A"** ekleriyle yapılır.

Bu çekimde ek ünsüzle biten fiillere doğrudan bağlanır ve “*tur-*” yardımcı fiili teklik 3. kişi eki ile çokluk 2. kişi çekimlerinde ekleşmiş, Çokluk 1. kişi çekiminde ise kişi ekinin etkisiyle “*t > p*” değişimine girer. “*iletpİR > ileppİR, puşlatpİR > puşlappİR*” gibi (KTLG, 2013: 146-147). Bazı Çuvaş Türkçesi gramerlerinde bu ekin “*-a, -e*” zarf-fiil ekiyle değil, “*-Ar, -Ir*” gelecek zaman ekleriyle bağlantılı olduğu belirtilmiştir (KTLG, 2013: 147). Zamir kökenli kişi eklerinin kullanıldığı Çuvaş Türkçesinde kullanılan eklerince kalınlık uyumuna tabidirler.

	1. kişi:	<i>pİletİp</i>	<i>puşlanatİp</i>
Teklik	2. kişi:	<i>pİletİn</i>	<i>puşlanatİn</i>
	3. kişi:	<i>pİlet</i>	<i>puşlanat</i>
	1. kişi:	<i>pİletpİR</i>	<i>puşlanappİR</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>pİletİR</i>	<i>puşlanatİR</i>
	3. kişi:	<i>pİleşşİ</i>	<i>puşlanaşşİ</i>

Teklik 1. kişi

...*kuşarsan -sana çuna paratİp, Çıvaşran kay-atİp*... (ÇTKA-284)

...*ésİ mana hİratma kİltİ-nim-ha! Épİsana pa-rİp!*... (ÇTKA-362)

Teklik 2. kişi

...*tašta ta vİšetİn, tİvat kİteslİşut şantalİkra irİkre şür-etİn*... (ÇTKA-307)

Teklik 3. kişi

tİttİm vİrman çİrİl-et / yeşİl tumİtr fİhİn-at' / şeşenhir te yeşer-et / ilemİpe muhtan-at'
(Na-99)

...*tem vİrİmİş yİR tİv-at' / çİrnİpele pus-at' te / pİre kayma şul tİv-at'*... (ÇTKA-220)

...*pİhİR turtİ tİrİh tar yuh-at' / kİmİl pİkki vitİR pİlİt yuh-at' / purşİn şİlhi vitİR şİl vİr-et*... (ÇTKA-226)

...*pattay han éleme yarsa tİt-at' / vara tin unİn İşİ kan-at' / şİntertİm tese muhtan-at' / nahrapa kİşkİrtma huş-at'*... (ÇTKA-236)

...*sotsialİzm tİvas İşri kİreşİvne şİnlasa par-at'*... (ÇBÖ-31)

...*aka pĕt-etşĕr tİp-et*... (ÇG-68)

...– *şİl vİylİ. Vİl arman çİlİsene şavİR-at', – huravlanİ armanşİ*... (ÇT-1332)

...– *tİmİR vİylİ. tİmİR purtİ yuman kas-at', kalanİ tİmİRşİ*... (ÇT-1332)

Çokluk 1. kişi

vih̄çiḡe işl-îpîr / vih̄çiḡe iş-îpîr / kilte içme pulmasan / kürŝi patne kîr-îpîr (Na-103)

...vilyama vilyatt-arîpîr ta, ési maltan av ŝav Atîl kuŝne çîmsa kîtart-ha pire...
(ÇTKA-246)

...salatsan hamîrpa vilyama il-îpîr, salataymasan ayîpî hîvînta... (ÇTKA-246)

...tasalmasan nimîr tîv-atpîr! Kîŝkîrnî vîl... (ÇTKA-300)

*...vih̄itra épîr Ançîk hana hirivîrŝî puŝ-latpîr! kîŝkîrnî Sarî Pattîr. Kunta vara krepost’
tîv-atpîr...* (ÇTKA-315)

Çokluk 2. kişi

...ŝitmîl inkeke ŝînt-erîr / utmîl usala pît-erîr... (ÇTKA-222)

...– tavah sire. Çîrmantarnîŝîn kaş-arîr... (ÇT-1333)

Çokluk 3. kişi

...uram tîrîh yulanutsempe / tîrantassempe yurlasa kay-aŝŝî...(ÇTKA-216)

...çula may viŝî taphîr çarînsa taŝlaŝŝî, halîha tuy kurma yihîr-aŝŝî... (ÇTKA-216)

...akâ ŝinsem eşren puŝan-aŝŝê, tepêr eşçen savân-aŝŝê... (ÇG-68)

...– karçîkpa starik tenkillî mîy ŝihhi te par-aŝŝî. Tilli ŝaplah taŝlamast... (ÇT-1336)

Olumsuz Şekli

Çuvaş Türkçesinde geniş zamanın olumsuzu, “-mAs” ekleriyle ifade edilir. Olumsuzluk eki teklik 1. kişi çekiminde bazen “-mA” şeklinde de çekimlenmiştir. “kurmap” gibi. Ayrıca çokluk 1. kişi çekiminde ise olumsuzluk ekleri değişim göstermekte ve ünsüz ikizleşmesi meydana gelmektedir. “kurmapîr” gibi (KTLG, 2013: 150).

Yine Çuvaş Türkçesinde “-adap, -adayp, -édep” ile biten fiiller olumsuz çekime girdiklerinde bu eklerdeki son iki hece yerine “-mastap” getirilmektedir. Ayrıca eğer fiil “-iadep, -iadap, -iadayp” ile bitmişse son bir hece yerine “-mastap” getirilir. Çekim esnasında “-mastap” eki diğer çekimler gibi çekimlenmektedir. “-mastap, -mastan, -mast” gibi (Kabakçı, 2016: 102).

	1. kişi:	<i>(pupleşmestip)</i>	<i>(şavşrmastip)</i>
Teklik	2. kişi:	<i>pupleşmestin</i>	<i>şavşrmastin</i>
	3. kişi:	<i>pupleşmest</i>	<i>şavşrmast</i>
	1. kişi:	<i>pupleşmeppir</i>	<i>şavşrmappir</i>
Çokluk	2. kişi:	<i>(pupleşmestir)</i>	<i>(şavşrmastir)</i>
	3. kişi:	<i>pupleşmeşşi</i>	<i>şavşrmaşşi</i>

Teklik 2. kişi

...ačisene hut' vřřinti, hut' yatla pirreh kayalla řavřray-mastin... (ÇTKA-303)

Teklik 3. kişi

vırtat' çıvaş ulput pek / şuhşşla-mast'ıştine (Na-102)

...şavşnpa ultav **küt-mest** / tışmansem şinçen **pil-mest**... (ÇTKA-232)

...satlay **parin-mast'** / satlay puşus-mast'... (ÇTKA-234)

...ulip hşy vil řh-çirlihne-tultsa **püterey-mest**... (ÇTKA-268)

...ançah çireri şuran **yusan-mast'** şav. şuk, **yusan-mast'** nişşan ta!... (ÇBÖ-33)

...çin şimah şıvra ta **put-mast'**, şirte te **şir-mest**, imirne te **vafil-mast'**... (ÇT-1332)

...– karçıkpa starik tenkili mşy şihhi te paraşşi. Tilli şaplah **taşla-mast**... (ÇT-1336)

Çokluk 1. kişi

...şiniren yıla **kilar-mastpir** / elikhi yilana **pirah-mastpir**... (ÇTKA-226)

Çokluk 3. kişi

...kaççi ençisem laşa şinçeh laraşşi-ha, **an-maşşi**... (ÇTKA-218)

...višem pir řul huřřinçe niřřan ta iki hut çeçeke **laray-mařři**... (ÇBÖ-35)

Soru Şekli

Çuvaş Türkçesinde geniş zamanın soru çekimi “-i” ekiyle ifade edilir. Bu soru ekinin dışında az da olsa “-im, -şi, -şim, -ha” ekleri de kullanılmıştır. Soru ekleri dışında soru sözcükleri yardımıyla soru anlamı sağlanabilmektedir. Soru eki tek şekilde olduğundan uyuma tabi değildir. Çuvaşçada soru anlamı sağlanırken imla gereği fiillerden kısaçizgiyle ayrılarak yazılır. Ayrıca genel bir kaide olmamakla birlikte ünlü ile biten fiillerden sonra “-i”, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-şi” soru ekleri gelmektedir. Bu durumun istisnaları mevcuttur.

	1. kişi:	(širetip-i)	(tatatıp-i)
Teklik	2. kişi:	širetĭn-ši	tatatĭn-i
	3. kişi:	širet-i	tatat-i
	1. kişi:	(šireppĭr-i)	(tatappĭr-i)
Çokluk	2. kişi:	(širetĭr-i)	(tatatĭr-i)
	3. kişi:	(širešši-i)	(tatašši-i)

Teklik 2. kişi

...– ah, ivĭlĭm, **pĭl-etĭn-i** mĭn pulĉi?... (ÇTKA-288)

...– leš tinĉene kayakan šĭr šĭtikne kĭrse **ku-rĭn-i?** tenĭ... (ÇTKA-289)

Teklik 3. kişi

tĭrĭ-pulĭ tulliyeh / **išĭlmest-i** kĭletre? / šu, šĭt-turĭh šĭra-pĭl / tulli mar-i nühreppe?(Na-106)

...– itle-ha, ulĭp, **šĭt-mest-i** sirĭn yĭha ĭmĭr ĭmirlese, šĭr šĭnĉe purnĭštĭssa?... (ÇTKA-324)

...– amak **pĭl-et-i?** – alne sulĉĭ prihod’ko serjant... (ÇT-1330)

Soru Sözcükleri İle

...**mĭn iš-etĭr, mĭn šĭy-etĭr?**... (ÇTKA-216)

... **mišešul ĭntĭėpir ĉĭvašsene parĭntaraymasĭr tĭr-atpĭr?**... (ÇTKA-304)

SONUÇ

Geniş zaman kipi, geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanı içine alan en geniş kapsamlı kiptir. Türk dilinin yazılı belgelerle takip edilebilen ilk döneminden itibaren günümüze kadar tarihi ve çağdaş yazı dillerinde geniş zaman ifadesinde kullanılan ekler, birtakım ses ve işlev değişikliklerine uğrayarak varlığını devam ettirmiştir. Esasen sıfat fiil ekleri olan söz konusu ekler, “Eski Türkçe” döneminden itibaren bir yandan sıfat fiil ekleri olarak kullanılmaya devam edilmiş, bir yandan da kişi unsuru olarak şekil ve zaman ekleri olarak geniş zaman ifadesinde kullanılmaya başlanmıştır. Günümüze kadar bir yandan sıfat fiil diğer yandan geniş zaman ekleri olarak kullanılan söz konusu eklerin kökenleri aynı olsa da bu iki kullanım, farklı işlevlerinden dolayı zamanla birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmıştır. Sürekli gerçekleşen durumları belirtmek için kullanılan geniş zaman kipi tarihi Türk lehçelerinde genellikle aynı şekilde ifade edilmiştir.

Eski Türkçede henüz müstakil bir şimdiki zaman kipi oluşmadığından Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde geniş zaman kipi aynı zamanda henüz oluşmayan şimdiki zaman ifadesinde kullanılmıştır. Hatta müstakil bir gelecek zaman kipi olmasına rağmen zaman zaman gelecek zaman ifadesinde de kullanılmıştır. Bu sebeple olsa gerek Kaşgarlı Mahmut da geniş zaman kipinden hem “muzari” hem de “istikbal” olarak bahsetmiştir. Geniş zaman kipi, tarihi Türk lehçelerinden Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi döneminde geniş zaman ve şimdiki zamanı, hatta bazen gelecek zamanı ifade etmek için kullanılmıştır. Harezmi Türkçesi döneminden itibaren müstakil bir şimdiki zaman kipi oluşmaya başlayınca geniş zaman kipi ile şimdiki zaman kipi birbirinden ayrılmaya başlanmış, geniş zamanın kapsamı daha çok sürerlik arz eden durumları ifade eder hale gelmiştir.

Türk dilinin yazılı belgelerle takip edilebilen ilk dönemi olan Köktürk Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, -Ir, -Ur” ekleriyle ifade edilir. Söz konusu ekler geniş zamanın yanı sıra şimdiki zaman ifadesinde de kullanılır. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki kullanılırken, ünsüzle biten fiillerden sonra “-Ar, -Ir, -Ur” ekleri kullanılır. Köktürk Türkçesinde geniş zaman çekiminde incelik kalınlık uyumu görülür ancak ekin düz ve yuvarlak ünlülü şekillerinin istikrarsız kullanımından dolayı zaman zaman düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Köktürk Türkçesinde geniş zamanın olumsuz şekli “-mAz” eki ile soru şekli ise “mu” soru edatıyla yapılır.

Geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak kişi zamirleri kullanılır. Kişi zamirleri bu dönemde genellikle aslî şekilleriyle kullanılırlar. Ancak teklik 1. kişi çekiminde **“ben”** kişi zamirinin başındaki **“b”** ünsüzü, gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle **“m”** ünsüzüne dönüşerek **“men”** şeklinde; çokluk 1. kişi çekiminde ise yine **“biz”** kişi zamirinin başındaki **“b”** ünsüzünün gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle **“m”** ünsüzüne dönüşerek **“miz”** şeklinde kullanılır. Bazen teklik 3. kişi çekiminde **“-ol”** kişi zamiri kullanılsa da 3. kişi çekimlerinde genellikle kişi zamirleri kullanımdan düşer.

Eski Uygur Türkçesinde geniş zaman **“-r, -Ar, -Ir, -Ur”** ekleri ile ifade edilir. Söz konusu ekler geniş zamanın yanı sıra şimdiki zaman ifadesinde de kullanılır. Köktürk Türkçesinde olduğu gibi ünlüyle biten fiillerden sonra **“-r”** eki; ünsüzle biten fiillerden sonra **“-Ar, -Ir, -Ur”** ekleri kullanılır. Ancak nadiren de olsa Eski Uygur Türkçesinde ünlüyle biten bazı fiillerde **“-r”** ekinin yerine **“-Ur”** ekinin getirildiği örneklere rastlanır. Bu durumda araya **“y”** ünsüzü girer. Eski Uygur Türkçesinde Köktürk Türkçesine göre **“-Ar”** ekinin kullanım alanı genişlemiş, **“-Ir, -Ur”** eklerinin kullanım alanı ise daralmıştır. Eski Uygur Türkçesinde geniş zaman çekiminde incelik kalınlık uyumuna uyulur, ancak **“-Ir”** eklerinin kullanıldığı düz-dar ünlülü fiillerden sonra genellikle **“-Ur”** eki kullanıldığından zaman zaman düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Olumsuz şekli Köktürk Türkçesinde olduğu gibi **“-mAz”** ekiyle; soru şekli **“-mU”** soru ekiyle yapılır. Köktürk Türkçesinde kullanılan **“mu”** soru edatı, bu dönemde incelik kalınlık uyumuna uyum sağlayarak ekleşmeye başlamıştır. Geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak kişi zamirleri kullanılır. Köktürk Türkçesinde olduğu gibi teklik 1. kişi çekiminde **“ben”** kişi zamirinin başındaki **“b”** ünsüzü, gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle **“m”** ünsüzüne dönüşerek **“men”** şeklinde; çokluk 1. kişi çekiminde ise yine **“biz”** kişi zamirinin başındaki **“b”** ünsüzünün gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle **“m”** ünsüzüne dönüşerek **“miz”** şeklinde kullanılır. Köktürk Türkçesinden farklı olarak çokluk 2. kişi zamiri ise bazen çokluk eki olarak **“-sizler”** şeklinde kullanılır. Ayrıca çokluk 3. kişi çekiminde genellikle **“-lar”** zamir kökenli çokluk 3. kişi eki kullanılır.

Karahanlı Türkçesinde geniş zaman **“-r, -Ar, -Ir, -Ur”** ekleri ile ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra genellikle **“-r”** eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise **“-Ar, -Ir, -Ur”** ekleri kullanılır. Köktürk Türkçesi ve Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi söz konusu ekler aynı zamanda müstakil bir ifade şekli henüz oluşmayan şimdiki zaman ifadesinde de kullanılır. Türkçenin tarihi ve çağdaş Türk yazı dillerinin çoğunda olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de geniş zaman çekiminde hangi fiillerden sonra hangi ekin geleceği belli bir kurala bağlı değildir.

İncelik kalınlık uyumuna uyulan çekimde, kip ekinin düz ve yuvarlak ünlülü şekillerinin istikrarsız kullanımından dolayı bazen düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Geniş zamanın olumsuz çekimi, “-mAz” ekiyle; soru şekli, “-mU” soru ekiyle yapılır. Köktürk Türkçesi ve Eski Uygur Türkçesinden farklı olarak Karahanlı Türkçesinde kullanılan “-mAz” ekinin sonunda yer alan “z” harfi, bazen tonsuzlaşarak “s” harfine dönüşür ve bu ek “-mAs” şeklinde de kullanılır. Geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak kişi zamirleri kullanılır. Köktürk Türkçesi ve Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi bu dönemde de teklik 1. kişi çekiminde “ben” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü, gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m” ünsüzüne dönüşerek “men” şeklinde; çokluk 1. kişi çekiminde ise yine “biz” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzünün gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m” ünsüzüne dönüşerek “miz” şeklinde kullanılır. Teklik 3. kişi çekiminde kişi unsuru kullanılmaz. Çokluk 3. kişi çekiminde ise “IAr” zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Ayrıca yine çokluk 3. kişi çekiminde Köktürk ve Eski Uygur Türkçelerinden farklı olarak bazen de “olar, anlar, onlar” zamiri kullanılır.

Harezmi Türkçesinde geniş zaman “-r, Ar, Ur” ekleriyle ifade edilir. Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde geniş zaman çekiminde kullanılan “-Ir” ekleri, bu dönemde görülmez. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar, -Ur” ekleri getirilir. Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi ünlüyle biten fiil tabanlarına bazen “-Ur” şekli de getirilir. Harezmi Türkçesinde müstakil bir şimdiki zaman ifadesi olmasına rağmen, bazen şimdiki zaman Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi geniş zaman ekleriyle ifade edilir. İncelik kalınlık uyumuna uyulur. Ancak düz ünlülü fiil tabanlarına bazen yuvarlak ünlülü ek getirildiğinden zaman zaman düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Geniş zamanın olumsuz çekimi, “-mAz” ekiyle; soru şekli, “-mU” soru ekiyle yapılır. Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi “-mAz” ekinin sonunda yer alan “z” harfi bazen tonsuzlaşarak “s” harfine dönüşür ve bu ek “-mAs” şeklinde kullanılır. Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi bu dönemde de geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak kişi zamirleri kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde “ben” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü, bazen gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m” ünsüzüne dönüşerek “men” şeklinde; çokluk 1. kişi çekiminde ise yine “biz” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzünün gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m” ünsüzüne dönüşerek “miz” şeklinde kullanılır.

Ayrıca nadiren de olsa teklik 1. kişi çekiminde “-mAzIn -mAn” şekillerinin görüldüğü örneklerle de rastlanır. Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi çokluk 2. kişi zamiri bazen çokluk eki olarak “-sizler” şeklinde kullanılır. Çokluk 3. kişi çekiminde ise “-lAr” zamir kökenli kişi eki kullanılır.

Kıpçak Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, -Ir, -Ur” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar, -Ir, -Ur” ekleri kullanılır. Geniş zaman çekiminde kullanılan “-Ir” ekleri Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinde görülmezken Kıpçak Türkçesinde görülür. Bu bakımdan Kıpçak Türkçesi, Eski Türkçeyle benzerlik gösterir. Müstakil bir şimdiki zaman ve gelecek zaman ifadesi olmasına rağmen söz konusu ekler, geniş zamanın yanı sıra hem şimdiki zaman, hem de gelecek zaman ifadesinde de kullanılır. İncelik kalınlık uyumuna uyulan çekimde, kip ekinin düz ve yuvarlak ünlülü şekillerinin istikrarsız kullanımından dolayı bazen düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Geniş zamanın olumsuz çekimi, “-mAz” ekiyle; soru şekli ise “-mI, -mU” soru ekleriyle yapılır. Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde olduğu gibi “-mAz” ekinin sonunda yer alan “z” harfi, bazen tonsuzlaşarak “s” harfine dönüşür ve bu ek “-mAs” şeklinde de kullanılır. Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde olduğu gibi bu dönemde de geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak kişi zamirleri kullanılır. Çoğu zaman teklik 1. kişi çekiminde “ben” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü, gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m” ünsüzüne dönüşerek “men” şeklinde; çokluk 1. kişi çekiminde “biz” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzünün gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m” ünsüzüne dönüşerek “miz” şeklinde kullanılır. Teklik ve çokluk 1. ve 2. çekimlerde genellikle kişi zamirleriyle birlikte az da olsa zamir kökenli kişi ekleri de kullanılır. Ayrıca teklik 1. kişi olumsuz çekiminde kullanılan “-mAs men” şekli, bazen değişikliğe uğrayarak “-mAn” şeklinde kullanılır. Eski Uygur Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde olduğu gibi çokluk 2. kişi çekiminde az da olsa nezaket anlamı katmak için “-sizler” eki de kullanılır. Çokluk 3. kişi çekiminde ise “-lAr” zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

Çağatay Türkçesinde geniş zaman çekimi “-r, -Ar, -Ur” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar, -Ur” ekleri kullanılır. Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinde geniş zaman çekiminde kullanılan “-Ir” eki, bu dönemde görülmez. İncelik kalınlık uyumuna uyulan çekimde kip ekinin düz ve yuvarlak ünlülü şekillerinin istikrarsız kullanımından dolayı bazen düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır.

Geniş zamanın olumsuz çekimi “-mAz” ekiyle; soru şekli ise “-mU” soru ekiyle yapılır. Karahanlı Türkçesi Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi “-mAz” ekinin sonunda yer alan “z” harfi bazen tonsuzlaşarak “s” harfine dönüşür ve bu ek “-mAs” şeklinde de kullanılır. Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi bu dönemde de geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak kişi zamirleri kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde “ben” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü, bazen gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m” ünsüzüne dönüşerek “men” şeklinde; çokluk 1. kişi çekiminde “biz” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzünün bazen gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m” ünsüzüne dönüşerek “miz” şeklinde kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde bazen kişi zamirinin yanı sıra “-mAn” ekiyle birlikte Oğuz Türkçesinden alınan “-Am” zamir kökenli teklik 1. kişi eki de kullanılır. Eski Uygur Türkçesi, Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi çokluk 2. kişi çekiminde zamir az da olsa nezaket anlamı katmak için bazen “-sizler” şeklinde kullanılır. Çokluk 3. kişi çekiminde ise “lAr” zamir kökenli kişi eki kullanılır.

Eski Anadolu Türkçesinde geniş zaman çekimi “-r, -Ar, -Ur” ekleriyle ifade edilir. Ekin düz dar ünlülü şekilleri kullanılmaz. Bu durum Harezmi Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde de görülür. İncelik kalınlık uyumuna uyulan çekimde, bazı düz ünlülü fiil tabanlarına kip ekinin yuvarlak ünlülü şekilleri getirildiğinden dolayı düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Geniş zamanın olumsuz çekimi, “-mAz” ekiyle; soru şekli ise “-mI” soru ekiyle yapılır. Karahanlı Türkçesi Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde görülen “-mAs” şekli, Eski Anadolu Türkçesinde görülmez. Geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak diğer tarihi lehçelerden farklı olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde görülen “-mAn” şekli, bu dönemde az da olsa kullanılmıştır. Teklik 3. kişi çekiminde kişi eki kullanımdan düşer. Çokluk 1. kişi olumsuz çekiminde ise “-mAzUz, -mAvUz” kullanılır. Eski Anadolu Türkçesinde önceki dönemlerden farklı olarak bazen teklik 3. kişi çekiminde “-dUr, -durur” ekleri, çokluk 3. kişi çekiminde ise “-(dUr, durur)lAr” ekleri kullanılır.

Geniş zaman kipi cümle içindeki zaman zarfına ve kullanılış amacına göre çok farklı özellikler gösterebilen bir fiil kipi olduğundan tarihi Türk lehçelerinde olduğu gibi çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda da geniş zaman çekiminde hangi fiilden sonra hangi ek geleceği belli bir kurala bağlı değildir. Tarihi Türk lehçelerinde Eski Anadolu Türkçesi hariç kişi unsuru olarak kişi zamirleri kullanılmışken çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde zamir kökenli kişi ekleri kullanılmıştır. Ancak hem geniş zaman çekiminde hem de kişi unsurlarında Türkçenin değişik coğrafyalara yayılmasından dolayı lehçeler arasında farklılıklar görülmektedir.

Batı Türkçesi çağdaş lehçelerinden Türkiye Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, -Ir, -Ur” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten birden çok heceli fiillerden sonra “-Ir, -Ur” ekleri, ünsüzle biten tek heceli fiillerden sonra ise “-Ar” ekleri gelir. Eski Anadolu Türkçesinde kullanılmayan “-Ir” eki, Osmanlı Türkçesinden itibaren kullanıma girer ve Türkiye Türkçesinde geniş zaman kipinde incelik kalınlık uyumunun yanı sıra düzlük yuvarlak uyumuna da uyum sağlar. Türkiye Türkçesi, düzlük yuvarlaklık açısından eklerin tam anlamıyla uyum sağladığı tek lehçedir. Bu yönüyle diğer tarihi ve çağdaş lehçelerden ayrılır. Geniş zamanın olumsuz şekli, “-mA, -mAz” ekiyle; soru şekli ise “-mI, mU” soru ekleriyle yapılır. Türkiye Türkçesinde kullanılan olumsuzluk eki, teklik ve çokluk 1. kişi çekimlerinde geniş zaman eki olan “-z” ekinin erimesiyle sadece “mA” şeklinde kullanılır. Bu yönüyle de Gagavuz Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinden ayrılır. Teklik ve çokluk 2. ve 3. kişi olumsuz çekimlerde ise “-mAz” eki kullanılır. Soru ekleri ise teklik ve çokluk 3. kişi çekimlerinde kişi eklerinden sonra, diğer çekimlerde kişi eklerinden önce kullanılır. Türkiye Türkçesinde geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

Gagavuz Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, -Ir” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar, -Ir” ekleri kullanılır. “-Ur” eki ise, bu dönemde kullanılmaz. Çekimde incelik kalınlık uyumuna uyulur fakat yuvarlak ünlülü fiil tabanlarına bazen düzlünlülü ek getirildiğinden düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Ayrıca Gagavuz Türkçesinde geniş zaman çekimi fiil tabanının son sesine göre değişiklik gösterdiğinden ek, aynı fiile iki farklı şekilde gelebilmektedir. Geniş zamanın olumsuz şekli, “-mA, -mAr, -mAz” ekleriyle; soru şekli ise “-mI, -mU” soru ekleriyle yapılır. Teklik 1. kişi olumsuz çekimde “-mAr” ile birlikte “-mA” eki, diğer çekimlerde “-mAr” çekimiyle birlikte “-mAz” eki kullanılır.

Teklik 1. kişi çekiminde “-*mAr*” şekli kullanılmadan önce “-*mAzAm*, -*mAn*, -*mAnAm*” şekilleri kullanılmaktaydı. Teklik 3. kişi çekimi ise bazen de “-*Dİr*” ek fiil ekiyle çekimlenir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

Azerbaycan Türkçesinde geniş zaman “-*r*, -*Ar*” ekleriyle ifade edilir. Türkiye Türkçesinde geniş zaman çekiminde kullanılan “-*Ir*, -*Ur*” ekleri, Azerbaycan Türkçesinde geniş zamanı karşılamaz. “-*Ir*, -*Ur*” ekleri, Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman ekleri olarak kullanılır. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-*r*” şekli, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-*Ar*” şekli kullanılır. Ekin tek şekilli kullanımından dolayı düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Geniş zamanın olumsuz şekli “-*mAr*, -*mAz*” ekleriyle; soru şekli ise “-*mI*” soru ekiyle yapılır. Teklik ve çokluk 1. kişi olumsuz çekimlerde “-*mAr*” eki kullanılırken diğer çekimlerde “-*mAz*” eki kullanılır. Teklik birinci kişi çekiminde Gagavuz Türkçesinde olduğu gibi “-*mAr*” eki kullanılmadan önce “-*mAn*, -*mAzAm*, -*mAnAm*” şekilleri kullanılmıştır. Ayrıca “-*mAr*” şekli, Gagavuz Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde sadece teklik ve çokluk 1. kişi çekimlerinde kullanılır. Kişi unsuru olarak Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde olduğu gibi zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

Türkmen Türkçesinde geniş zaman Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi “-*r*, -*Ar*” ekleriyle ifade edilir. Türkiye Türkçesinde görülen “-*Ir*, -*Ur*” şekilleri, Türkmen Türkçesinde geniş zaman ifadesinde kullanılmaz. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-*r*” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-*Ar*” eki kullanılır. Ayrıca ünlü ile biten fiillerde bazen iki ünlü kaynaşır ve uzun ünlü ortaya çıkar. İncelik kalınlık uyumu görülür ancak ekin tek şekilli kullanımından dolayı düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi geniş zamanın olumsuz şekli, “-*mAr*, -*mAz*” ekleriyle; soru şekli ise “-*mI*” soru ekiyle ifade edilir. Geniş zaman çekiminde kullanılan “-*mAr*” eki, Azerbaycan Türkçesinde sadece teklik ve çokluk 1. kişi çekiminde kullanılırken; Türkmen Türkçesinde teklik ve çokluk 1. ve 2. kişi çekimlerinde kullanılır. Teklik birinci kişi çekiminde Gagavuz Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi “-*mAr*” eki kullanılmadan önce “-*mAn*, -*mAzAm*, -*mAnAm*” şekilleri kullanılmıştır. 3. kişi çekimlerinde ise “-*mAz*” eki kullanılır. Kişi unsuru olarak Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

Özbek Türkçesinde geniş zaman “-(ü)r” ekiyle ifade edilir. Ek tek şekilli olduğundan ünlü uyumlarına bağlı değildir. Olumsuz şekli, “-mAs” ekleriyle; soru şekli ise “-mi” soru ekiyle yapılır. Özbek Türkçesinde Batı Türkçesi çağdaş lehçelerinde geniş zaman olumsuzluk çekiminde kullanılan “-mAz” ekinin sonunda yer alan “z” ünsüzü tonsuzlaşarak “s” ünsüzüne dönüşür ve ek “-mAs” şeklinde kullanılır. Geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde olduğu gibi teklik 1. kişi çekiminde “ben” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü, bazen gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m” ünsüzüne dönüşerek “män” şeklinde; çokluk 1. kişi çekiminde “biz” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü ise gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m” ünsüzüne dönüşerek “miz” şeklinde kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde az da olsa “-üm” eki de kullanılır. Teklik 3. kişi çekiminde “-di” eki kullanılır. Eski Uygur Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde olduğu gibi çokluk 2. kişi çekiminde “-sizlär” eki kullanılır. Çokluk 3. kişi çekiminde ise bazen fiilden fiil yapma eki olan “(I)ş-” eki, çokluk anlamı verecek şekilde kullanılır.

Yeni Uygur Türkçesinde geniş zaman çekimi Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde olduğu gibi “-r, -Ar” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar” eki kullanılır. Türkiye Türkçesinde kullanılan “-Ir, -Ur” şekilleri Yeni Uygur Türkçesinde geniş zaman ifadesinde kullanılmaz. Olumsuz şekli, “-mAs” ekleriyle; soru şekli ise “-mU” soru ekiyle yapılır. Özbek Türkçesinde olduğu gibi “-mAz” ekinin sonunda yer alan “z” harfi tonsuzlaşarak “s” harfine dönüşür ve ek “-mAs” şeklinde kullanılır. Geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesinde olduğu gibi teklik 1. kişi çekiminde “ben” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü, gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m” ünsüzüne dönüşerek “män” şeklinde; çokluk 1. kişi çekiminde “biz” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü ise bazen gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m” ünsüzüne dönüşerek “miz” şeklinde kullanılır. Çokluk 2. kişi çekiminde “-siz” kişi unsuru yerine “-siler” kişi unsuru kullanılır. Özbek Türkçesinde olduğu gibi çokluk 3. kişi çekiminde ise bazen fiilden fiil yapma eki olan “(I)ş-” eki, çokluk anlamı verecek şekilde kullanılır.

Kazak Türkçesinde geniş zaman, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde olduğu gibi “-r, -Ar” ekleri ile ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar” eki kullanılır. Ayrıca “-ar” ekinden sonra getirilen “*jok (yok)*” kelimesiyle de geniş zaman çekimi yapılır. Tahmini gelecek zaman başlığı altında ele alınan geniş zaman çekiminde incelik kalınlık uyumuna uyulur. Ekin yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmadığından düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Olumsuz şekli, “-bAs, -mAs, -pAs” ekleriyle; soru şekli ise “-bA, -mA, -pA” ekleriyle yapılır. Olumsuz ve soru eklerinin başındaki “m” ünsüzü önceki dönemlerden farklı olarak bazen “b, p” ünsüzlerine dönüşür. Soru ekinin dar ünlüsü ise düz geniş ünlülere dönüşür. Geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde “ben” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m, p” ünsüzüne dönüşerek “-mIn, -pIn” şeklinde; çokluk 1. kişi çekiminde “biz” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü ise gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m, p” ünsüzüne dönüşerek “-mIz, -pIz” şeklinde kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde ünlüyle ya da “l, m, n, ñ, r, w (v), y” seslerinden biriyle biten kelimelerden sonra “-mIn”; “z” sesiyle biten kelimelerden sonra “-bIn”; “k, p, t, s, ş” sesleriyle biten kelimelerden sonra ise “-pIn” ekleri getirilir. Çokluk 2. kişi ekinde önceki lehçelerden farklı olarak “-sInAr” eki kullanılır. Ayrıca teklik 2. kişi çekiminde nezaket anlamı katmak için bazen “-sIz” eki, çokluk 2. kişi çekiminde ise nezaket anlamı katmak için bazen “-sIzdAr” eki kullanılır. Teklik ve çokluk 3. kişi çekiminde ise kişi ekleri kullanımdan düşmekle birlikte bazen de “-DI” ekleri kullanılır.

Kırgız Türkçesinde geniş zaman, “-r, A, -Ar, -Or” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle ya da “u” ünlüsüyle biten fiillerden sonra “-Ar” eki, ünsüzle ya da “o, ö, ü” ünlüsüyle biten fiillerden sonra ise “-Or” eki getirilir. İncelik kalınlık uyumuna uyulan çekimde, kip ekinin düz ve yuvarlak ünlülü şekillerinin istikrarsız kullanımından dolayı bazen düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Olumsuz şekli, “-bAs, -bOs, -pAs, -pOs” ekleriyle; soru şekli ise “-bI, -bU, -pI, -pU” ekleriyle ifade edilir. Kazak Türkçesinde olduğu gibi olumsuz ve soru eklerinin başındaki “m” ünsüzü önceki dönemlerden farklı olarak bazen “b, p” ünsüzlerine dönüşür. Belirsiz gelecek zaman başlığı altında ele alınan geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde “ben” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m” ünsüzüne dönüşerek “-mIn, -mUn” şeklinde kullanılır.

Teklik 2. kişi çekiminde bazen nezaket anlamı katmak için “-sIz” eki kullanılır. Çokluk 2. kişi çekiminde önceki lehçelerden farklı olarak “-sIñAr” eki kullanılır. Çokluk 3. kişi çekiminde ise “-IAr” çokluk eki yerine “-ş” eki kullanılır. Zamir kökenli kişi eklerindeki ünlülerinin yuvarlaklaşması bu dönemi diğer lehçelerden ayıran bir özelliktir.

Karakalpak Türkçesinde geniş zaman Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi ve Kazak Türkçesinde olduğu gibi “-r, -Ar” e kleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar” eki kullanılır. Olumsuz şekli “-bAs, -mAs, -pAs” ekleriyle; soru şekli ise “-ma, -ba, -pa” ekleriyle ifade edilir. Kazak Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde olduğu gibi olumsuz ve soru eklerinin başındaki “m” ünsüzü önceki dönemlerden farklı olarak bazen “b, p” ünsüzlerine dönüşür. Soru şeklinde ise ekin dar ünlüsü, “-a” düz geniş ünlüsüne dönüşür. Belirsiz gelecek zaman başlığı altında ele alınan geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde “ben” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m, p” ünsüzlerine dönüşerek “mAn, -pAn” şeklinde; çokluk 1. kişi çekiminde “biz” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü bazen gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m, p” ünsüzlerine dönüşerek “mIz, -pIz” şeklinde kullanılır. Çokluk 2. kişi çekiminde Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi bazen çokluk eki olarak “-sIzIAr” şeklinde kullanılır. Teklik ve çokluk 3. kişi çekimlerinde ise kişi ekleri kullanılmaz ancak bazen Kazak Türkçesinde olduğu gibi “-DI” ekleri kullanılır.

Nogay Türkçesinde geniş zaman Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Karakalpak Türkçesinde olduğu gibi “-r, -Ar” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar” eki kullanılır. Olumsuz şekli, Kazak Türkçesi Türkçesinde olduğu gibi “-bAs, -mAs, -pAs” ekleriyle; soru şekli ise “-bA, -mA, -pA” ekleriyle yapılır. Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Karakalpak Türkçesinde olduğu gibi olumsuz ve soru eklerinin başındaki “m” ünsüzü önceki dönemlerden farklı olarak bazen “b, p” ünsüzlerine dönüşür. 1. tip gelecek zaman başlığı altında ele alınan geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde “ben” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü, gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m, p” ünsüzlerine dönüşerek “mAn, -pAn” şeklinde; çokluk 1. kişi çekiminde “biz” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü ise gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m, p” ünsüzlerine dönüşerek “mIz, -pIz” şeklinde kullanılır. Teklik 3. kişi çekiminde bazen “-DI” şekli kullanılır. Çokluk 3. kişi çekiminde ise önceki dönemlerden farklı olarak “-DIAr” eki kullanılır.

Tatar Türkçesinde geniş zaman “-r, Ar, -Ir” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten bazı tek heceli fiillerle birlikte çok heceli bütün fiillerden sonra “-Ir” eki, ünsüzle biten bazı tek heceli fiillerden sonra ise “-Ar” eki kullanılır. İncelik kalınlık uyumu görülür ancak ekin yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmadığından düzlük yuvarlaklık dışına çıkılır. Olumsuz şekli, “-mAs” ekiyle; soru şekli ise “-mI” soru ekiyle yapılır. Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde kullanılan “-mAz” ekinin sonunda yer alan “z” harfi tonsuzlaşarak “s” harfine dönüşür ve bu ek “-mAs” şeklinde kullanılır. Ayrıca Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Nogay Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekiminde ekin “b, p”li şekilleri de kullanılırken bu dönemde sadece “m”li şekli kullanılır. Geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Kazak Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde olduğu gibi teklik 1. kişi çekiminde “-mIn” şekli, çokluk 1. kişi çekiminde ise “-bIz” şekli kullanılır. Ayrıca teklik 1. kişi çekiminde bazen “-mA, -mAn, -mAm, -mAmIn”, çokluk 1. kişi çekiminde ise “-mAbIz” şekli de kullanılır.

Başkurt Türkçesinde geniş zaman Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “-r, -Ar, -Ir, -Ur” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar, -Ir, -Ur” ekleri kullanılır. Olumsuz şekli, “-mAs” ekiyle; soru şekli “-mI, -mU” soru ekiyle yapılır. Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde kullanılan “-mAz” ekinin sonunda yer alan “z” harfi tonsuzlaşarak “s” harfine dönüşür ve bu ek “-mAs” şeklinde kullanılır. Belirsiz gelecek zaman başlığı altında ele alınan geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde Kırgız Türkçesinde olduğu gibi “-mIn, -mUn” ekleri kullanılır. Yine teklik 1. kişi çekiminde bazen de “-mAn” eki kullanılır. Teklik 2. kişi çekiminde önceki dönemlerden farklı olarak “-hIñ, -hUñ” ekleri, çokluk 2. kişi çekiminde ise “-hIgz, -hUgz” ekleri kullanılır. Çokluk 1. kişi çekiminde ise önceki dönemlerden farklı olarak “-bUz” eki kullanılır.

Kırım-Tatar Türkçesinde geniş zaman Gagavuz Türkçesi ve Tatar Türkçesinde olduğu gibi “-r, -Ar, -Ir” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar, -Ir” ekleri kullanılır. İncelik kalınlık uyumu görülür ancak ekin sadece düz dar şekilleri kullanıldığından düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Olumsuz şekli “-mA, -mAz” ekleriyle; soru şekli ise “-mI” soru ekiyle yapılır.

Teklik ve çokluk 1. kişi çekimlerinde “-mA” eki, diğer çekimlerde ise “-mAz” eki kullanılır. 2. tip gelecek zaman başlığı altında ele alınan geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde Karakalpak Türkçesi ve Nogay Türkçesinde olduğu gibi bazen de “-mAn” ekleri kullanılır. Çokluk 1. kişi çekiminde “biz” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m” ünsüzüne dönüşerek “mIz” şeklinde kullanılır.

Karaçay-Malkar Türkçesinde geniş zaman Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Kazak Türkçesi, Karakalpak Türkçesi ve Nogay Türkçesinde olduğu gibi “-r, -Ar” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar” eki kullanılır. İncelik kalınlık uyan ek, zaman zaman düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkar. Olumsuz şekli, “-mAz” ekiyle, soru şekli ise “-mI” soru ekiyle yapılır. Geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Diğer çağdaş lehçelerden farklı olarak teklik 1. kişi çekiminde “-mA” eki, teklik 2. kişi çekiminde “-sA” eki, teklik 3. kişi çekiminde “-dI, -dU” ekleri, çokluk 2. kişi çekiminde “-sUz” eki, çokluk 3. kişi çekiminde ise “-IA, -dIIA, -dUIA” ekleri kullanılır. Çokluk 1. kişi çekiminde Başkurt Türkçesinde olduğu gibi bazen de “-bUz” şekli kullanılır.

Kumuk Türkçesinde geniş zaman Türkiye Türkçesi ve Başkurt Türkçesinde olduğu gibi “-r, -Ar, -Ir, -Ur” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar, -Ir, -Ur” ekleri kullanılır. Çekimlerin büyük çoğunluğunda ekin “-Ar” şekli kullanılır. İncelik kalınlık ve düzlük yuvarlaklık uyumuna bağlıdır. Olumsuz şekli, “-mAs” ekiyle; soru şekli ise “-mI” soru ekiyle yapılır. “-mAz” ekinin sonunda yer alan “z” harfi tonsuzlaşarak “s” harfine dönüşür ve bu ek “-mAs” şeklinde kullanılır. Belirsiz gelecek zaman başlığı altında ele alınan Kumuk Türkçesinde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde Karakalpak Türkçesinde olduğu gibi “-mAn” şekli kullanılır. Teklik 3. kişi çekiminde bazen “-dIr, -dUr” ekleri kullanılır. Çokluk 1. kişi çekiminde Karaçay-Malkar Türkçesinde olduğu gibi bazen de “-bIz, -bUz” şekli, çokluk 2. kişi çekiminde ise “-sIz, -sUz” şekli kullanılır.

Altay Türkçesinde geniş zaman “-r, -Ar, -Ir, -Or” ekleriyle ifade edilir. Uzun ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten ve son hece ünlüsü “a” veya “u” olan fiillerden sonra “-ar” eki, son hece ünlüsü “e” veya “ü” ile olan fiillerden sonra “-er” eki, son hece ünlüsü “ı” ile olan fiillerden sonra “-ır” eki, son hece ünlüsü “i” ile olan fiillerden sonra “-ir” eki, son hece ünlüsü “o” olan fiillerden sonra “-or” eki, son hece ünlüsü “ö” ile olan fiillerden sonra “-ör” eki kullanılır.

Altay Türkçesinde müstakil bir geçmiş zaman ve şimdiki zaman ifadesi olmasına rağmen geçmiş zaman ve şimdiki zaman, bazen geniş zaman ekiyle ifade edilir. Olumsuz şekli iki farklı şekilde yapılır. Bunlardan ilki “*-bAs, -bOs, -pAs, -pOs*” olumsuzluk ekleriyle ifade edilirken; diğeri ise fiil kök ve gövdelerine *-Ar, -Ir+ emes + kişi ekleri* getirilerek yapılır. Soru şekli ise “*-bA, -pA*” soruekleriyle ifade edilir. Olumsuz ve soru eklerinin başındaki “*m*” ünsüzü önceki dönemlerden farklı olarak bazen “*b, p*” ünsüzlerine dönüşür. Soru ekinin dar ünlüsü ise düz geniş ünlülere dönüşür. 1. tip gelecek zaman başlığı altında ele alınan geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Teklik 2. kişi çekiminde nezaket anlamı katmak için çokluk 2. kişi ekleri kullanılır. Çokluk 1. kişi çekiminde önceki dönemlerden farklı olarak “*-(I)bIs, -(I)s, -As, -Os*” ekleri, çokluk 2. işi çekiminde “*-(I)gAr, -gOr, -Ar, -Or, -aar, -eer, -oor, -öör*” ekleri, çokluk 3. kişi çekiminde ise “*-lOr, -DAr, -DOr*” ekleri kullanılır. Çokluk 3. kişi çekiminde nezaket anlamı katmak için bazen de “*-ş*” eki kullanılır.

Hakas Türkçesinde geniş zaman Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Kazak Türkçesi, Karakalpak Türkçesi ve Nogay Türkçesinde olduğu gibi “*-r, -Ar*” ekleriyle ifade edilir. Ünlüyle biten fiillerden sonra “*-r*” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “*-Ar*” eki kullanılır. Ayrıca ünlüyle biten fiillerde fiilin son ünlüsü “*i*” ye dönüşür. İncelik kalınlık uyumu görülür ancak ekin yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmadığından düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Olumsuz şekli, “*-bAs, -mAs, -pAs*” ekleriyle; soru şekli ise “*-bA, -mA, -pA*” soru ekleriyle yapılır. Olumsuz ve soru eklerinin başındaki “*m*” ünsüzü önceki dönemlerden farklı olarak bazen “*b, p*” ünsüzlerine dönüşür. Soru ekinin dar ünlüsü ise düz geniş ünlülere dönüşür. 1. tip gelecek zaman başlığı altında ele alınan geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde “*ben*” kişi zamirinin başındaki “*b*” ünsüzü, gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “*m, p*” ünsüzlerine dönüşerek “*mIn, -pIn*” şeklinde; çokluk 1. kişi çekiminde “*biz*” kişi zamirinin başındaki “*b*” ünsüzü ise gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “*m, p*” ünsüzlerine dönüşerek “*mIs, -pIs*” şeklinde kullanılır. Teklik 3. kişi çekiminde bazen “*-dIr, -dUr*” şekli kullanılır. Önceki dönemlerden farklı olarak teklik 2. kişi çekiminde “*-zİñ*” eki, çokluk 2. kişi çekiminde “*-sAr, -zAr*” eki, Çokluk 3. kişi çekiminde ise “*-nAr, -tAr*” eki kullanılır.

Tuva Türkçesinde geniş zaman Türkiye Türkçesi, Başkurt Türkçesi ve Kumuk Türkçesinde olduğu gibi “-r, -Ar, --Ir, -Ur” ekleriyle ifade edilir. Ünlü ve uzun ünlüyle biten fiillerden sonra “-r” eki, ünsüzle biten fiillerden sonra ise “-Ar, -Ir, -Ur” ekleri kullanılır. Ayrıca “g, l, r” ünsüzleriyle biten fiillerde taban ve ek ünlüsü birleşmesi sırasında fiilin sonundaki ünsüz bazen düşer ve ünlü ikizleşmesi görülür. İncelik kalınlık uyumu görülür ancak bazı geniş ünlülü fiillerden sonra dar ünlülü ek getirildiğinden düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Olumsuz şekli, “-bAs, -mAs, -pAs, -vAs” ekleriyle, soru şekli ise “-be” soru ekiyle yapılır. Olumsuzluk ekinin başındaki “m” ünsüzü önceki dönemlerden farklı olarak bazen “b, p, v” ünsüzlerine dönüşür. “m, n, ñ” ünsüzleriyle biten fiillerden sonra “-mAs” eki, “g, y, l, r” ünsüzleriyle biten fiillerden sonra “-bAs” eki, tonsuz ünsüzlerle biten fiillerden sonra “-pAs” eki, ünlüyle biten fiillerden sonra ise “-vAs” eki getirilir. 1. tip gelecek zaman başlığı altında ele alınan geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde “ben” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü, gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m” ünsüzlerine dönüşerek “men” şeklinde kullanılır. Önceki dönemlerden farklı olarak Çokluk 1. kişi çekiminde sadece “-bis” eki, çokluk 2. kişi çekiminde ise sadece “siler” eki kullanılır. Çokluk 3. kişi çekimi ise Hakas Türkçesiyle aynıdır.

Saha (Yakut) Türkçesinde geniş zaman “-A, -O, -Ar, -Or” ekleriyle yapılır. Teklik ve çokluk 1. ve 2. kişi çekimlerinde “-A, -O” ekleri, teklik ve çokluk 3. kişi çekimlerinde ise “-Ar, -Or” ekleri kullanılır. Saha (Yakut) Türkçesinde müstakil bir geniş zaman kavramı olmadığından bu ekler aynı zamanda şimdiki zaman ifadesinde de kullanılır. Olumsuz şekli “-bAt, -bOt, -mAt” ekleriyle; soru şekli ise “-(t)y” ve “-duo/duu” ekleriyle yapılır. Olumsuzluk ekinin başındaki “m” ünsüzü önceki dönemlerden farklı olarak bazen “b” ünsüzüne dönüşürken ekin sonunda yer alan “s, z” ünsüzleri ise “t” ünsüzüne dönüşür. Soru ekleri ise diğer lehçelerden tamamen farklıdır. Şimdiki zaman başlığı altında ele alınan geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Kişi ekleri diğer lehçelerden farklı olarak genişleme gösterir. Teklik 1. kişi çekiminde “ben” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü, gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m, p” ünsüzlerine dönüşerek “-mIn, -mUn, -pIn, -pUn” şeklinde; çokluk 1. kişi çekiminde ise “biz” kişi zamirinin başındaki “b” ünsüzü, gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle “m, p” ünsüzlerine dönüşerek “-mIt, -mUt, -pIt, -pUt” şeklinde kullanılır. Yine teklik ve çokluk 2. kişi çekimlerinde öncekilerden farklı olarak kişi ekinin “g, ğ, k, ñ, x” varyantları kullanılırken; çokluk 3. kişi çekiminde ise “lOr, DAr, DOr, nAr, nOr” şekilleri kullanılır.

Çuvaş Türkçesinde müstakil bir geniş zaman ifadesi olmadığından geniş zaman şimdiki zaman ekleri olan “-A, At” ekleriyle yapılır. Ek ünsüzle biten fiillere doğrudan, “i” ünlüsüyle biten fiillere “-y-” ünsüzüyle bağlanır. “a, e” ünlüleriyle biten fiillerde taban ve ek ünlüsü birleşir, “u, ü” ünlüsüyle biten fiillerde ise fiil tabanının ses yapısı değişir. İncelik kalınlık uyumu görülür ancak zaman zaman düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkılır. Çuvaş Türkçesinde geniş zaman ifadesi, bazen de gelecek zaman ekleriyle sağlanır. Olumsuz şekli, “-mAs” ekiyle; soru şekli ise “-i” ekiyle yapılır. Olumsuz çekimde “-mAz” ekinin sonunda yer alan “z” harfi tonsuzlaşarak “s” harfine dönüşür ve bu ek “-mAs” şeklinde kullanılır. Soru çekiminde az da olsa “-im, -şi, -şim, -ha” ekleri de kullanılır. Şimdiki zaman başlığı altında ele alınan geniş zaman çekiminde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Teklik 1. kişi çekiminde “-p, -Ip” eki, teklik 2. kişi çekiminde ise “-n, -In” eki, çokluk 1. kişi çekiminde “-pIr” eki, çokluk 2. kişi çekiminde “-r, -Ir” eki, çokluk 3. kişi çekiminde ise “-šš, -šši” eki kullanılır.

Tarihi Türk Lehçelerinde Geniş Zaman Ekleri, Kişi Unsuru, Olumsuz ve Soru Şekli

Yazı Dili	Geniş Zaman Ekleri	Kişi Unsuru	Olumsuz Şekli	Soru Şekli
Köktürk Türkçesi	-r, -Ar, -Ir, -Ur	<i>Kişi zamirleri</i>	-mAz	-mu
Eski Uygur Türkçesi	-r, -Ar, -Ir, -Ur	<i>Kişi zamirleri</i>	-mAz	-mU
Karahanlı Türkçesi	-r, -Ar, -Ir, -Ur	<i>Kişi zamirleri</i>	-mAz, -mAs	-mU
Harezmi Türkçesi	-r, -Ar, -Ur, -(y)Ur	<i>Kişi zamirleri</i>	-mAz, -mAs	-mI, -mU
Kıpçak Türkçesi	-r, -Ar, -Ir, -Ur	<i>Kişi zamirleri</i>	-mAz, -mAs	-mI, -mU
Çağatay Türkçesi	-r, -Ar, -Ur, -(y)Ur	<i>Kişi zamirleri</i>	-mA, -mAs, -mAz	-mU
Eski Anadolu Türkçesi	-r, -Ar, -Ur	<i>Zamir kökenli kişi ekleri</i>	-mAz	-mI

Çağdaş Türk Lehçelerinde Geniş Zaman Ekleri, Kişi Unsuru, Olumsuz ve Soru Şekli

Yazı Dili	Geniş Zaman Ekleri	Kişi Ekleri	Olumsuz Şekli	Soru Şekli
Türkiye Türkçesi	<i>-r, -Ar, -Ir, -Ur</i>	<i>Zamir kökenli kişi ekleri</i>	<i>-mA, -mAz</i>	<i>-mI, -mU</i>
Gagavuz Türkçesi	<i>-r, -Ar, -Ir</i>	<i>Zamir kökenli kişi ekleri</i>	<i>-mA, -mAr, -mAz</i>	<i>-mI, -mU</i>
Azerbaycan Türkçesi	<i>-r, -Ar</i>	<i>Zamir kökenli kişi ekleri</i>	<i>-mAr, -mAz</i>	<i>-mI</i>
Türkmen Türkçesi	<i>-r -Ar</i>	<i>Zamir kökenli kişi ekleri</i>	<i>-mAr, -mAz</i>	<i>-mI</i>
Özbek Türkçesi	<i>-(ä)r</i>	<i>Zamir kökenli kişi ekleri</i>	<i>-mAs</i>	<i>-mi</i>
Yeni Uygur Türkçesi	<i>-r, -Ar</i>	<i>Zamir kökenli kişi ekleri</i>	<i>-mAs</i>	<i>-mU</i>
Kazak Türkçesi	<i>-r, -Ar</i>	<i>Zamir kökenli kişi ekleri</i>	<i>-mAs, -bAs, -pAs</i>	<i>-mA, -bA, -pA</i>
Kırgız Türkçesi	<i>-r, -A, -Ar, -Or</i>	<i>Zamir kökenli kişi ekleri</i>	<i>-pAs, -pOs, -bAs, -bOs</i>	<i>-bI, -bU, -pI, -pU</i>
Karakalpak Türkçesi	<i>-r, -Ar</i>	<i>Zamir kökenli kişi ekleri</i>	<i>-mAs, -bAs, -pAs</i>	<i>-ma, -ba, -pa</i>
Nogay Türkçesi	<i>-r, -Ar</i>	<i>Zamir kökenli kişi ekleri</i>	<i>-mAs, -bAs, -pAs</i>	<i>-mA, -bA, pA</i>
Tatar Türkçesi	<i>-r, -Ar, -Ir</i>	<i>Zamir kökenli kişi ekleri</i>	<i>-mAs</i>	<i>-mI</i>
Başkurt Türkçesi	<i>-r, -Ar, -Ir, -Ur</i>	<i>Zamir kökenli kişi ekleri</i>	<i>-mAs</i>	<i>-mI, -mU</i>
Kırım-Tatar Türkçesi	<i>-r, -Ar, -Ir</i>	<i>Zamir kökenli kişi ekleri</i>	<i>-mA, -mAz</i>	<i>-mI</i>

Karaçay-Malkar Türkçesi	-r, -Ar	Zamir kökenli kişi ekleri	-mAz	-mI
Kumuk Türkçesi	-r, -Ar, --Ir, -Ur	Zamir kökenli kişi ekleri	-mAs	-mI
Altay Türkçesi	-r, -Ar, -Ir, -Or	Zamir kökenli kişi ekleri	-bAs, -bOs, -pAs, -pOs~ -Ar, -Ir + emes + kişi ekleri	-bA, -pA
Hakas Türkçesi	-r, -Ar	Zamir kökenli kişi ekleri	-bAs, -mAs, -pAs	-bA, -pA, -mA
Tuva Türkçesi	-r, -Ar, --Ir, -Ur	Zamir kökenli kişi ekleri	-bAs, -mAs, -pAs, -vAs	-be
Saha (Yakut) Türkçesi	-A, -O, -Ar, -Or	Zamir kökenli kişi ekleri	-bAt, -bOt, -mAt	-(t)y ve -duo/duu
Çuvaş Türkçesi	-A, -At	Zamir kökenli kişi ekleri	-mAs	-i

KAYNAKÇA

ACAR, Serkan (2017), *Zeki Velidi Togan (İlmî Hayatı, Eserleri, Siyasi Faaliyetleri, Hatıralar)*, Akçağ Yayınları: 1456, Biyografi-İnceleme: 55, 1. Baskı, Ankara.

ADİLOĞLU, Adilhan (2007), “*Karaçay-Malkar Yazılı Edebiyatının Kurucusu Kazım Möçü*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, No: 2240 s. 183-199.

ADİLOĞLU, Adilhan (2010), “*Karaçay-Malkar Türkleri*”, Türkoloji Makaleleri, Tarihi Edebiyatı Dili, Türkistan Kütüphanesi.

ADİLOĞLU, Adilhan (2017), “*Karaçay-Malkar Türkçesiyle ve Arap Harfleriyle Basılmış Bir Eser (Kitabü'l-İmân Ve'l-İslâm)*”, Karadeniz Araştırmaları 14/54, s.75-116.

Ahmed Vefik Paşa, *Mahbübü'l-Kûlûb El Yazması*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.Y. 4149, s. 563b-635a. Levend, s. 196-197.

AKAR, Ali (2005), *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

AKPINAR, Yavuz, AĞCA, Ferruh (2012), *Çağdaş Türk Edebiyatları-I*, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2720, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1683, Eskişehir.

AKPINAR, Yavuz, AĞCA, Ferruh (2013), *Çağdaş Türk Edebiyatları-II*, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi, Açık Öğretim Fakültesi Yayın No: 1711, 1. Baskı, Eskişehir.

AKTAŞ, Erhan (2007), “*Hakas Kahramanlık Destanı Han Orba (İnceleme-Metin)*”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Edebiyatları Anabilim Dalı, İzmir.

AKTAŞ, Erhan (2012), “*Hakas Türkleri Destan Kahramanları Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metin)*”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, İzmir.

AKYÜZ, Kenan (1979), *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri-I (1860-1923)*, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, No: 284, 3. Baskı, Ankara.

ALKAYA, Ercan (2009), “*Sibirya Tatar Türkçesiyle Güney Sibirya (Altay, Hakas, Tuva) Türk Lehçeleri Arasındaki Ortak Unsurlar*”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8, s. 273-321.

AL-TURK, Gülhan (2006), “*Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fî Lugati't-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

ALYILMAZ, Kemal (2001), “*Kırgız Atasözlerinden Seçmeler*”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 17, s. 145-155, Erzurum.

ARAT, Reşit Rahmeti (1987), “*Türk Şivelerinin Tasnifi, Makaleler I*”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, s.59-149, Ankara.

ARÇIN, Salih Mehmet (2009), “*Tuvaca Bir Destan: Haan Tögüldür (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)*”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

ARDIÇ, Necdet (1986), “*Mahmut Şebusteri Gülşen-i Raz ve Şerhi*”, İrfan Sofrası, Tasavvuf Serisi (75), İstanbul.

ARGUNŞAH, Mustafa (2014), *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.

ARGUNŞAH, Mustafa, SAĞOL YÜKSEKKAYA, Gülden (2014), *Karahanlıca-Harezmece-Kıpçakça Dersleri*, 3. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul.

ARGUNŞAH, Mustafa, SAĞOL, Gülden (2013), *Tarihi Türk Lehçeleri (Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça Dersleri)*, Kesit yayınları, İstanbul.

ARIKAN, İbrahim (2006), “*Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur (Metin-Dizin)*”, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.

ARIKAN, Metin (2017), “*Bir Halk Bilimci Olarak Zeki Velidi Togan*”, Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi/Turkish World, Journal of Language and Literature Issue: 44, ISSN: 1301-0077, s. 35-55, Ankara.

ARIKOĞLU, Ekrem (1996), “*Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiil*”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, No: 52682, Ankara.

ARIKOĞLU, Ekrem (1997), “*Tuva Türkçesinin Tarihi Gelişimi ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi No: 12706, s. 152-161.

ARIKOĞLU, Ekrem (2010), “*Şirin User, Hatice (2009) Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*”, Kömen Yayınları, s. 227-228, ISBN: 978-975-6527-37-5, Konya.

ARIKOĞLU, Ekrem (2012), “*Hakas Türkçesi*”,*Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

AŞKIN BALCI, Hülya, KARATAY, Alp, KARATAY, Sabriye (2005), “İşlevleri Bakımından Kısasü’l-Enbiya ve Nehcü’l-Feradis’te Soru Cümleleri”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 27, Erzurum.

ATA, Aysu (2006), “Moğol Fütuhâtı ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine”, Cengiz Kağan ve Oğullarının İcraatlarının Türk Dünyasındaki Akisleri Uluslararası Sempozyumu, 7-8 Aralık, İstanbul.

ATA, Aysu (1997a), *Kısâsü’l-Enbiyâ-I (Peygamber Kıssaları) (Giriş-Metin-İnceleme)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ATA, Aysu (1997b), *Kısâsü’l-Enbiyâ-II (Dizin-Sözlük)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ATA, Aysu (2002), *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 36, İstanbul.

ATA, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi-Karahanlı Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ATA, Aysu (2011), *Orhon Türkçesi*, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2347 Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1344, 1. Baskı, Eskişehir.

ATA, Aysu (2013), *Uygur Türkçesi*, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2433, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1413, 2. Baskı, Eskişehir.

ATALAY, Besim (1945), *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi Lugati’t-Türkiyye*, İstanbul.

ATALAY, Besim (1945), *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*, Türk Dil Kurumu, İstanbul.

ATALAY, Besim (1985), *Divân-ı Lugâti’t-Türk Tercümesi I-II-III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ATAY, Ayten (2011), “Nogay Masallarında Formeller”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, No: 9508, Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi 21. Sayı, s. 25-38.

AYÇİÇEĞİ, Bünyamin (2013), “Ahmedî (815/1412-13) ile Behiştî (917/1511-12?)’nin İskender-nâme’lerinin Şekil ve Muhteva Bakımından Karşılaştırılması”, Divân Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 10, s. 129-204, İstanbul.

AYDIN, Erhan (2007), *Şine Usu Yazıtı*, Karam Yayınları, Dilbilim Kitaplığı 3, Çorum.

AYTAŞ, Gıyasettin, USLU ÜSTTEN, Aliye (2018), *Prof. Dr. Alemdar Yalçın Armağanı*, Kültür Bakanlığı Yayıncılık, Cilt: 1, Sertifika No: 11382, Ankara.

BABİNGER, Franz (1988), “*Sarı Saltuk Dede*”, İslam Ansiklopedisi, C. 10, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

BABOĞLU, Nikolay, “*Legendanın İzi*”, Latin garfikasına geçiren: Svetlana Frangu, Redaktor-korektor: Dr. Güllü Karanfil-İvanna Köksal.

BACANLI, Eyüp (2001), “*Altay Türkçesinde Zamana Şekilleri (Çekim Eklerinin Zaman, Kip ve Görünüş Bakımından İncelenmesi)*”, Fatih Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

BAHADIR HAN, Ebülğazi (1871), *Şecere-i Türk* (nşr. Desmassien), St. Petersburg.

BALKAN, Vedat (1997), “*Karaçay-Malkar Türk Edebiyatından Kazım Meçi'nin Hayatı, Edebi Kişiliği ve Eserlerinden Örnekler*”, Yükseköğretim Kurulu Dökümantasyon Merkezi, Yüksek Lisans Tezi, Afyon.

BANG, W.- A. von GABAİN (1928), “*Ein uigursches Fragment über den maniheischen Windgott*”, Ubj, 8, Berlin.

BANG, W.- A. von GABAİN (1930a), “*Uigurische Studien*”, Ujb. 10, Berlin.

BAPAEVA, Janyl Myrza, (2008), “*Tuva Kamlarının Alkışları (İnceleme - Metin - Aktarma)*”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı, Ankara.

BAŞAR, Sema (2010), “*Kumuk Türkçesinde Fiil*”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

BAVBEK, Osman (1986), “*Nogay Türkleri*”, Türk Kültürü, Yıl: 24, S. 275, s. 160-165.

BAYAT, Fuzuli (2003), *Türk Dili Tarihi*, Ankara.

BAYATLI, Hidayet Kemal (1996), *Irak Türkmen Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 664, Ankara.

BAYRAK, Müzekkâ (2008), “*Masallar Adlı Metin Esasında Başkurt Türkçesinde Fiil*”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Edirne.

BAYRAM, Bülent (2008), “*Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları (İnceleme-Metinler)*”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı, Türk Halk Bilimi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir.

BENLİ, Hakan (2015), “*Türkiyede Yaşayan Nogay Türkleri*”, Kafkaslar, C. 10.

BERBERCAN, Mehmet Turgut (2014), “*Türk Yazı Dilinin Tarihi Dönemleri ve Orta Türkçenin Yeri Meselesi*”, Tarih Okulu Dergisi, yıl 7, S. 12, s. 765-783.

BİLAL, Zana (2015), “*Erbil Türkmen Ağzı (İnceleme-Metin)*”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

BİNER, İsmet (2014), *Başkurt Dili Grameri*, İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü Yayınları: 6, 1. Baskı, İstanbul.

BOROVKOV, Alexandr K. (1988), “*Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai*”, (çev. Rasime Uygun), TDAY Belleten, Ankara.

BROSSET, Marie Felicite (2003), *Gürcistan Tarihi*, (Çev. Hrant Andreasyan, Haz. Erdoğan Merçil), Ankara.

BULAK, Şahap (2017), *Karşılaştırmalı Türk Yazı Dilleri Grameri Fiil Çekimi*, Kesit Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

BURAN Ahmet, ALKAYA Ercan (2011), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-I*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1389, 1. Baskı, Eskişehir.

BURAN Ahmet, ALKAYA Ercan(2013), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-II*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1411, 2. Baskı, Eskişehir.

BURAN, Ahmet, ALKAYA, Ercan (2012), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.

CAFEROĞLU, Ahmet (1931), *Abu-Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, Evkaf Matbaası, İstanbul.

CAFEROĞLU, Ahmet (1958), *Türk Dili Tarihi-I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

CAFEROĞLU, Ahmet (1964), *Türk Dili Tarihi-II*, İstanbul.

CAFEROĞLU, Ahmet (1974), *Türk Dili Tarihi-II*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

CAFEROĞLU, Ahmet (1984), *Türk Dili Tarihi*, C.II, Enderun Kitabevi, İstanbul.

CAFEROĞLU, Ahmet (2001). *Türk Dili Tarihi I-II*, Alfa Yayınları, İstanbul.

CHİRLİ, Nadejda (2003), *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı-Algış Bitigi*, SOTA Yayınları, Haarlem.

CIACHIR, Mihail (1934), *Beserabiealâ Gagauzlarân Istorieasâ*, Chişinău.

ÇAĞATAY, Saadet (1963); “*Codex Cumanicus, Türk Lehçeleri Örnekleri, VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili*, Ankara Üniversitesi DTCTF Yayınları: 62, s. 111-135.

ÇAĞATAY, Saadet (1978), *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara.

ÇAĞATAY, Saadet (2012), “*Karaçay’ca Birkaç Metin*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, No: 11309, s. 277-300.

ÇATAK, Âdem (2002), “*Mu’înü’l-Mürîd’de Allah Tasavvuru ve Kurandan Temelleri*”, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 1, S. 2.

ÇAVDAR, Esra (2010), “*Hakasya Türkleri Siyasi ve Kültürel Tarihi*”, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Edirne.

ÇEBOTAR, Petri (1993), “*Gagauzskaya, Hudojestvennaya Literatura*”, s. 50-80, Kişinev.

ÇELİK, Ülkü (2009), “*Altay Türkçesi ile Üç Metin (Tuba-Çalkanduu-Altay)*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, Kayıt No: 4966, s. 37-98.

ÇOĞ, Mehmet (2015), “*Ortaçağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar*”, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 2015, s. 57-74, Trabzon.

ÇULPAN ZARİPOVA, Çetin (2006), “*Tatar Edebiyatının Gelişimi*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, No: 166, s. 138-151.

DALYAN EBERDES, Evrim (2011), “*Tatar Türkçesi Atasözleri ile Türkiye Türkçesi Atasözlerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi (Fonetik-Morfolojik-Leksik-Sentaks-Semantik)*”, Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağusa / Kuzey Kıbrıs.

DELİÖMEROĞLU, Yakup (1996), “*Hakaslar ve Tarihleri*”, Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, S.3, s. 53-59.

DİLAÇAR, Agop (1964), *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DİLEK, İbrahim (2010), “*Altay Türklerinin Atasözleri*”, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, Kayıt No: 7295, s. 107-120.

DOĞAN, Levent (2009), “*Uygur Atasözlerinde Yüceltilen Değerler*”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 11, S:1, s. 87-104, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, No:7800.

DOĞAN, Oğuz (1996), “*Kazak, Nogay ve Kırım Çöl Türkçesindeki Atasözleri ve Bunların Şive ve Ağız Yönünden Değerlendirilmesi*”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yükseköğretim Kurulu Dökümantasyon Merkezi, No: 11698, İstanbul.

DOLU, Halide (1954), “*Sultan Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Manzum Bir Yusuf Hikâyesi*”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 4, İstanbul.

DÖNMEZ FEDAKÂR, Pınar (2008), “*Karakalpakistan’da Folklor Çalışmaları*”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: VIII, Sayı 1, s.119-123, İzmir.

DÖNMEZ FEDAKÂR, Pınar (2012), *Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler)*, İzmir.

DRIMBA, Vladimir (2000), *Codex Cumanicus, Edition Diplomatique Avec Fac-Similes*, Editura Enciclopedică, Bucarest.

ECKMANN, Janos (1971), *The Divân of Geda’i (Gedai Divânı)*, İndiana University, Publications, Uralic and Altaic Series.

ECKMANN, Janos (1988), “*Harezmi Türkçesi*”, *Tarihi Türk Şiveleri*, (Çev. Mehmet AKALIN), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

ECKMANN, Janos (1988), *Çağatay El Kitabı (Çev. Günay Karaağaç)*, Kesit Yayınları, 5. Basım, İstanbul.

ECKMANN, Janos (1995), *Nehcü’l-Ferâdis I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, (Yayımlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar), Ankara.

ECKMANN, Janos (1996), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Türk Dil Kurumu, Ankara.

ECKMANN, Janos (2009), “*Sadi Gülistanının Bilinmeyen Bir Çevirisi*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi.

ECKMANN, Janos (2011), “*Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*”, (Haz. Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ECKMANN, Janos (2014), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

EDİSKUN, Haydar (1999), *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

EKER, Süer (2004), “Çuvaşça Çok Zamanlı Bir Deneme”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 18, s. 157-171.

EKER, Süer (2006), *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara.

EKER, Ümit (2012) “*Seyyid Kasımî'nin Destanlarında Görülen Eski Anadolu Türkçesi Etkisi*”, *Journal of Faculty of Theology of Bozok University*.

EKER, Ümit (2012) “*Seyyid Kasımî'nin Destanlarında Görülen Eski Anadolu Türkçesi Etkisi*”, *Journal of Faculty of Theology of Bozok University*.

EMİNOĞLU, Emin (2011), *Abbâs İbni Hamza es-Sabrânî, Kitâbu'l-Ef'âl-Kıpçakça Satır arası Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara.

ERASLAN, Kemal (1969), “*Nesayimü'l-Mahabbe min Şemayimi'l-Fütüvve*”, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, *Metin ve Dil Hususiyetleri*, Doktora tezi.

ERASLAN, Kemal (1983), *Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Ankara.

ERASLAN, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2009), “*Divânu Lugati't-Türk ve Uygurlar*”, *Turkish Studies*, Volume 4/8.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2011), “*Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*”, 10. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2012), *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, 12. Basım, Ankara.

ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill.

ERDEM, Melek (1992), “*Kitab-ı Güzide (76a-134a), (İnceleme, Metin, Sözlük)*”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Tezi*, Ankara.

ERDEM, Melek (2012), “*Seyitnazar Seydi*”, Çukurova Üniversitesi, *Türkoloji Makale Bilgi Sistemi*, No: 11525, s. 501-525.

ERGİN, Muharrem (1971), *Azeri Türkçesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1633, İstanbul.

- ERGİN, Muharrem (1985), *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem (2000), *Orhon Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem (2007), “*Türkçenin Tarihi Gelişimi*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, No: 2060.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2009), *Nogay Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2012), “*Nogay Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2013), “*Nogay Adı ve Nogayların Kökeni Üzerine*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, No: 18315, s. 234-242.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2015), “*Nogay Türklerine Genel Bir Bakış*”, *Yeni Türkiye Dergisi* (Kafkaslar Özel Sayısı), C. 10, S. 80, s. 313-319.
- ERGÜN, Metin (1997), *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*, 1. Baskı, Konya.
- ERGÜNLÜ, Atakan (1967), *İskender-nâme (Ahmedî), Metin, Gramer, İndeks*, No: 788.
- ERSOY, Feyzi (2012), “*Çuvaş Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.
- ERSOY, Mehmed Akif (2006), *Safahat* (Düz: M. Ertuğrul Düzdağ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, Mehmed Akif Araştırmaları Merkezi, İstanbul.
- GABAİN, Annamarie Von (1938a), “*Briefe der uigrischen Hüen-tsang Bio-graphie*”, SBAW, Phil.-hist. KI, 29, Berlin.
- GABAİN, Annamarie Von (1974), *Alttürkische Grammatik*, 3. Baskı, Wiesbaden.
- GABAİN, Annamarie Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 332, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- GABAİN, Annemarie Von (1938b), “*Die uigurischen Übersetzung der Bio-grapie Hüen-tsangs, 1. Bruchstückedes 5. Kapitels*”, SBAW, Phil.-hist. KI, 7, Berlin.
- GABAİN, Annemarie Von (1941), *Alttürkische Grammatik* (Çev. Mehmet Akalın), Eski Türkçenin Grameri, TDK Yayınları, 1988, Ankara.
- GABAİN, Annemarie Von (1950), *Alttürkische Grammatik*, Leipzig.

- GELİREM, Mehmet (1971), *Gülşen- Râz (Şirâzi)*, No. 1062.
- GENCAN, Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GENÇ, Reşat (1997), *Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara.
- GENÇ, Reşat (2002), *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara.
- GOLDEN, Peter (2006), (Çev. Osman Karatay), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Karam Yayınları.
- GÖLPINARLI, Abdulkaki (1936), “*Aşık Paşa'nın Şiirleri*”, *Türkiyat Mecmuası*, c.V, s. 87-101, İstanbul.
- GÖMEÇ, Saadettin (1997), *Kök Türk Tarihi*, Ankara.
- GÖMEÇ, Sadettin (1999), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, 4. Baskı, Ankara.
- GÖMEÇ, Sadettin (2010), “*Tarihte ve Günümüzde Saha Türkleri*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, No: 6161, s. 175-203.
- GÖZÜTOK, Avni (2008), “*Rabgûzî, Kısâsu'l-Enbiyâ: 19. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması*”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 37, Erzurum.
- GRØNBECH, Kaare (1936), *Der türkische Sprachbau I*, Kopenhag.
- GUBOĞLU, Mihail (1987), “*Gagauzların “Türkçe” Dili, Edebiyatı ve Tarihi Hakkında Araştırmalar Bibliyografya/Kaynakça Denemesi*”, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul 23-28 Eylül 1985, Tebliğler I.Türk Dili, C.2, s.63-72, İstanbul.
- GUBOĞLU, Mihail (1989), “*Prof.-Protoieren (Baş-Papaz) Mihail Ceakir (M. Çakır) (1861-1938)'ın Ölümünün 50. Yılı Münasebetiyle*”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 60, Haziran s. 59-84.
- GÜL, Veli (2012), “*Altay Destanı (Almış Kaan)*”, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, Kayıt No:12532, s. 81-101.
- GÜLENSOY, Tuncer (2000), *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GÜLLÜDAĞ, Nesrin, ŞENEL, Mustafa (2010), “*Nogay Edebiyatının Tarihi Seyri*”, Karadeniz Araştırmaları-1, Çukurova Üniversitesi Türkoloji-Makale Bilgi Sistemi, No: 6649, s. 58-81.

GÜLMEZ, Mevlüt (2003), “*Fahrî'nin Husrev u Şîrîn'i (Metin-Gramer-Sözlük)*”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya.

GÜLSEVİN, Gürer (2011), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara.

GÜNER DİLEK, Figen (2012), “*Altay Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

GÜNER, Galip (2013), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Kesit Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

GÜNEŞ, Sezai (2002). *Türk Dil Bilgisi*, Altındağ Matbaası, İzmir.

GÜNGÖR, Gözde (2013), “*Tatar Şairi Musa Celil ve Moabit Defterleri*”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 36, s. 43-54.

GÜNGÖR, Okan Celal (2017), “*Tarihî Kıpçak Türkçesi ve Edebiyatı Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Bir Kaynakça Denemesi*”, *Zfwf Volume 9*, No: 1 s.191-213. Kayseri.

GÜNŞEN, Ahmet (1995), “*Altay Türkleri ve Dilleri*”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 6, s. 213-223.

HABLEMİTOĞLU, Necip (2004), *Gaspıralı İsmail*, Birharf Yayınları, Yayın No:12, İstanbul.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2013), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara.

HAKYEMEZ, Betül (2007), *1928-1937 “Dönemi Kırım Tatar Edebiyatından Seçme Hikâyeler (Emce, Küz Gecesinde, Yolculuqta, Nefise) Giriş-İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin*”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Hâmidî, *Yûsuf u Zelîhâ, El Yazması*, İstanbul, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan 832, İstinsah: 922/1516.

HANGİŞİYEV, C. M. (1995), *Kumuk Til-Morfolya*, Dağıstan Devlet Üniversitesi Yayınları, Mahaçkala, 1995.

<https://www.isa-sari.com/ders-notlari/UT.pdf> (E.T. 15.12.2016)

<http://www.tdba.net/kipcak-turkcesi/> (E.T. 30.12.2016).

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/12852,onsozveyasozbasiyerinepdf.pdf?0> (E. T. 14.03.2019)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/cuvaslar> (E. T. 01.05.2019)

<https://www.turkcenindirilisi.com/turk-tarihi/ozbek-sozcugunun-kokeni-ozbekistan-hakkinda-bilgiler-h8348.html> (E.T. 02.02.2019)

<https://www.turkcenindirilisi.com/turk-tarihi/ozbek-sozcugunun-kokeni-ozbekistan-hakkinda-bilgiler-h8348.html> (E.T. 02.02.2019)

(<http://www.acikogretimedebiyat.com/index.php/tr/6,-dönem/xv-xv-yy-türk-dili/35-14-15-yy-türk-dili-3-ünite-ders-notları.html> E. T. 06.04.2019)

İŞİK, Murat (2010), “*Nogay Masalları*”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

İŞIKTAŞ SAVA, Işıl (2008), “*W. Radloff’un Derlemelerinde Kırım Tatar Türkçesinin Özellikleri*”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

İBN BİBİ, *Tevârih-i Âli Selçuk*, (çev. Yazıcızâde Ali), Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı, R. 1391, YP. 404/b-14.

İNAN, Abdülkadir (1946), “*Çağatay Yazı Dilinin Kuruluşu Tarihine Dair Düşünceler*”, Türk Tarih Kurumu Belleten, İstanbul.

İNAN, Abdülkadir (1953), “*13-15. Yüzyıllarda Mısır’da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve Halis Türkçe*”, TDAY Belleten, Ankara.

İNAYET, Alimcan (1992), “*Hurilika-Hemracan Hikâyesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma*”, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yükseköğretim Kurulu Dökümantasyon Merkezi, İzmir.

İSABEYLİ, Qeşem (2000), “*Qumuq Atalar Sözləri*”, (Kumuk Dilinden Çeviren Ejder Ol), Şirvanneşr 37, s. 1-87, Bakı.

İSMAYILOV, Hüseyin (2009), *Babür-nâme* (çev: Ramiz Asker), Azərbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Türksoy Kitabevi, İstanbul.

JOHANSON, Lars (1989), “*Aorist and present tense in West Oghuz Tunkic*”, Journal of Turkish Studies, 13.

- JOHANSON, Lars (1998), *History of Turkic, The Turkic Languages*, London-New York.
- KABAKÇI, Ebru (2016), “*Çuvaşların Dilinin Kısa Grameri*”, Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi, s. 94-108, İzmir.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1958), *Türkmen Adı, Mânası ve Mahiyeti*, Jean Deny Armağanı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KALLİMCİ, İsmail Turan (2002), “*Çağdaş Kırgız Şiiri ve Alkul Osmanov’un Kırgız Şiirindeki Yeri*”, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- KARA, Mehmet (2012), “*Türkmen türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KARADEMİR, Fevzi (2016), “*Türk Dilinin Tarihi Dönemlerini Adlandırma Sorunu*”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5(2), s. 545-564, Türkiye.
- KARAHAN, Akartürk (2009), *Divân-ı Lugâti’t-Türk’e Göre Çiğil Lehçesi ve Karahanlı Yazı Dili ile İlişkisi, Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARAHAN, Akartürk (2014), “*Karahanlı Türkçesi Yazı Dili Hangi Lehçeye Dayanıyordu?*”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 3/2, Türkiye.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989), *Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi’t-Türkî)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARASOY, Yakup (1998), *Şiban Han Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARGI ÖLMEZ, Zuhâl (1996), *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime, (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Simurg Yayınları, Ankara.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I -Fiil- Basit Çekim*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 879, Karşılaştırmalı Türk Lehçe ve Şiveleri Sözlüğü ve Grameri Saha Araştırması Projesi:1, 2. Baskı, 2013, Ankara.

KARTALLIOĞLU, Yavuz, YILDIRIM, Hüseyin (2012), “*Azerbaycan Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

KARTALLIOĞLU, Yavuz, YILDIRIM, Hüseyin (2012), “*Türkiye Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2012), “*Kırgız Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

KEMALOĞLU, Muhammet (2013), “*Karahanlıların Menşe ve Kuruluş Faraziyeleri*”, Gazi Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yüksek Lisans, Hikmet Yurdu, Yıl: 6, C: 6, Sayı: 11, s. 415-424, Ankara.

KIRAN, Albina (2013), “*Alıştırma ve Örneklerle Başlangıç Seviyesinde Çuvaşça Grameri*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

KİRİŞÇİOĞLU, Fatih (2002), “*Sahalar (Yakutlar) ve Saha Türkçesi*” *Türkler*, (Editörler: Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Türk Dünyası, Yeni Türkiye Yayınları, C. 20 s. 228-235, Ankara.

KİRİŞÇİOĞLU, Fatih (2010), “*Saxa (Yakut) Atasözlerinin Türkiye Atasözleriyle Karşılaştırılması*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, No: 7029.

KİRİŞÇİOĞLU, Fatih (2012), “*Saha Türkçesi (Yakutça)*” *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

KOÇAOĞLU, Timur (2009), “*Çağdaş Özbek Şiiri*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi sistemi, No: 4809.

KOÇOĞLU GÜNDOĞDU, Vildan (2012), “*Günümüz Tuva Türkçesi (Giriş-Dil Özellikleri-Metinler-Söz Dizini)*”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir.

KOLCU, Ali İhsan (2012), *Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı*, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 4. Baskı, Salkımsöğüt Yayınları: 1, Erzurum.

KORKMAZ, Zeynep (1968), “*Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Yusuf ve Züleyha Mesnevisinin Tanınmayan Bir Yazması ve Eserin Yazarı*”, Türkoloji Dergisi 3/1, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1995), “*Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi*”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. 1, s. 141-253, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (2005), “*Anadolu Beylikleri Devrinde Türk Dili ve Karamanoğlu Mehmet Bey*”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, s. 424-428, Ankara,

KORKMAZ, Zeynep (2005), “*Anadolu Yazı Dilinin Tarihî Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin Yeri*”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Türk Dil Kurumu Yayınları: 629, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (2007), “*Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri*”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 151-157, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (2012), “*Anadolu’da Oğuz Türkçesi Temelinde İlk Yazı Dilinin Kuruluşu*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji-Makale Bilgi Sistemi, 2009-2 Belleten.

KORKMAZ, Zeynep (2014), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, 4. Baskı, Ankara.

KOWALSKI, Tadeusz (1949), “*Kuzey-Doğu Bulgaristan Türkleri ve Türk Dili*”, (çev. Ömer Faruk Akün, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C.3-4, s. 490-500.

KÖKLÜDAĞ, Aydın (2007), “*Yedi Özbekçe Hikâye (Nureli Kabul, “Kaytış”; Hayriddin Sultanov, “Gulamgerdiş”; Mesume Ehmedove, “Keçmiş Hisabı”; Sabir Oner, “Bir Olermen Çevendaz”; Selamet Muhammed Vefa, “Tutilgen Ay”; Şadikul Hemrayev, “Havlidegi Deraht”; Ulugbek Mustafakulov, “Ak Kaka*”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Metin, Çeviri, Dil İncelemesi, Dizin, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

KÖPRÜLÜ, Fuat (1945), “*Çağatay Edebiyatı*”, İslâm Ansiklopedisi, C. 3, s.168-175.

KÖPRÜLÜ, Fuat (1986), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat (1980), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yayınları, 2. Baskı. İstanbul.

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat (1988), “*Çağatay Edebiyatı*”, İslâm Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul.

KÖSÄ, Mina, “*Dattım Ömürdän (Peetlär)*”, Latin garfikasına geçirdi: Svetlana Frangu, Redaktor-korektor: Dr. Güllü Karanfil, M. Maruneviç Adına Bilim Araştırmaları Merkezi Genel Üretmâk Müdürlüü.

- KUMEKOV, Bolat (2002), *Kıpçak Hanlığı Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 2, Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (1972), *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türkiye Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (1992), *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi, Ankara.
- KUYMA, Erol, (2015), “*Harezmi Dönemi Türkçesi ve Eserlerine Genel Bir Bakış*”, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 1, s. 367-383.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, “*Altay Edebiyatı*” *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, 24. Cilt, (Genel Koordinatör: Nevzat Köseoğlu, Genel Danışman: Ahmet Bican Ercilasun), Ankara.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, “*Kazak Edebiyatı*”, *Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, 27-28. Cilt (Genel Koordinatör: Nevzat Köseoğlu, Genel Danışman: Ahmet Bican Ercilasun), Ankara.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, “*Kırım Türk-Tatar Edebiyatı*”, *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, 13. Cilt, (Genel Redaktör: Nevzat Köseoğlu, Genel Danışman: Ahmet Bican Ercilasun), Ankara.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, *Başlangıcımızdan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, *Azerbaycan Türk Edebiyatı* 1-2-3-4-5-6. Ciltler, (Genel Redaktör: Nevzat Köseoğlu, Genel Danışmanlar: Ahmet Bican Ercilasun, Yavuz Akpınar), Ankara.
- LEVEND, Ağâh Sırrı (1953), “*Âşık Paşanın Bilinmeyen İki Mesnevisi Fakir-nâme ve Vâsf-hal*”, TDAY Belleten 1953, s. 205-255.
- LİGETİ, Louis (1951), “*Çin Yazısıyla Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi*”, (Çev. Hasan Eren), Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 9/3, s. 301-327, Ankara.
- MALLAEV, Natan Muradovic (1965), *Uzbek Edebiyatı Tarihi*, Taşkent.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1958), *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1988), “*Eski Osmanlıca, Tarihi Türk Şiveleri*”, (çev: Mehmet Akalın), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No: 73, Ankara.
- MERHAN, Aziz (2007), “*Yazılı Özbek Edebiyatı*”, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 31 No:2, s.125-138.

MERHAN, Aziz (2008), *Dört Kumuk Masalı Üzerine Gramer İncelemesi*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Demirbaş No: 507972, 1. Baskı, Ankara.

MERMER, Ahmet (2009), *“Dil ve Edebiyat, Türkler ve Türkçe, Türkçenin Tarihi Gelişimi”*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara.

MİMİR, Damla (2012), *“Ahmedî'nin Cemşîd u Hurşîd Mesnevîsinin Sosyal Zemini”*, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum.

Molla Nəfəs (2010), *“Seçilmiş Əsərləri”*, Türksöy Kitaphanesi Serisi: 6, Tərtib edən: Annaqurban AŞIROV, Türkməncədən uyğunlaşdırən və ön sözün müəllifi filologiya elmləri doktoru: Ramiz ƏSKƏR, Redaktoru: Əli ŞAMİL, Naşiri: Rafiq BABAYEV Sponsoru: Şahmar Rüstəm oğlu VƏLİYEV, Bakü.

MORAVCSİK, Gyula (1958), *Bizantino Turcica I-II*, Berlin.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı (2004), *Bextiyər Vahabzadə, Seçilmiş əsərləri*, 1. Cilt, Milli Kitabxana, Öndər Nəşriyyat, Bakü.

NASKALİ GÜRSOY, Emine (1995), *Wilhelm Radloff Manas Destanı (Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi Çeviri)*, Türksöy Yayınları No: 1, Birinci Baskı, Ankara.

NEVAÎ, Ali Şîr (1941), *Muhakemetü'l-Lugateyn*, (trc. Refet Işıtman), Ankara.

ODA, Juten (2002), *Hangisi Karahanlıların Kökeni; Uygurlar mı Yoksa Karluklar mı? Türkler*, (Editörler H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Yeni Türkiye Yayınları, C. 2.

ORKUN, Hüseyin Namık (1936), *Eski Türk Yazıtları*, Devlet Basımevi, İstanbul.

ORKUN, Hüseyin Namık (1940), *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası*, İstanbul.

ÖGER, Adem, YILMAZ, Kadri (2011), *“Uygur Sahasında Yetişmiş Bir Divân Şairi: Abdurehim Nizari”*, Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1, s.39-50, Nevşehir.

ÖLMEZ, Zuhâl (1993), *“Mahbûbu'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)”*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

ÖLMEZ, Zuhâl (1996), *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*, (yay. Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara.

ÖLMEZ, Zuhâl (2007), *“Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar”*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 5, S. 9.

ÖNER, Mustafa (2012), “*Tatar Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2001), “*Karahanlılar*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 24, s. 404-412.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2002), *Harezmşahlar Devleti Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

ÖZDARENDELİ, Çağrı (1992), “*Türk Dilinde Geniş Zaman İfadesi*” Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Yükseköğretim Kurumu Dökümantasyon Merkezi, Edirne.

ÖZDARENDELİ, Çağrı (1997), “*Kazak Halk Edebiyatı Erteğiler-I*” *Gramer-Metin-Sözlük*”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, No: 61455, Edirne.

ÖZDEMİR, Cemal (2018), “*Kazak Türkleri'nin ve Kazak Dilinin Tarihi Gelişimi*”, Atlas International Refereed Journal On Social Sciences, ISSN:2619-936X Kaskelen / Almatı.

ÖZGÜR, Can (1994), “*Baytaratü'l-Vâzih'in Kıpçakça ve Türkmence Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzcalaşması Üzerine Bir Dil Araştırması*”, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

ÖZGÜR, Can (2002), “*Kıpçakların Dili, Türkler*”, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

ÖZKAN, Abdurrahman (1994), “*Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindi*”, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

ÖZKAN, Fatma (1997), *Altın Arıç Destanı*, Ahmet Yesevi Üniversitesine Yardım Vakfı, Bilig Yayınları, Ankara.

ÖZKAN, Nevzat (2010), “*Gagavuz Türkçesini Yazı ve Eğitim Dili Hâline Getirme Çalışmalarına Bir Bakış*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, No: 6707.

ÖZKAN, Nevzat (2012), “*Gagavuz Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

ÖZKAN, Nevzat (2013), “*Ağız Alanından Yazı Diline Geçiş: Gagavuz Türkçesi Örneği*”, Turkish Studies, s. 85-94, Türkiye.

ÖZÖNDER, Sema Barutçu (1996), *Ali Şir Nevayi, Muhakemetü'l-Lugâteyn (İki Dilin Muhakemesi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ÖZTOPÇU, Kurtuluş (2002); *Kitâb fî' İlm an-Nuşşâb (Memlûk Kıpçakçasıyla 14. Yüzyılda Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı)*, Türk Dilleri Araştırmaları: 34, İstanbul.

ÖZTÜRK, Göksel (2016), “*Başkurt Türkçesi ve Yazı Dilinin Gelişimi*”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 175-188, (Alıntı: Türkler, Cilt: 20 s. 103-109), Türkiye.

ÖZTÜRK, Rıdvan (2012), “*Özbek Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

ÖZYETGİN, Ayşe Melek (1996), *Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ÖZYETGİN, Ayşe Melek (2001), *Ebû Hayyân-Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk-Fiil: Tarihî Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Ankara.

ÖZYETGİN, Ayşe Melek, (2006), “*Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı*”, (Conference) Chinese Academy of Social Science, Sino-Foreign Relations hip Department of Institute of History, Beijing, China.

ÖZYETKİN, Ayşe Melek, DÜNDAR, Merthan, KAMALOV, İlyas (2008), “*Tarihten Bugüne Başkurtlar (Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler)*”, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yayın No: 719, Kültür Serisi: 355, İstanbul.

PALA, İskender (2011), *OD (Bizim Yunus)*, Kapı Yayınları 265, 1. Baskı, İstanbul.

PEKACAR, Çetin (2012), “*Kumuk Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

RACATI R. (1936), “*Çin-mantıksal notları ile Türk Turfan metinleri 7 von Dr. W. Eberhard*”, ABAW, 12, Berlin.

RÓNA-TAS, A. (2013), *Türkolojiye Giriş* (Çeviren: İsa SARI), Nobel Yayınları, Ankara.

RÓNA-TAS, Akos (1991), *Introduction to Turkology*, Szeged.

SAĞOL, Gülden (1997), “*Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar*”, Türklük Araştırmaları Dergisi, (Mehmet Akalın Armağanı), S. 8, s. 379-396, İstanbul.

SAĞOL, Gülden (2002), *Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi İle Basılan Eserler Türkler*, C. 5, No: 84062, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

SALİHOV, Ahat, YULDIBAYEVA, Gülnar (2017), “Yitirdiklerimiz-Ahmet Süleymanov”, Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi/Turkish World, Journal of Language and Literature Issue: 43, ISSN: 1301-0077, s. 445-447, Ankara.

SAMOYLOVİÇ, Alexander Nikolayeviç (1928), “K istorii literaturnago sredneziatsko turetskogo yazıka”, (Çev. Abdulkadir İnan), Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları I, Leningrad.

SARI, Mehmet, BALKAN, Vedat (2009), “Kazım Meçi'nin Karaçay Türkçesi “Yaralı Dağkeçisi” (Jaralı Jugutur) Manzumesi”, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic Volume 4/3 Spring, s. 2390-2410.

SARIKAYA, Mahmut (2001), “Azerbaycan Türkçesinde Geniş Zaman ve Şimdiki Zaman Çekimleri İle Güney Azerbaycan Türkçesindeki Örnekleri”, TÜBİAR-X-/Azerbaycan Türkçesi, s. 272-293.

SELVİ KANOĞLU, Canan (2011), “Karaçay-Malkar Destanları”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 25, s. 115-127.

SERTKAYA, Osman Fikri (1980), “Turfan Metinleri ve Yapılan Yayınları”, Türkiyat Mecmuası 19, İstanbul.

SERTKAYA, Osman Fikri (2009), “Türkiye’de Uygur Türkçesi Araştırmaları Tarihine Bir Bakış ve Eski Uygur Türkçesi Üzerine Türkiye’de Yapılan Son Çalışmalar, Tanıtma, Tahlil ve Tenkitler”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, No: 4488, s. 411-431.

SEYHAN, Tanju (2012), *Padişah Hoca Külliyyatı-I, Miftahü'l-'Adl*, Kesit Yayınları, İstanbul.

SOYSAL, Hacı Hamza (2005), “Nikolay Denisoviç Neustroyev (1895-1929)”, Türkbilig, s. 149-154.

SULTİ, Rüstem, *Edigey Destanı*, Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi Yayınları, No: 10.

SÜMER, Faruk (1994), *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara.

ŞAHİN, Hatice (2009), *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yayınları, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Ankara.

ŞAHİN, Savaş (2014), “*Ersarı Ağzına Dayalı Afganistan Türkmen Türkçesinin Kısa Grameri*”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 3/1 2014 s. 138-152, Türkiye.

ŞENER, H. İbrahim (1989), “*Karahanlılarda Dil ve Edebiyat*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 2, İstanbul.

ŞEYBANÎ (1947), *Divân, El Yazması*, İstanbul Kitaplıkları Türkçe Yazma Divânlar Katalogu 1. Cilt, No: 28, İstanbul.

ŞUATAMAN, Özlem (2008), “*Kazak Türkçesiyle Kırgız Halk Erteğileri (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme-Sözlük)*”, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

TAMİR, Ferhat (1989), *Barköl'den Kazak Türkçesi Metinleri (Gramer-Metin-Sözlük)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yayın: 94, Ankara.

TAMİR, Ferhat (2012), “*Kazak Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

TANÇ, İbrahim (2004), “*Kumuk Türkleri'nden Ebûsüfyan (Abusupıyan) Akayev'in, Hayatı ve Eserleri*”, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 23 s. 85-104, Erzurum.

TAVKUL, Ufuk (2002), “*Karaçay-Malkar Folklorunda Bilmeceler*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, Kırım Dergisi, 9-10 (36-40), s. 97-104.

TAVKUL, Ufuk (2003), “*Kafkasya'daki Nogay Tatarlarının Etno-Politik Durumları Üzerine Sosyolojik Bir Analiz*”, Kırım Dergisi, 11 (41-44), s. 38-46.

TAVKUL, Ufuk (2003), “*Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler*”, Kırım Dergisi, 12 / 45, s. 23-32.

TAVKUL, Ufuk (2005), “*Kumuk Türkleri, Tarihleri, Sosyal Yapıları ve Dilleri Üzerine Bir İnceleme*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, No: 241.

TAVKUL, Ufuk (2012), “*Karaçay-Malkar Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

TEKİN, Şinasi (1971), *Uygur Altın Cila Farkındalık Öğretimi ile İlgili Bölüm*, Wiesbaden.

TEKİN, Talat (1989), “*Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni bir Tasnifi*”, Bilge, C.15, S.15, s.141-168.

TEKİN, Talat (1998), *Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)*, (Derleyen-Yayınlayan: Mehmet Ölmez), Simurg Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

TEKİN, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, (Yayınlayan: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul.

TEKİN, Talat, ÖLMEZ, Mehmet (2003), *Türk Dilleri Giriş*, Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi 2, İstanbul.

TEZİÇ, Mustafa Can (2014), “*Tarihten Bugüne Türk Milleti*”, “*Tuvada Bir Dönemin Kapanışı, Yeni Bir Dönemin Açılışı: Salçak Kalbakhoryekoviç Toka*”, 21. Yüzyıl Aylık Düşünce Dergisi (Bilim, Birlik, Barış), s. 72-77, Ankara.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1972), *Yunus Emre Divânı*, Tercüman 1001 Temel Eser, S. 1, İstanbul.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri (2012), *Eski Türkiye Türkçesi 15. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük*, Kapı Yayınları, İstanbul.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri (2015), *Tarihi Türkiye Türkçesi Araştırmaları-III, Osmanlı Türkçesi Grameri, (Eski Yazı ve İmla-Arapça-Farsça-Eski Anadolu Türkçesi)*, Alfa Yayınları, 15. Baskı, İstanbul.

TİRYAKİ, Şerif (2012), “*Bekir Sıdkı Çobanzade'nin Kumuk Dili ve Edebiyatı Tedkikleri Adlı Eseri (Metin-İnceleme-Dizin)*”, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı, TDE-YL-2012-0002, Aydın.

TOGAN, Zeki Velidi, (1928), “*Harizm'de yazılmış Eski Türkçe Eserler*”, *Türkiyat Mecmuası* 2, İstanbul.

TOGAN, Zeki Velidi (1951), *Horezm Kültür Vesikaları 1. Kısım*, Horezmce Tercümeli Mukaddimat al-Adab, İstanbul.

TOPARLI, Recep, ARGUNŞAH, Mustafa (1987), *Mu'înü'l-Mürîd*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TOPARLI, Recep, ÇÖĞENLİ, M. Sadi, YANIK, H. Nevzat (1999), *El-Kavaniniü'l-Külliyel-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TOPARLI, Recep, ÇÖĞENLİ, M. Sadi, YANIK, H. Nevzat (2000), *Kitâb-ı Mecmû-i Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TOPARLI, Recep (1992), *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâfîn*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TOPARLI, Recep (1993), *Ed-Dürretü'l-Mudiyyefi'l-Lügâti't-Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TOPRAK, Funda (2003), “*Harezmi Türkçesi ve Fiillerinin Özellikleri*”, Türk-Kırgız Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 13, Ankara.

TURHAN ARSLAN, Selda (2006), “*Tatar Türkçesi Remzi Veliyev-Faciga (İnceleme-Metin-Sözlük)*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.

UBEYDÎ (1988), *Divân, El Yazması*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İstinsah: 959/1552.

Ubeydullah Han (Ubeydî), *Divân, El Yazması*, İstanbul, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed No. 2381, s. 21a-41a.

UĞURLU, Mustafa (1987), *Münyetü'l-Guzât*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

UYANIK, Osman (2007), “*Kumuk Ağzlarının Yeni Bir Tasnifi*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, No: 2500, s. 229-250.

UYGUR, Ceyhun Vedat (2010), *Karakalpak Türkçesi Grameri*, Kriter Yayınları, No: 66, 1. Baskı, İstanbul.

UYGUR, Ceyhun Vedat (2012), “*Karakalpak Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

ÜLKÜMEN, Eşe Fatma (2016), “*Yakutlar ve Çuvaşlar*”, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Metodoloji Dersi Semineri, Konya.

ÜNVER, İsmail (1977), “*Ahmedî'nin Cemşîd ü Hurşîd Mesnevisi Üzerine*”, Türkoloji Dergisi, VII-1.

ÜSTÜNER, Ahat (2015), *Türkçenin Tarihî Gelişmesi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

ÜŞENMEZ, Emek (2006), “*Türkçe İlk Kur'an Tercümesi ve Tercümedeki İslâmî Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine*”, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 1, s. 89-99, Kütahya.

ÜNLÜ, Suat (2007), “*Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kur'an Tercümeleri*”, Dini Araştırmalar, Cilt: 9, S. 27, s. 9-56.

VASİLYEV, Yuri, KİRİŞÇİOĞLU, Fatih, KİLLİ, Gülsüm (1996), *Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 637, Ankara.

WITTEK, Paul (1953), “*Les Gagauzes=Les Gens de Keyk us, Rocznik Orientalistyczny*”, XVII (1952-1953), s. 12-28, Krakow.

YAMADA, N. (1972), *Uighur Document of Sales and Adopted Sons* (Satış ve Evlat Edinilmiş Oğulların Uygur Belgesi), Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University XVI.

YAMAN, Ertuğrul (2012), “* zbek Türklerinin Şairi: Abdulla ARİPOV*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, No: 12675, s. 611-638.

YAZICI ERSOY, Habibe (2011), “*Başkurt Türkçesinde Kalıp Sözler*”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, No: 10104.

YAZICI ERSOY, Habibe (2012), “*Başkurt Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

YAZICI ERSOY, Habibe (2012), “*Yeni Uygur Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

YILMAZ, Emine (2006), “*Narspi Çuvaşça Bir Aşk  yk s *”, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 876, ISBN: 975-16-1904-1, Ankara.

YILMAZ, Emine - DEMİR, Nurettin (2008), “*Çuvaşça Bir  yk : Saltik Arımı*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, No: 3210.

YILMAZ, Salih (2005), “*Armin Vambery'nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar*”, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, ISSN 0041-4255, Belleten, Cilt: LXIX, Sayı: 255, Sayfa: 599-628, Ankara.

YILMAZ, Salih (2008), * arlık Rusyası Dönemi  ncesi Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi (Başlangıçtan 1873'e Kadar)*, Türk Tarih Kurumu, 1. Baskı, Ankara.

YILMAZ, Salih (2014), “*Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan*”, Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Makale Bilgi Sistemi No:18826.

YÜCE, Nuri (1987), “*Türk Dili ve Lehçeleri*”, İslam Ansiklopedisi, 12/2, İstanbul.

YÜCE, Nuri (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb-Harizm Türkçesi İle Tercümeli Şuster Nüshası*, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

YÜCE, Nuri (2002), *Harizm Türkçesi Türkler*, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, s. 1514-1536.

YÜKSEL, Zühal (1989), “*Polatlı Kırım Türkçesi Ağızı*”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 99, Seri: 4, Sayı: A. 27, Ankara.

YÜKSEL, Zühal (2012), “*Kırım-Tatar Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları: 886, Türk Dili ve Dilbilimi: 35, 2. Basım, Ankara.

YÜZİYEV, Nil (2001), “*Tatar Edebiyatı (Nesir-Nazım)*”, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* (Genel Redaktör: Nevzat Köseoğlu, Genel Danışman: Ahmet Bican Ercilasun), T.C. Kültür Bakanlığı, Cilt: 18-19, Ankara.

ZEİME, P., Kara G. (1978), *Ein Uigurisches Totenbuch*, Naropas Lehre in uigurischer Übersetzung, Budapest.

ÖZGEÇMİŞ**Kişisel Bilgiler**

Adı Soyadı	Servet BOĞA
Doğum Yeri ve Tarihi	Mutki – 04.04.1989

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi	Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (2013 Mezunu)
Yüksek Lisans Öğrenimi	Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Eski Türk Dili Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetler	

İş Deneyimi

Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Adalet Bakanlığı'na bağlı resmi kurum

İletişim

E-posta Adresi	servetboga2@gmail.com
Tarih	